"AZƏRİTTİFAQ"
AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ

KOOPERASİYA

elmi-praktiki jurnal

№1 (80)-2026

İSSN 2218-91-49

“Kooperasiya” elmi-praktiki jurnal

Научно-практический журнал “Кооперация”

Scientific-practical journal “Cooperation”

Jurnal 2005-ci ilin yanvar ayından çıxır.
№ 1 (80)-2026

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

i.e.d., prof. Eldar QULİYEV **(baş redaktor)**
i.e.d., prof., Əməkdar elm xadimi, Bəyalı ATAŞOV
(baş redaktorun müavini)
i.e.n., dos. Samirə MƏMMƏDOVA **(məsul redaktor)**
i.e.d., prof. AMEA-nın həqiqi üzvü Ziyad SƏMƏDZADƏ
i.e.d., prof. AMEA-nın müxbir üzvü Əli NURİYEV
i.e.d., prof. Eldar İBRAHİMOV
i.e.d., prof. Vüsal QASIMLI
i.e.d., prof. Zahid MƏMMƏDOV
i.e.d., prof. Rəsul BALAYEV
i.e.d., prof. Aygün QULİYEVA
i.e.d., prof. İslam İBRAHİMOV
i.e.d., prof. Şəfa ƏLİYEV
i.e.d., prof. Murad TAĞIYEV
f.e.d., prof. Müslüm NƏZƏROV
i.e.d., prof. Rəsmiyyə ABDULLAYEVA
i.e.d., prof. Möhübbət HÜSEYNOV
i.e.n., dos. Tahir ŞÜKÜROV
i.e.d., prof. Müslüm İBRAHİMOV
(Almaniya Federativ Respublikası)
i.e.d., prof. Aleksandr TKAÇ
(Rusiya Federasiyası)
Dr. Pr. Mustafa EMEK
(Türkiyə Cümhuriyyəti)

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 15 mart 2005-ci il tarixdə №1250 ilə qeydə alınmış, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 6 iyul 2012-ci il tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə İqtisadiyyat elmləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na daxil edilmişdir.

2023-cü ilin 4-cü nömrəsindən başlayaraq jurnala Rəqəmsal Obyekt İdentifikatoru (DOİ) verilmişdir.

Redaksiyanın ünvanı:
AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu, Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.
tel: 562-25-43, 562-74-24, faks: (+99412) 5614134
e.mail: aku1964@mail.ru
info@aku.edu.az
web: www.aku.edu.az

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.
Tirajı 300 ədəd

Texniki redaktor: Əhməd ZİYƏDDİNOĞLU
Kompüter və dizayn: Hacı İSMAYILOV

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ
MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ, İNVESTİSİYA

Emin Rahib oğlu KAZIMOV
Müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi onun fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi vasitəsi kimi.....5
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.001

Aina Vaxub qızı ZEİNALOVA, Azər Balabəy oğlu MAZANOV
Şərabçılıq sektorunda maliyyə hesabatlarının inkişafi: təkmilləşdirmə yolları və strategiyaları.....12
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.003

Rahibə Xəlil qızı ƏBDÜLHƏSƏNOVA
“Yaşıl” iqtisadiyyata keçidi təmin edən investisiyalaşma prosesində beynəlxalq təcrübənin konseptual problemləri 20
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.006

Kənan Nüsrət oğlu ATAYEV
Daxili nəzarət sistemlərinin rəqəmsal bankçılığa inteqrasiyası.....30
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.010

Günay Əziz qızı MİRZƏYEVA, Kifayət Aslan qızı XUDAVERDİYEVA
Müasir şəraitdə uzunmüddətli aktivlərin uçot problemləri.....39
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.012

İbrahim Ziyad oğlu ƏLİYEV
Dövlət satınalmalarında müasir problemlərin təhlili 47
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.016

II BÖLMƏ
AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAFI, İSTEHLAK BAZARI, SÜNİ İNTELLEKT VƏ RƏQƏMSALLAŞDIRMA

Nizami Cəlal oğlu QAFAROV
Azərbaycanın aqrar istehlak bazarı: reallıqlar, problemlər və həlli yolları 56
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.021

Əli Əkbər oğlu QOCAYEV
Aqrar sahənin inkişafında iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsir mexanizmləri.....65
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.025

Faruq Həmzə oğlu ZİYADOV
Kənd təsərrüfatı emalı müəssisələrində investisiya siyasətinin innovativ modernləşdirilməsi.....74
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.028

Gülsüm Şamil qızı BƏDİRZADƏ
Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri.....81
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.032

Pərvin Saləddin qızı CƏFƏRLİ
İstehlakçı tələbi və təklif tarazlığı: istehlakçı qiymətləri indeksindən asılılıq 89
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.034

Aslan Cavid oğlu ƏZİMZADƏ
Azərbaycanda istehlak və yığım arasındakı makroproporsionallığın təhlili 96
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.039

Şövkət Abuzər qızı YUSUFOVA
Aqrar sahədə süni intellektin tətbiqi və onun perspektivləri 106
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.043

Leyla Elxan qızı HACIYEVA
Azərbaycanda kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşması.....114
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.049

Sadig Sarvan ISAYEV
Prospects of using artificial intelligence in logistics 122
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.054

III BÖLMƏ
EKOLOGİYA PROBLEMLƏRİ, REGİONAL İNTEQRASİYA VƏ RƏQABƏT AMİLİ

Şəfəq Hüseyn qızı ABDULLAYEVA
Ətraf mühitin ekoloji problemləri və onların elmi həlli 131
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.057

Kəmalə Xəlil qızı YUSİFOVA
"Yaşıl iqtisadiyyat" və onun iqtisadi inkişafa təsiri 139
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.059

Türkan Namiq qızı EYUBOVA
İpək Yolu kontekstində Azərbaycanın regional inteqrasiyası və iqtisadi inkişaf perspektivləri 146
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.060

Lamiyə Əskər qızı AZADLI, Ədalət Məhyəddin oğlu ƏSƏDOV
Biznes subyektlərinin dayanıqlı inkişafında rəqabət amilinin nəzəri və praktik aspektləri 155
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.062

Həsən Valeh oğlu HƏSƏNZADƏ
Qeyri-neft sənayesində korporativ idarəetmə modellərinin transformasiyası: beynəlxalq yanaşmalar və nəzəri əsaslar.....165
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.064

IV BÖLMƏ
İNSAN RESURSALARININ İDARƏ EDİLMƏSİ, TURİZMİN İNKİŞAFI

Günay Oktay qızı ƏLİYEVA
Rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün insan kapitalının resurs kimi idarə edilməsi.....174
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.067

Səxavət Tofiq qızı MƏMMƏDOVA
Müəssisələrdə insan resurslarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri 183
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.069

Rasim Zaur GULIYEV
Conceptual dimensions of motivational challenges within the framework of human resources management.....193
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.071

Həmid Azər oğlu MUSTAFAYEV, Firuzə Qaraxan qızı ABBASOVA
Azərbaycanda otel xidmətlərinin keyfiyyəti və beynəlxalq standartlara inteqrasiya məsələləri.....201
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.074

Turan Arzu oğlu HƏSƏNLİ
Müasir turizm fəaliyyətində risklərin xüsusiyyətləri və onların idarə edilməsinə yanaşmalar ...208
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.077

I BÖLMƏ
MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ, İNVESTİSİYA

UOT 336

Emin Rahib oğlu KAZIMOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı
E-mail: eminkazimov044@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.001

MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ SABİTLİYİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ONUN FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ VASİTƏSİ KİMİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – şirkətin fəaliyyətinin nəticələrinə əsaslanan maliyyə hesabatları əsasında müəyyən olunmuş əmsal göstəriciləri sistemini təhlil etmək, reytinq qiymətləndirmə metodu, müflisləşmə ehtimalının qiymətləndirilməsi əsasında respublikanın iqtisadi subyektlərində maliyyə sabitliyinin müasir vəziyyətini qiymətləndirmək və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – sistemli yanaşma, fundamental təhlil və adekvat informasiya.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – iqtisadi subyektlərdə maliyyə davamlılığının təhlili prosesində elmi-nəzəri mənbə qismində istifadə imkanları.

Tədqiqatın nəticələri – müasir şəraitdə respublikanın iqtisadi subyektlərində maliyyə sabitliyinin təhlilinin inkişafı istiqamətləri qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Azərbaycanda maliyyə sabitliyinin təhlili metodologiyasının və metodikasının təkmilləşdirilməsi.

Açar sözlər: maliyyə sabitliyi, ödəmə qabiliyyəti, maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsi, reytinq qiymətləndirmə.

Giriş

Maliyyə sabitliyi – mütəmadi olaraq müəssisənin gəlirlərinin onun xərclərindən artıq olmasını, pul vəsaitlərinin sərbəst manevrliyini və məhsul istehsalı və satışı prosesində onlardan səmərəli istifadəni səciyyələndirir. Məsələyə bu aspektdən yanaşaraq qeyd etmək olar ki, təsərrüfat subyektinin maliyyə sabitliyi onun bütün fəaliyyəti prosesində formalaşır və müəssisənin ümumi sabitliyinin əsas komponenti hesab edilir.

Maliyyə sabitliyi müəssisənin pul vəsaitlərindən səmərəli istifadə etməklə istehsal və satış prosesinin fasiləsizliyini, eləcə də, minimum və ya sabit məsrəflərlə istehsalın genişləndirilməsini təmin edəcək həcmdə maliyyə resursunun mövcud olmasıdır. Hazırda mühüm problemlərdən biri müəssisənin maliyyə sabitliyinin həddinin müəyyən edilməsidir. Belə ki, müəssisənin maliyyə dayanıqlığının lazımi səviyyədə olmaması onun fəaliyyətinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi üçün vəsaitin çatışmazlığı, ödəmə qabiliyyətinin itirilməsi, beləliklə də, müəssisənin müflisləşməsilə nəticələnə bilər [1, s.58; 2, s.232-233]. Eyni zamanda, maliyyə resurslarının artıqlığı müəssisədə lüzumsuz ehtiyatların yaradılmasına, artıq məsrəflərə səbəb olur və onun fəaliyyət miqyasının genişləndirilməsinə mane olur. Vurğulamaq yerinə düşər ki, təsərrüfat subyektinin maliyyə sabitliyini qiymətləndirmək üçün onun maliyyə vəziyyətinin kompleks qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi zəruridir. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə vəziyyəti maliyyə resurslarının mövcudluğunu, onların düzgün yerləşdirilməsi və istifadəsini əks etdirən göstəricilərin məcmusunu ifadə edir.

Maliyyə sabitliyi anlayışı və onun iqtisadi məzmunu

Maliyyə sabitliyi göstəricisi müasir bazar şəraitində şirkətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən aparıcı göstəricilərdən biri hesab olunur. Müəssisənin maliyyə sabitliyinə müxtəlif amillər təsir göstərir:

- əmtəə bazarında müəssisənin vəziyyəti;
- geniş tələbata malik ucuz mallar istehsal etməsi;
- işgüzar əməkdaşlıqda müəssisənin potensialı;
- xarici investor və kreditorlardan maliyyə asılılığı səviyyəsi;
- ödəmə qabiliyyəti olmayan debitorların mövcudluğu;
- təsərrüfat və maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyi və s. [2, s.59].

Maliyyə dayanıqlığına malik təşkilatlar digər təşkilatlarla müqayisədə investisiya resurslarının və borc vəsaitlərinin cəlb olunması, eləcə də, malgöndərənlərlə və digər kontragentlərlə iş zamanı seçmək imkanı baxımından böyük üstünlüklərə malikdir. Xüsusi ədəbiyyatlarda maliyyə sabitliyinin müəyyən olunmasında istifadə olunan maliyyə əmsallarına münasibətdə fərqli yanaşmalara rast gəlinir. Belə ki, aparıcı rus iqtisadçısı Q.V.Savitskaya hesab edir ki, şirkətin maliyyə-iqtisadi vəziyyəti, müvafiq olaraq, onun maliyyə sabitliyi tənzimləyici vəsait mənbələri ilə təmin olunan material dövriyyə vəsaitlərinin kafiliyini səciyyələndirən göstəricilərlə müəyyən olunur və bura yalnız xüsusi dövriyyə kapitalı deyil, eləcə də, müəyyən dövrə şirkətin əmtəə-material qiymətlilərinin tamamlanması üçün alınmış bankın borc vəsaitləri, mal göndərənlərə normalaşdırılmış kreditor borcları, xidmət və mallara görə alıcıların uçota alınmış avansları da daxil edilir. O, maliyyə vəsaiti mənbələrinin həcmi ilə material dövriyyə aktivlərinin həcminin müqayisə olunması yolu ilə hesablanır [10].

Bir qrup iqtisadçılar belə hesab edirlər ki, şirkətin maliyyə sabitliyi bazar dəyişikliklərinin və kontragentlərin gözlənilməz davranışının təsirinə cavab verəcək stabil ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edir. Şirkətin maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi likvidlik əmsalı, örtülmə əmsalı, cari likvidlik parametri əsasında aparıla bilər [5]. Şirkətin maliyyə sabitliyi bir tərəfdən özünün xüsusi vəsaitləri hesabına, digər tərəfdən cəlb edilmiş vəsait hesabına maliyyə balansının saxlanması nəzərə alınmaqla ödəmə qabiliyyətinin gözlənilməsidir. Şirkətin maliyyə sabitliyi elə bir qaydanı nəzərdə tutur ki, bu zaman istehsal prosesinə yönəldilmiş cəlb olunmuş resurslar pul gəlirləri hesabına örtülür, əldə olunmuş mənfəət özünümaliyyələşdirmə vasitəsinə çevrilir ki, bu da şirkətin aktivlərin yaradılması üzrə kənar resurs mənbələrindən asılılığını azaldır [7].

Müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili metodikası

Şirkətin maliyyə sabitliyinin müəyyən olunmasının birbaşa vəzifəsi ölkə və xarici mütəxəssislər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Maliyyə sabitliyi anlayışının mahiyyəti üzrə vahid fikir formalaşmamışdır. Hazırda mövcud metodikaları üç qrupa bölmək olar: kəmiyyət qiymətləndirilməsi; keyfiyyət qiymətləndirilməsi; qeyri-maliyyə sabitliyinə malik təşkilatların bilavasitə qiymətləndirilməsi. Birinci qrupa aid metodikanın əsas məğzi təşkilkatın maliyyə sabitliyinin hansı növünə aid olmasını müəyyən etməkdir. Bu sahədə nəşr olunmuş ədəbiyyatlarda maliyyə sabitliyinin dörd tipi fərqləndirilir: mütləq, normal, qeyri-stabil və böhranlı (cədvəl 1) [11].

Bu zaman şirkətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yekun maliyyə nəticələrinə və istehsalın səmərəliliyi səviyyəsinə təsir göstərən, onun stabil fəaliyyət göstərməsi üçün zəmin formalaşdıran bütün maliyyə növləri arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğu nəzərə alınmalıdır. Əlbəttə, təşkilatlar özünün inkişafının bütün dövrlərində qeyd olunan bütün mərhələlərdən, yaxud bir və ya iki mərhələdən keçə bilər. Praktikada mütləq maliyyə sabitliyinə nadir hallarda rast gəlmək olar.

Şirkətin birbaşa ödəmə qabiliyyəti onun dərhal maliyyə sabitliyinə dair iki əsas qiymətləndirməni formalaşdırır [8]:

1. Mövcud resurslarla ehtiyat və xərclərin örtülməsi dərəcəsinə əsaslanan maliyyə sabitliyinin xarakteristikası:

$$E \leq (X^V + K^r K^b) - Ə^v K$$

Cədvəl 1.

Müəssisənin maliyyə sabitliyinin tipologiyası

Maliyyə sabitliyinin növləri	Xrakteristikası	Əsas göstəricilərin nisbəti
Mütləq	Yüksək dərəcədə likvidlik və ödəmə qabiliyyətliliyi	Ehtiyat və xərclər < Xüsusi dövriyyə vəsaitləri
Normal	Ödəmə qabiliyyətliliyi təmin edir	Xüsusi dövriyyə vəsaitləri < Ehtiyat və xərclər < Xüsusi dövriyyə vəsaitləri + Uzunmüddətli passivlər
Qeyri-stabil maliyyə sabitliyi	Ödəmə qabiliyyətinin pozulması ilə müşayət olunur, lakin xüsusi vəsait mənbələrinin tamamlanması və borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi hesabına tarazlığın bərpa olunması imkanının saxlanılması mümkündür	Xüsusi dövriyyə vəsaitləri + Uzunmüddətli passivlər < Ehtiyat və xərclər < Xüsusi dövriyyə vəsaitləri + Uzunmüddətli passivlər + Qısamüddətli kredit və borclar
Böhranlı (iflasdan əvvəl) maliyyə sabitliyi	Müflisləşməyə yaxındır, pul vəsaitləri, qısamüddətli qiymətli kağızlar və debitor borcları kreditor borclarını və ödəmə vaxtı ötüş ssudaları örtmür	Xüsusi dövriyyə vəsaitləri + Uzunmüddətli passivlər + Qısamüddətli kredit və borclar < Ehtiyat və xərclər

Burada, E – ehtiyatlar, X^V –xüsusi vəsaitlər, K^rK^b – uzunmüddətli kreditlər və borc kapitalı, $Ə^vK$ – əsas vəsaitlər və kapital.

2. Mövcud resurslarla əsas vəsaitlərin və digər qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi dərəcəsinə əsaslanan maliyyə sabitliyinin xarakteristikası:

$$Ə^vK \leq (X^V + K^rK^b) - E$$

Burada, $X^V + K^rK^b$ – şirkətin kapitalının həcmidir.

Maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsinə hər iki yanaşma sabitliyin aşağıdakı məlum düsturuna əsaslanır:

$$Ə^vK + E < (X^V + K^rK^b)$$

Beləliklə, belə fikir formalaşdırmaq olar ki, əsas vəsaitlərə və material, mal və xammal ehtiyatlarına yönəldilən kapitalın həcmi onun xüsusi kapitalından və ya ona aid edilən kapitalın həcmindən çox ola bilməz.

Maliyyə sabitliyi göstəricisi şirkətin inkişafının dinamikası haqqında təsəvvür yaratmır, növbəti hesabat dövrünə onun maliyyə sabitliyinin vəziyyətini proqnozlaşdırmağa imkan vermir, eləcə də, rəhbərlik üçün göstəricilərin lazımi diapozonda saxlanması ilə bağlı təkliflərin hazırlanması çətindir. Sözügedən məsələlər ayrı-ayrı təşkilat kəsiyində onun fəaliyyət istiqamətlərinin mövcud xüsusiyyətləri, aktivlərinin və passivlərinin strukturu nəzərə alınmaqla maliyyə sabitliyinin fərdi göstəricilərinin hesablanmasına əsaslanan kəmiyyət qiymətləndirilməsi metodları ilə həll olunur. Şirkətin maliyyə-iqtisadi sabitliyinin nəzərdən keçirilməsi və qiymətləndirilməsinin bilavasitə onun müəyyən əmsallar sistemi və maliyyə göstəriciləri əsasında (müxtəlif göstəricilərin qruplaşdırılması əsasında) həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Birinci qrupa müəssisənin maliyyə təminatının səmərəliliyini səciyyələndirən əmsallar (xüsusi ilə, dövriyyədə xüsusi kapitalın payı əmsalı) daxildir.

İkinci qrup göstəricilər bilavasitə şirkətin maliyyə dəstəyinin səmərəliliyini əks etdirir. O, maliyyə təminatının müstəqilliyi, maliyyə resurslarının manevrliyi, şirkətin dövriyyə aktivlərinin

tərkibində xüsusi kapitalın payı, ehtiyat və xərclərin strukturunda xüsusi maliyyə aktivlərinin kafiliyi, xüsusi və borc kapitalının nisbəti əmsalları, kreditor borclarının həcmi ilə xarakterizə olunur.

Üçüncü qrup göstəricilər şirkətin maliyyə təminatını səciyyələndirir, daha doğrusu, maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin gün hesabı ilə ifadə olunan vaxt göstəricisi olmaqla ehtiyatların hər min manatına düşən dövriyyə vəsaitlərinin həcmini xarakterizə edir.

Dördüncü qrupa istehsal tsiklinin xüsusiyyətlərini xarakterizə edən əmsallar daxildir: bilavasitə istehsal prosesi üçün nəzərdə tutulmuş uzunmüddətli və qısamüddətli aktivlərin nisbəti.

Beşinci qrupa likvidlik göstəriciləri, eləcə də, kreditor qarşısında ödəmə vaxtı ötmüş borcların yaranması riskinin mövcudluğunu əks etdirən göstəricilər daxildir.

Yuxarıda qeyd olunan əmsalların dinamikada hesablanması şirkətin maliyyə sabitliyinin yüksəldilməsi üzrə qəbul olunan tədbirlərin səmərəliliyini artırmağa imkan verəcəkdir. Göstəricilərin sistemləşdirilməsi şirkətin maliyyə sabitliyinin fasiləsiz manitorinqinin aparılması üçün baza rolunu oynaya bilər.

Şirkətin maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi metodlarından biri də əsasını müəyyən göstəricilər təşkil edən reytinq qiymətləndirmə metodudur. Bu metodun metodiki əsasını maliyyə sabitliyi üzrə müxtəlif şirkətlərin reytinq əmsallarının, daha sonra, etalon müəssisənin oxşar göstəricisi ilə müqayisəsi təşkil edir [1, s.312-314; 2, s.96-101;]. Reytinq qiymətləndirmənin hesablanması üçün vaxt kəsiyində əmsalların artım tempi əmsallarından istifadə olunur [9]:

$$\frac{T_1}{T_0}$$

burada, T_0, T_1 – göstəricinin müvafiq olaraq dövrün əvvəlinə və sonuna kəmiyyəti.

Belə bir məsələni də vurğulamaq yerinə düşər ki, bəzi iqtisadçı alimlər şirkətin maliyyə vəziyyəti göstəriciləri istisna olmaqla maliyyə sabitliyi göstəricilərinin hesablanması və təhlili zamanı təşkilatın mümkün qeyri-maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi üzrə məsələlərə xüsusi diqqət yetirirlər. Belə ki, bir qrup iqtisadçılar şirkətin iflasının mümkünlüyünü qiymətləndirmək üçün ehtiyatların və daha likvid aktivlərin məcmu aktivlərə nisbəti göstəricisindən istifadəni tövsiyə edirlər və həmin əmsalın məqbul həddi sıfırdan böyük olmalıdır. Bu əmsalın yüksək olması şirkətin müflisləşmə prosesinin mümkünlüyünün aşağı olmasını göstərir [7].

Xarici mənbələrdə şirkətlən müflisləşməsi ehtimalının qiymətləndirilməsi məqsədi ilə çoxsaylı metodikalara rast gəlmək mümkündür. Bura təşkilatların mümkün müflisləşməsi və müflisləşməməsi üzrə təsnifləşdirilməsinə əsaslanan Altmann “Z-hesablama” modelini, J.Konan və M.Qolder metodikası, Qordon L.V. və Sprinqeyt, R.Taffler və Q.Tişou, Lis və digər modelləri aid etmək olar [1, s.375-376; 2, s.103-108; 6]. Dünya təcrübəsində təşkilatın ödəmə qabiliyyəti və maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə geniş istifadə olunan metodun tətbiqində xüsusi kapitaldan istifadənin rentabelliyinə təsir göstərən kredit resurslarından istifadəni səciyyələndirən leviric göstəricisindən istifadə olunur. Bu göstərici təşkilatın mənfəətinin artmasına nail olmaq üçün tələb olunan maliyyə resursları ilə əlaqələndirilir, uzunmüddətli öhdəliklərin həcmində və strukturunda dəyişikliklər nəticəsində mənfəətin artması potensialını əks etdirir.

Təşkilatın maliyyə sabitliyinə təsir göstərən prosesləri təhlil edərək aşağıdakıları qeyd etmək olar: əməliyyat mühitinin çevikliyi, innovativ layihələrin tətbiqi, böyük həcmli investisiya imkanı və mövcudluğu, yeni bazarların əldə olunması qabiliyyəti, həyta keçirilən xarici və daxili restrukturizasiya. Bütün bunlar təşkilatın maliyyə sabitliyinin artırılması məqsədi ilə yüksək riskli biznesproseslərin üç blokdan ibarət qiymətləndirmə metodikasının hazırlanması zamanı müəllif üçün baza rolunda istifadə olunub (şək.1).

Təşkilatın maliyyə sabitliyini artırmaq üçün istifadə olunan risklərin idarə olunması prinsipləri aşağıdakı şərtlər daxilində maliyyə göstəricilərinə düzəlişlər şəklində əks-əlaqənin həyata keçirilməsi ilə mövcud risklərin davamlı monitorinqini tələb edir:

- təşkilatın maliyyə sabitliyini artırmaq üçün risklərin birbaşa idarə edilməsi prosesinin reqlamentini tərtib etmək;

- təşkilatın maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün mümkün risklər haqqında məlumatları təqdim etməklə cari nəzarətin həyata keçirilməsi;
- təşkilatın işində cari proseslərin formalaşdırılması üçün zəruri olan risklərin müəyyən edilməsi və təsnifləşdirilməsi;
- təşkilatın inkiçaf yolunu anlamaq üçün birbaşa risklərin qiymətləndirilməsinin aparılması;
- risklərin qiymətləndirilməsinin monitorinqi təşkilatın aktivlərinin keyfiyyətinə təsir edən cari və davamlı prosesdir;
- risklərin müəyyən olunması mexanizminin əhəmiyyətindən və onlara səbəb ola biləcək potensial problemlərdən asılı olaraq hazırlanmasına imkan verən balanslaşdırılmış və dəqiq risk qiymətləndirilməsi;

Şəkil 1. Təşkilatın maliyyə dayanıqlığının yüksəldilməsi üçün yüksəkriskli biznes proseslərin qiymətləndirilməsi metodikası

Mənbə: şəkil müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

- risk növünün müəyyən edilməsi və təşkilat üzrə birbaşa qiymətləndirilməsi üçün sistemli yanaşmanın tətbiqi.

Bütün bunlar təşkilatın həm kənar, həmçinin də daxili mühitində onun maliyyə sabitliyini dəyişdirə biləcək əsas hadisələri identifikasiya etməyə, qeyri-sabit və ya böhran vəziyyətinin yaranmasına səbəb olan amillərin sistemləşdirilməsi məqsədi ilə risklərin müəyyən edilməsi və sonrakı təhlili prosesinin unifikasiya olunmasına imkan verir, təşkilata xas olan risklərin tipologiyasının identifikasiyasını və aşkar edilməsini mümkün edən inkişaf məqsədlərinin xarakterini dərk edir. Təşkilatın maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsinin nəzərdən keçirilən üsulları əyani olaraq göstərir ki, birinci qrup metodlar çərçivəsində maliyyə-iqtisadi stabilliyin keyfiyyət qiymətləndirilməsinə nail olmaq mümkündür ki, bütün bunlar təşkilatın ödəmə qabiliyyəti səviyyəsini əks etdirən maliyyə sabitliyinin xüsusiyyətlərinin əhəmiyyətli siyahısını təqdim edir. Müxtəlif vaxt kəsiyində təşkilatların müqayisəsinin mümkünsüzlüyü maliyyə sabitliyinin keyfiyyət xarakteristikasının çatışmazlığını göstərir. Maliyyə sabitliyinin kəmiyyət qiymətləndirməsinin aparılması vasitəsi ilə birinci qrupa daxil olan keyfiyyət metodlarının çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq olar. Mövcud olan kəmiyyət qiymətləndirmə metodlarının əsas mürəkkəbliyi təhlil olunan sahənin təşkilatları üçün xarakterik olan normal məhdudiyyətlərin qəbul edilməsidir.

Hazırda daha dəqiq nəticələr əldə etmək üçün maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsinin müxtəlif metodlarının simbiozundan istifadə edilən hibrid üsullardan geniş istifadə olunur. Təşkilatda baş verən proseslərin səbəb-nəticə əlaqələrinin təhlilinin zəruriliyi hibrid yanaşmadan istifadənin məqsədini əks etdirir.

Nəticə

İqtisadi nəzəriyyə və praktikada bir-birindən istifadə olunan göstəricilər sistemi və hesablama metodları ilə fərqlənən, təşkilatın maliyyə dayanıqlığının müəyyən olunmasına istiqamətlənmiş geniş spektrli metodoloji tövsiyələr təklif olunur. Hesablamaların aparılması üçün vahid metodoloji yanaşmaların və nəzəri funksional əsasların olmaması, səbəb-nəticə göstəriciləri ilə əlaqəli hesablama və ya müəyyən olunan amilin yuxarı hədləri təyin olunmamış hesablamalar sisteminin tətbiqi, göstəricilər sisteminin qurulması parametrlərinin və prinsiplərinin tədqiqi və onların sonrakı hesablanması metodikasının olmaması onların əhəmiyyətli çatışmazlıqlarını səciyyələndirir.

Maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsi istənilən təşkilatın işinin tərkib hissəsidir. Bu istiqamətdə analitik göstəricilərin seçilməsi əsasən təşkilatın məqsədlərindən və vaxt məhdudiyyətlərindən asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əksər kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün qısamüddətli maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi üçün mütləq və nisbi göstəricilərdən istifadə olunması və inteqral göstəricinin hesablanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daha iri şirkətlərdə bu məsələnin qiymətləndirilməsi üçün amil, indeks təhlilindən və digər metodlardan istifadə edilməlidir. Eyni zamanda, uzunmüddətli perspektivə hadisələrin başvermə ehtimalı nəzərə alınmaqla proqnozlaşdırma metodlarından istifadə olunması məqsədəuyğundur. Bu, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün təşkilatın maliyyə vəziyyəti və onun maliyyə sabitliyi haqqında operativ informasiyanın əldə edilməsinə imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov Ə., Cəfərli H.A. Maliyyə təhlili. Dərslik. – Bakı. UNEC. 2025
2. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. Maliyyə təhlili. Dərslik. – Bakı, CBS, 2011
3. Quliyev V.M., Fətullayev R., Kərimov A.M. “Beynəlxalq mühasibatlığa giriş”., (GAAP və IFRS əsasında). Beynəlxalq uçot və hesabatı sərbəst şəkildə öyrənmək istəyənlər üçün vəsait, Bakı. İATM. 2021
4. Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M. Mühasibat uçotu. Dərslik. – Bakı, “3 saylı Bakı Mətbəəsi”. 2016
5. Абрютина М.С., Грачев А.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: учебник. – М.: 2017
6. Жукова Т.М., Кондратьева К.С. Современные особенности применения экономических моделей диагностики вероятности наступления банкротства юридических лий //Вестник Пермского Университета. Юридические науки. – 2014. - №1. – с.197-205
7. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. – М.: Финансы и статистика, 2015
8. Липчанская К.Ю., Байгулова О.В. Алгоритм оценки финансовой устойчивости компании при определении ее инвестиционной привлекательности //Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. – 2019. – №1. – с.41-45
9. Полухина И.В., Сиверина Ю.Л. Анализ типов финансовой устойчивости организации и характеристика подходов к ее оценке // Апрельские научные чтения проф. Л.Т.Гиляровской: материалы VII Междунар.науч.-практ.конф. – 2018, – с.261-266
10. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: учебник. – Минск: РИПО. 2019
11. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Методика финансового анализа: учебное пособие. – М.: ИНФРА-М. 2017

Эмин Рагиб оглы Казимов
Докторант
Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Анализ и оценка финансовой стабильности предприятий как средство повышения его эффективнсти

Резюме

Целью исследования является оценка современного состояния финансовой стабильности в экономических субъектах республики и определение направлений ее совершенствования на основе анализа системы коэффицентных показателей, определяемых на основе финансовой отчетности по результататм деятельности компании, метод рейтинговой оценки, оценка вероятности банкродства.

Методология исследования – системный подход, фундаментальный анализ и адекватная информация.

Прикладное значение – возможности использования в качестве научно-теоретического источника в процессе анализа финансовой стабильности субъектов экономики.

Результаты исследования – были оценены направления развития методики анализа финансовой устойчивости экономических субьектов республики в современных условиях.

Оригинальность и научная новизна исследования – Совершенствование методологии и метотдики анализа финансовой стабильности в Азербайджане.

Ключевые слова: финансовая стабильность, платежеспособность, оценка финансовой устойчивости, оценка рейтинга.

Emin Rahib Kazimov
Ph.D student at the Azerbaijan State University of Economics

Analysis and assessment of the financial stability of an enterprise as a means of improving the efficiency of its activities

Summary

The purpose of the study is - to assess the current state of financial stability in the economic entities of the republic and identify directions for its improvement, based on the analysis of the system of coefficient indicators determined on the basis of financial statements based on the results of the companies activities, the rating assessment method, and the assessment of the probability of bankruptcy.

The methodology of the research – a systematic approach, fundamental analysis and adeguate information.

The practical importance of the research – the possibility of using it as a scientific and the operetical source in the process of analyzing financial sustainability in economic entities.

The results of the research – the development directions of financial stability analysis in economic entities of the republic in modern conditions were assessed.

The originality and scientific novelty of the research – improvement of the methodology and techniques of financial stability analysis in Azerbaijan.

Key words: financial stability, solvency, assessment of financial sustainability, rating assessment.

UOT. 336

Aina Vaxub qızı ZEİNALOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistr
e-poçt: ayna-zeynalova@mail.ru
Elmi rəhbər: Azər Balabəy oğlu MAZANOV
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.003

ŞƏRABÇILIQ SEKTORUNDA MALİYYƏ HESABATLARININ İNKİŞAFI: TƏKMİLLƏŞDİRMƏ YOLLARI VƏ STRATEGİYALARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Şərabçılıq sektorunda maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi üçün müxtəlif istiqamətləri və strateji tədbirləri araşdırmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası - Bu tədqiqatın metodologiyası, şərabçılıq sektorunda maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi üçün mövcud praktikalara dair təhlil və beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarının tətbiqi ilə əlaqəli strategiyaların araşdırılmasına əsaslanır**.**

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti, şərabçılıq sektorunda maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi üçün praktik yanaşmalar və strategiyaların müəyyən edilməsi, sektorun maliyyə şəffaflığını artırmağa, investorları cəlb etməyə və qlobal bazarda rəqabət qabiliyyətini gücləndirməyə kömək etməsidir.

Tədqiqatın nəticələri – Şərabçılıq sektorunda maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi, yalnız maliyyə göstəricilərinin doğruluğunu artırmaqla deyil, həm də sektorda şəffaflıq, dayanıqlı inkişaf və sosial məsuliyyətin daha geniş yayılmasına kömək edir. Təkmilləşdirilmiş maliyyə hesabatları şərabçılıq müəssisələrinin maliyyə resurslarını daha effektiv idarə etmələrini təmin edir, həmçinin qlobal bazarlarda daha uğurlu olmalarına şərait yaradır. Bu yanaşmalar sektorun uzunmüddətli inkişafını təmin edəcək və daha geniş iqtisadi faydalar yaradacaqdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Sektorda bu sahədəki mövcud boşluqların və problemlərin ilk dəfə geniş şəkildə araşdırılmasından ibarətdir. Tədqiqat, sektorda şəffaflığın artırılması və daxili idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılması üçün innovativ yanaşmalar təqdim edir.

Açar sözlər: şərabçılıq, maliyyə hesabatları, təkmilləşdirmə, şəffaflıq, beynəlxalq maliyyə standartları, maliyyə idarəetməsi, daxili nəzarət, investorlar, rəqabət qabiliyyəti, dayanıqlı inkişaf.

Giriş

Şərabçılıq sektoru dünya iqtisadiyyatında mühüm yer tutan və eyni zamanda uzun bir tarixə sahib olan bir sahədir. Bu sahə yalnız istehsal və ticarətlə məhdudlaşmayıb, həm də ölkələrin mədəni və iqtisadi inkişafına mühüm töhfələr verir. Şərab istehsalı və ticarəti, xüsusilə Fransa, İtaliya, İspaniya və yeni şərab istehsalçı ölkələrdə iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsidir. Qlobal şərab bazarı təxminən 300 milyard ABŞ dolları dəyərindədir və bu rəqəm hər il artmaqdadır. Şərabçılıq, həmçinin iş yerləri yaradaraq, bir çox ölkədə məşğulluğa təsir edir.

Maliyyə hesabatlılığı isə şərabçılıq sənayesinin düzgün idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Bu sahədə maliyyə məlumatlarının dəqiq və şəffaf olması, yalnız şirkətlərin daxili qərarlarının verilməsi üçün deyil, həm də investorlar, maliyyə analitikləri və digər maraqlı tərəflər üçün vacibdir. Şərabçılıq sektoru, xüsusən kiçik və orta ölçülü müəssisələr üçün maliyyə hesabatlarının düzgün şəkildə hazırlanması və təqdim edilməsi baxımından çətinliklərlə qarşılaşır. Bu sahədə olan müəssisələrin əksəriyyəti adətən ənənəvi maliyyə hesabatı üsullarına riayət edir, lakin son illərdə müasir texnologiyaların tətbiqi və beynəlxalq maliyyə standartlarına keçid bu sahənin təkmilləşdirilməsinə böyük təsir göstərib.

Şərabçılıq sektorunun maliyyə hesabatları, ümumiyyətlə, satış gəlirləri, istehsal xərcləri, əməliyyat xərcləri və ümumi mənfəət kimi əsas göstəriciləri ehtiva edir. Lakin bu hesabatlar bəzən qeyri-dəqiq və mübahisəli ola bilər. Xüsusən, yüksək qiymətli şərabların istehsalında, vergi

tənzimləmələri və maliyyə uçotunun qeyri-dəqiqliyi sektorda problemlərə yol açır. Şərabçılıq şirkətlərinin bu cür problemlərlə qarşılaşması onların bazar qiymətləri, maliyyə durumları və istehsal strategiyalarını təhrif edə bilər.

Şərabçılıq sənayesində maliyyə hesabatlılığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində ən vacib addımlardan biri beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarına (IFRS) uyğunluğun artırılmasıdır. Bu yanaşma yalnız hesabatların dəqiqliyini və şəffaflığını artırmaqla qalmır, həm də xarici investisiyaların cəlb edilməsi və sənayenin qlobal bazarda daha rəqabətqabiliyyətli olmasına imkan verir. Hazırda bir çox şərabçılıq şirkəti maliyyə hesabatlarının avtomatlaşdırılması və məlumatların dəqiq toplanması üçün müasir texnologiyalardan istifadə edir.

Bu məqalədə məqsədimiz şərabçılıq sektorunda maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi üçün müxtəlif istiqamətləri və strateji tədbirləri araşdırmaqdır. Sektorun qarşılaşdığı əsas çətinlikləri müəyyən edib, bunlara əsaslanan təkmilləşdirmə yolları təklif ediləcəkdir. Eyni zamanda, maliyyə hesabatlarının inkişafı ilə əlaqəli olan beynəlxalq təcrübələr və müasir yanaşmalar nəzərdən keçiriləcəkdir.

Şərabçılıq sektorunda maliyyə hesabatlarının mövcud vəziyyəti. Şərabçılıq sənayesi, qlobal iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də müxtəlif ölkələrin mədəniyyətində və tarixi inkişafında xüsusi bir yer tutur. Dünyada şərab istehsalı və ticarəti 300 milyard dollardan çox dəyərə malik bir bazarı təşkil edir və bu bazarın hər il artmaqda olması, şərabçılıq sektorunun iqtisadiyyatdakı əhəmiyyətini daha da artırır. Dünyanın ən böyük şərab istehsalçıları arasında Fransa, İtaliya, İspaniya, ABŞ və Avstraliya kimi ölkələr yer alır. Bu ölkələr, yalnız şərab istehsalı ilə kifayətlənməyib, eyni zamanda şərab ixracı sahəsində də dünyanın aparıcı ölkələridir[2, s.142]. Bu sənayenin ən böyük xüsusiyyətlərindən biri, bu sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlərin böyük bir hissənin kiçik və orta ölçülü müəssisələr olmasıdır. Bu müəssisələr adətən ailəvi bizneslər və regional istehsalçılardır, lakin bəzən onların maliyyə hesabatları ənənəvi üsullarla hazırlanır. Bu isə şərabçılıq sektorunda maliyyə hesabatlılığının şəffaflığı və dəqiqliyi baxımından bəzi problemlərə yol açır. Şərabçılıq sahəsində maliyyə hesabatları həm daxili idarəetmə, həm də xarici maraqlı tərəflər (investorlar, maliyyə analitikləri, vergi orqanları) üçün çox vacibdir. Bu məlumatlar, şirkətlərin gəlir və xərclərini, mənfəət və iqtisadi fəaliyyətlərinin səmərəliliyini göstərir. Hesabatlar həmçinin investorlar üçün şərabçılıq müəssisələrinin maliyyə sağlamlığını, inkişaf potensialını və bazar mövqeyini təhlil etmək üçün əsas alət rolunu oynayır.

Maliyyə hesabatlarının düzgünlüyü və şəffaflığı, xüsusən müasir dövrdə daha da vacib hala gəlmişdir. Beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarının (IFRS) tətbiqi şərabçılıq sektorunun maliyyə hesabatlarını daha şəffaf və qlobal standartlara uyğun hala gətirir. Bu, hesabatların etibarlılığını artırmaqla yanaşı, həm də sektorda maliyyə idarəçiliyini və resursların səmərəli istifadəsini təşviq edir. Şərabçılıq sahəsi, xüsusən də qlobal miqyasda fəaliyyət göstərən müəssisələr, daha çox beynəlxalq maliyyə bazarlarına çıxış əldə etmək və investorların inamını qazanmaq üçün bu standartlara uyğun hesabatlılıq sistemlərini tətbiq edirlər. Şərabçılıq sektoru üçün maliyyə hesabatlarının daha şəffaf olması yalnız maliyyə analizlərinin daha düzgün aparılmasına deyil, həm də bu sektora investisiya qoyuluşlarını artırmağa kömək edir.

Bununla yanaşı, şərabçılıq sektorunda bir çox müsbət inkişaflar baş verməkdədir. Şirkətlər maliyyə hesabatlarını avtomatlaşdırmaq və müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etmək üçün müvafiq proqram təminatlarını və ERP (Enterprise Resource Planning) sistemlərini tətbiq edirlər. Bu sistemlər şərab istehsalçılarının əməliyyatlarını daha səmərəli şəkildə idarə etməyə, xərcləri optimallaşdırmağa və istehsal proseslərini daha şəffaf etməyə imkan verir. Məsələn, ERP sistemləri vasitəsilə şərab istehsalçıları məhsul xərclərini, inventarları, əməkhaqqını və digər maliyyə məlumatlarını asanlıqla izləyə və hesabatlarını real vaxtda əldə edə bilərlər. Bu cür texnoloji yeniliklər, həmçinin şərabçılıq sektorunda mühasibatlıq və audit xidmətlərinin keyfiyyətini artırır və daha doğru maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsinə imkan verir. Şərabçılıq sənayesi üçün müasir texnologiyaların tətbiqi, həmçinin istehsal proseslərinin optimallaşdırılması, maliyyə xərclərinin azaldılması və ümumi biznes səmərəliliyinin artırılması baxımından da mühüm rol oynayır.

Məsələn, müasir şərab zavodlarında avadanlıq və proseslərin avtomatlaşdırılması istehsal xəttində insana ehtiyacı minimuma endirir və əməliyyat xərclərini azaldır. Bu da şərab istehsalçılarına daha şəffaf və düzgün maliyyə hesabatları təqdim etməyə kömək edir [5, s.87].

Eyni zamanda, şərabçılıq sahəsindəki dəyişikliklər təkcə daxili proseslərə deyil, həm də vergi siyasətləri və dövlət tənzimləmələrinə də təsir göstərir. Bir çox ölkədə şərabçılıq sənayesi vergi güzəştləri və subvansiyalar alır. Bununla belə, şərab istehsalçıları bu tənzimləmələrə uyğun fəaliyyət göstərməlidirlər ki, bu da maliyyə hesabatlarının düzgün hazırlanması və vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi baxımından çox vacibdir.

Şərabçılıq sektorunda maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi üçün vacib addımlardan biri də risklərin idarə edilməsidir. Şərabçılıq şirkətləri müxtəlif təbii, iqtisadi və hüquqi risklərə məruz qalırlar. Məsələn, hava şəraiti, şərab istehsalının keyfiyyəti və bazar tələbi kimi faktorlar istehsalın rentabelliyinə və gəlirlərinə birbaşa təsir göstərir. Bu səbəbdən, maliyyə hesabatları yalnız mövcud vəziyyəti əks etdirməli deyil, eyni zamanda gələcək risklər və potensial çətinliklər barədə də məlumat verməlidir. Risklərin düzgün qiymətləndirilməsi və maliyyə strategiyalarının buna uyğun şəkildə tərtib edilməsi şərabçılıq sektorunun gələcək inkişafı və bazarda möhkəmlənməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Şərabçılıq sektoru, həmçinin davamlı inkişaf məqsədlərini də nəzərə alaraq, maliyyə hesabatlarını yalnız maliyyə nəticələrinin ölçülməsi üçün deyil, həm də sosial və ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi üçün də istifadə etməyə başlamalıdır. Bu yanaşma şərabçılıq istehsalçılarının yalnız qısamüddətli maliyyə məqsədlərini deyil, uzunmüddətli davamlılıq və ekoloji məsuliyyətləri də nəzərə almasını təmin edir. Bu baxımdan, ətraf mühitə təsir, davamlı kənd təsərrüfatı praktikaları və sosial məsuliyyət məsələləri şərabçılıq sektoru üçün yeni bir perspektiv açır. Şərabçılıq müəssisələri şərab istehsalında davamlılıqla bağlı informasiya verən hesabatlar təqdim edərək həm istehsal proseslərinin daha şəffaf olmasını, həm də sosial məsuliyyətə uyğun fəaliyyətlərini nümayiş etdirə bilərlər.

Bu nöqteyi-nəzərdən, şərabçılıq sənayesi üçün maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi yalnız maliyyə məlumatlarının dəqiqliyi və şəffaflığı ilə məhdudlaşmamalıdır. Eyni zamanda, bu hesabatların sosial və ekoloji faktorlara da diqqət yetirərək, daha geniş və daha balanslı bir maliyyə və davamlılıq göstəricilərinə yönəlməsi zəruridir. Bu cür yanaşmalar həmçinin bazarda şərab istehsalçılarının daha etibarlı və uzunmüddətli əməkdaşlıq imkanları yaratmalarına kömək edəcəkdir. Üstəlik, şərabçılıq şirkətləri bu cür məlumatları təqdim etməklə, müştəri və investorlar tərəfindən daha yüksək qiymətləndirilir, bu isə onların bazar dəyərinə və mövqeyinə müsbət şəkildə təsir edir. Bu sektorda maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı digər bir əhəmiyyətli aspekt, şərab sənayesinin qlobal bazarlarla daha geniş əlaqə yaratmasıdır. Son illər ərzində şərab istehsalçıları beynəlxalq miqyasda rəqabət aparmaq üçün öz məhsullarının maliyyə şəffaflığını və biznes əməliyyatlarının keyfiyyətini artırmağa çalışır. Məsələn, Avropada və ABŞ-da fəaliyyət göstərən bir çox şərabçılıq şirkəti maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğun olmasına və müasir texnologiyalardan istifadə etməyə daha çox önəm verir. Bu yanaşmalar yalnız yerli bazarda deyil, həm də xarici bazarlarda daha yaxşı rəqabət aparmağa imkan verir. Şərabçılıq sektoru, xüsusən də kiçik və ortaölçülü istehsalçılar üçün beynəlxalq bazarlarda uğur qazanmaq, yalnız yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal etməklə deyil, həm də maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə təqdim edilməsi ilə mümkün olacaqdır [6, s.122].

Bununla yanaşı, şərabçılıq sektoru üçün çox vacib olan bir digər məsələ də maliyyə məlumatlarının investorlar və maliyyə analitikləri tərəfindən daha yaxşı başa düşülməsidir. Şərabçılıq sektoru, bazarda lider mövqeyə sahib olan böyük şirkətlərdən ibarət olsa da, sektordakı bir çox kiçik və orta şirkətlərin maliyyə hesabatlarının analizi hələ də çətinliklərlə üzləşir. Bu səbəbdən, maliyyə hesabatlarının daha sadə və daha anlaşılan şəkildə təqdim edilməsi vacibdir. İnvestorlar və maraqlı tərəflər üçün daha əlverişli və sadə məlumat təqdim etməklə, şərabçılıq müəssisələri yalnız maliyyə bazarında daha geniş bir iştirakçılığa yol açmış olarlar, həm də sektorun daha şaffaf olmasına və sərmayələrin artmasına imkan yaradacaqdır.

Şərabçılıq sektorunun maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi üçün bir digər vacib amil də mühasibatlıq və audit sahəsindəki təkmilləşdirmələrdir. Şərabçılıq sənayesinin mühasibatlıq və audit xidmətləri, sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlərin maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü təmin etmək və hər hansı mümkün manipulyasiyaların qarşısını almaq üçün çox vacibdir. Bu xidmətlərin müasir yanaşmalarla təkmilləşdirilməsi və daha peşəkar bir audit prosesinin tətbiq edilməsi, şərabçılıq sektorunun həm daxili, həm də xarici tərəflərə təqdim etdiyi məlumatların etibarlılığını artırır. Beləliklə, maliyyə hesabatları yalnız məruzə olunan şirkətin deyil, həm də şərabçılıq sektoru üzrə daha geniş inamın yaradılmasına xidmət edir.

Maliyyə hesabatlılıq sisteminin inkişafı üçün strategiyalar. Maliyyə hesabatlılıq sisteminin inkişafı, şərabçılıq sektorunun uzunmüddətli dayanıqlı inkişafı və bazarda daha yaxşı rəqabət aparması üçün çox vacibdir. Bu inkişaf yalnız hesabatların dəqiqliyi və şəffaflığını artırmaqla kifayətlənmir, həm də müəssisələrin maliyyə qərarlarını daha düzgün və effektiv şəkildə qəbul etmələrinə imkan verir. Şərabçılıq sənayesində maliyyə hesabatlılıq sistemlərinin təkmilləşdirilməsi üçün bir neçə strateji yanaşma mövcuddur. Bu yanaşmalar mühasibatlıq proseslərinin səmərəliliyini artırmaq, riskləri azaltmaq və sektordakı şirkətlərin beynəlxalq miqyasda daha rəqabətqabiliyyətli olmalarını təmin etmək məqsədi güdür.

İlk növbədə, beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarına (IFRS) uyğunluğun artırılması, şərabçılıq sektorunun maliyyə hesabatlılıq sisteminin inkişafı üçün əsas strateji yanaşmalardan biridir. Bu standartlar şərabçılıq sənayesinin hesabatlarını daha şəffaf və mütəşəkkil hala gətirir, eyni zamanda qlobal bazarlarda daha güvənli və rəqabətədavamlı olmasına imkan verir. IFRS, maliyyə hesabatlarının tərtibində birliyə və eyni yanaşmaya üstünlük verir ki, bu da şərabçılıq müəssisələrinin xarici investorlarla və digər maliyyə qurumları ilə əlaqələrini daha da asanlaşdırır. Şərab istehsalçıları bu beynəlxalq standartlara uyğunlaşaraq, yalnız maliyyə şəffaflığını artırmır, həm də xarici investisiya və maliyyə dəstəyini cəlb etməyə daha yaxın olurlar [10, s.80].

Şərabçılıq sektorunda maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi üçün digər bir mühüm addım, mühasibatlıq və maliyyə idarəetmə proseslərinin avtomatlaşdırılmasıdır. Bu məqsədlə, müasir məlumat texnologiyalarından istifadə edərək, şərabçılıq müəssisələri maliyyə hesabatlarının hazırlanmasını sürətləndirə və səhv ehtimalını minimuma endirə bilərlər. ERP (Enterprise Resource Planning) sistemləri, şərab istehsalçılarına maliyyə məlumatlarını real vaxtda izləmək və analiz etmək imkanı verir. Bu sistemlər yalnız mühasibatlıq proseslərini asanlaşdırmaqla qalmır, həm də gəlir və xərcləri daha dəqiq şəkildə izləməyə və gələcəkdəki maliyyə planlarını düzgün qurmağa kömək edir. ERP sistemləri vasitəsilə şərabçılıq şirkətləri həm maliyyə, həm də əməliyyat məlumatlarını mərkəzləşdirə bilər, bu da onları daha şəffaf və səmərəli edir [9, s.43].

Bu sistemin inkişafı üçün bir başqa strateji addım şərabçılıq sənayesində məlumatın daha yaxşı idarə olunmasıdır. Böyük verilənlər (big data) və analitika alətlərinin tətbiqi şərab istehsalçılarına daha yaxşı maliyyə analizləri aparmağa və bazar dəyişikliklərini daha sürətli qiymətləndirməyə imkan verir. Bu yanaşma şərabçılıq şirkətlərinin maliyyə vəziyyətini daha yaxşı başa düşməsinə və gələcəkdəki riskləri daha yaxşı idarə etməsinə şərait yaradır. Məsələn, satış məlumatlarını təhlil edərək, şərab istehsalçıları bazar tələbinin artdığı və ya azaldığı dövrləri öncədən proqnozlaşdıra bilərlər. Bu da şirkətlərin istehsal planlarını optimallaşdırmasına və inventar idarəetməsini daha səmərəli etməsinə kömək edir.

Daha sonra növbəti strateji yanaşma daxili nəzarət sistemlərinin gücləndirilməsidir. Şərabçılıq sənayesində şirkətlərin maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü təmin etmək üçün mütəmadi olaraq daxili auditlər keçirilməsi çox vacibdir. Bu auditlər maliyyə məlumatlarının dəqiq və etibarlı olmasını təmin edir, həmçinin şirkətin fəaliyyətindəki potensial uyğunsuzluqları və riskləri aşkarlayır. Daxili nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, həmçinin şirkətlərin maliyyə resurslarını daha səmərəli idarə etməsinə və potensial korrupsiya və maliyyə manipulyasiyalarının qarşısını almasına kömək edir. Bu yanaşma maliyyə hesabatlarının etibarlılığını artırır və xarici investorların şirkətə olan inamını gücləndirir.

Bundan əlavə, şərabçılıq sektorunda maliyyə hesabatlılıq sisteminin inkişafı üçün müasir audit

alətlərinin və mütəxəssislərinin istifadəsi də vacibdir. Müasir audit texnologiyaları şərabçılıq müəssisələrinə maliyyə məlumatlarını daha sürətli və dəqiq təhlil etməyə kömək edir. Müəssisələr, mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilən auditlərin nəticələrini nəzərə alaraq, əməliyyatlarındakı zəif nöqtələri müəyyən edə və bu nöqtələr üzərində təkmilləşdirmələr həyata keçirə bilərlər. Bu cür yanaşma yalnız maliyyə hesabatlarının şəffaflığını artırmır, həm də şərabçılıq sektorunun daha güclü və dayanıqlı olmasına şərait yaradır[7, s.130].

Şərabçılıq sektorunun maliyyə hesabatlılıq sisteminin inkişafı üçün sonuncu strateji yanaşma, gələcəkdəki dəyişikliklərə uyğun çevik sistemlərin tətbiqidir. Maliyyə hesabatlılıq sistemləri yalnız bugünkü vəziyyəti əks etdirməməli, həm də gələcəkdəki bazar dəyişikliklərinə, texnoloji yeniliklərə və hüquqi tələblərə uyğunlaşmaq üçün çevik olmalıdır. Şərabçılıq sənayesi mütəmadi olaraq yeni tələbləri və bazar ehtiyaclarını nəzərə alaraq, öz maliyyə hesabatlılıq sistemlərini yeniləməli və inkişaf etdirməlidir. Bu çevik yanaşma şərabçılıq müəssisələrinin bazar şəraitindəki dəyişikliklərə sürətlə uyğunlaşmalarına və maliyyə resurslarını daha effektiv şəkildə istifadə etmələrinə imkan verir.

Şərabçılıq sektorunda təkmilləşdirilmiş maliyyə hesabatlarının iqtisadi təsirləri. Şərabçılıq sektorunda təkmilləşdirilmiş maliyyə hesabatlarının iqtisadi təsirləri geniş və dərin xarakter daşıyır. Şərabçılıq sektoru yalnız məhsul istehsalı və ticarət sahəsində deyil, həm də iqtisadiyyata, məşğulluğa və dövlət büdcəsinə müsbət təsir göstərir. Maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi sektorun şəffaflığını, maliyyə məlumatlarının dəqiqliyini və etibarlılığını artırmaqla, həm daxili idarəetməni, həm də xarici investisiyaların cəlb edilməsini asanlaşdırır. Bu, şərabçılıq sənayesinin iqtisadi inkişafına və uzunmüddətli dayanıqlı böyüməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Əvvəlcə təkmilləşdirilmiş maliyyə hesabatları şərabçılıq şirkətlərinin maliyyə vəziyyətini daha dəqiq və şəffaf göstərir. Bu şəffaflıq sərmayəçilər və investorlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə məlumatlarının düzgün və şəffaf olması investorların şirkətlərə inamını artırır və yeni kapital qoyuluşlarının gəlməsinə şərait yaradır. Şərabçılıq sektoru, xüsusilə böyük və beynəlxalq bazarlarda fəaliyyət göstərən şirkətlər, bu cür maliyyə hesabatları ilə investorların cəlb edilməsini asanlaşdırır. Bu da öz növbəsində sektorda daha çox investisiya axınına və iqtisadi artıma gətirib çıxarır. Təsirini daha konkret olaraq göstərmək üçün, yaxşı hazırlanmış maliyyə hesabatları investorlar üçün risklərin ölçülməsi və gələcək proqnozların daha düzgün hazırlanmasını təmin edir, bu da sərmayəçilərin daha çox sərmayə qoymağa qərar verməsinə səbəb olur[2, s.98].

Bundan əlavə, maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi şərabçılıq sənayesindəki yerli və regional iqtisadiyyatlara da müsbət təsir edir. Şərab istehsal edən müəssisələr maliyyə məlumatlarını daha düzgün və şəffaf şəkildə təqdim etdikdə, daha yaxşı maliyyə resursları idarəetməsi və daha düzgün qiymətləndirilmiş istehsal və ticarət əməliyyatları həyata keçirirlər. Bu da yerli bazarlarda şərabın daha əlverişli qiymətlərlə satılmasına və istehsalın daha səmərəli aparılmasına gətirib çıxarır. Daha yaxşı təşkil olunmuş və şəffaf maliyyə hesabatları müəssisələrin bazar şərtlərinə sürətlə uyğunlaşmasına kömək edir və qiymətlərin stabil qalmasına şərait yaradır. Bu vəziyyət yerli istehsalçıları və tədarükçüləri daha güclü edir, eyni zamanda şərabçılıq sənayesinin yerli iqtisadiyyata müsbət təsirini artırır.

Maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi, həmçinin şərabçılıq sektorunun xarici bazarlara açılmasını asanlaşdırır. Beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərən şərab istehsalçıları daha yaxşı strukturlaşdırılmış maliyyə hesabatları təqdim edərək, xarici investorlara və kommersiya tərəfdaşlarına etibarlılıqlarını nümayiş etdirə bilərlər. Bu, xüsusilə qlobal iqtisadi böhranlar və ticarət müharibələri zamanı şərabçılıq sənayesinin xarici bazarlarda uğurla möhkəmlənməsi üçün əhəmiyyətli bir amil olur. Həmçinin, beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarına uyğun hazırlanan hesabatlar, şərabçılıq şirkətlərinin fərqli ölkələrdəki vergi tələblərinə uyğunluğunu təmin edir, bu da ticarət və vergi yükünün daha səmərəli idarə olunmasına kömək edir.

Təkmilləşdirilmiş maliyyə hesabatlarının digər bir mühüm iqtisadi təsiri də vergi öhdəliklərinin düzgün yerinə yetirilməsidir. Şərab istehsalçıları maliyyə hesabatlarını dəqiq və şəffaf şəkildə təqdim etdikdə, dövlətə vergi ödəmələrini daha düzgün və vaxtında həyata keçirirlər. Bu, dövlət

büdcəsinə müsbət təsir edir, çünki düzgün hesabatlanan gəlirlər və əməliyyatlar nəticəsində dövlət orqanları daha doğru vergi gəlirləri toplayır. Həmçinin, vergi tələblərinə riayət edilməsi, sektorda müsbət imic yaradır və şərabçılıq şirkətlərinin bazarda etibarlı və uzunmüddətli fəaliyyət göstərməsini təmin edir.

Bütün bunlarla yanaşı, təkmilləşdirilmiş maliyyə hesabatları şərabçılıq sektorunun daha yüksək səviyyədə idarə edilməsinə və strateji qərarların daha yaxşı qəbul edilməsinə şərait yaradır. Maliyyə məlumatlarının düzgün təhlili və idarə edilməsi şərab istehsalçılarının gələcək inkişaf planlarını daha dəqiq qurmasına və mövcud bazar şərtlərinə uyğun fəaliyyət göstərməsinə kömək edir. Məsələn, şərab istehsalçıları gələcəkdə bazar tələbinin dəyişəcəyini və ya yeni texnologiyaların tətbiqinə ehtiyac olduğunu proqnozlaşdıra bilər. Bu, onlara istehsal xərclərini optimallaşdırmağa, məhsul çeşidlərini genişləndirməyə və bazar şəraitinə uyğun olaraq qiymət siyasətini tənzimləməyə imkan verir.

Nəticə

Şərabçılıq sektorunda maliyyə hesabatlılığının təkmilləşdirilməsi sektorda şəffaflıq, etibarlılıq və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Təkmilləşdirilmiş maliyyə hesabatları yalnız daxili idarəetmə proseslərinin effektivliyini artırmaqla kifayətlənmir, həm də xarici investisiyaların cəlb edilməsini, bazar iştirakçılarının doğru qərarlar qəbul etməsini və iqtisadiyyatın ümumi inkişafını təmin edir. Bu proseslər nəticəsində şərabçılıq müəssisələri daha güclü maliyyə mövqeyinə sahib olur və daha səmərəli fəaliyyət göstərirlər.

Şərabçılıq sənayesində maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi bir neçə müsbət nəticəyə səbəb olub. İlk növbədə, maliyyə şəffaflığının artırılması sektordakı müəssisələrin daha dəqiq maliyyə vəziyyətini göstərir. Bu, xüsusilə xarici və daxili investorların daha yaxşı qərarlar verməsinə imkan yaradır. Şərabçılıq sektoru üçün maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğun hazırlanması xarici investisiya cəlbetməni asanlaşdırır və sektorda maliyyə axınlarını artırır. Bununla yanaşı, düzgün maliyyə məlumatlarının təqdim edilməsi vergi ödəmələrinin də düzgün və vaxtında həyata keçirilməsinə şərait yaradır, bu da dövlət büdcəsinə müsbət təsir göstərir.

Bundan əlavə, daha şəffaf və düzgün maliyyə hesabatları şərab istehsalçılarının bazar tələblərinə sürətlə uyğunlaşmasına və məhsul qiymətlərini optimallaşdırmasına kömək edir. Sektorun daha da rəqabətədavamlı olması məhsul keyfiyyətinin artırılması və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə nəticələnir. Bu dəyişikliklər, həmçinin sektorun yerli iqtisadiyyata müsbət təsirini artırır, çünki daha yaxşı təşkil olunmuş və şəffaf maliyyə hesabatları şirkətlərin yerli bazarda daha effektli fəaliyyət göstərməsini təmin edir.

Maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi həm də şərabçılıq sənayesinin beynəlxalq bazarlara çıxışı üçün əhəmiyyətlidir. Şərab istehsalçıları daha yaxşı strukturlaşdırılmış maliyyə hesabatları təqdim edərək, xarici investorlar və ticarət tərəfdaşları ilə daha etibarlı əlaqələr qururlar. Bu isə qlobal miqyasda daha böyük bazarlara açılmağa və beynəlxalq ticarət əlaqələrini inkişaf etdirməyə imkan verir.

Daha şəffaf maliyyə hesabatları sektorda sosial məsuliyyətin və ekoloji təsirin daha yaxşı idarə edilməsinə də gətirib çıxarır. Şərabçılıq müəssisələri yalnız iqtisadi məqsədlərlə deyil, həm də ətraf mühitə olan təsirlərini nəzərə alaraq fəaliyyət göstərirlər. Bu yanaşma müştəri və investorların etibarını artırır və məhsulun daha geniş bazarlarda satılmasına şərait yaradır.

Təkliflər. Şərabçılıq sektorunun maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsini təmin etmək üçün bir neçə strateji addım atılmalıdır. İlk növbədə, şərab istehsalçıları beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarına (IFRS) uyğunlaşmalı və bu yanaşmanı genişləndirməlidirlər. Bu, həm sektorun qlobal bazarda daha rəqabətqabiliyyətli olmasına, həm də investorların və bazar iştirakçılarının şirkətə inamını artırmağa kömək edəcəkdir.

Bundan əlavə, müasir mühasibatlıq sistemlərinin tətbiqi şərabçılıq müəssisələrinin əməliyyatlarını daha effektiv idarə etməsinə imkan verəcəkdir. ERP (Enterprise Resource Planning) sistemləri və digər məlumat texnologiyalarından istifadə, maliyyə məlumatlarının daha sürətli və dəqiq

şəkildə toplanmasını və təhlil edilməsini təmin edəcəkdir. Bu texnologiyaların tətbiqi şirkətlərin maliyyə resurslarını daha səmərəli idarə etməsinə və gələcəkdəki bazar dəyişikliklərinə sürətlə uyğunlaşmasına imkan verəcəkdir.

Şərabçılıq sektorunda maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi üçün növbəti təklif daxili nəzarət sistemlərinin gücləndirilməsidir. Şirkətlər mütəmadi olaraq daxili auditlər keçirməli və maliyyə məlumatlarının düzgünlüyünü təmin etmək üçün nəzarət mexanizmlərini tətbiq etməlidir. Bu, maliyyə manipulyasiyalarının qarşısını almağa və şirkətlərin daha şəffaf fəaliyyət göstərmələrinə kömək edəcəkdir.

Sektorun gələcəkdəki inkişafı və dayanıqlı böyüməsi üçün şərab istehsalçıları sosial məsuliyyət və ekoloji təhlilləri maliyyə hesabatlarında əks etdirməlidir. Bu, müştəri və investorların şərabçılıq müəssisələrinə olan etibarını gücləndirəcək və sektorda uzunmüddətli inkişafı təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev, V. (2015). Maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi: nəzəri və praktik yanaşmalar. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.
2. İsmayılov, M. (2017). Maliyyə və vergi hesabatları: Beynəlxalq standartların tətbiqi. Bakı: Elmi Nəşr.
3. Ələkbərli, A. (2019). İqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı və maliyyə hesabatları. Bakı: "Azərnəşr".
4. Məmmədov, E. Azərbaycan Şərabçılıq Sənayesi: İqtisadi Analiz. Gəncə: Qafqaz Nəşriyyatı, 2020, 260 s.
5. Ziyadov, R. “Maliyyə Analizi və Şərab Sənayesi.” Bakı: Mədəniyyət Nəşriyyatı, 2015, 245 s.
6. Петров, А.И. (2016). Международные стандарты финансовой отчетности и их влияние на российскую практику. Санкт-Петербург: Питер.
7. Porter, M. E. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. Free Press, 1980, 268 p.
8. Weinberg, B. A. Fine Wines: The Rise of the Wine Industry and its Economics, Routledge, 1995, 170 p.
9. Иванов, А.В. Финансовая отчетность в винодельческой промышленности России. Москва: Экономика и Управление, 2019, 320 с.
10. Морозов, Д.И. Анализ финансовой устойчивости предприятий винодельческой отрасли. Новосибирск: Сибирское Университетское Издательство, 2021, 300 с.
11. Смирнова, Т.А. Инновационные методы финансового анализа в винодельческой промышленности. Москва: Высшая Школа Экономики, 2022, 290 с.

Айна Вахуб кызы Зейналова
Азербайджанский Университет Туризма и Менеджмента, Магистр
e-poçt: ayna-zeynalova@mail.ru
Научный руководитель: Азер Балабей оглы Мазанов

Развитие финансовой отчётности в винодельческом секторе: пути и стратегии совершенствования

Резюме

Цель исследования – изучение различных направлений и стратегических мер по совершенствованию финансовой отчётности в винодельческом секторе.

Методология исследования – методологическая основа работы заключается в анализе существующих практик ведения финансовой отчётности в винодельческой отрасли, а также в исследовании стратегий, связанных с внедрением международных стандартов финансовой отчётности (МСФО).

Практическая значимость исследования – состоит в определении практических подходов и стратегий для совершенствования финансовой отчётности в винодельческом секторе, что способствует повышению финансовой прозрачности, привлечению инвесторов и усилению конкурентоспособности на глобальном рынке.

Результаты исследования – совершенствование финансовой отчётности в винодельческой отрасли способствует не только повышению точности финансовых показателей, но и расширению принципов прозрачности, устойчивого развития и социальной ответственности. Улучшенные финансовые отчёты позволяют предприятиям винодельческой отрасли более эффективно управлять финансовыми ресурсами и добиваться лучших результатов на международных рынках, обеспечивая тем самым долгосрочное развитие сектора и создание более широких экономических выгод.

Оригинальность и научная новизна исследования – заключается в первом комплексном изучении существующих проблем и пробелов в данной области. Работа предлагает инновационные подходы, направленные на повышение прозрачности и оптимизацию внутренних управленческих процессов в секторе.

Ключевые слова: виноделие, финансовая отчётность, совершенствование, прозрачность, международные стандарты финансовой отчётности, финансовый менеджмент, внутренний контроль, инвесторы, конкурентоспособность, устойчивое развитие.

Aina Vakhub Zeinalova
Azerbaijan University of Tourism and Management, Master
e-poçt: ayna-zeynalova@mail.ru
Scientific Supervisor: Azer Balabey Mazanov

Development of financial reporting in the wine industry: ways and strategies for improvement

Summary

Purpose of the research – to explore various directions and strategic measures for improving financial reporting in the wine industry sector.

Research methodology – the methodology of this study is based on the analysis of existing practices in financial reporting within the wine industry, as well as the examination of strategies related to the implementation of International Financial Reporting Standards (IFRS).

Practical significance of the research – lies in identifying practical approaches and strategies for enhancing financial reporting in the wine sector, contributing to greater financial transparency, attracting investors, and strengthening competitiveness in the global market.

Research results – improving financial reporting in the wine industry not only enhances the accuracy of financial indicators but also promotes broader principles of transparency, sustainable development, and social responsibility. Improved financial reports enable wine enterprises to manage their financial resources more efficiently and perform more successfully in international markets, ensuring long-term sectoral development and generating wider economic benefits.

Originality and scientific novelty of the research – consist in the first comprehensive analysis of existing gaps and challenges in this field. The study introduces innovative approaches aimed at increasing transparency and optimizing internal management processes in the sector.

Key words: wine industry, financial reporting, improvement, transparency, international financial reporting standards (IFRS), financial management, internal control, investors, competitiveness, sustainable development.

UOT 336

Rahibə Xəlil qızı ƏBDÜLHƏSƏNOVA
Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimi, doktorant
E-mail: abdulhasanovarahiba@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.006

“YAŞIL” İQTİSADİYYATA KEÇİDİ TƏMİN EDƏN İNVESTİSİYALAŞMA PROSESİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN KONSEPTUAL PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - davamlı iqtisadi inkişafa nail olunması üçün müəyyən transformasiya prosesinin baş verməsinə, xüsusilə "yaşıl" və aşağı karbon iqtisadiyyatına keçidi təmin etmək üçün böyük investisiyaların cəlb edilməsinə tələbin vacibliyinin müəyyən edilməsidir. Bu sahəyə dövlət investisiyalaşması ilə yanaşı özəl investisiyaların cəlb edilməsində ölkələrin müxtəlif dəstək və təşviq mexanizmlərindən istifadə etməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqat işində investisiya qoyuluşunun vacibliyini şərtləndirən amiləri aşkar etmək üçün müqayisəli təhlili, sintez, ümumiləşdirmə, müqayisəli təhlil və s. metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Dünya ölkələrində yaşıl iqtisadiyyata keçid zamanı investisiya qoyuluşunun qiymətləndirilməsi istiqamətində müxtəlif təcrübə və yanaşmalar formalaşdırılmışdır. Əldə edilmiş nəticələrdən bu istiqamətli problemlərin tədqiqi zamanı istifadə edilə bilər.

Təqdiqatın nəticələri - "yaşıl" iqtisadiyyat dünya və Azərbaycanın iqtisadi inkişafının əsas strateji istiqaməti olmaqla beynəlxalq miqyasda ölkələrin ekoloji münasibətlərinin prioriteti kimi "yaşıl" iqtisadiyyatın inkişafına imkan verən normativ-hüquqi aktların yaradılması zərurətini ortaya qoyur. Azərbaycanda qəbul edilmiş “Yaşıl” iqtisadiyyat strategiyası ölkəmizin uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlı inkişaf modeli olmaqla yaşıl enerji istehsalı potensialından səmərəli istifadə yeni layihələr çərçivəsində müxtəlif müqavilələrin bağlanılması və gələcəkdə istehsal olunmuş müxtəlif enerji ticarətinin təşkil edilməsi üçün əlverişli şərait yaratmaqla maksimum səviyyədə yararlanmağa imkan verəcəkdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - beynəlxalq çərçivədə investisiyalaşma prosesinin həyata keçirilməsi üçün yeni növ enerjilərin istehsalının yüksəldilməsi meyarları müəyyən edilir və geniş təhlil edilir. Müxtəlif ölkələr, o cümlədən Azərbaycan üçün yeni enerji istehsalına investisiyalaşma prosesinin əsas problemləri müəyyən edilir və onların həlli yolları təklif olunur.

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat, davamlı inkişaf, investisiyalaşma prosesi, yeni növ enerji istehsalı, strateji istiqamətlər.

Giriş

Dünyada baş verən iqtisadi inkişaf istehsal və istehlakın davamlı artması ilə müşayiət olunur. Sivilizasiyanın mövcud olduğu dövrə nisbətən son yarım əsrdə daha çox həcmdə məhsul istehsal edilmişdir. Bir tərəfdən daha çox məhsul istehsalının sürətli inkişafı əhalinin rifah halının yüksəlməsinə kömək edir, digər tərəfdən -ekologiyaya mənfi təsir göstərir.

1972-ci ildə BMT ilk dəfə ətraf mühitin qorunması və sosial ədalətlə iqtisadi inkişaf şərtlərini müzakirə edən insan mühiti üzrə konfrans təşkil etmişdir. 1988-ci ildə BMT-nin himayəsi altında yaradılan İqlim Dəyişikliyi üzrə Hökumətlərarası panel, iqlim dəyişikliyinin əsas səbəbinin cəmiyyətdə insanların iqtisadi fəaliyyəti olduğuna dair lazımlı dəlillər təqdim etmişdir. Əldə olunan məlumatlar əsasında BMT-nin İqlim Dəyişikliyi Çərçivə Konvensiyası (1992), Kyoto protokolu (1997) və Paris Sazişi (2015) qəbul edilmişdir. Paris Sazişində iştirak edən 197 ölkə XXI əsrdə qlobal temperaturun +2 0 C artma və - 1,50 C azalma hüdudunda məhdudlaşdırılması yollarını axtarmağa razılıq verilməsinə nail olunmuşdur [14, s.111-113].

Mövcud ədəbiyyatlara istinad

Qlobal miqyasda baş verən iqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin deqradasiyası daha davamlı

iqtisadiyyata ehtiyac duyulduğunu ortaya çıxartdı. Bu isə bir çox ölkələrin, o cümlədən inkişaf etməmiş ölkələrin iqtisadiyyatının daha davamlı inkişafa nail olunması üçün müəyyən transformasiya prosesinin baş verməsinə, xüsusilə "yaşıl" və aşağı karbon iqtisadiyyatına keçidi təmin etmək üçün böyük investisiyaların cəlb edilməsini tələb edir. Nəzərə alsaq ki, dünya miqyasında böyük həcmdə investisiyaların iqtisadiyyata cəlb edilməsinin maliyyələşdirilməsi prosesinin ödənilməsi ehtiyacı yalnız dövlət sektorunun iştirakı deyil, bu məqsədli investisiyaların icrasına bir çox ölkələrdə özəl sektorun cəlb olunmasına imkan verən problemlər araşdırılıb tapılmaqla onların həlli yolları da tapılmışdır [10, s. 432-437].

Kodanova C.İ. öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, “yaşıl” iqtisadiyyata keçid həm yeni texnologiyaların inkişafını, həm də istehsalın ekoloji təmizliyini artırmaq üçün mövcud müəssisələrin əsas vəsaitlərinə əhəmiyyətli investisiyaların cəlb edilməsinin vacibliyini şərtləndirir. Bu sahəyə özəl investisiyaların cəlb edilməsi üçün dövlətlər müxtəlif dəstək və təşviq mexanizmlərindən istifadə edirlər. Ancaq düşünülməmiş tədbirlər gözlənilən nəticəni verə bilməz və ya hətta mənfi təsir göstərə bilər. Məhdud dövlət büdcəsi ilə davamlı inkişaf məqsədlərinə çatmaq üçün təşviq siyasətinin düzgün seçilməsi çox vacibdir [8, s.1-12]. Fikrimizcə, tədqiqatçının əldə etdiyi nəticə ilə razılaşmaq olar. Çünki, hazırkı şəraitdə Azərbaycan birinci növbədə işğaldan azad edilmiş regionlarda bu məsələlərin düzgün təşkil edilməsinə, oradakı mövcud şəraitdən istifadə edərək bərpa olunan enerji mənbələrinin qurulmasına, talan edilmiş yaşayış evlərinin yerində ərazilər üzrə ağıllı şəhər və kəndlərin qurulmasına investisiya yatırımını təmin edir ki, bu da birbaşa orada yeni məskunlaşan əhalinin məşğulluq səviyyəsinin təmin edilməsinə istiqamətləndirilməklə onların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə dövlətin atdığı zəruri addım kimi qiymətləndirilir.

Selishcheva T. A. tədqiqatında “yaşıl” iqtisadiyyata keçid ehtiyacını təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, bu istiqamətdə lazımi nəticələr əldə etmək üçün ilk mərhələdə tədqiq edilən Avrasiya İqtisadi Birliyi (AİB) ölkələrində iqtisadiyyatın inkişafının əsas istiqamətlərini və perspektivlərini, “yaşıl” iqtisadiyyata keçid strategiyalarının formalaşması xüsusiyyətlərini və problemlərini aşkar etmək, növbəti mərhələdə isə onların həlli mexanizmlərini müəyyənləşdirmək məqsədəuyğundur. AİB dövlətlərinin ciddi ekoloji problemləri mövcuddur, onların həlli ilk növbədə iqtisadiyyatın səmərəli inkişafından, real iqtisadi sektorların müasir səviyyədə modernləşməsindən asılıdır. İndiki mərhələdə baş verən son texnoloji quruluşa keçid, texnoloji bazanın keyfiyyətcə yaxşılaşdırılması və yenilənməsi, istehsalın səmərəliliyinin və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması ilə yanaşı, əhalinin həyat keyfiyyətini artırmaq və ekologiyanı yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyır. Müasir şəraitdə mövcud ekoloji problemlərin həlli və davamlı inkişafın əsas istiqaməti "yaşıl" iqtisadiyyata keçiddir [11, s. 6-13].

“Yaşıl” texnologiyalar iqtisadiyyatın bütün sahələrində tətbiq tapır. Məhdud dövlət büdcəsi ilə davamlı inkişaf məqsədlərinə çatmaq üçün təşviq siyasətinin düzgün seçilməsi olduqca mühüm şərtlərdəndir. İnkişaf etmiş ölkələrdə “dekaplinq effekti” müşahidə olunur, onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, “yaşıl” iqtisadiyyata investisiyaların artırılması iqtisadi artıma ekoloji ziyan vurmadan imkan verir [4, s. 92-115]. Bu təsir “yaşıl” texnologiyaların tətbiqi ilə əldə edilir. UNEP-in hesablamalarına görə, qlobal ÜDM-in 2%-i həcmində illik ətraf mühitin mühafizəsi investisiyalarını nəzərdə tutan “yaşıl” inkişaf ssenarisini həyata keçirərkən, inkişaf potensialı “adi biznes (business as usual) sxeminə görə 7 ildən sonra artım tempini vaxt və sürət baxımından üstələməlidir” [9]. BNEF-in (Bloomberg New Energy Finance) proqnozuna görə 2017-2040-cı illərdə dünyada elektrik enerjisi istehsal edən yeni güclərə qoyulan investisiyalar 10 trilyon dolları keçəcəkdir ki, bunun da 72%-i bərpa olunan enerji mənbələrinə (BOEM) yönəldiləcəkdir [15].

Yaşıl iqtisadiyyata keçidin təminatında investisiyalaşma prosesi üzrə beynəlxalq təcrübə

Dünya ölkələri arasında “yaşıl” iqtisadiyyatın inkişafını təmin edən ən çox prioritetlər Avropa Birliyi ölkələri (AB), Cənubi Koreya və ABŞ-da nəzərdə tutulur. Cənubi Koreya bu sahənin inkişafında qlobal liderlərdən biri kimi “yaşıl” nəqliyyata, alternativ su mənbələrinə, təkrar emala, sənayeyə və enerjiyə aktiv investisiyalar qoyur [12]. 1960-cı illərdən bəri Cənubi Koreya, müasir texnologiyaların tətbiqi ilə ölkə iqtisadiyyatını kənd təsərrüfatından sənaye iqtisadiyyatına çevirən

inteqrasiya proseslərinə daxil edilməsi nəticəsində inanılmaz iqtisadi artım tempinə malik oldu. Bütün bunlar isə 1980-ci ilə qədər Koreya Respublikasının xarici borclara görə dünyada dördüncü yerdə olmasına yol verdi. 1999-cu ildən hökumət investisiya mühitinin liberallaşdırılması üzrə bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə başladı: -sahibkarlıq fəaliyyətinin yeni sahələri üzrə xarici investisiyaların qoyuluşuna əlverişli imkanın açılması; -vahid one-stop-service sistemi əsasında xarici investisiyaların qeydiyyatı üçün sadələşdirilmiş prosedur tətbiq olundu, bu da investorun bürokratik süründürməçilikdən qaçaraq bir qurumla məşğul olmasına imkan verməklə xarici investisiyaların qeydiyyatı üçün müraciət prinsipinə əsaslanır (by means of reporting); -xarici investor müəyyən bir bölgənin genişmiqyaslı layihələrinə kapital qoyduqda ikincisi xüsusi bir status qazanır ki, bu da ona yerli səviyyəli sənaye kompleksləri (foreign investment zones) kimi inkişaf edə bilən xarici investisiyalardan istifadə bölgəsi (local industrial complex) ərazisində xarici investisiyalar hazırda da həmin zonalardan istifadə etmə imkanı əldə edirlər; -xarici investisiyalar üzrə vergi ödənişlərinin müddəti uzadılıb və s.

Beləliklə, yuxarıda göstərilənlər Cənubi Koreyanın investisiya strategiyasının xüsusiyyətlərinə aid olduğu qənaətinə gəlməyə imkan verir:

- ilk növbədə xarici kreditlərdən istifadədən yararlanmaq;
- iqtisadiyyatın və hüququn inkişafının müəyyən bir mərhələsində geniş yayılmış, bu və ya digər formada və oxşar problemləri olan digər ölkələr üçün xarakterik hesab edilən milli innovasiyalara, elmi kadrlara və s., eyni zamanda onun ixracatçı ölkələrdən biri olduğu fikirlərinə güvənmək (Elektron Hökumət və s.).

ABŞ alternativ enerjinin inkişafını “yaşıl” iqtisadiyyatın əsas strategiyası olaraq seçməklə 2030-cu ilə qədər günəş qurğularından istifadə edərək enerjinin 65%-ni və istiliyin 35%-ni istehsal etməyi planlaşdırır. Belə ki, ABŞ-ın 2022-ci ildə qəbul edilmiş və təmiz texnologiyalara investisiyaları stimullaşdıran qanunu əsasında ölkədə “yaşıl” iqtisadiyyatın inkişafına milyardlarla dollar sərmayə qoyulub. Məlumatlar göstərir ki, təmiz texnologiyalara investisiyanın stimullaşdırılması üzrə qanun qüvvəyə mindiyi gündən 2025-ci ilin birinci rübünə qədər təmiz enerji və nəqliyyat texnologiyaları istehsalına ölkədə 115 milyard dollar sərmayə qoyulmuşdur ki, bu da 2022-ci ildən əvvəlki dövrlə müqayisədə 21 milyard dollardan çox investisiyanın qoyulduğunu əks etdirir [13].

Yeni ABŞ administrasiyasının gəlişi ilə yaşıl gündəmin gələcəyi qeyri-müəyyən oldu. 2025 – ci ilin 23 sentyabrında ABŞ Prezidenti D. Trump, BMT-nin Baş Assambleyasının sessiyasındakı çıxışında yaşıl iqtisadiyyatın inkişafını “ən böyük aldatma” adlandıraraq insan fəaliyyətinin iqlim dəyişikliyinə təsir etmədiyini və bərpa olunan enerjinin “hiyləgərlik” olduğunu qeyd etməklə ölkələrin karbon izlərini azaltmaq səylərini tənqid etdi. Onun sözlərinə görə, Bərpa Olunan Enerji bahalı və səmərəsizdir. Kömür, neft və qaz istifadəsini alqışlamaqla BMT və digər iqlim dəyişikliyi qruplarının proqnozlarının “səhv” olduğunu da dedi. Bu mövqe hazırkı ABŞ administrasiyasının yeraltı resursların çıxarılması və ixracını artırmaq və Bərpa Olunan Enerji (BOE) inkişafı subsidiyalarını ləğv etmək üçün daha geniş siyasət yürütdüyünü əks etdirir [9].

Buna baxmayaraq, ABŞ dövləti səviyyəsində günəş və külək enerjisinə investisiya qoyuluşu davam etdirilir. Əvvəlcədən qəbul edilmiş plana əsasən 2025-ci ildə Texas ştatında bu növ enerjilərin gücünün 11,6 GVt, Kaliforniyada isə 2,9 GVt artacağı gözlənilir. ABŞ Enerji İnformasiyaları İdarəsinin məlumatına görə, planlaşdırılan 64 GVt-lıq gücü olan yeni elektrik stansiyalarında 33,3 GVt gücə malik fotoelektrik qurğularının quraşdırılmasının təmin edilməsi nəzərdə tutulur.

Avropa İttifaqı ölkələrində “yaşıllaşdırma” davam edir. Yaşıl iqtisadiyyata investisiya yönəldilməsi dinamik şəkildə artır: 2025-ci ildə Aİ-nin aşağı karbonlu enerji, infrastruktur, şəbəkə və enerji səmərəliliyi sahələrinə qoyulacaq yatırımlarının təxminən 390 milyard dollara çatması planlaşdırılır. Aİ-yə daxil olan ölkələrin 2021-2027-ci illər üçün çoxillik büdcəsində yaşıl investisiya hədəfinin 30% təşkil etməsi vacib şərt kimi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. İttifaq ölkələrinin birgə siyasəti çərçivəsində 2021-2027-ci illər üçün yaşıl keçid layihələrinə investisiyanın həcminin təxminən 130,7 milyard avroya çatdırılması planlaşdırılır. 2023-cü ildən keçid rejimində olan korrektəedici karbon mexanizmi plana uyğun olaraq 2026-cı ildən etibarən tam fəaliyyətə başlayacaq.

Beləliklə, bu gün Avropa İttifaqında iqlim büdcələrinin və ekoloji tədbirlərin azaldılması müşahidə edilmir və əksinə, fərdi alətlərin düzəldilməsindən bəhs olunur, hətta investisiyaların həcminin artırılması barədə söhbətlər davam etdirilir.

Çin bu gün yaşıl iqtisadiyyatın lideri olan ölkə sayılır. Belə ki, 2024-cü ilin məlumatlarına görə, ölkə səması altında dünya enerji ehtiyatlarının 40% - dən çoxu cəmləşib və yaşıl texnologiyalara qoyulan investisiyaların həcmi 818 milyard ABŞ dolları təşkil edir və bu da 2023-cü ilin məlumatları ilə müqayisədə 20% çoxdur. 2025-ci ilin ilk 7 ayında Çindən xarici ölkələrə tədarük edilən enerji texnologiyaları və məhsullarının ümumi dəyəri 120 milyard dollara çatmışdır. Sentyabrın 24-də BMT-nin İqlim sammitinə videomüraciətində ÇXR Sədri istixana qazı tullantılarının xalis göstəricisinin 7-10% həcmində azaldılması planlarını açıqlamaqla enerji strukturunda hələlik istifadəyə verilməmiş və qazılmayan yanacağın ümumi miqdarının 30%-i keçəcəyini qeyd etmişdir. Buradan belə bir fikir formalaşdıra bilərik ki, digər Avropa İttifaqına daxil olan ölkələr kimi Çinin "yaşıl" qtisadiyyata investisiya qoyuluşunun planlarında nəzərdə tutulan sərmayənin həcmində heç bir dəyişiklik müşahidə edilməyəcəkdir. Bu da onu göstərir ki, yaşıl iqtisadiyyata keçidin inkişafı xüsusilə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün vacibdir, çünki onlarda bu istiqamətli məsələlərin həlli əsas prioritetlər sırasında dövlətin qarşısında durur və onun həlli yollarının tapılması da müvafiq ixtisaslı mütəxəssislərin cəlb olunmasını, həmçinin onların bacarıq və bilik vərdişlərindən səmərəli istifadəni tələb edir.

Qlobal yaşıl iqtisadiyyat bütövlükdə inkişafa meylli olduğunu nümayiş etdirməkdə davam edir. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin (BEA) məlumatlarına görə, 2025-ci ildə qlobal enerji investisiyalarının ümumi həcmi 3,3 trilyon ABŞ dollarına çatacaq və 2024-cü illə müqayisədə 2025-ci ildə bu sahədə real artım 2% və ya 0, 066 trilyon dollar təşkil edəcəkdir. BEA-nın məlumatında göstərilir ki, təmiz enerji investisiyalarının maliyyələşməsi həcmi (2,2 trilyon dollar) ənənəvi yanacaqların (1,1 trilyon dollar) maliyyələşdirilməsindən iki dəfə çoxdur. Lakin, təmiz enerji texnologiyalarına investisiya qoyuluşu üzrə mövcud layihələrin icra edilməsi xərclərinin istifadəsində əhəmiyyətli nəticələrin əldə ediləcəyi haqqında məlumatlar hələlik verilməmişdir.

"Yaşıl" iqtisadiyyat konsepsiyası davamlı inkişaf konsepsiyasını əvəz etmir, lakin elm adamları və bu sahədə uzunmüddətli təcrübəsi olan mütəxəssislər davamlılığın əldə edilməsinin əsasən "yaşıl" iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun artırılmasından asılı olduğunu qəbul edirlər. Cəmiyyət inkişaf etdikcə insanların həyat şəraitinə və keyfiyyətinə olan tələbləri təbii olaraq artır. Bu kontekstdə Rusiya yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində vahid və uzunmüddətli mövqe tutmaqla onun inkişaf etdirilməsi istiqamətində tədbirlər işləyib hazırlamalı və həyata keçirilməsinə nail olmalıdır. Rusiya dövlətinin yeni texnologiyalara investisiya qoyuluşunun əsas istiqamətləri enerji səmərəliliyinin artırılmasına və karbohidrat yanacaqlarının istifadəsindən karbon izinin zərərsizləşdirilməsinə imkan verən texnologiyaların tətbiqini özündə cəmləşdirməlidir. Qeyd edilən texnologiyaların tətbiqi üçün yalnız bu sahədə proqnozlaşdırılan dövlət siyasəti nəticəsində cəlb edilən genişmiqyaslı dövlət-özəl investisiyalarının birgə tətbiqindən müsbət nəticə əldə edilə biləcəyini proqnozlaşdırmaq mümkündür. Rusiyada "yaşıl" iqtisadiyyatın inkişafına ehtiyac ölkənin 2030-cu ilədək müəyyən edilmiş sosial-iqtisadi inkişafın uzunmüddətli konsepsiyasında vurğulanır, burada ölkənin ekoloji inkişafı sahəsində federal siyasətin əsasında sosial-iqtisadi və ekoloji inkişafı "yaşıl" iqtisadiyyat şəklində birləşdirən "yaşıl" artım strategiyası olmalıdır. 2025-ci ildə Rusiyanın ÜDM-nin enerji intensivliyində 40% azalma və Bərpa Olunan Enerji mənbələrinin payının 2020-ci illə müqayisədə 1,5 %-dən 2025-ci ilin sonuna 4,5%-ə qədər artması nəzərdə tutulur. 2020-ci ildən 2024-cü ilə kimi bərpa olunan enerji obyektlərində enerji istehsalının həcmi iki dəfə artaraq 7,8 milyard KBt. saata çatmışdır. Rusiya hökumətinin təkcə hidrogen enerjisinin istehsalına 2025-ci ildə 9,3 milyard rubl ayırması onu göstərir ki, bu ölkədə BOE-nin istehsalı məqsədi ilə kifayət həcmdə vəsaitin ayrılmasına xüsusi dəqqət yetirilir [6]. Qeyd edək ki, 2025-ci ilin əvvəlində Rusiyada BOE mənbələrinin inkişafına görə külək enerjisi 3351,2 MVt, günəş enerjisi 1759,4 MVt, gücü 25 MVt-a kimi olan kiçik HES-in enerjisi 425,4 MVt və ümumilikdə 5536 MVt enerji istehsal edilmişdir. Fikrimizcə, 2025-ci ildə Rusiyanın bu enerji növlərinə 3,2 trilyon rubl

həcmində investisiya yatırması göstərir ki, bu həcmdə sərmayə “yaşıl” texnologiyaların tətbiqinin səmərəliliyinə imkan verəcəkdir.

Qazaxıstan 2010-cu ilin oktyabrında Asiya-Sakit Okean ölkələrinin Astanada keçirilən “Ətraf mühit və inkişaf” üzrə VI Nazirlər Konfransında Asiya-Sakit Okean və Avropa bölgələri arasında körpü ola biləcək və geniş bir məkanda “yaşıl” iqtisadiyyata keçməyi hədəfləyən “yaşıl körpü” təşəbbüsünü irəli sürmüş və bu təşəbbüs 2011-ci ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən dəstəklənmişdir. 2012-ci ildə BMT-nin Davamlı İnkişaf üzrə “RI0+20” konfransında Qazaxıstanın tərəfdaşlıq proqramı olan “Yaşıl körpü” və “Qlobal enerji-ekoloji strategiya” nəzərdən keçirilib ki, bu da “yaşıl” iqtisadiyyata keçid üçün əlverişli şəraitin formalaşdırılması üçün birgə fəaliyyət və mexanizmləri nəzərdə tutmaqla Dünya Sammitinin bütün iştirakçıları tərəfindən dəstəklənmişdir. 2013-cü ildə Qazaxıstanda “yaşıl” iqtisadiyyata keçid Konsepsiyası hazırlanmışdır ki, bu da ölkənin 2050-ci ilə qədər ətraf mühitə yüklənməsini minimuma endirmək və təbii ehtiyatların deqradasiyası nəticəsində dünyanın 30 ən inkişaf etmiş ölkələri sırasına daxil olmasını hədəfləyir [5].

Bu Konsepsiyanın 3 mərhələdə həyata keçirilməsi planlaşdırılır:

Birinci mərhələdə (2013-2020) resurslardan istifadəni optimallaşdırmaq, ekoloji fəaliyyətin səmərəliliyini artırmaq və "yaşıl" infrastrukturun yaradılması vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdur.

İkinci mərhələdə (2020-2030-cu illər) yaradılmış “yaşıl” infrastrukturun əsasında iqtisadiyyatın suyun ehtiyatla istifadəsinin, BOE-nin tətbiqinin və qurğuların tikintisində yüksək enerji səmərəliliyi standartlarının saxlanmasının təşviq edilməsi vəzifəsi qoyulmuşdur.

Üçüncü mərhələdə (2030-2050-ci illər) “yaşıl” iqtisadiyyata keçidin “Üçüncü sənaye inqilabı”-nın prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi qarşıya qoyulmuşdur. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, 2050-ci ilə qədər ölkədə “yaşıl” iqtisadiyyatın inkişafı ÜDM-in artımına əlavə 3% imkan verəcək və bu da 500 mindən çox yeni iş yerini yaratmaq, yeni sənaye və xidmət sahələrini inkişaf etdirməklə əhalinin həyat keyfiyyətini artıracaqdır [5]. Fikrimizcə, Qazaxıstan da “yaşıl” iqtisadi inkişafa nail olmağa meylli ölkələrdən biridir və son illərdə istehsal etdikləri enerjini Xəzər dənizinin dibi ilə ötürücü kabeldən istifadə etmək üçün birgə layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsndə razılığını verməsi bir daha onun bu növ enerjidən səmərəli istifadəyə marağı olduğunu ifadə edir.

“Qırğızıstan Respublikasının davamlı inkişafına keçid Proqramı”nın qəbul edilməsi, həmçinin BMT-nin Ətraf Mühit üzrə Assambleyasında (UNFA - 2) (Keniya) ölkə rəsmi olaraq BMT-nin “PAGE” (Partnership for action on green economy) – “Yaşıl iqtisadiyyatın maraqları naminə fəaliyyət üçün tərəfdaşlıq” təşəbbüsünə qoşulmuşdur. Bu təşəbbüs BMT-nin beş Agentliyi: BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, BMT-nin Sənaye İnkişafı Təşkilatı, BMT-nin İnkişaf Proqramı və BMT-nin Təlim və Tədqiqat İnstitutu tərəfindən yaradılmışdır. Yaşıl iqtisadiyyatın maraqları naminə fəaliyyət üçün tərəfdaşlıq (PAGE) edən ölkələrin irəli sürdüyü bu təşəbbüsə 11 ölkə (Monqolustan, Peru, Burkina Faso, Çin, Qana, Mauritius, Seneqal və Cənubi Afrika Respublikası, Qırğızıstan, Braziliya , Barbados) rəsmi tərəfdaşdır və həmin birgə tərəfdaşlıq orqanı tərəfindən bu ölkələr birbaşa dəstək alırlar.

28 iyun 2018-ci ildə Qırğızıstan hökuməti tərəfindən “yaşıl” standartlara əsaslanmalı olan “yaşıl” iqtisadiyyata keçid konsepsiyası hazırlanaraq qəbul olunmuşdur. Elə bu baxımdan da ölkə PAGE təşəbbüsü çərçivəsində iqtisadiyyatın inkişaf prioritetlərini müəyyən etmişdir. Bu prioritetlər sırasında yaşıl iqtisadiyyatın aşağıdakı 10 sahəsinin inkişaf etdirilməsi vacib şərtlərdən biri kimi qəbul edilmişdir: -yaşıl şəhərdə yaşıl nəqliyyat; -yaşıl enerji və enerji təminatı; -yaşıl kənd təsərrüfatı; -yaşıl sənaye; -yaşıl tullantı emalı; -dövlət siyasəti, yaşıl dövlət təchizatı və ekosistem xidmətlərinə ödəniş; -bioloji müxtəlifliyin mühafizəsi; -yaşıl düşüncə, yaşıl tərbiyə və yaşıl təhsil; -yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün yaşıl ivestisiyalar və davamlı maliyyələşmə; -yaşıl iqtisadiyyat üçün indikatorlar [7]. Məlumatlar göstərir ki, Qırğızıstanın enerji balansında BOE-nin xüsusi çəkisi 1,3-1,5% təşkil edir. Beləliklə, Qırğızıstanın yaşıl iqtisadiyyata keçidini əldə etməsi vacibdir və bu istiqamətdə dövlət müvafiq normativ-hüquqi sənədlər qəbul etməklə tədricən yaşıl enerjidən istifadəyə keçməyin ölkənin iqtisadi inkişafında, o cümlədən təmiz ekologiyaya nail olmaqla əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının həllini təmin etmək olar.

Özbəkistan Respublikasında da digər ölkələr kimi koronavirus pandemiyası və iqlim dəyişikliyinin yaratdığı mənfi vəziyyətlərin yaratdığı problemlər iqtisadi artımın təmin edilməsinə daha davamlı mənbələrin və yanaşmaların, xüsusən də ölkədə "yaşıl" iqtisadiyyat və "yaşıl" iqtisadi artım üçün strateji məqsəd və tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədi ilə səmərəli təşkilin nəzərdən keçirilməsinin zəruriliyi vacib hesab olunur.

Özbəkistan Respublikasında uzunmüddətli dövr üçün qəbul edilmiş strategiya “yaşıl” iqtisadiyyata keçidin və “yaşıl” inkişafın təmin edilməsinin hədəf göstəricilərini müəyyənləşdirdi. Strategiyanın məqsədlərinə çatmaq üçün aşağıdakı əsas vəzifələri həyata keçirməyin zəruriliyi müəyyən olunmuşdur:

- texnoloji modernləşmə və maliyyə mexanizmlərinin inkişafı ilə iqtisadiyyatın enerji səmərəliliyinin və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin artırılması;
- qabaqcıl beynəlxalq standartlara əsaslanan “yaşıl” kriteriyaların dövlət investisiyaları və xərclərinin prioritetlərinə daxil edilməsi;
- dövlət stimullaşdırılması mexanizmlərinin, dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafı, beynəlxalq maliyyə institutları ilə əməkdaşlığın fəallaşdırılması yolu ilə “yaşıl” iqtisadiyyata keçid istiqamətləri üzrə pilot layihələrin həyata keçirilməsinin dəstəklənməsi;
- “yaşıl” iqtisadiyyat, o cümlədən ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlər sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi.

Fikrimizcə, ölkədə qəbul edilmiş uzunmüddətli strategiyanın həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın enerji səmərəliliyinin artırılması, təbii ehtiyatların qorunması və səmərəli istifadəsi, istixana qazı tullantılarının azaldılması, “yaşıl” enerjinin istifadəsinin təmin edilməsi, “yaşıl” iş yerlərinin yaradılması və iqlim sabitliyinə nail olmaq sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə, son nəticədə ölkə əhalisinin həyat tərzinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edəcəkdir.

Azərbaycanda yaşıl enerji istehsalında investisiyalaşma prosesinin əsas problemləri

Azərbaycan Respublikasında yaşıl enerji istehsalına investisiya qoyuluşu onun daxili planına əsasən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının təmiz enerji əldə edilməsinə çevrilməsi və beynəlxalq miqyasda isə Avropa ölkələrinə elektrik enerjisinin ixrac edilməsi hədəflərinə xidmət göstərir. Burada yalnız neft-qaz sektorunun genişləndirilməsi məqsədi ilə deyil, həm də iri yerli və xarici şirkətlərin “yaşıl enerji” əldə edilməsi prinsiplərinə əsaslanaraq investisiya qoyulmaqla emissiyaların azaldılması və fasiləsiz su istifadəsinin təmin edilməsi kimi tədbirlərin icrasını həyata keçirir.

2030-cu ilə kimi istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulan GES və KES elektrik stansiyaları (2,250 MVt gücündə) bərpa olunan enerji payının 35,5%-ə yüksələcəyini təmin edəcəkdir. Bu, nəzərdə tutulmuş hədəfin 30% yenilənməsi ilə günəş və külək enerjisinin birgə həcmi ümumi enerji sistemimizdə onların xüsusi çəkisinin 7 dəfədən çox artmasının təmin edilməsi deməkdir. Qeyd etdiyimiz müddətdə ölkənin mühüm strateji hədəfləri sırasında 5 QVt əlavə enerji gücünün yaradılması və həmin enerjinin “Xəzər-Qara dəniz-Avropa”, “Azərbaycan-Türkiyə-Avropa” dəhlizlərindən istifadə etməklə Avropa ölkələrinə tədarük etmək, eləcə də tərəfdaş ölkələrdən (Qazaxıstan və Özbəkistandan) BOE axınını təmin edəcək “Azərbaycan-Mərkəzi Asiya” dəhlizini (yaşıl enerji) qurmaqdan ibarətdir [2]. Yuxarıda qeyd edilən dəhlizləri bir-biri ilə əlaqələndirməklə Avropaya yönəltmək mümkün olduğu halda, 2030-cu ildə ölkəmiz Asiyadan Avropaya kimi uzanan coğrafiyadakı ölkələrin yaşıl enerjiyə keçməsinə və onların geniş miqyaslı öhdəliklərinin icra edilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verə biləcəkdir.

Azərbaycanda bu istiqamətdə yaradılmış “Yaşıl Dəhliz Birliyi” MMC-nin iştirakçısı kimi “Azərenerji” ASC, “Qazaxıstan Elektrik Şəbəkəsi Əməliyyat Şirkəti”, “Özbəkistan Milli Elektrik Şəbəkələri” ASC birgə tərəfdaşlığı çərçivəsində icra edilən layihənin ölkələr arasındakı əməkdaşlıq səviyyəsini yeni mərhələyə çıxardığı haqqında fikirləri öncədən qeyd etmək olar. Bu baxımdan yuxarıda göstərilən birgə təşkilatlar texniki-iqtisadi əsaslandırma həyata keçirmək məqsədilə konsaltinq şirkətinin cəlb edilməsinin və məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalı həcminin artırılmasını məqsədəuyğun hesab edirlər [2]. Məlumatlar göstərir ki, yaşıl enerji texnologiyalarına qoyulan investisiyanın həcmi 2023-cü ildə gün ərzində 1 milyard ABŞ dolları olacaq ki,

bu göstərici də ilk dəfə ölkəmizdə neft hasilatına çəkiləcək xərcləri üstələyəcəkdir. Proqnozlara əsasən qeyd etmək olar ki, bərpa olunan enerji istehsalına qoyulan investisiyalar 2023-2025-ci illərdəki tempə uyğun artdığı halda yaxın dövdə bütövlükdə yeni enerji sistemi yaradacaqdır ki, bu sərmayənin həcmi də 2021-ci ilə nisbətən 24% çox olacaqdır. Bu da neft-qaz sahəsi üzrə xərclərin 15% artmasını və 1 trilyon ABŞ dolları həcminə çatmasını zəruri edəcəkdir.

Azərbaycanda BOE mənbələrinin geniş miqyaslı tətbiqi göstərir ki, ölkənin enerji siyasətinin həyata keçirilməsi ən vacib prioritet istiqamətlər sırasında müəyyənləşdirilmişdir. Bu sektorda islahatların aparılmasının sürətləndirilməsi üzrə müvafiq 1209-cu Sərəncam (29 may 2019-cu il) enerji bazarında rəqabət və yaşıl enerjiyə keçid prosesinin hüquqi cəhətdən formalaşmasına təkan verdi. Bərpa olunan enerjidən səmərı istifadə üzrə qəbul edilmiş Qanun (31 may 2021-ci il) bu istiqamətdə təşviqin dəstək mexanizmlərinin formalaşması və tənzimlənməsində hüquqi-normativ baza rolunu oynayır. Ölkənin sosial-iqisadi inkişafını əks etdirən Strategiyanın əsas hədəflərindən biri kimi enerjidən istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi və milli iqtisadiyyatda azkarbonlu iqtisadi inkişafın əldə olunması nəzərdə tutulur. Bu istiqamətdə Azərbaycanda cəmi gücü 1829,6 MVt elektrik stansiyalarının (ES) fəaliyyəti həyata keçirilir ki, bunlara da 65 su (gücü 1443,5 MVt), 5 külək (636,5 MVt gücündə), 9 günəş (gücü 278,2 MVt), BİO elektrik (gücü 37 MVt) və hibrid elektrik (gücü 7,3 MVt) stansiyaları daxildir ki, bunların da birgə gücünün xusisi çəkisi ümumi enerjidə 18,8%-ə bərabərdir. Həmçinin 2027-ci ilə kimi gücü 2 GVt həcmində yaşıl enerji layihələrinin istifadəsi planlaşdırılır ki, bunların da içərisində tərəfdaşlıq çərçivəsində (yerli və beynəlxalq) külək və günəş stansiyaları öz əhəmiyyətinə görə fərqlənməlidir.Bu layihə çərçivəsində “Qarabag”, “Şəfəq”, “Qobustan”, “Üfüq” və “Şəms” günəş elektrik stansiyasının (GES) (müvafiq olaraq gücləri 230 MVt, 240 MVt, 100 MVt, 50 MVt) bəziləri tikilib istifadəyə verilmiş, bəzilərinin isə ön planda tikilməsi nəzərdə tutulur. “Meqa” layihə üzrə Biləsuvarda (gücü 445 MVt), o cümlədən onun nəzdində ilk günəş panelindən istifadə olunması, Neftçalada (gücü 315 MVt) GES, o cümlədən Masdar şirkətinin Abşeron, Qarabağ rayonlarında (240 MVt gücündə) KES tikib istifadəyə verməsi regionlarda BOE-dən istifadənin vacibliyini şərtləndirir. Həmçinin, bu layihədə Asiya İnkişaf Bankının pilot layihəsi qismində Böyükşor gölünün üzərində Üzən günəş paneli (gücü 100 kVt) və s. quraşdırılıb istifadəyə verilmiş, gələcəkdə yaşıl və mavi hidrogen, az karbonlu hidrogen istehsalı imkanları araşdırılır, həmçinin “TEPPSCO” şirkəti ilə (Yaponiya) yaşıl enerji zonasının yaradılmasını gerçəkləşdirən Konsepsiya işlənilib hazırlanmış və həmin ərazidə onun prinsipləri tətbiq edilir [3].

Yuxarıda qeyd edilən layihə yaşıl enerji dəhlizləri (YED) (“Xəzər-Qara dəniz-Avropa”, “Mərkəzi Asiya-Azərbaycan”, “Azərbaycan-Türkiyə-Avropa” və “Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə-Bolqarıstan” YED) timsalında yaşıl enerjinin istifadəsi, ötürülməsi və ticarətinin təşkilini özündə ehtiva edəcəkdir.

Yeraltı təbii sərvətlərə (müxtəlif enerji növlərinə) malik ölkələr sırasında Azərbaycan məhz bu istiqamətə investiyaların qoyulmasını vacib hesab edir. Bu nöqteyi-nəzərdən dövlət investorların qeyd edilən istiqamətlərə böyük həcmli investisiya yatırtmaları üçün əlverişli mühitin yaradılmasına maraqlıdır. Bu istiqamətdə Azərbaycanın qarşıya qoyduğu hədəf 2027-ci ilə kimi 2 GVt həcmində bərpa olunan enerji hasilatını 2030-cu ildə 6 GVt-a çatdırmaq və beləliklə də Azərbaycanın enerji istehsalı sahəsində inqilab etməkdən ibarətdir. Müxtəlif enerji növlərinin istehsalına sərmayə qoyan xarici və yerli investorlar əsasən bu sahədə öndə gedən Çin texnologiyasından istifadəni məqsədəuyğun hesab edirlər. Çünki bu ölkədə günəş panelləri istehsal olunur və investorlar bu məqsədli batareyaların Çin istehsalı olduğunu və onların daha çox səmərəliliyini qeyd edirrlər. Beləliklə, Çin şirkətləri yalnız xidmət və texnologiya təmin etməklə deyil, eyni zamanda Azərbaycana investisiyaların qoyulmasına da maraq göstərirlər və bu məsələ artıq ölkəmizdə davam etdirilir. Azərbaycanda keçirilən COP29 çərçivəsində üç ölkə (Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan) arasında dənizin dibi ilə (Xəzər) enerjiötürücü kabelin çəkilib istifadə olunması məqsədilə müqavilə imzalanmışdır ki, bu da Mərkəzi Asiya, Azərbaycan və Çinin enerjiötürücü bir kabellə bağlanmasını təmin edəcəkdir. Bu istiqamətli layihələr çərçivəsində bir kabel xətti Qara dənizdən

keçərək Azərbaycandan Avropaya uzanmasını təmin edir. Qeyd edilən bu layihə, yaşıl enerjidən səmərəli istifadə dəhlizi olmaqla nəhəng potensiala malikdir. Azərbaycan çoxhəcmli külək və Günəş enerji potensialına malikdir [1]. Beləliklə, Azərbaycan istehsal edəcəyi yaşıl enerjinin ticarətini təşkil edə biləcək bazarlar, texnologiya və tərəfdaş ölkələrin tapılmasında maraqlıdır və qonşu ölkələrlə əməkdaşlıq edilmədən bu layihələrin icra edilməsi mümkün ola bilməz. Odur ki, bu prosesin təşkilində Azərbaycan yaşıl enerji istehsalı və ticarətinin təşkilinə keçiddə mühüm rol oynayır.

Yaşıl şirkətlərə yönləndirilən özəl sərmayələrə nəzarət edilməsi məqsədilə yaradılmış "Qlobal İqlim Rifahı Scoreboard"-ın məlumatına əsasən 2007-ci ildən başlayaraq günəş və külək enerjisi, geotermal, su (okean) və digər yaşıl sektorları əhatə edən sahələrə 1,248 trilyon ABŞ dolları həcmindən artıq investisiya yatırılmışdır. Bu rəqəm xüsusilə BRİCS ölkələrindən (Çin, Braziliya, Rusiya, CAR və s.), eləcə də inkişaf etməkdə olan digər ölkələrdən yuxarıda qeyd edilən sektora yönəldilmiş investisiyaların həcmini əks etdirir. Burada əsasən müxtəlif növ enerji resurslarına sahib olmaqla onu digər ölkələrin istifadəsinə daşıya biləcək fərqli tranzit xətlərindən, o cümlədən nəqliyyat (hava, quru və dəmiryolu) dəhlizlərindən yararlanmaqdan söhbət gedir. Fikrimizcə, Azərbaycanın BRICS-ə qoşulması ölkəmiz üçün də bu təşkilatın üzv ölkələrinin çox sürətlə inkişafını təmin etdiyi səviyyəyə gələcəyini dəstəkləyə bilər.

Məlumatlar göstərir ki, 2024-cü ildə BRICS ölkələrinin birgə ÜDM-i qlobal ÜDM-in 35.7%-ni təşkil etmişdir. Son onillik ərzində bu təşkilatın dünya iqtisadiyyatında xüsusi çəkisi 10.2% artmışdır. Lakin G7 ölkələrinin cəmi ÜDM-nin qlobal iqtisadiyyatda xüsusi çəkisi həmin dövrdə 9.7% azalaraq 29%-ə düşmüşdür. Bu təşkilata daxil olan ölkələrdən üçünə (Rusiya, Hindistan, Çin) ölkəmizin genişmiqyaslı iqtisadi-ticari əlaqələri, bərpa olunan enerji, neft-qaz məhsulları və s. ötürmələri (daşımaları) mövcuddur. Ölkəmizin ərazisindən keçən dəhlizlər Azərbaycana olduqca böyük həcmdə iqtisadi fayda əldə edə biləcəyini vəd edir. BRICS-ə üzv olmaq bizim ölkəmizin qeyd edilən dəhlizlərdən daha geniş istiqamətdə istifadəsinə yeni imkanlar verə bilər ki, bu da Azərbaycana sırf iqtisadi effektlə yanaşı siyasi və s. istiqamətlərdə əlverişli imkanlar yaratmasını zəruriləşdirə bilər.

Nəticə

Beləliklə, "yaşıl" iqtisadiyyat həm bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının, həm də Azərbaycanın inkişafının əsas strateji istiqamətlərindəndir. Beynəlxalq miqyasda ölkələrin ekoloji münasibətlərinin prioritet istiqamətlərindən biri ekoloji qanunvericiliyi birləşdirməyə və uyğunlaşdırmağa, o cümlədən "yaşıl" iqtisadiyyatın inkişafına imkan verən normativ-hüquqi aktların yaradılmasıdır. Bu istiqamətdə yeni, xüsusilə də "ekoloji inkişaf texnologiyaları" texnoloji platforması dünya ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da "yaşıl" iqtisadiyyatın inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, "Yaşıl" iqtisadiyyat strategiyası ölkəmizin uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlı inkişaf modeli olmalıdır. Azərbaycanın yaşıl enerji (su, külək, hidrogen və s.) istehsalı potensialının yüksək olduğunu nəzərə alaraq, yeni layihələr çərçivəsində müxtəlif müqavilələrin bağlanılması, gələcəkdə ölkəmizə istehsal olunmuş müxtəlif enerji növlərinin ticarətinin təşkil edilməsi üçün əlverişli şərait yaratmaqla bu şəraitdən səmərəli istifadəyə imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. Azərbaycan, Qazaxstan Özbəkistan arasında "Yaşıl dəhliz birliyi" Birgə Müəssisə. Bakı. 27.12. 2024
2. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. COP29-da bərpa olunan enerjiyə və onun səmərəli istifadəsinə investisiyaların artırılmasına dair. Nazirlər Dialoqu. Bakı. 12.11.2024. [Elektron resurs]: https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/ 00393
3. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə. 12.10. 2025. [Elektron resurs]: https://minenergy.gov.az/az/ alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade
4. Акулов А.О. Эффект декаплинга в индустриальном регионе (на примере Кемеровской области) // А.О. Акулов. Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. – 2013, -4(28), -с. 93-115

5. Зеленая экономика: реалии и перспективы в Казахстане / АО «Фонд национального благосостояния«Самрук-Қазына». 2018. – август.
6. Карина Г.М. Тенденции мировой «зеленой» экономики и перспективы «зеленых» финансов в России // Г.М. Карина. Russian Journal of Entrepreneurship. 2018, -19(6), - с. 1765
7. Концепция зеленой экономики в Кыргызской Республике “Кыргызстан-страна зеленой экономики”. Министерства Юстиции Кыргызской Республики. 28 июня 2018 года.
8. Кожемякина В. А. Экономическая сущность и виды инвестиции. Новосибирск.2021, -с. 19-28
9. ООН.Доклад президента США в 88-й сессии ООН. 23 сентября 2023 года
10. 3-1.Abdrasulova S., Abdrasulova Zh. Problems and Prospects of Investing Green Economy in Kyrgyzstan // S. Abdrasulova, Zh. Abdrasulova. Bulletin of Science and Practice. Moskow. 2024, -10(2), -pp.432-437
11. Selishcheva T.A. “Green” economy as a model of sustainable development of the EAEU countries // T.A. Selishcheva. The Eurasian Economic perspective: Problems and solutions. 2018, -№ 3, -c.6-9
12. World Energy Investment 2025. URL: https://www.iea.org/reports/world-energy-investment-2025/european-union
13. Why Now Could Be The Right Time To Go Green With Your Investments. URL: https://www.investopedia.com/going-green-with-your-investments-11744567
14. Zhilina I.Yu. The results of the Climate change conference in Glasgow 2021 // I.Yu. Zhilina. Economic and Social Problems of Russia. – 2022, - № 1, - pp. 111-132
15. https://about.bnef.com/insights/clean-energy/new-energy-outlook/

Рахиба Халил кызы Абдулгасанова
Нахчеванский Государственный Университет,
Преподаватель, докторант
E-mail: abdulhasanovarahiba@gmail.com

Концептуальные проблемы международного опыта в процессе инвестирования, обеспечивающие переход к "Зеленой" экономике

Резюме

Цель исследования - выявить важность спроса на осуществление определенного процесса трансформации для достижения устойчивого экономического развития, в частности на привлечение крупных инвестиций для обеспечения перехода к "зеленой" и низко углеродной экономике. Обоснована необходимость использования странами различных механизмов поддержки и стимулирования в привлечении частных инвестиций наряду с государственными инвестициями в эту сферу.

Методология исследования - проведение сравнительного анализа, синтеза, обобщения, сравнительного анализа и т.д. С целью выявления факторов, обусловливающих важность инвестирования в исследовательскую работу. его методы были использованы.

Прикладная значимость исследования - сформулированы различные практики и подходы к оценке инвестиций в период перехода к зеленой экономике в странах мира. Полученные результаты могут быть использованы при исследовании проблем данного направления.

Результаты исследований - "Зеленая" экономика являясь основным стратегическим направлением экономического развития мира и Азербайджана, на международном уровне выявляет необходимость создания нормативно-правовых актов, позволяющих развивать "зеленую" экономику как приоритет экологических отношений стран. Принятая в Азербайджане стратегия "зеленой" экономики, являясь моделью устойчивого развития нашей страны в долгосрочной перспективе, позволит максимально эффективно использовать

потенциал производства зеленой энергии, создавая благоприятные условия для заключения различных контрактов в рамках новых проектов и организации в будущем торговли разнооб-разной произведенной энергией.

Оригинальность и научная новизна исследования-критерии повышения выработки новых видов энергии для осуществления процесса инвестирования в международных рамках определены и подробно проанализированы. Определены основные проблемы процесса инвестирования в производство новой энергии для различных стран, в том числе Азербайджана, и предложены пути их решения.

Ключевые слова: зеленая экономика, устойчивое развитие, процесс инвестирования, производство новых видов энергии, стратегические направления.

Rahiba Khalil Abdulgasanova
Nakhchivan State University, Lecturer, Doctoral student
E-mail: abdulhasanovarahiba@gmail.com

Conceptual problems of international experience in the investment process, ensuring the transition to a "Green" economy

Summary

The purpose of the study- is to identify the importance of demand for a certain transformation process to achieve sustainable economic development, in particular, to attract large investments to ensure the transition to a green and low-carbon economy. The need for countries to use various mechanisms to support and stimulate private investment, along with public investment in this area, is substantiated.

Research methodology-conducting comparative analysis, synthesis, generalization, comparative analysis, etc. In order to identify the factors that determine the importance of investing in research work, his methods were used.

The applied significance of the study-is the formulation of various practices and approaches to assessing investments during the transition to a green economy in the countries of the world. The results obtained can be used in the study of problems in this area.

Research results - The "green" economy, being the main strategic direction of the economic development of the world and Azerbaijan, reveals at the international level the need to create regulatory legal acts allowing the development of the "green" economy as a priority of environmental relations between countries. The strategy of the "green" economy adopted in Azerbaijan, being a model of sustainable development of our country in the long term, will make it possible to maximize the potential of green energy production, creating favorable conditions for concluding various contracts within the framework of new projects and organizing trade in various produced energy in the future.

The originality and scientific novelty of the research - the criteria for increasing the production of new types of energy for the implementation of the investment process within the international framework have been defined and analyzed in detail. The main problems of the process of investing in the production of new energy for various countries, including Azerbaijan, are identified and ways to solve them are proposed.

Key words: green economy, sustainable development, investment process, production of new types of energy, strategic directions.

UOT 336.7.004

Kənan Nüsrət oğlu ATAYEV
Bakı Biznes Universiteti, doktorant
atayevkenan29@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.010

DAXİLİ NƏZARƏT SİSTEMLƏRİNİN RƏQƏMSAL BANKÇILIĞA İNTEQRASİYASI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Bu tədqiqatın məqsədi rəqəmsal bankçılıq şəraitində daxili nəzarət sistemlərinin rolunu, funksiyalarını və müasir texnoloji mühitə uyğun effektiv inteqrasiyasını nəzəri və praktiki baxımdan araşdırmaqdır. Əsas hədəf rəqəmsal texnologiyaların bankların nəzarət mexanizmlərinə necə təsir etdiyini, yeni yaranan risklər fonunda bu sistemlərin necə təkmilləşdirilə biləcəyini ortaya qoymaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası – Tədqiqat əsasən **analitik və deskriptiv metodlardan** istifadə etməklə aparılmışdır. Müasir bank sistemində tətbiq olunan rəqəmsal alətlər, daxili nəzarət strukturları və risk idarəetmə mexanizmləri beynəlxalq təcrübə və normativ sənədlər əsasında təhlil olunmuşdur. Tədqiqat həmçinin **komparativ analiz** yolu ilə ənənəvi və rəqəmsal nəzarət metodlarının müqayisəsini təqdim edir. Eləcə də, **təcrübəyə əsaslanan ümumiləşdirmə** və **mənbə araşdırmaları** ilə elmi əsaslandırma təmin olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Bu tədqiqat bank rəhbərləri, risk menecerləri, daxili auditorlar və tənzimləyici orqanlar üçün praktik dəyərə malikdir. Tədqiqatın nəticələri banklara daxili nəzarət sistemlərini rəqəmsal mühitin çağırışlarına uyğunlaşdırmaqda yardımçı olur. Həmçinin bu araşdırma, bank sektorunda rəqəmsallaşma prosesində təhlükəsizliyin və davamlılığın təmin olunması üçün strateji qərarların verilməsində metodoloji baza yaradır.

Tədqiqatın nəticələri – Tədqiqat göstərir ki, rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası banklarda daxili nəzarət sistemlərinin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla yanaşı, yeni risklərin idarə olunmasını da zəruri edir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Bu tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, daxili nəzarət sistemləri ilk dəfə olaraq **rəqəmsal bankçılıq kontekstində kompleks şəkildə** təhlil edilmiş və onların **süni intellekt, blokçeyn və avtomatlaşdırılmış monitorinq texnologiyaları** ilə inteqrasiyası nəzəri əsaslarla izah edilmişdir. Əlavə olaraq, daxili nəzarət sisteminin həm texniki, həm də təşkilati aspektləri üzrə çağırışlar və üstünlüklər detallı şəkildə sistemləşdirilmişdir. Bu baxımdan, tədqiqat Azərbaycan bank sektorunun spesifik tələbləri ilə qlobal trendlər arasında körpü qurmaq baxımından yenilik daşıyır.

Açar sözlər: rəqəmsal bankçılıq, daxili nəzarət sistemi, daxili audit, kibertəhlükəsizlik, avtomatlaşdırma, komplayens.

Giriş

Müasir bank sektoru rəqəmsal transformasiyanın dərin təsiri altındadır. Bank xidmətlərinin rəqəmsallaşması (internet və mobil bankçılıq, fintek həlləri və s.) əməliyyatların sürətini və əlçatanlığını artırsa da, yeni risklər və çağırışlar da meydana çıxarır. Bu şəraitdə banklarda daxili nəzarət sistemlərinin (DNS) rolunun daha da vacibləşdiyi müşahidə olunur. Daxili nəzarətin metodoloji inkişafının təhlili göstərir ki, bu konsepsiya qədim dövrlərdən bu günədək mühüm mərhələlər keçmişdir — ilkin mülkiyyətin qorunmasına nəzarət formalarından tutmuş müasir korporativ idarəetmə və risklərin idarə edilməsi sistemlərinə qədər [2]. Rəqəmsal bankçılıq mühitində əməliyyat riskləri, kibertəhlükələr, məlumat sızmaları kimi təhdidlər yüksəlir və buna uyğun olaraq effektiv daxili nəzarət mexanizmləri olmadan bankların sabit və etibarlı fəaliyyəti təmin edilə bilməz. Tədqiqatlar göstərir ki, dövlət tənzimləməsi ilə yanaşı, bankların daxili nəzarət sistemlərinin mükəmməlliyi rəqəmsal dövrdə risklərin idarə olunmasında həlledici əhəmiyyət daşıyır. Beləliklə,

rəqəmsal bankçılıq şəraitində daxili nəzarət sistemlərinin inteqrasiyası məsələsinin nəzəri və praktiki cəhətdən araşdırılması aktualdır. Bu məqalədə rəqəmsal bank mühitində daxili nəzarət sistemlərinin mahiyyəti, funksiyaları və onların effektiv inteqrasiyasının vacibliyi təhlil olunur. Əvvəlcə banklarda daxili nəzarət sistemlərinin ümumi konsepsiyası, strukturu və ənənəvi nəzarət mexanizmləri şərh edilir. Daha sonra rəqəmsal bankçılığın doğurduğu yeni risk amilləri və çağırışlar fonunda daxili nəzarət sistemlərinin uyğunlaşdırılması və rəqəmsal alətlərdən istifadəsi müzakirə olunur.

Banklarda Daxili Nəzarət Sistemlərinin Əhəmiyyəti və Strukturu. Banklar ciddi şəkildə tənzimlənən bir mühitdə fəaliyyət göstərirlər və daxili nəzarət sistemləri beynəlxalq tənzimləyici qurumların diqqətində olan əsas məsələlərdən biridir. Banklarda nəzarət, ümumilikdə, iki əsas istiqamətdə həyata keçirilir: xarici (bankdan kənar) nəzarət və daxili nəzarət. Xarici nəzarət dedikdə əsasən Mərkəzi Bank və digər müvafiq nəzarət orqanları tərəfindən banklara yönəlmiş tənzimləmə və yoxlama tədbirləri nəzərdə tutulur. Məsələn, Azərbaycan Mərkəzi Bankı bankların fəaliyyətini lisenziya vermə, prudensial tələblərin – məsələn, minimum kapital səviyyəsi, likvidlik göstəriciləri, böyük risklərin məhdudlaşdırılması kimi – tətbiqi, dövri hesabatların qəbul edilməsi və yerində yoxlamalar vasitəsilə nəzarətdə saxlayır. Xarici nəzarətin digər bir vacib forması isə müstəqil auditorlar tərəfindən həyata keçirilən xarici auditdir. Qanunvericilik bu sahədə kommersiya banklarına illik maliyyə hesabatlarını müstəqil auditorun rəyi ilə təsdiqləməyi və ictimaiyyətə açıqlamağı tələb edir. Bu cür audit prosesi bankların maliyyə sabitliyini dəstəkləyən əsas struktur elementlərindən biri olmaqla, həm də maliyyə hesabatlarının dürüstlüyünü qiymətləndirmək və uçotun müvafiq standartlara uyğun şəkildə aparılıb-aparılmadığını müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyır.

Daxili nəzarət – bankın öz strukturu daxilində formalaşan və icrası bankın səhmdarları, Müşahidə Şurası, idarə heyəti və digər məsul şəxslər tərəfindən yerinə yetirilən nəzarət mexanizmidir. Bu nəzarət sistemi əsasən gündəlik əməliyyatlar zamanı meydana çıxan risklərin minimuma endirilməsi, potensial yanlışlıqların qarşısının alınması və fəaliyyətin həm daxili qaydalara, həm də mövcud hüquqi tələblərə uyğun həyata keçirilməsini təmin etməyə yönəlib. Daxili nəzarət anlayışı yalnız mühasibat sənədlərinin yoxlanılması ilə məhdudlaşmır; o, eyni zamanda bankın bütün əməliyyat sahələrində səmərəliliyin artırılması, resursların – xüsusilə aktivlərin – qorunması və informasiyanın dəqiqliyinin təmin olunması kimi mühüm vəzifələri də əhatə edir. Bankda effektiv və tam əhatəli idarəetmənin qurulması üçün daxili nəzarət sisteminin kompleks və bir-biri ilə əlaqəli elementlər əsasında təşkil olunması vacibdir. Qlobal təcrübədə bu nəzarət sisteminin beş əsas struktur komponenti mövcuddur.

1. Nəzarət mühiti (idarəetmə və etik mühit) – bank rəhbərliyinin nəzarətə verdiyi əhəmiyyət, etik dəyərlər və təşkilati struktur. Bu, effektiv nəzarət üçün fundamental zəmin yaradır.

2. Risklərin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi – bankın qarşılaşa biləcəyi risklərin (maliyyə, əməliyyat, hüquqi, reputasiya və s.) vaxtında aşkarlanması və ölçülməsi. Rəhbərlik ortaya çıxan yeni risk trendlərini mütəmadi dəyərləndirməlidir.

3. Nəzarət tədbirləri (prosedurlar) – riskləri azaltmaq və səhvlərin qarşısını almaq üçün tətbiq olunan konkret daxili qaydalar, prosedurlar və siyasətlər. Buraya əməliyyatların səlahiyyətləşdirilməsi (icazələrin verilməsi), vəzifələrin ayrılması (müəyyən bir şəxsin tam proses üzərində nəzarət etməməsi üçün iş bölgüsü), məlumatların üzləşdirilməsi (müxtəlif məlumat mənbələrinin uyğunluğunun yoxlanılması) kimi mexanizmlər daxildir. Məsələn, banklarda kritik əməliyyatlar zamanı “dörd göz prinsipi”nin tətbiqi – yəni bir əməliyyatın iki ayrı şəxs tərəfindən təsdiqlənməsi – tipik nəzarət prosedurudur.

4. Məlumat və kommunikasiya – bank daxilində müvafiq məlumat axınının təmin olunması, düzgün və tam informasiyanın lazımi səviyyələrə çatdırılması. Daxili hesabatlılıq sistemləri, idarəetmə informasiya sistemləri bu komponentin tərkib hissəsidir.

5. Monitorinq (nəzarət sisteminin izlənməsi) – mövcud nəzarət mexanizmlərinin effektivliyinin daimi əsasda izlənməsi və qiymətləndirilməsi. Monitorinq həm davamlı idarəetmə nəzarətləri,

həm də müstəqil qiymətləndirmələr (məsələn, daxili audit tərəfindən) formasında həyata keçirilir. Aşkar edilən çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün düzəldici tədbirlərin görülməsi də monitorinq prosesinin vacib hissəsidir.

Daxili nəzarət sisteminin əsas vəzifələri bunlardır [3, s.82]:

- Əməliyyatların səmərəliliyi: Bank fəaliyyətinin effektiv və mənfəətli şəkildə aparılmasını təmin etmək, resurslardan səmərəli istifadə olunmasına nəzarət etmək.
- Uyğunluq (komplayens): Bankda aparılan bütün əməliyyatların qanunvericiliyin, tənzimləyici orqanların tələblərinin və daxili qaydaların tələblərinə uyğunluğunu təmin etmək. Bu, həm də kreditorların və əmanətçilərin maraqlarını qorumaq üçündür.
- Maliyyə məlumatlarının doğruluğu: Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının düzgün, dəqiq və tam olmasını təmin etmək. Yalnız etibarlı maliyyə məlumatlarına əsasən düzgün qərarlar vermək mümkündür.
- Aktivlərin qorunması: Bankın aktivlərinin (pul vəsaitləri, kredit portfeli, avadanlıq və s.) oğurluq, sui-istifadə və digər itkilərdən qorunmasını təmin edən mexanizmlər yaratmaq. Eyni zamanda öhdəliklərin (məsələn, depozitlərin) dəqiq uçotu və idarə olunması.
- Səhvlərin və saxtakarlıqların qarşısının alınması: İstər qəsdən, istərsə də bilməyərəkdən ortaya çıxan yanlışlıqların vaxtında aşkarlanaraq düzəldilməsi. Məsələn, uçota alınmamış əməliyyat qalmasın, əməliyyatlar real icra olunmadığı halda uçota salınmasın, qeydlərdə müvafiq dövrə aidlik prinsipi pozulmasın və s.

Qeyd olunmalıdır ki, səmərəli daxili nəzarət sistemi bank daxilində bir-birini tamamlayan müxtəlif nəzarət formalarının və yanaşmalarının vəhdətindən ibarətdir. Bu nəzarətə rəhbərlik səviyyəsində həyata keçirilən idarəetmə nəzarəti, struktur bölmələr və filiallarda aparılan özününəzarət mexanizmləri, həmçinin daxili qaydalar və prosedurların icrasına nəzarət tədbirləri daxildir. Daxili nəzarət sisteminin əsas və ayrılmaz komponentlərindən biri isə daxili audit funksiyasıdır. Daxili audit, bankın fəaliyyət sahələrini və əməliyyatlarını müstəqil şəkildə qiymətləndirən və yoxlayan bir mexanizmdir. Audit işçiləri bankdaxili nəzarət alətlərinin effektivliyini, risklərin idarə olunmasına dair prosedurların düzgün həyata keçirilib-keçirilmədiyini araşdırır, aşkar olunan nöqsanları rəhbərliyə məruzə edirlər və həmin çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün tövsiyələr irəli sürürlər. Beləliklə, daxili audit funksiyası daxili nəzarət sistemində “sonuncu müdafiə səddi” rolunu oynayır – digər nəzarət metodlarının çatışmayan tərəflərini üzə çıxarmaqda mühüm vasitəyə çevrilir. Daxili nəzarət sistemində tez-tez qarşılaşılan zəif cəhətlərdən bir neçəsini qeyd etmək olar. Birincisi, risklərin vaxtında müəyyənləşdirilməməsi və ya lazımi səviyyədə qiymətləndirilməməsi – bu, o deməkdir ki, bank yeni yaranan riskləri gec dərk edir və adekvat tədbir görməkdə ləngiyir. İkincisi, əsas nəzarət mexanizmlərinin mövcud olmamasıdır. Məsələn, bəzi maliyyə əməliyyatları üzrə icazə və təsdiqləmə prosesləri qurulmamış olur, vəzifələrin bölüşdürülməsi prinsipinə lazımi diqqət yetirilmir və ya dövri şəkildə üzləşdirmə aparılmır. Üçüncü zəiflik informasiya axınının qeyri-effektivliyidir – yəni bank daxilində müxtəlif idarəetmə səviyyələri arasında məlumat ötürülməsi zəif təşkil olunduğundan, mühüm informasiya aidiyyəti şəxslərə gec çatır. Dördüncüsü, daxili audit və nəzarət fəaliyyətlərinin kifayət qədər inkişaf etməməsidir; bəzi hallarda bu funksiyalar ya ümumiyyətlə təşkil olunmur, ya da mövcud audit strukturları resurs və səlahiyyət baxımından məhduddur. Beşinci nöqsan isə əməkdaşların peşə hazırlığının kifayət qədər olmaması və etik davranış normalarına əməl edilməməsidir. Belə zəifliklər rəqəmsal bankçılıq şəraitində daha təhlükəli nəticələr doğura bilər, çünki texnoloji mühitdə cüzi bir boşluq belə sürətlə ciddi maliyyə itkilərinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də banklar daxili nəzarət sistemlərini davamlı olaraq gücləndirməli və onları rəqəmsal yeniliklərin doğurduğu yeni risklərə uyğun şəkildə modernləşdirməlidirlər.

Rəqəmsal Bankçılıq: Yeni Çağırışlar və Risklər. Rəqəmsal bankçılıq dedikdə, banklar tərəfindən müvafiq proqram təminatı, həqiqiliyin elektron formada müəyyən edilməsi metodu və kommunikasiya vasitələrinin istifadəsi ilə istifadəçilərin öz bank hesabları vasitəsilə ödənişləri həyata keçirməsi, apardıqları əməliyyatlar üzrə məlumatın əldə edilməsi və digər bank xidmətlərinin

məsafədən idarə olunmasına imkan verən informasiya texnologiyaları məhsulu başa düşülür [4, s.306]. Son illərdə yüksək sürətli internetin, ağıllı cihazların və maliyyə texnologiyaları sahəsinin genişlənməsi nəticəsində müştərilər istənilən zaman və istənilən məkandan maliyyə əməliyyatlarını icra etmək imkanına malik olublar. Rəqəmsal bank xidmətlərinin əsas üstünlükləri – sürət, rahatlıq və geniş istifadə imkanları – bank sektorunda rəqabət qaydalarını dəyişmiş və bu istiqamətdə texnoloji yeniliklərin tətbiqini vacib etmişdir.

Bununla yanaşı, rəqəmsal platformaların tətbiqi bank sistemində mövcud olan risklərin həm miqyasını, həm də formasını dəyişdirmişdir. Elektron bankçılıq xidmətləri üzrə baş verəcək riskləri əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: kiber risklər; texnoloji risklər; fəaliyyətin davamlılığı riskləri; reputasiya riski [4, s.333]. Bu sahədə ən aktual problemlərdən biri informasiya təhlükəsizliyinin pozulması ilə bağlıdır. Elektron infrastruktur üzərindən məlumatların emalı və saxlanması, onlayn ödəniş sistemləri kiberhücumlara açıq mühit yaradır. Belə hallarda şəxsi və maliyyə məlumatlarının oğurlanması, istifadəçi hesablarına qanunsuz giriş, xidmətlərin fəaliyyətinin pozulması kimi hallar baş verə bilər ki, bu da həm maddi zərərə, həm də bankın etibarına mənfi təsir göstərir. Məlumatların təhlükəsizliyinin təmin olunması və istifadəçi məxfiliyinin qorunması banklar üçün əsas prioritetlərdən birinə çevrilmişdir. Bu məqsədlə gücləndirilmiş şifrələmə sistemləri, çoxpilləli identifikasiya üsulları, anomaliya aşkarlayan texnologiyalar və s. kimi texniki və inzibati nəzarət mexanizmlərindən istifadə olunmalıdır. Digər mühüm risk isə texnoloji nasazlıqlarla əlaqədardır. Rəqəmsal platformaların fasiləsiz və etibarlı işləməsi üçün banklar genişmiqyaslı informasiya texnologiyaları infrastrukturuna əsaslanırlar. Ümumi olaraq elektron bankçılıq sahəsində baş verəcək risklərin qarşısının alınması məqsədi ilə aşağıdakı tədbirlərin görülməsinə zərurət vardır [4, s.337]:

- giriş səlahiyyətinə nəzarət;
- səlahiyyət bölgüsü;
- əməliyyatlar üzrə limitlər;
- maliyyə savadlılığının yüksəldilməsi;
- agentlərə mütəmadi təlimlərin keçirilməsi;
- əməkdaşlar üçün treninqlər.

Lakin proqram təminatındakı səhvlər, serverlərin dayanması, bulud xidmətlərində nasazlıqlar, rabitə və enerji təminatındakı kəsintilər nəticəsində bank xidmətləri müvəqqəti olaraq dayandırıla bilər. Bu cür hallarda müştərilər əməliyyatlarını vaxtında həyata keçirə bilmədikləri üçün bank həm maliyyə baxımından, həm də müştəri məmnuniyyəti baxımından itkilərlə üzləşir. Rəqəmsal mühitdə fırıldaqçılıq halları da fərqli formalar alıb. Əgər əvvəllər bu hallar əsasən fiziki formada baş verirdisə, indi isə onlayn mühitdə kimlik məlumatlarının oğurlanması, fişinq (aldadıcı e-poçtlar), bank kartı məlumatlarının ələ keçirilməsi, sosial mühəndislik yolu ilə manipulyasiya kimi metodlar yayılmışdır. Bu hallarla mübarizə aparmaq üçün banklar real vaxtda nəzarət edən sistemlərdən, şübhəli əməliyyatları avtomatik təyin edən süni intellekt alqoritmlərindən və istifadəçi davranışlarını təhlil edən vasitələrdən istifadə etməyə başlamışlar. Bu cür texnoloji tədbirlər eyni zamanda bankın daxili nəzarət sisteminin rəqəmsal komponentləri kimi çıxış edir. Nəticə etibarilə, rəqəmsal bankçılıq mühiti banklar qarşısında bir sıra yeni təhlükələr və çətinliklər yaratmışdır: kibertəhlükələr, texnoloji dayanıqlılıq problemləri, fırıldaqçılığın müasir formaları, dəyişən hüquqi tələblər və s. Bu təhlükələrin qarşısını almaq üçün banklar mövcud daxili nəzarət strukturlarını yenidən dəyərləndirməli, rəqəmsal texnologiyalara uyğunlaşdırmalı və zəruri hallarda təkmilləşdirməlidirlər.

Daxili Nəzarət Sistemlərinin Rəqəmsal Bankçılığa İntegrasiyası. Rəqəmsal bankçılıq mühitində daxili nəzarət sistemlərinin inteqrasiyası dedikdə, ənənəvi nəzarət metodlarının müasir rəqəmsal texnologiyalarla birləşdirilərək bank əməliyyatlarına tətbiqi nəzərdə tutulur. Bu, iki əsas aspekti əhatə edir: 1. Rəqəmsal alətlərin daxili nəzarət funksiyasına uyğunlaşdırılması, yəni daxili nəzarətin avtomatlaşdırılması və optimallaşdırılması üçün yeni texnologiyalardan istifadə; 2. Daxili nəzarət sisteminin rəqəmsal bank əməliyyatlarına sirayət etməsi, yəni rəqəmsal kanallarda

baş verən bütün proseslərin nəzarət sistemi çərçivəsində olması. Birinci aspekt üzrə, müasir dövrdə rəqəmsal nəzarət alətləri sürətlə inkişaf edir. Banklar artıq daxili nəzarətin bir çox elementlərini avtomatlaşdırılmış sistemlər üzərinə keçirirlər. Məsələn, ERP (Enterprise Resource Planning) və ya xüsusi bank daxili nəzarət proqramları vasitəsilə bir çox yoxlama prosedurları insan müdaxiləsi olmadan, real-vaxt rejimində aparılır. Proseslərin avtomatlaşdırılması və davamlı monitorinq halları daxili nəzarətin effektivliyini və düzgünlüyünü əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Rəqəmsal alətlər təkrarlanan, rutin nəzarət tapşırıqlarını (məsələn, gündəlik tranzaksiyaların üzləşdirilməsi, şübhəli əməliyyatların filtrindən keçirilməsi, limitlərə riayətə nəzarət və s.) avtomatik şəkildə yerinə yetirir və bununla insan səhvlərini minimuma endirir.. Süni intellekt (AI) və Maşın öyrənməsi texnologiyalarının tətbiqi ilə daxili nəzarət tamamilə yeni bir səviyyəyə yüksəlir. Məsələn, böyük həcmli tranzaksiya məlumatlarını real zamanda təhlil edən AI alqoritmləri normadan kənar fəaliyyətləri dərhal aşkar edə bilir. Süni intellekt əsasında risklərin proqnozlaşdırılması sistemləri də formalaşdırılır – yəni tarixi məlumatlar əsasında müəyyən əməliyyatların risk səviyyəsini öncədən müəyyən edib, riskli əməliyyatlar üzrə ya əlavə nəzarət tədbiri tətbiq olunur, ya da həmin əməliyyata blok qoyulur.

Daxili nəzarətin rəqəmsal bank proseslərinə inteqrasiyasının ikinci aspekti nəzarət sisteminin bütün rəqəmsal əməliyyat kanallarını əhatə etməsi də son dərəcə vacibdir. Bankın onlayn bankçılıq platforması, mobil tətbiqi, ATM şəbəkəsi, ödəniş sistemləri kimi bütün rəqəmsal infrastrukturunda nəzarət prinsipləri tətbiq olunmalıdır. Bu o deməkdir ki, istənilən rəqəmsal tranzaksiya üçün bank daxilində uyğun təsdiqləmə prosesləri, limit yoxlamaları, məlumat doğrulama və loglamalar işlək vəziyyətdə olmalıdır. Məsələn, müştəri onlayn olaraq böyük məbləğdə vəsaiti köçürərkən, sistem avtomatik şəkildə həmin əməliyyatı risk meyarlarına görə dəyərləndirməli (məsələn, məbləğ çox yüksəkdirsə, şübhəli kimi işarələməli), lazım gəldikdə əlavə təsdiq tələb etməli (məsələn, bank əməkdaşının təhlili) və ya müştəridən çoxfaktorlu autentifikasiya istəməlidir. Bu cür nəzarət addımları rəqəmsal bankçılıq əməliyyatlarının həm təhlükəsizliyini, həm də tənzimləmələrə uyğunluğunu təmin edir. Blokçeyn texnologiyası da daxili nəzarət sistemlərinin inteqrasiyasına yardım edə biləcək innovativ istiqamətlərdən biridir. Blokçeyn əsaslı həllər tranzaksiyaların dəyişdirilə bilməyən (immutable) qeydlərini təmin etməklə şəffaflıq və izlənəbilirlik gətirir. Məsələn, bir sıra banklar daxili sistem jurnal qeydlərini (log) və ya bəzi əməliyyatları blokçeyn üzərində qeydə almağı sınaqdan keçirirlər ki, sonradan məlumatların dəyişdirilməsi mümkün olmasın və hər bir əməliyyatın mənbəyi tam aşkarlansın.

Bununla yanaşı, rəqəmsal inteqrasiya yeni çətinlikləri də bərabərində gətirir ki, banklar bunlara da hazır olmalıdır. Avtomatlaşdırılmış sistemlərin və kompleks rəqəmsal platformaların tətbiqi iş proseslərini mürəkkəbləşdirə bilər. Texnoloji inteqrasiya yüksək ilkin investisiyalar tələb edir, mövcud sistemlərlə yeni həllərin uyğunlaşdırılması çətin ola bilər, işçi heyətin yeni texnologiyalara öyrəşməsi zaman alır. Daxili nəzarət sisteminin rəqəmsallaşdırılması zamanı kibertəhlükəsizlik riski də xüsusi diqqət tələb edir, nəzarət sistemlərinin özlərinin sındırılması, manipulyasiya edilməsi təhlükəsi vardır. Məsələn, əgər daxili monitorinq sistemi kiberhücum nəticəsində sıradan çıxarılarsa, bank uzun müddət ərzində əməliyyatları nəzarətsiz buraxa bilər. Bu səbəbdən, rəqəmsal nəzarət infrastrukturunun da güclü müdafiə mexanizmləri ilə qorunması, ehtiyat sistemlər və bərpa planlarının mövcudluğu şərtdir. Ümumilikdə, rəqəmsal bankçılığa keçid daxili nəzarət sistemlərinin həm gücləndirilməsi, həm də transformasiyasını tələb edir. Rəqəmsal həllərin inteqrasiyası düzgün aparılarsa, daxili nəzarət prosedurlarının sürəti, dəqiqliyi və səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə artır, risklərin aşkarlanması və qarşısının alınması daha proaktiv hala gəlir. Məsələn, ənənəvi manual yoxlamalar günlərlə vaxt ala bildiyi halda, rəqəmsal nəzarət alətləri saniyələr içində minlərlə əməliyyatı yoxlayıb təhlil edə bilir. Bu isə banklarda səhvlərin və fırıldaq cəhdlərinin xeyli azalması deməkdir. Digər tərəfdən, rəqəmsal alətlər düzgün idarə olunmazsa və ya lazımi mədəni dəyişikliklər müşayiət etməzsə, daxili nəzarət sistemində boşluqlar yarana bilər. Məsələn, əməkdaşlar yeni sistemləri qəbul etməzsə və ya onlardan istifadə bacarığı zəif olarsa, texnoloji həllərin nəzərdə tutulduğu effekti verməsi çətinləşər. Buna görə də texnoloji inteqrasiya ilə yanaşı,

təşkilati strukturun çevikliyi, əməkdaşların davamlı təlimi və innovasiyalara açıq mədəniyyətin formalaşması da vacibdir.

Daxili Audit funksiyasının rəqəmsal mühitdə inkişafı. Daxili nəzarət sistemlərinin əsas elementlərindən biri olan daxili audit rəqəmsal bankçılıq dövründə öz funksiyalarını genişləndirməkdədir. Daxili audit sistemi müəssisə daxilində yoxlama, qiymətləndirmə və nəzarət funksiyasını həyata keçirir, menecerlər və ya direktorlar tərəfindən müəyyən olunur [1]. Banklarda daxili audit bölməsi əvvəlki bölmələrdə qeyd olunduğu kimi, daxili nəzarətin müstəqil qiymətləndirilməsi və zəifliklərin aşkarlanması ilə məşğuldur. Rəqəmsal transformasiya daxili auditin metod və alətlərinə də təsir göstərir. İlk növbədə, daxili auditorların bilik və bacarıqları müasirləşməlidir. Rəqəmsal bankçılıq sahəsində effektiv audit aparmaq üçün auditorlar informasiya texnologiyaları üzrə yetərli biliklərə sahib olmalıdırlar. Yəni auditor, məsələn, bankın kibertəhlükəsizlik mexanizmlərini, verilənlər bazası sistemlərini, şəbəkə infrastrukturunu ümumi şəkildə də olsa anlaya bilməli, onlarda boşluq qalma ehtimallarını qiymətləndirə bilməlidir. Bir çox banklar daxili audit əməkdaşlarını IT audit üzrə ixtisaslaşdırır və ya kənardan bu sahə üzrə mütəxəssislər cəlb edirlər. Xarici auditorlarla əməkdaşlıq da aktuallıq qazanır, bəzi hallarda daxili auditin keyfiyyəti və qərəzsizliyinin təmin olunması üçün banklar müstəqil audit şirkətlərinin məsləhət xidmətlərindən yararlanır, yaxud audit komitəsi vasitəsilə daxili auditə nəzarət edirlər.

Yuxarıdakı bölmələrdə müzakirə olunduğu kimi, rəqəmsal transformasiya daxili nəzarət sistemləri üçün həm yeni imkanlar, həm də yeni çağırışlar gətirir. Bu hissədə qısaca olaraq həmin üstünlükləri və riskləri ümumiləşdirək. Üstünlüklər: Rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası daxili nəzarətin səmərəliliyini misilsiz dərəcədə artırır. Avtomatlaşdırma nəticəsində insan səhvləri azalır, rutin proseslər sürətlənir, nəzarət prosedurlarının icra xərcləri aşağı düşür. Məsələn, əməliyyatların əl ilə yoxlanılması tələb olunmadığından əməyə və vaxta qənaət olunur; bunun əvəzində həmin resurslar daha təhlili işlərə yönəldilə bilər. Real vaxt rejimində nəzarət mümkün olur, artıq aylıq və ya rüblük yoxlamaları gözləmədən riskli vəziyyətlər anındaca müəyyən edilir. Böyük məlumatların analizi sayəsində fəaliyyətin elə aspektləri aşkarlana bilər ki, ənənəvi üsullarla onları görmək çox çətin idi (məsələn, mürəkkəb fırıldaq sxemləri, qeyri-tipik müştəri davranışları və s.). Rəqəmsal alətlər eyni zamanda qanunvericiliyə uyğunluğun avtomatlaşdırılmasını təmin edir – misal üçün, müəyyən bir qaydanın pozulması (limit excess, sanksiyalı şəxsə ödəniş cəhdi və s.) dərhal sistem tərəfindən bloklana və ya xəbərdarlıqla müşayiət oluna bilər. Ümumilikdə, daxili nəzarət sisteminin effektivliyi rəqəmsal texnologiyaların köməyi ilə güclənir və banklar əməliyyatlarını daha etibarlı şəkildə genişləndirə bilir. Tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal alətlərin tətbiqi daxili nəzarət prosedurlarının dəqiqliyini, sürətini və xərc səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıra bilər. Bu, nəticə etibarilə bankların maliyyə göstəricilərinə də pozitiv təsir edə bilər. Güclü nəzarət sistemi olan banklar uzunmüddətli perspektivdə daha sabit və mənfəətli fəaliyyət göstərməyə meylli olurlar.

Çağırışlar və Risklər: Rəqəmsal inteqrasiya ilə bağlı əsas çətinliklərdən biri sistem mürəkkəbliyinin artmasıdır. Yeni texnologiyaların əlavə edilməsi bankın idarəetmə sistemini daha çox mürəkkəbləşdirir, bu da bəzən anlayışın çətinləşməsinə, idarəetmədə çevikliyin azalmasına gətirə bilər. İkinci ciddi çağırış kibertəhlükəsizlik və məlumatların qorunmasıdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, rəqəmsal nəzarət sistemləri belə hücumlara məruz qala bilər və onların işləməməsi bankı nəzarətsiz qoya bilər. Odur ki, bu sistemlərin güclü müdafiəsi, mütəmadi təhlükəsizlik testləri, personalın kibertəhlükəsizlik təlimi mütləqdir. Üçüncü məsələ implementasiya xərcləri və dəyişikliklərin idarə edilməsidir. Rəqəmsal həllərə yatırım etmək, onları mövcud infrastrukturla sintezləşdirmək böyük investisiya və bacarıq tələb edir. Bəzi banklar üçün bu maddi-texniki yük çətin ola bilər. Bundan əlavə, işçilərin yeniliklərə müqaviməti (rezistentliyi) də problem kimi ortaya çıxır – dəyişikliklərin idarə edilməsi (change management) doğru aparılmazsa, əməkdaşlar yeni sistemləri tam mənimsəyə bilməz, nəticədə nəzərdə tutulan faydalar reallaşmaz. Daxili nəzarət sisteminin rəqəmsallaşması eyni zamanda yüksək ixtisaslı kadr ehtiyacı yaradır, belə kadrların çatışmazlığı və ya mövcud heyətin çatdırılmaması riski var. Ümumilikdə, rəqəmsal transformasiya şəraitində

daxili nəzarət sistemlərinin gücləndirilməsi banklar üçün alternativi olmayan bir tələbə çevrilmişdir. Bu prosesin uğurlu olması üçün banklar strateji və düşünülmüş yanaşma qəbul etməlidirlər. Yalnız texnologiyaya sərmayə qoymaq kifayət deyil, eyni zamanda insan kapitalına (davamlı təlimlər, ixtisasartırma), dəyişikliklərin idarə edilməsinə və güclü kibertəhlükəsizlik tədbirlərinə investisiya qoyulmalıdır. İnnovasiya ilə risklərin prudent idarəedilməsinin balansı düzgün qurulsa, rəqəmsal əsrdə daxili nəzarət sistemləri bankların həm rəqabətqabiliyyətliliyini, həm də sabitliyini təmin edəcək güclü bir alət kimi çıxış edə bilər.

Nəticə

Rəqəmsal bankçılıq dövründə daxili nəzarət sistemlərinin inteqrasiyası bank idarəetməsinin təməl istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Aparılan təhlillər göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar banklarda daxili nəzarət və risk idarəetmə proseslərini həm keyfiyyətcə yeni mərhələyə çıxarır, həm də onların əhəmiyyətini artırır. Güclü daxili nəzarət sistemi olmadan rəqəmsal mühitdə bankların dayanıqlı fəaliyyətini təmin etmək mümkün deyil. Məqalədə vurğulanan əsas məqamları yekunlaşdırsaq:

1. Daxili nəzarət sistemləri bankların maliyyə dayanıqlığı və etibarlılığı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə rəqəmsal bankçılıq şəraitində ICS (Internal Control System) bank əməliyyatlarının fasiləsizliyini, düzgünlüyünü və qanunauyğunluğunu təmin edən sütun rolunu oynayır.
2. Rəqəmsal transformasiya bank risklərinin spektrini genişləndirərək onları daha mürəkkəb hala gətirmişdir (kiber risklər, əməliyyat riskləri, saxtakarlıq və s.). Bu, daxili nəzarət sistemlərinin adaptasiyasını qaçılmaz edir. Tədqiqat nəticələri də təsdiqləyir ki, rəqəmsal dövrdə risklərin effektiv idarəsi üçün güclü daxili nəzarət sistemi həlledici faktorlardandır.
3. Daxili nəzarət sistemlərinin rəqəmsal bankçılığa inteqrasiyası banklara öz nəzarət funksiyalarını avtomatlaşdırmağa, sürətləndirməyə və daha proaktiv etməyə imkan verir. Avtomatlaşdırılmış nəzarət vasitələri və süni intellekt tətbiqləri sayəsində insan faktorundan irəli gələn xətalar azalır, nəzarət proseslərinin izlənəbilərliyi və səmərəliliyi artır.
4. Rəqəmsal inteqrasiyanın çağırışları da unudulmamalıdır: sistemlərin mürəkkəbləşməsi, kibertəhlükəsizlik riskləri, yüksək implementasiya xərcləri, kadrların yeni biliklərə ehtiyacı və s. Bu problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün banklar strateji planlama aparmalı, dəyişiklikləri idarəetmə, personalın treninqi və təhlükəsizlik sahələrinə xüsusi önəm verməlidirlər.
5. Daxili audit və ümumilikdə daxili nəzarət funksiyası rəqəmsal şəraitdə təkamül edir. Daxili auditin rolu artaraq, texnoloji biliklərlə zənginləşmiş bir fəaliyyət kimi bankın bütün rəqəmsal əməliyyatlarını əhatə etməlidir. Audit komitələri və həm daxili, həm də xarici auditin koordinasiyası, eləcə də zəruri hallarda audit funksiyasının qismən autsorsinqi, rəqəmsal mühitdə nəzarətin səmərəliliyini yüksəldə bilər.

Nəticə etibarilə, daxili nəzarət sistemlərinin rəqəmsal bankçılıq proseslərinə səmərəli inteqrasiyası bankların risklərin idarə olunmasında çevikliyini artırmaqla yanaşı, normativ tələblərə riayət olunmasını və müştəri etimadının gücləndirilməsini təmin edir. Müasir rəqəmsal iqtisadi mühitdə bank sektorunda rəqabətqabiliyyətli və uzunmüddətli fəaliyyətin qorunması üçün daxili nəzarət mexanizmlərinin mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsi və innovativ texnoloji həllərlə dəstəklənməsi zəruridir. Qeyd olunmalıdır ki, rəqəmsal bankçılıq modelinin uğurla həyata keçirilməsi, birbaşa şəkildə, daxili nəzarət sistemlərinin effektiv və güclü şəkildə təşkil olunmasından asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov, N.H. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası 2020. Risk yönümlü idarəetmə sistemində daxili audit və nəzarətin inkişafı.
2. Васильев Алексей Дмитриевич. Совершенствование системы внутреннего контроля в банковском секторе: методические подходы и практические решения. 2025.
3. Əliyev Müseyib. Bankların inkişaf istiqamətləri. Monoqrafiya. 2011.
4. Tağıyev, X.R., Rüstəmov, T.H. Rəqəmsal ödənişlər və elektron bankçılıq xidmətləri. 2020.

Кенан Нусрат оглы Атаев
Бакинский Университет Бизнеса, докторант
ataevkenan29@gmail.com

Интеграция систем внутреннего контроля в цифровой банкинг

Резюме

Цель исследования- Цель данного исследования заключается в теоретическом и практическом анализе роли, функций и эффективной интеграции систем внутреннего контроля в условиях цифрового банкинга с учётом современных технологических реалий. Основное внимание уделяется тому, каким образом цифровые технологии влияют на механизмы контроля в банках и как эти системы могут быть усовершенствованы на фоне возникающих новых рисков.

Методология работы- Исследование проведено с использованием преимущественно аналитических и дескриптивных методов. Цифровые инструменты, применяемые в современной банковской системе, структуры внутреннего контроля и механизмы управления рисками проанализированы на основе международного опыта и нормативных документов. Кроме того, в работе представлен сравнительный анализ традиционных и цифровых методов контроля, а также обеспечено научное обоснование посредством обобщения практики и анализа источников.

Прикладная значимость исследования- Данное исследование представляет практическую ценность для руководства банков, риск-менеджеров, внутренних аудиторов и регулирующих органов. Его результаты способствуют адаптации систем внутреннего контроля к вызовам цифровой среды. Кроме того, настоящее исследование формирует методологическую основу для принятия стратегических решений, направленных на обеспечение безопасности и устойчивости в процессе цифровизации банковского сектора.

Результаты исследования- Исследование показывает, что интеграция цифровых технологий существенно повышает эффективность систем внутреннего контроля в банках, одновременно обусловливая необходимость управления новыми видами рисков.

Оригинальность и научная новизна исследования-Научная новизна данного исследования заключается в том, что системы внутреннего контроля впервые были комплексно проанализированы в контексте цифрового банкинга, а их интеграция с технологиями искусственного интеллекта, блокчейна и автоматизированного мониторинга была теоретически обоснована. Кроме того, вызовы и преимущества систем внутреннего контроля были систематизированы как с технической, так и с организационной точек зрения. В этом аспекте исследование представляет собой новшество, поскольку оно выстраивает мост между специфическими требованиями банковского сектора Азербайджана и глобальными тенденциями.

Ключевые слова: цифровой банкинг, система внутреннего контроля, внутренний аудит, кибербезопасность, автоматизация, комплаенс.

Kenan Nusrat ATAYEV
Baku Business University, PhD Student
atayevkenan29@gmail.com

Integration of internal control systems into digital banking

Summary

The purpose of the study- The purpose of this study is to investigate the role, functions, and effective integration of internal control systems in the context of digital banking from a theoretical

and practical perspective. The main goal is to reveal how digital technologies affect banks' control mechanisms and how these systems can be improved in the light of emerging risks.

The methodology of the work- The research was conducted mainly using analytical and descriptive methods. The digital tools, internal control structures and risk management mechanisms applied in the modern banking system were analyzed based on international experience and regulatory documents. The research also presents a comparison of traditional and digital control methods through comparative analysis. Also, scientific justification was provided through experience-based generalization and source research.

The applied significance of the study – This study has practical value for bank executives, risk managers, internal auditors, and regulators. The results of the study help banks adapt their internal control systems to the challenges of the digital environment. This study also creates a methodological basis for making strategic decisions to ensure security and sustainability in the process of digitalization in the banking sector.

The results of the study – The study shows that the integration of digital technologies not only significantly increases the effectiveness of internal control systems in banks, but also necessitates the management of new risks.

The originality and scientific novelty of the study – The scientific novelty of this study is that for the first time, internal control systems are comprehensively analyzed in the context of digital banking and their integration with artificial intelligence, blockchain and automated monitoring technologies is explained on theoretical grounds. In addition, the challenges and advantages of both technical and organizational aspects of the internal control system are systematized in detail. In this regard, the study is innovative in terms of bridging the specific requirements of the Azerbaijani banking sector with global trends.

Key words: digital banking, internal control system, internal audit, cybersecurity, automation, compliance.

UOT: 657.3, 657.421 JEL: M41; M48; G31

Günay Əziz qızı MİRZƏYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin magistrantı,
Elmi rəhbər: i.e.n., dos. Kifayət Aslan qızı XUDAVERDİYEVA
E-mail: meherremovagunay357@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.012

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ UZUNMÜDDƏTLİ AKTİVLƏRİN UÇOT PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - müasir iqtisadi şəraitdə uzunmüddətli aktivlərin uçotunun nəzəri və praktiki problemlərinin sistemli təhlili, bu problemlərin beynəlxalq standartlar kontekstində dəyərləndirilməsi və uçot mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üçün konseptual yanaşmaların müəyyən edilməsindən ibarətdir. Uzunmüddətli aktivlərin ilkin tanınması, qiymətləndirilməsi, sonrakı ölçülməsi, amortizasiya və dəyərsizləşmə proseslərinin təşkilində mövcud olan ziddiyyətlər və qeyri-adekvat yanaşmalar açıq şəkildə göstərilir, milli və beynəlxalq normativ çərçivələr arasında əlaqələrin düzgün qurulmaması nəticəsində formalaşan metodoloji boşluqlar əsaslandırılır.

Tədqiqatın metodologiyası - elmi abstraksiya, analiz, sintez, induksiya və deduksiya, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarının birgə tətbiqinə əsaslanır. Uzunmüddətli aktivlərin uçotu üzrə beynəlxalq təcrübə, IFRS əsasında formalaşan standartlar sistemi, həmçinin milli uçot praktikasında istifadə olunan normativ sənədlər məzmun baxımından təhlil edilir, müasir elmi ədəbiyyatda yer alan yanaşmaların üstün və zəif cəhətləri sistemləşdirilir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədə formalaşdırılan elmi nəticələr və praktiki tövsiyələr uzunmüddətli aktivlərin uçotu siyasətinin təkmilləşdirilməsində, müəssisədaxili normativlərin işlənməsində, audit prosedurlarının dərinləşdirilməsində və maliyyə hesabatlarının informativliyinin artırılmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri baxımından müasir şəraitdə uzunmüddətli aktivlərin təsnifatında, amortizasiya siyasətinin seçilməsində, dəyərsizləşmə modellərinin tətbiqində, ədalətli dəyərə uyğun yenidən qiymətləndirmə prosedurlarında və vergi uçotu ilə maliyyə uçotu arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasında əsas istiqamətlər müəyyənləşdirilir. Müəssisələrin rəqəmsal uçot sistemlərinə keçidi fonunda aktivlərin faydalı istifadə müddətinin qiymətləndirilməsi, komponent yanaşmasının tətbiqi, hüquq əsasında tanınan aktivlərin (lizinq, lisenziya, patent və s.) uçotu ilə bağlı konkret problemlər diferensial şəkildə izah edilir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - uzunmüddətli aktivlərin uçotu problemlərinin yalnız texniki uçot prosedurlarının məcmusu kimi deyil, müəssisənin biznes modelinin, risk profillərinin və strateji inkişaf prioritetlərinin maliyyə hesabatlarında təzahürü kimi şərh edilməsində əks olunur.

Açar sözlər: uzunmüddətli aktivlər, maddi əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər, dəyərsizləşmə, ədalətli dəyər, amortizasiya siyasəti, investisiya əmlakı, IFRS, maliyyə hesabatlarının şəffaflığı.

Giriş

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində uzunmüddətli aktivlər müəssisələrin istehsal və xidmət potensialının formalaşdırılmasında, rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsində və kapitallaşma səviyyəsinin yüksəldilməsində əsas rol oynayan resurslar qrupunu təşkil edir. Maddi əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər, investisiya xarakterli daşınmaz əmlak, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları və digər eyni mahiyyətli aktivlər müəssisənin gələcək dövrlərdə iqtisadi fayda əldə etmək imkanlarının bazasını yaradır, eyni zamanda risk və məsuliyyətlərin strukturunu müəyyən edir. Bu baxımdan uzunmüddətli aktivlərin uçotunun düzgün təşkili müəssisə fəaliyyətinin nəticələrinin dolğun və etibarlı əks etdirilməsi üçün fundamental şərt kimi çıxış edir.

Son onilliklərdə dünya təsərrüfat sistemində qloballaşma meyillərinin güclənməsi, beynəlxalq

kapital bazarlarına çıxış imkanlarının genişlənməsi, beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarının tətbiq dairəsinin artması uzunmüddətli aktivlərin uçotuna olan tələbləri kəskin şəkildə dəyişdirmişdir. Tarixi dəyər konsepsiyasına əsaslanan ənənəvi uçot yanaşmaları iqtisadi mühitin sürətli transformasiyası, aktivlərin bazar dəyərinin yüksək volatilliyi, rəqəmsal texnologiyaların və qeyri-maddi resursların payının artması fonunda məlumatların adekvatlığını tam təmin etmir. Bu səbəbdən uzunmüddətli aktivlərin uçotu sahəsində beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun konseptual və metodoloji yanaşmaların formalaşdırılması və milli praktikalarda effektiv tətbiqi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Uzunmüddətli aktivlərin uçotu ilə bağlı problemlər müxtəlif səviyyələrdə təzahür edir. Bir tərəfdən aktivlərin tanınması meyarlarının müəyyən edilməsində, onların ilkin dəyərinin formalaşdırılmasında, sonrakı ölçmə modelinin seçilməsində və amortizasiya metodlarının tətbiqində vahid və sistemli yanaşmaların olmaması müşahidə edilir. Digər tərəfdən inflyasiya prosesləri, valyuta məzənnələrinin dəyişməsi, kapital bazarlarında qiymət konyunkturunun dəyişkənliyi ədalətli dəyər konsepsiyasının praktik tətbiqini çətinləşdirir. Bu şəraitdə idarəetmə qərarları üçün tələb olunan informasiyanın keyfiyyəti zəifləyir, maliyyə hesabatlarında əks olunan məcmu göstəricilər aktivlərin real iqtisadi məzmununu bütöv şəkildə əks etdirmir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının transformasiya mərhələsində bazar institutlarının formalaşması, özəlləşdirmə prosesləri, dövlət müəssisələrinin korporativ idarəetmə modelinə keçidi və xarici sərmayələrin cəlbi uzunmüddətli aktivlərin uçotunun səmərəli təşkilini tələb edir. Müəssisələrin çoxunda maddi əsas vəsaitlərin inventarlaşdırılmasının natamam aparılması, aktivlərin texniki və funksional vəziyyəti ilə bağlı informasiyanın sistemli şəkildə yenilənməməsi, qeyri-maddi aktivlərin uçotunun formal xarakter daşıması, lizinq əməliyyatları üzrə hüquqi və maliyyə aspektlərinin uçotda tam əksini tapmaması bu sahədə ciddi boşluqlar yaradır.

Müasir rəqəmsal texnologiyalar uçot sisteminə yeni imkanlar təqdim edir, eyni zamanda yeni məsuliyyətlər formalaşdırır. ERP sinifli informasiya sistemləri, elektron sənəd dövriyyəsi, aktivlərin geoinformasiya və texniki monitorinq platformalarının tətbiqi uzunmüddətli aktivlər üzrə məlumatların operativliyini və dəqiqliyini artırır. Buna baxmayaraq, informasiya sistemlərinin mövcudluğu metodoloji əsasların avtomatik şəkildə düzgün qurulmasını təmin etmir. Aktivlərin təsnifatı, faydalı istifadə müddətinin müəyyən edilməsi, qalıq dəyərin hesablanması, dəyərsizləşmə üzrə testlərin aparılması kimi məsələlər hər bir müəssisə üçün konseptual seçimlər tələb edir və bu seçimlər maliyyə nəticələrinə birbaşa təsir göstərir.

Bu səbəbdən müasir şəraitdə uzunmüddətli aktivlərin uçotu problemlərinin nəzəri-metodoloji aspektlərinin tədqiqi, beynəlxalq təcrübənin sistemli təhlili və milli uçot mühitinə adaptasiya mexanizmlərinin müəyyən edilməsi elmi və praktiki baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Qlobal kontekstdə uzunmüddətli aktivlərin uçotunun nəzəri-metodoloji əsasları

Uzunmüddətli aktivlərin uçotu konsepsiyası klassik kapital nəzəriyyələri, mühasibat uçotu prinsipləri və müasir maliyyə hesabatları standartlarının vəhdəti əsasında formalaşır. Kapitalın fiziki və maliyyə interpretasiyası, aktivlərin gələcək nağd pul axınları ilə əlaqələndirilməsi, risk və gəlir münasibətlərinin uçot sistemində təcəssümü uzunmüddətli aktivlərin iqtisadi məzmununu müəyyən edir. Bu baxımdan aktivlərin yalnız maddi subyekt kimi deyil, gələcək dövrlərdə iqtisadi fayda yaratmaq qabiliyyətinə malik resurslar kimi dərk edilməsi müasir konseptual çərçivənin mərkəzində dayanır .

Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları uzunmüddətli aktivlərin uçotu üzrə vahid terminoloji və metodoloji yanaşma formalaşdırır. Maddi əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər, investisiya əmlakı, uzunmüddətli lizinq müqavilələrindən irəli gələn hüquqlar, həmçinin dəyərsizləşmə mexanizmləri üzrə spesifik standartların mövcudluğu aktivlərin tanınmasının və ölçülməsinin müxtəlif aspektlərini sistemləşdirir.

Klassik tarixi dəyər konsepsiyası aktivlərin başlanğıcda faktiki çəkilmiş xərclərlə uçota alınmasını, sonrakı dövrlərdə isə bu dəyərin amortizasiya yolu ilə mərhələli şəkildə məhsulun və ya xidmətin maya dəyərinə keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu yanaşma uzun illər mühasibat uçotunun

əsasını təşkil etmiş və aktivlərin uçotunun sabit, proqnozlaşdırıla bilən modelini formalaşdırmışdır. Lakin kapital bazarlarının inkişafı, aktivlərin bazar qiymətlərinin kəskin dəyişkənliyi və investorlara daha informativ məlumatların təqdim olunması tələbi ədalətli dəyər konsepsiyasının aktuallaşmasına səbəb olmuşdur. Ədalətli dəyər aktivin məlumatlı və razılıqlı tərəflər arasında müstəqil sövdələşmə şəraitində dəyişdirilə bilən məbləğ kimi müəyyən edilir və bu yanaşma aktivlərin real bazar şəraitinə uyğun qiymətləndirilməsini təmin edir.

Tarixi dəyər və ədalətli dəyər modellərinin qarşılıqlı əlaqəsi uzunmüddətli aktivlərin uçotunda əsas mübahisəli məsələlərdən biri kimi çıxış edir. Bəzi aktiv kateqoriyaları üzrə yalnız tarixi dəyərdən istifadəyə icazə verildiyi halda, digər hallarda müəssisəyə yenidən qiymətləndirmə modelini seçmək imkanı tanınır. Bu vəziyyət maliyyə hesabatlarının müqayisəliliyinə təsir göstərir, eyni zamanda aktivlərin balans dəyəri ilə onların real bazar dəyəri arasında fərqlər yaradır.

Uzunmüddətli aktivlərin uçotu üzrə beynəlxalq standartların strukturunu ümumiləşdirən cədvəl aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 1.

Uzunmüddətli aktivlərin uçotu üzrə əsas beynəlxalq standartların məzmunu

Standart	Tətbiq sahəsi	Əsas obyekt	Ölçmə yanaşması	Əsas uçot problemləri
IAS 16	Maddi əsas vəsaitlər	Torpaq, binalar, avadanlıq, maşın və mexanizmlər	İlkin tanınmada tarixi dəyər, sonrakı ölçmədə tarixi dəyər və ya yenidən qiymətləndirmə modeli	Faydalı istifadə müddətinin müəyyən edilməsi, amortizasiya metodunun seçilməsi, komponent yanaşmasının tətbiqi, qalıq dəyərin qiymətləndirilməsi
IAS 38	Qeyri-maddi aktivlər	Patentlər, lisenziyalar, proqram təminatı, brend və digər hüquqlar	İlkin tanınmada tarixi dəyər, sonrakı ölçmədə tarixi dəyər və ya yenidən qiymətləndirmə modeli üçün aktiv bazarın mövcudluğu şərti	Daxildə yaradılmış qeyri-maddi aktivlərin tanınması, tədqiqat və işlənmə xərclərinin fərqləndirilməsi, qeyri-müəyyən faydalı müddətə malik aktivlərin amortizasiyasız uçotu
IAS 36	Dəyərsizləşmə	Maddi və qeyri-maddi aktivlər, pulyaradan vahidlər	Bərpaolunan dəyərin ədalətli dəyərdən satış xərcləri çıxılmaqla və ya istifadə dəyəri əsasında müəyyən edilməsi	Gələcək nağd pul axınlarının proqnozlaşdırılması, diskont dərəcəsinin seçilməsi, dəyərsizləşmə zərərlərinin bölüşdürülməsi və bərpasının məhdudiyyətləri
IAS 40	İnvestisiya əmlakı	Kirayə gəliri və kapital artımı üçün saxlanılan daşınmaz əmlak	Tarixi dəyər modeli və ya ədalətli dəyər modeli, seçimin bütün portfel üzrə ardıcıl tətbiqi	İstifadə və investisiya məqsədli obyektlərin ayrılması, ədalətli dəyərin müəyyən edilməsi, model dəyişikliklərinin təsirinin açıqlanması
IFRS 16	Lizinq əməliyyatları	İcarəçinin istifadə hüququ aktivləri və lizinq öhdəlikləri	İlkin ölçmədə gələcək lizinq ödənişlərinin diskontlaşdırılması əsasında müəyyən edilmiş dəyər	Qısamüddətli və aşağı dəyərli lizinq müqavilələrinin identifikasiyası, diskont dərəcəsinin seçilməsi, dəyişən ödənişlərin uçotu, balansdan kənar əməliyyatların minimallaşdırılması

Mənbə: uzunmüddətli aktivlərin uçotu üzrə beynəlxalq standartların tələbləri əsasında müəllif tərəfindən ümumiləşdirilmişdir.

Cədvəldə göstərilən standartların struktur təhlili göstərir ki, uzunmüddətli aktivlərin uçotu yalnız texniki ölçmə prosedurlarının toplusu deyil. Bu sistem iqtisadi məzmunun uçot modellərinə transferini reallaşdırır, aktivlərin risk və gəlir profilini, onların müəssisə üçün strateji əhəmiyyətini və gələcək nağd pul axınlarına təsirini maliyyə hesabatlarında əks etdirir. Maddi əsas vəsaitlərin uçotu daha çox fiziki köhnəlmə, texnoloji yenilənmə və istehsal güclərinin qorunması ilə bağlıdır,

qeyri-maddi aktivlərin uçotu isə innovasiya potensialı, intellektual kapitalın dəyəri və rəqabət üstünlüklərinin davamlılığı ilə sıx bağlıdır.

Dəyərsizləşmə mexanizmləri uzunmüddətli aktivlərin uçotunda risklərin identifikasiyası və zərərlərin vaxtında tanınması üçün mühüm alət kimi çıxış edir. Aktivlərin bərpaolunan dəyərinin müəyyən edilməsi, pulyaradan vahidlərin formalaşdırılması, proqnozlaşdırılan nağd pul axınlarının modelləşdirilməsi və diskont dərəcələrinin əsaslandırılması yüksək peşəkarlıq tələb edən proseslərdir. Bu sahədə metodoloji boşluqlar aktivlərin şişirdilmiş və ya azaldılmış dəyərlə təqdimatına səbəb olur, kapitalın ölçüsünü və rentabellik göstəricilərini təhrif edir.

İnvestisiya əmlakı və lizinq əməliyyatları üzrə standartlar uzunmüddətli aktivlərin uçotunda xüsusi yer tutur [6, s.70]. Kirayə məqsədi ilə saxlanılan daşınmaz əmlakın istehsal və ya inzibati məqsədlər üçün istifadə olunan obyektlərdən ayrılması, ədalətli dəyər modelinə keçidin maliyyə nəticələrinə təsiri, lizinqin balansdankənar maliyyələşdirmə vasitəsi kimi istifadə imkanlarının məhdudlaşdırılması bu sahədə aparılan islahatların məğzini təşkil edir.

Beləliklə, qlobal kontekstdə uzunmüddətli aktivlərin uçotunun nəzəri-metodoloji əsasları kapitalın qorunması, ədalətli dəyər yanaşması, risklərin şəffaflığı və maliyyə hesabatlarının müqayisəliliyi prinsipləri üzərində qurulur.

Müasir şəraitdə uzunmüddətli aktivlərin uçotunun təşkilinə konseptual fəaliyyət istiqamətləri

Uzunmüddətli aktivlərin uçotunun təşkilinin müasir konseptual modeli bir-biri ilə əlaqəli bir neçə istiqaməti əhatə edir. Bu istiqamətlər aktivlərin tanınması və təsnifatı, ölçmə və qiymətləndirmə, amortizasiya və dəyərsizləşmə siyasəti, vergi uçotu ilə maliyyə uçotu arasında əlaqələrin tənzimlənməsi, rəqəmsal mühitdə uçot informasiya sistemlərinin qurulması kimi komponentlərdən ibarətdir.

İlk növbədə aktivlərin tanınması və təsnifatı ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirilməlidir. Müasir biznes mühitində ənənəvi maddi əsas vəsaitlərlə yanaşı proqram təminatı, brend dəyəri, müştəri bazası, lisenziya və franşiza müqavilələri, rəqəmsal platformalar, məlumat bazaları və digər qeyri-maddi resursların payı sürətlə artır [8, s.82]. Bu aktivlərin hamısı hüquqi sənədlərdə eyni səviyyədə təcəssüm olunmur, bir qismi müqavilələrdə, digərləri isə təşkilatın daxili intellektual kapitalında ifadə olunur. Bu şəraitdə aktivin balansda tanınması üçün tələb olunan meyarların dəqiq müəyyən edilməsi zəruridir. İqtisadi faydanın mənbəyi, hüquqi nəzarət və dəyərin etibarlı ölçülməsi imkanları aydın şəkildə təsbit edilməlidir.

İkinci istiqamət aktivlərin ilkin və sonrakı ölçülməsi ilə bağlıdır. İlkin tanınma mərhələsində aktivin dəyərinə daxil edilən xərclərin dairəsi hər bir aktiv növü üzrə ayrı-ayrılıqda müəyyən edilməlidir [1. s.80]. Alış qiyməti, çatdırılma və quraşdırma xərcləri, texniki sınaq, konsaltinq və layihələndirmə xərclərinin hansı həddə qədər aktivin dəyərinə kapitalizə edilməsi dəqiq qaydalar tələb edir. Sonrakı ölçmə mərhələsində isə tarixi dəyər modeli ilə yenidən qiymətləndirmə və ya ədalətli dəyər modellərinin seçimi uzunmüddətli aktivlərin uçotu siyasətinin strateji elementinə çevrilir.

Yenidən qiymətləndirmə modelinin tətbiqi aktivlərin balans dəyərinin bazar reallıqlarına uyğunlaşdırılmasına imkan verir, eyni zamanda kapitalda yenidən qiymətləndirmə ehtiyatlarının formalaşmasına səbəb olur [4, s.146]. Bu ehtiyatların bölüşdürülməsi qaydaları, dividend siyasətinə təsiri, vergi nəticələri və investorların qərarlarına təsir meyarları qabaqcıl təcrübəyə uyğun konseptual yanaşma tələb edir.

Üçüncü mühüm istiqamət amortizasiya və dəyərsizləşmə siyasəti ilə əlaqədardır [7, s.109]. Uzunmüddətli aktivlərin faydalı istifadə müddətinin müəyyən edilməsi, amortizasiya metodunun seçilməsi və qalıq dəyərin qiymətləndirilməsi maliyyə nəticələrinə bilavasitə təsir göstərir. İstehsal gücünə əsaslanan, xətti və sürətləndirilmiş amortizasiya modelləri arasında seçim aktivin texnoloji xüsusiyyətlərindən, biznes modelindən və bazar şəraitindən asılı olaraq həyata keçirilməlidir. Faydalı istifadə müddətinin həddindən artıq qısaldılması amortizasiya xərclərinin süni şəkildə şişməsinə, həddindən artıq uzadılması isə aktivlərin balansda köhnəlmiş dəyərlə saxlanmasına gətirib çıxarır.

Dəyərsizləşmə testlərinin aparılması uzunmüddətli aktivlərin uçotunda risklərin aşkarlanmasının və zərərlərin vaxtında tanınmasının əsas alətlərindən biridir. Pulyaradan vahidlərin müəyyən edilməsi, gələcək nağd pul axınlarının proqnozlaşdırılması və diskont dərəcələrinin seçilməsi prosesində subyektiv yanaşmaların təsirini minimuma endirmək üçün metodoloji baza gücləndirilməlidir [11, s.140]. Modelin şəffaflığı, istifadə olunan əsas fərziyyələrin açıqlanması, həssaslıq analizinin aparılması və nəticələrin müstəqil audit qiymətləndirilməsindən keçməsi praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Dördüncü istiqamət vergi uçotu ilə maliyyə uçotu arasında əlaqələrin tənzimlənməsidir. Bir çox ölkələrdə amortizasiya normaları, aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi, dəyərsizləşmə zərərlərinin tanınması və qeyri-maddi aktivlərin kapitalizasiyası üzrə vergi qanunvericiliyi ilə maliyyə hesabatları standartlarının tələbləri arasında fərqlər mövcuddur. Bu fərqlər mühasibat uçotunda təxirə salınmış vergi aktiv və öhdəliklərinin yaranmasına səbəb olur, eyni zamanda idarəetmə qərarlarının qəbulunda əlavə çətinlik yaradır [3, s.77]. Səmərəli uçot sistemi üçün vergi məqsədləri ilə maliyyə hesabatlarının tələbləri arasında tarazlıq təmin edilməli, müəssisənin iqtisadi məzmununu əks etdirən məlumatların prioritetliyi qorunmalıdır.

Beşinci istiqamət rəqəmsal mühitdə uçot informasiya sistemlərinin inkişafı ilə bağlıdır. Müasir ERP platformaları uzunmüddətli aktivlərin bütün həyatyolu mərhələlərini – alış, istismar, modernizasiya, təmir, dəyərsizləşmə, yenidən qiymətləndirmə və ləğvetmə proseslərini vahid informasiya sistemində izləməyə imkan verir [9, s.166]. Aktivlərin texniki pasportları, geostasionar məlumatları, istehsal gücləri və texnoloji parametrləri real vaxt rejimində uçota alınır [2, s.192]. Bu infrastruktur uzunmüddətli aktivlərin uçotu üzrə analitik kəsimin dərinləşdirilməsi üçün əlverişli zəmin yaradır. Bununla belə, rəqəmsal sistemlərin tətbiqi metodoloji problemləri avtomatik həll etmir. Uçot siyasətinin elektron mühitdə düzgün parametrləşdirilməsi, amortizasiya cədvəllərinin avtomatlaşdırılması, komponent uçotu mexanizmlərinin proqramlaşdırılması və dəyərsizləşmə testləri üçün analitik modulların yaradılması peşəkar yanaşma tələb edir.

Altıncı istiqamət uzunmüddətli aktivlərin uçotu ilə bağlı korporativ idarəetmə və audit tələbləri ilə mexaniki əlaqənin gücləndirilməsidir. Aktivlərin alınması, satışı, yenidən qiymətləndirilməsi, daxili köçürülməsi və ləğvi üzrə qərarların qəbulunda nəzarət mexanizmləri müəyyən olunmalı, səlahiyyət və məsuliyyət bölgüsü aydın şəkildə tənzimlənməlidir. Daxili nəzarət sistemində inventarizasiya prosedurları, fiziki yoxlama cədvəlləri, texniki baxış aktları və ekspert qiymətləndirmələri üzrə vahid standartlar formalaşdırılmalıdır. Xarici audit prosesində isə uzunmüddətli aktivlərin real vəziyyətinin və dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün auditor prosedurlarının həcmi və dərinliyi dəqiq şəkildə müəyyən edilməlidir [10, s.100].

Nəhayət, yeddinci istiqamət uzunmüddətli aktivlərin uçotu üzrə milli normativ bazanın beynəlxalq standartlarla harmoniyasının təmin edilməsidir. IFRS tələblərinin milli qanunvericilik mühitinə formal inteqrasiyası praktikada gözlənilən nəticəni vermir. Effektiv harmonizasiya üçün standartların məzmununun düzgün şərhi, təlim və sertifikatlaşdırma mexanizmlərinin gücləndirilməsi, peşəkar mühasibat və auditor təşkilatlarının rolunun artırılması, həmçinin universitet təhsil proqramlarında müasir uçot konsepsiyalarının sistemli şəkildə tədrisi zəruridir.

Müasir şəraitdə uzunmüddətli aktivlərin uçotu yalnız texniki prosedurlar məcmusu kimi deyil, konseptual baxımdan əsaslandırılmış, risklərə həssas, rəqəmsal mühitə inteqrasiya olunmuş və strateji qərarların informasiya təminatını gücləndirən bir idarəetmə aləti kimi formalaşdırılmalıdır [5, s.301].

Nəticə

Aparılan tədqiqatın nəticələri göstərir ki, müasir iqtisadi şəraitdə uzunmüddətli aktivlərin uçotu konseptual və metodoloji baxımdan yenidən düşünülməli, klassik tarixi dəyər yanaşması ədalətli dəyər, dəyərsizləşmə və risk əsaslı idarəetmə konsepsiyaları ilə uzlaşdırılmalıdır. Uzunmüddətli aktivlərin uçotu üzrə mövcud problemlər yalnız texniki səhvlər və ya formal uyğunsuzluqlar səviyyəsində deyil, maliyyə hesabatlarının informativlik dərəcəsini, investor etimadını və idarəetmə

qərarlarının keyfiyyətini müəyyən edən strateji amillər səviyyəsində təzahür edir.

Birinci nəticə ondan ibarətdir ki, aktivlərin tanınması və təsnifatı üzrə meyarlar aydın və sistemli şəkildə müəyyən edilməlidir. Maddi əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər, investisiya əmlakı, lizinqdən irəli gələn istifadə hüquqları və digər uzunmüddətli resurslar üzrə iqtisadi məzmun hüquqi formadan üstün tutulmalı, gələcək iqtisadi faydanın mənbəyi, nəzarət mexanizmləri və dəyərin etibarlı ölçülməsi şərtləri dəqiq standartlaşdırılmalıdır.

İkinci nəticə aktivlərin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Tarixi dəyər modeli ilə yenidən qiymətləndirmə və ədalətli dəyər modelləri arasında seçimin şəffaf meyarlara əsaslanması, seçilmiş modelin uzunmüddətli dövrdə ardıcıl tətbiqi, yenidən qiymətləndirmə ehtiyatlarının formalaşması və istifadəsi üzrə konkret qaydaların müəyyən edilməsi maliyyə hesabatlarının sabitliyini və müqayisəliliyini gücləndirir.

Üçüncü nəticə amortizasiya və dəyərsizləşmə siyasətinin səmərəli təşkilini əhatə edir. Faydalı istifadə müddətinin və qalıq dəyərin obyektiv qiymətləndirilməsi, aktivlərin texnoloji və iqtisadi xüsusiyyətlərinə uyğun amortizasiya metodlarının seçilməsi, pulyaradan vahidlər üzrə dəyərsizləşmə testlərinin müntəzəm aparılması aktivlərin real vəziyyətini və gələcək dəyər yaradan potensialını maliyyə hesabatlarında dolğun şəkildə əks etdirir.

Dördüncü nəticə mühasibat uçotu ilə vergi uçotu arasındakı münasibətlərin optimallaşdırılması ilə bağlıdır. Vergi güzəştləri, sürətləndirilmiş amortizasiya normaları və digər fiskal alətlər maliyyə hesabatlarının iqtisadi məzmununu təhrif etməməlidir. Bu məqsədlə təxirə salınmış vergi mexanizmləri səmərəli tətbiq edilməli, eyni zamanda maliyyə hesabatlarının prioritetliyi təmin edilməlidir.

Beşinci nəticə rəqəmsal uçot informasiya sistemlərinin potensialının tam reallaşdırılması ilə əlaqədardır. ERP və digər müasir platformalarda uzunmüddətli aktivlərin uçotu üzrə parametrlərin peşəkar şəkildə qurulması, komponent uçotu, avtomatlaşdırılmış amortizasiya cədvəlləri, dəyərsizləşmə risklərinin analitik monitorinqi və aktivlərin texniki vəziyyəti barədə məlumatların inteqrasiyası idarəetmə qərarlarının informasiya təminatını yeni səviyyəyə qaldırır.

Altıncı nəticə korporativ idarəetmə və audit mühitinin gücləndirilməsi ilə bağlıdır. Uzunmüddətli aktivlərin alınması, yenilənməsi, yenidən qiymətləndirilməsi və ləğvi üzrə qərarların qəbulunda şəffaflıq səviyyəsinin artırılması, daxili nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, müstəqil qiymətləndiricilərin və auditorların peşəkar rəyinin sistemli şəkildə nəzərə alınması aktivlərin uçotunun etibarlılığını yüksəldir.

Yeddinci nəticə milli normativ bazanın beynəlxalq standartlarla harmoniyasının dərinləşdirilməsi zərurəti ilə bağlıdır. IFRS tələblərinin formalaşdırdığı konseptual çərçivə əsasında uzunmüddətli aktivlərin uçotu üzrə milli standartlar və metodik göstərişlər yenilənməli, peşəkar mühasiblər və auditorlar üçün davamlı təlim proqramları təşkil edilməli, universitet təhsilində müasir uçot konsepsiyalarına xüsusi yer ayrılmalıdır.

Müasir şəraitdə uzunmüddətli aktivlərin uçotu problemlərinin həlli üçün konseptual baxımdan əsaslandırılmış, beynəlxalq standartlara uyğun, rəqəmsal mühitin tələblərini nəzərə alan və milli iqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyətlərinə adaptasiya olunmuş kompleks yanaşma formalaşdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Alexander, D., Britton, A., Jorissen, A. International Financial Reporting and Analysis. Andover, Cengage Learning, 2020, 864 p.
2. Epstein, B., Jermakowicz, E. IFRS. Interpretation and Application. Hoboken, Wiley, 2021, 1320 p.
3. Hendriksen, E. S., Breda, M. F. Accounting Theory. New York, McGraw Hill, 2019, 912 p.
4. Xudaverdiyeva K.A. Uzunmüddətli aktivlərin beynəlxalq standartlar əsasında tətbiqi və maliyyə uçotu standartlarına harmonizasiyası \\ Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəqillik illərində elmi konfrans, UNEC, 2021, 144- 154 səh.

5. Xudaverdiyeva K.A., (2025). "Rəqəmsal iqtisadiyyat fondlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması", Bakı, 2025, 300–306 səh.
6. IFRS Foundation. Conceptual Framework for Financial Reporting. London, IFRS Foundation, 2018, 246 p.
7. Kieso, D., Weygandt, J., Warfield, T. Intermediate Accounting. Hoboken, Wiley, 2022, 1520 p.
8. Qasımov, R. Mühasibat uçotu nəzəriyyəsi. Bakı, "İqtisad Universiteti nəşriyyatı", 2021, 420 s.
9. Məmmədov, A. Uzunmüddətli aktivlərin uçotu və təhlili. Bakı, "Elm və təhsil", 2022, 336 s.
10. Nobes, C., Parker, R. Comparative International Accounting. Harlow, Pearson Education, 2020, 640 p.
11. Байкова, М. И. Учет и аудит долгосрочных активов. Санкт-Петербург, "Питер", 2020, 352 с.

Гунай Азиз кызы Мирзаева
магистрант, Азербайджанского Государственного
Экономического Университета
E-mail: meherremovagunay357@gmail.com
Кифаят Аслан кызы Худавердиева
Научный руководитель: к.э.н., доц.

Современные проблемы учета долгосрочных активов

Резюме

Цель исследования - заключается в системном анализе теоретических и практических проблем учета долгосрочных активов в современных экономических условиях, оценке данных проблем в контексте международных стандартов и определении концептуальных подходов к совершенствованию учетного механизма. В исследовании ясно раскрываются существующие противоречия и неадекватные подходы при первоначальном признании, оценке, последующем измерении, амортизации и обесценении долгосрочных активов, обосновываются методологические пробелы, возникающие вследствие неправильного согласования национальных и международных нормативных рамок.

Методология исследования - основана на совместном применении методов научной абстракции, анализа, синтеза, индукции и дедукции, сравнения и обобщения. Содержательно анализируется международный опыт учета долгосрочных активов, система стандартов, сформированная на базе IFRS, а также нормативные документы, применяемые в национальной учетной практике. Систематизируются сильные и слабые стороны концепций, представленных в современной научной литературе.

Практическая значимость - исследования состоит в том, что научные выводы и практические рекомендации, сформулированные в статье, могут быть использованы для совершенствования учетной политики долгосрочных активов, разработки внутрифирменных нормативов, углубления аудиторских процедур и повышения информативности финансовой отчетности.

С точки зрения результатов исследования - определяются ключевые направления в классификации долгосрочных активов в современных условиях, выборе амортизационной политики, применении моделей обесценения, проведении процедур переоценки по справедливой стоимости и устранении противоречий между налоговым и финансовым учетом. На фоне перехода предприятий к цифровым учетным системам дифференцированно объясняются конкретные проблемы оценки срока полезного использования активов, применения компонентного подхода, учета активов, признаваемых на основании прав (лизинг, лицензия, патент и др.).

Оригинальность и научная - новизна исследования проявляются в интерпретации проблем учета долгосрочных активов не только как совокупности технических учетных процедур, но и как отражения бизнес-модели предприятия, его риск-профиля и стратегических приоритетов развития в финансовой отчетности.

Ключевые слова: долгосрочные активы, основные средства, нематериальные активы, обесценение, справедливая стоимость, амортизационная политика, инвестиционная недвижимость, IFRS, прозрачность финансовой отчетности

Gunay Aziz Mirzayeva
Master’s Student at Azerbaijan State University of Economics,
E-mail: meherremovagunay357@gmail.com
Kifayat Aslan Khudaverdiyeva
Scientific Supervisor: PhD in economics, assoc. prof.

Accounting problems of long-term assets in modern conditions

Summary

The purpose of the study - is to conduct a systematic analysis of the theoretical and practical problems of accounting for long-term assets in the modern economic environment, to evaluate these problems within the context of international standards and to identify conceptual approaches for improving accounting mechanisms. The study clearly demonstrates existing inconsistencies and inadequate approaches in the initial recognition, measurement, subsequent valuation, depreciation and impairment processes of long-term assets. It also substantiates methodological gaps arising from the improper alignment between national and international regulatory frameworks.

The research methodology - is based on the combined application of scientific abstraction, analysis, synthesis, induction and deduction, comparison and generalization. The paper provides a substantive analysis of international practices in long-term asset accounting, the system of standards formed under IFRS, as well as regulatory documents used in national accounting practice. The strengths and weaknesses of approaches reflected in contemporary academic literature are systematically evaluated.

The practical significance - of the research lies in the fact that the scientific conclusions and practical recommendations presented in the article can be applied to improve long-term asset accounting policies, develop internal corporate regulations, deepen audit procedures and increase the informativeness of financial reporting.

In terms of research - outcomes, the study identifies key directions for modern classification of long-term assets, selection of depreciation policies, application of impairment models, revaluation procedures based on fair value and elimination of contradictions between tax accounting and financial accounting. Against the background of enterprises transitioning to digital accounting systems, the paper provides a differentiated explanation of specific problems related to estimating useful life, applying the component approach and accounting for rights-based assets such as leases, licences and patents.

The originality and scientific novelty - of the research are reflected in the interpretation of long-term asset accounting problems not merely as a set of technical accounting procedures, but as manifestations of the enterprise’s business model, risk profile and strategic development priorities within financial reporting.

Key words: long-term assets, property plant and equipment, intangible assets, impairment, fair value, depreciation policy, investment property, IFRS, transparency of financial reporting.

UOT 338

İbrahim Ziyad oğlu ƏLİYEV
ETN İqtisadiyyat İnstitutu, doktorant
Email: aliyevibrahim549@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.016

DÖVLƏT SATINALMALARINDA MÜASİR PROBLEMLƏRİN TƏHLİLİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanda dövlət satınalmalarının təşkilində yaranan maneələri, o cümlədən korrupsiya risklərini, rəqabətin məhdudluğunu, idarələrarası koordinasiyanın zəifliyini və sistematik qüsurları aşkar etmək, həmçinin kontrakt sisteminin yenilənməsi üçün təkliflər vermək.

Tədqiqatın metodologiyası – Rəsmi hesabatların (Hesablama Palatasının məlumatları), beynəlxalq reytinqlərin, məhkəmə qərarlarının və qanunvericilik aktlarının təhlili əsasında keyfiyyət və kəmiyyət analizlərinin aparılması.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Dövlət vəsaitlərinin səmərəli bölüşdürülməsi, itkilərin minimuma endirilməsi (ildə milyardlarla manat), korrupsiyanın azaldılması, iqtisadi sabitliyin gücləndirilməsi, yerli istehsalçıların dəstəklənməsi, beynəlxalq inteqrasiya və davamlı inkişafın təmin edilməsi.

Tədqiqatın nəticələri – Vahid normaların olmaması, keyfiyyət standartlarının zəifliyi, nəzarət çətinlikləri, ölçü vahidlərinin uyğunsuzluğu, kataloq dublikatları kimi qüsurların müəyyənləşdirilməsi; 2025-ci ilin ilk yarısında 65 milyon manat pozuntu; avtomatlaşdırma, süni intellekt, elektron platformalar, kadr təlimi və qanun islahatları ilə həll təklifləri.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Azərbaycan kontekstində dövlət satınalmalarının sistematik qüsurlarını Hesablama Palatasının aktual məlumatları (2025-ci il) ilə birləşdirərək süni intellekt, blokçeyn və rəqəmsal nəzarət kimi müasir texnologiyaların tətbiqi ilə kompleks islahat modelinin təklif edilməsi.

Açar sözlər: dövlət satınalmaları, problemlər, sifarişçilər, nəzarət orqanları, xəzinə müşayiəti, keyfiyyət kriteriyaları, ölçü vahidləri, dublikasiya, restrukturizasiya, audit nəticələri.

Giriş

Azərbaycanda dövlət satınalmalarının təşkili prosesi bir sıra əhəmiyyətli maneələrlə üzləşir ki, bu da maliyyə idarəçiliyinin əsasları və iqtisadi sabitliyinə təsir edir. Bu aspektlər milli qanunvericiliklə tənzimlənir, xüsusilə "Dövlət satınalmaları haqqında" Qanunla ki, bu qanun dövlət vəsaitlərinin açıq, bərabər və ağlabatan bölüşdürülməsini təmin etmək məqsədi daşıyır. Praktikada isə, kontraktların yerinə yetirilməsinin keyfiyyətinə, korrupsiya risklərinin səviyyəsinə və dövlət sektorunun ümumi məhsuldarlığına təsir edən çətinliklər yaranır. Araşdırmanın əsas vəzifəsi – tenderləri formalaşdıranlar, planlaşdırma və icra mərhələlərində gündəlik çətinliklərlə qarşılaşanlar, həmçinin qaydaların yerinə yetirilməsinə nəzarət edən orqanlar, sistematik qüsurları aşkar edənlər baxımından problemlərin tədqiqidir. Rəsmi hesabatlara, o cümlədən Hesablama Palatasının məlumatlarına və beynəlxalq reytinqlərə əsaslanaraq, analiz dövlət satınalmalarının kontrakt sisteminin əsaslı yenilənməyə ehtiyacı olduğunu göstərir, bu yenilənmə süni intellekt kimi müasir texnologiyalardan istifadəni və proseslərə nəzarətin gücləndirilməsini əhatə edir. Araşdırma nəinki əsas qüsurları müəyyənləşdirmişdir, məsələn, vahid normaların olmaması, rəqabətin məhdudluğu və idarələrarası koordinasiyanın zəifliyi, həm də həll yollarını təklif etmişdir, o cümlədən avtomatlaşdırılmış sistemlərin tətbiqi, vicdansız iştirakçılar üçün maneələrin artırılması və kadrlar üçün ixtisaslaşmış tədris proqramlarının yaradılması. Bu mövzu xüsusilə cari iqtisadi şəraitdə əhəmiyyətlidir, çünki satınalmaların səmərəli idarə edilməsi ildə milyardlarla manat həcmində maliyyə vəsaitlərinin bölüşdürülməsini müəyyən edir və ölkənin uzunmüddətli inkişafını dəstəkləyir.

Hesablama Palatasının məlumatlarına görə, 2025-ci ilin ilk altı ayı ərzində 65 milyon manat həcmində pozuntular qeydə alınmışdır ki, bu da itkilərin minimuma endirilməsi və dövlət qurumlarına inamın gücləndirilməsi üçün islahatların vacibliyini vurğulayır. Bundan əlavə, inflyasiyanın artması və dünya bazarlarında xammal qiymətlərinin dəyişkənliyi əlavə çətinliklər yaradır, satınalmalar sistemindən daha çox elastiklik və uyğunlaşma tələb edir, bu da cari ildə islahatları daha aktual edir. Qlobalizasiya şəraitində Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi ittifaqlara, məsələn, Avrasiya İqtisadi İttifaqına inteqrasiya olmağa çalışır, burada satınalmalar standartları ticarət təcrübələrinın harmonizasiyasında, ixrac üçün maneələrin azaldılmasında və xarici investisiyaların cəlb edilməsində əsas rol oynayır. Bu, cəzalar və beynəlxalq ticarətdə itkilərdən qaçmaq üçün nəinki daxili dəyişiklikləri, həm də xarici normalara uyğunlaşmanı nəzərdə tutur. Nəticədə, satınalmalar sisteminin islahatı milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün katalizator ola bilər, özəl sektorda innovasiyaları stimullaşdırır və yerli istehsalçıların dövlət sifarişlərinin daha ədalətli bölüşdürülməsini təmin edir, həmçinin ekoloji təşəbbüsləri, məsələn, bərpa olunan enerji mənbələrinə keçidi dəstəkləyir. Bu kontekstdə, Azərbaycanın neftdən asılı iqtisadiyyatının diversifikasiyası üçün satınalmalar sistemi strateji rol oynayır, çünki dövlət sifarişləri turizm, kənd təsərrüfatı və İT kimi yeni sahələrin inkişafını stimullaşdıra bilər. Məsələn, 2025-ci ildə qəbul olunan düzəlişlər ekoloji standartların tətbiqini nəzərdə tutur ki, bu da ölkənin beynəlxalq tərəfdaşlıqlarını gücləndirər və investorların marağını artıra bilər.

Dövlət satınalmalarının tərifi və xüsusiyyətləri

Sifarişçilər üçün satınalma obyektlərinin xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi əsas çətinliklərdən biridir. Məhkəmə qərarlarında bəzən qəbul olunur ki, sifarişçilər öz ehtiyaclarına uyğun parametrləri qoya bilərlər, lakin bu digər iştirakçıların girişini məhdudlaşdırmamalıdır, bu da fərdi tələblər və bazar şərtləri arasında ciddi tarazlıq tələb edir. Əks halda, sənədlərdə həddindən artıq detallıq və ya qeyri-müəyyənlik pozuntu kimi qəbul oluna bilər [1]. Azərbaycanda bu cür mübahisələr tikinti sektorunda daha çox yaranır, burada tələblərin həddindən artıq konkretləşdirilməsi tez-tez iştirakçıların sayının azaldılması ilə ittiham olunur, bu da kontrakt qiymətlərini artırır, layihələrin icrasını ləngidir və obyektlərin təhlükəsizliyinə risk yaradır. Bu problemin həlli üçün obyektlərin təsviri üçün ciddi şablonların işlənib hazırlanması lazımdır, bu şablonlar subyektiv təfsirləri minimuma endirir və mütəxəssislər üçün mütəmadi təlimlərin tətbiqi, bazar reallıqlarını, o cümlədən tikinti normalarındakı dəyişiklikləri və enerji səmərəliliyi tələblərini daha yaxşı nəzərə almağa imkan verəcək. Bu, həmçinin tenderlərin dərcindən əvvəl sənədlərin yoxlanılması üçün müstəqil ekspert qruplarının yaradılmasını tələb edir, bu da məhkəmə çəkişmələrini qabaqlayaraq prosesləri sürətləndirə bilər. Əlavə olaraq, şablonların sənaye standartlarına əsasən avtomatik generasiya olunduğu elektron platformalarla inteqrasiya inzibati yükü azaldaraq təsvirlərin dəqiqliyini artıra bilər, bu da beynəlxalq nəzarətçilər üçün şəffaflığı təmin edir və ölkənin investisiya cəlbediciliyini artırmağa imkan verə bilər. Həmin yanaşma həmçinin, Azərbaycanın iqtisadi inteqrasiyasını, beynəlxalq standartlara uyğunlaşmanı, məsələn, AB tələblərinə, asanlaşdıra, gücləndirə bilər.

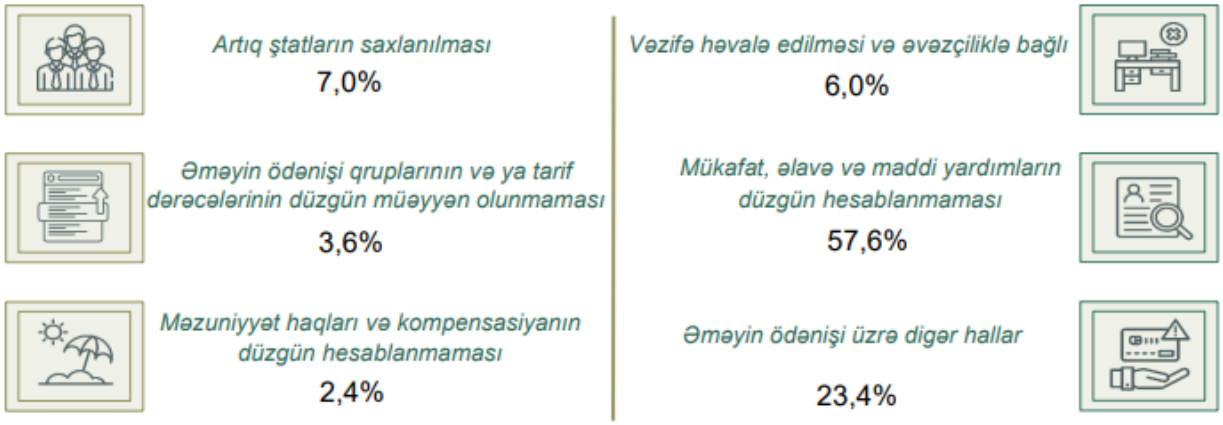
Dövlət kontraktlarının maliyyə axınlarına nəzarət ilə bağlı başqa bir çətinlik mövcuddur. Bu prosedur resursların bölüşdürülməsini izləməyə və nəticələri qiymətləndirməyə imkan verir, lakin xüsusi obyektlərə əməkdaşların girişinin məhdudluğu, xüsusilə dağlıq rayonlarda və ya Xəzər dənizinin sahil zonalarında maneələr yaradır. Məsələn, yüksək hündürlükdə və ya elektrik avadanlıqları ilə işlər xüsusi icazələr tələb edir, mobil həllərin olmaması isə vəziyyəti ağırlaşdırır. Dronlar və ya avtomatlaşdırılmış cihazlar tətbiq oluna bilər, lakin sistemdə keyfiyyətin qiymətləndirilməsi metodları yoxdur, texniki baza zəifdir və kadrlar kifayət etmir, bu da kənd rayonlarında daha qabarıq görünür, xüsusən infrastrukturun az inkişaf etdiyi yerlərdə. Bu hal, sifarişlərin vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsini ləngidir [2]. Azərbaycan şəraitində belə gecikmələr böyük layihələrin icrasında, məsələn, yolların, enerji obyektlərinin və ya su təchizatının tikintisində yaranır, xərcləri artırır, investisiyaların qaytarılışını azaldır və xidmətlərin çatışmazlığı səbəbindən sosial gərginlik yaradır. Eyni zamanda, zənnimizcə, süni intellektlə rəqəmsal nəzarət sistemlərinin

istifadəsi monitorinqi yaxşılaşdıra bilər, insan faktorunun təsirini azaldaraq logistikanı dəqiq planlaşdırma ilə xərcləri azaldar. Bundan əlavə, regional nəzarət mərkəzlərinin inkişafı məlumatlara girişi sürətləndirə və əməliyyatçılığı artıra bilər, xüsusilə ölkənin uzaq rayonlarında, infrastrukturun az inkişaf etdiyi yerlərdə və idxal tədarüklərinin daha səmərəli izlənilməsi üçün gömrük nəzarəti sistemləri ilə inteqrasiya ola bilər, bu da xarici ticarətin artması şəraitində vacibdir və sanksiyaların təsirini yumşalda bilər. Bu, həmçinin layihələrin mövsümi xüsusiyyətlərini nəzərə almağa imkan verər, məsələn, qışda tikinti materiallarının saxlanması və risk idarəçiliyini gücləndirər.

Xarici iqtisadi kontraktlara nəzarət kadrların beynəlxalq ticarətin xüsusiyyətləri barədə qeyrikafi məlumatlılığı səbəbindən çətinləşir, o cümlədən valyuta riskləri və gömrük prosedurları. Azərbaycanda texnika, materiallar və ərzaq məhsullarının idxalının artmasını nəzərə alaraq, sənədlərdə səhvlər gömrük gecikmələrinə, əlavə xərclərə və tədarük gecikmələrinə səbəb olur, xüsusilə mürəkkəb sanksiya məhdudiyyətləri və dünya bazarlarında qeyri-sabitlik şəraitində. Kadrların hazırlanması və qlobal normalara uyğunlaşma, məsələn, Avrasiya İqtisadi İttifaqına qəbul olunanlara, bu çətinlikləri azalda bilər, həmçinin beynəlxalq bazarlara inteqrasiyanı asanlaşdırar, o cümlədən beynəlxalq tenderlərdə iştirakı. Kadrların ticarət qaydalarında dəyişikliklərə, o cümlədən valyuta dəyişikliklərinə, yeni gömrük tariflərinə və məhsul sertifikasiyası tələblərinə operativ reaksiya verə bilməsi üçün mütəxəssis kursları, konsaltantlara giriş və idarələrarası işçi qruplarının yaradılması lazımdır. Uzunmüddətli perspektivdə bu, xarici tədarükçülərdən asılılığı azaldaraq istehsalın lokallaşdırılmasını stimullaşdira bilər, xüsusilə prioritet sahələrdə, məsələn, kənd təsərrüfatı və emalda, və ölkənin ixrac potensialını artıra bilər, bu da valyuta ehtiyatlarının gücləndirilməsinə və iqtisadi müstəqilliyə kömək edə bilər. Bu, həmçinin ticarət müqavilələrinin rəqəmsal imzalarla imzalanmasını nəzərdə tutur, bu da prosesləri sürətləndirər və sənədlərin saxtalaşdırılması riskini azaldar.

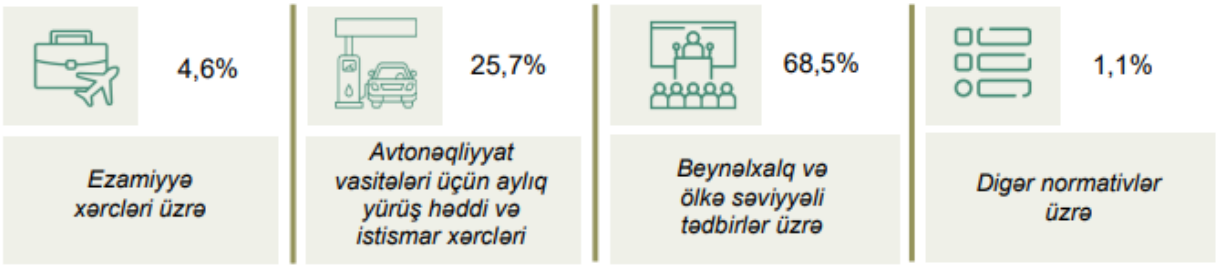
Mal və ya xidmətlər üçün keyfiyyət standartlarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı problemlər yaranır. Vahid dövlət normalarının olmaması sifarişçilərə dəqiq tələblər qoymağı çətinləşdirir, bu da məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına mane olur, yerli istehsalçıların rəqabət qabiliyyətini azaldır və innovasiyaların tətbiqini məhdudlaşdırır. Eyni məhsul üçün müxtəlif ölçü vahidlərinin istifadəsi də çətinlik yaradır. Məsələn, yanacaq tonlarla alınır, lakin son istehlakçıya litrlərlə verilir, temperaturun kütləyə təsiri nəzərə alınmaqla, bu da əlavə düzəlişlər tələb edir və mövsümi dəyişikliklər şəraitində hesabatda uyğunsuzluqlara səbəb ola bilər. Oxşar olaraq, müxtəlif qablarda boya müxtəlif çəkiyə və həcmə malik olur, qablaşdırmadan asılı olaraq, bu da anbar komplekslərinin uçotunu və nəzarətini çətinləşdirir. Bu, dələduzluq və ya itkilər riskini artırır, satınalmaların miqyası isə səhvin qiymətini əhəmiyyətli edir, xüsusilə inflyasiya, qiymətlərin artması və tədarük qeyri-sabitliyi şəraitində. Belə ki, Hesablama Palatasının məlumatlarına görə “əməyin ödənişi sahəsində nöqsanlara 22 auditdə rast gəlinmişdir. Xarakterik nöqsanlara əmək müqaviləsinin qüvvəyə minmədiyi dövrdə və ya işdən azad olunduğu tarixdən sonra, eləcə də işdə olmadığı hallarda əməkhaqqı ödənişlərini, “Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası"nın tələblərinə əməl olunmamasını, məzuniyyət haqqı, mükafat və əlavələrin düzgün hesablanmamasını, artıq ştatların saxlanmasını, əməkhaqqı cədvəli ilə müqayisədə karta artıq vəsait köçürülməsini, əsas olmadığı halda artıq iş saatına görə əlavələrin verilməsini və s. aid etmək olar” (bax Şəkil 1).

Digər tərəfdən, 17 təftiş zamanı müxtəlif istiqamətlərdə müəyyən edilmiş xərc limitlərinə və qaydalarına uyğun hərəkət edilməməsi ilə bağlı hadisələr qeydiyyatdan keçirilib. Təftiş nəticələri, bəzi hallarda, qurumların beynəlxalq və yerli səviyyədə təşkil etdiyi tədbirlər zamanı cari qanunvericilik tələblərinə riayət edilmədiyini, tədbirlərlə bağlı təsdiqedici və əsaslandırıcı sənədlərin tamamilə, ya da düzgün hazırlanmadığını, həmçinin beynəlxalq və yerli tədbirlərdə günlərin və iştirakçıların sayının artırılaraq təqdim olunduğunu ortaya qoyur. Bununla yanaşı, hesabat dövründə avtomobil nəqliyyat vasitələri üçün aylıq istismar həddi və xərclər normasının səhv tətbiq edilməsi, qida standartlarına uyğunluğun olmaması, iş haqqı ödənişləri və digər meyarlara riayət edilməməsi kimi problemlər də aşkarlanıb (bax Şəkil 2).

Şəkil 1. Hesablama Palatası tərəfindən keçirilən auditlərdə əməyin ödənişi ilə bağlı pozuntuların bölgüsü (məbləğ baxımından).

Mənbə: [9].

Şəkil 2. Hesablama Palatasının auditlərdə normativlərə əməl olunmama ilə bağlı pozuntuların bölgüsü (məbləğ baxımından).

Mənbə: [9].

Qeyd etməliyik ki, sifarişçilər ölçü vahidlərini vahidləşdirmək və yenidən hesablama üçün daxili qaydalar qoyur, bu da şəffaflığı sadələşdirir, lakin uçotu çətinləşdirir və insan səhvlərini istisna etmir, xüsusilə böyük əməliyyat həcmində və çoxsəviyyəli bürokratiyada. Yenidən hesablama üçün avtomatlaşdırılmış sistemlərin tətbiqi bu qüsurları aradan qaldıra bilər, real vaxt rejimində məlumatların dəqiqliyini təmin edərək ERP-sistemlərlə inteqrasiya oluna bilər, bu da tədarük zəncirinin tam nəzarətini xüsusilə böyük infrastruktur layihələrində, məsələn, dəmir yollarının tikintisində təmin edir. Bu, həmçinin mövsümi faktorları nəzərə almağa imkan verər, məsələn, qışda tikinti materiallarının saxlanması və risk idarəçiliyini gücləndirər, o cümlədən anbarlarda inventarizasiya proseslərini avtomatlaşdıraraq.

Digər tərəfdən, satınalma kataloqlarında qeydlərin təkrarlanması başqa bir problemdir. Bir məhsul səhvlər səbəbindən müxtəlif adlar altında qeyd olunur, məsələn, hərflərin əvəzlənməsi, qısaltmalar və ya jarqonun istifadəsi, bu da hesabatda qarışıqlıq yaradır, lazımi mövqelərin axtarışını ləngidir və əməliyyat vaxtını artırır. Belə dublikatların aşkarlanması çətindir, kataloq daim genişlənir, analiz, planlaşdırma və xərclərə nəzarəti çətinləşdirir, həmçinin İT-infrastrukturuna əlavə yük yaradır. Filiallar arasındakı qeyri-koordinasiya bir mövqenin müxtəlif adlar altında sifarişlərin artmasına səbəb olur, bu da xərcləri artırır və səmərəliliyi azaldır, xüsusilə mərkəzləşdirilmiş strukturlu böyük şirkətlərdə və bir neçə regional bölmələri olanlarda. Ən pis halda, təkrarlanma qəsdən ola bilər: vicdansız sifarişçilər tədarükçülərlə sövdələşərək adları dəyişdirir, rəqibləri istisna edərək giriş üçün süni maneələr yaradır, bu da yüksək marja sahələrində, məsələn, tikinti və əczaçılıqda çox yayılmışdır. Əvvəllər belə sxemlər dövlət satınalmalarında populyar idi, simvollar oxşarlarla əvəz olunurdu, bu da avtomatikanı aldadır və tenderləri seçilmişlər üçün saxlayır,

bərabərlik prinsipini pozurdu. Ticarətdə bu cür üsullar məhsul kodlarına tətbiq olunur, xüsusilə rəqəmsallaşma şəraitində, bazaların manipulyasiyalardan qorunması şifrələmə və mütəmadi auditlərlə təmin olunmalıdır. Bununla mübarizə üçün dublikatlara avtomatik yoxlama ilə vahid baza tətbiq etmək lazımdır, bu, manipulyasiya riskini minimuma endirir, prosesləri sürətləndirir və beynəlxalq standartlara uyğunluq təmin edir, həmçinin qeydlərin dəyişməzliyi üçün blokçeyn texnologiyaları ilə inteqrasiya, məlumatların uzunmüddətli etibarlılığını təmin edir və xarici partnyorlarla qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırır. Bu, həmçinin kataloqların yenilənməsi üçün avtomatik alətlərin istifadəsini nəzərdə tutur, bu da kadrların iş yükünü azaldır və səhvlərin ehtimalını minimuma endirir, xüsusilə böyük həcmli bazalarda. Bu yanaşma həmçinin məlumatların analitikasını yaxşılaşdırar, sifarişçilərə bazar trendlərini proqnozlaşdırmağa imkan verər.

Daxili uyğunsuzluğun nümunəsi - istehsalat şöbəsi, satınalma mütəxəssisi, tədarükçü və anbar arasında fərqli anlayışdır. Hər biri öz terminlərindən istifadə edir: şöbə nümayəndəsi müraciətdə sözləri yer dəyişdirə bilər və ya sinonimlərdən istifadə edə bilər, satınalma mütəxəssisi isə bütün texniki detalları və terminologiyanı bilməyə bilər, bu da spesifikasiyalarda səhvlərə və sonradan danışıqlara səbəb olur. “Mexanizm” termini açar, transmissiya və ya silah anlamına gələ bilər, “metal element” isə minlərlə variant tələb edir, bir neçə səviyyədə dəqiqləşdirmə tələb edir, xüsusilə müxtəlif dillər istifadə edən çoxmillətli komandalarda. Satınalma mütəxəssisi telefonla detalları dəqiqləşdirib tədarükçülərlə razılaşmalı olur, bu da hər mərhələdə məlumatın təhrifinə səbəb olur. Bu, xüsusilə təhlükəsizlik və səmərəlilik üçün dəqiqliyin kritik olduğu mürəkkəb layihələrdə qabarıqdır, gecikmələr milyonlarla manat itkilərə gətirə bilər və sifarişçinin etibarlılıq nüfuzunu poza bilər. Problemin həlli üçün vahid termin lüğətləri və şöbələr arasındakı mütəmadi görüşlər lazımdır, yanaşmaları sinxronlaşdırmaq və səhvləri azaltmaq üçün, həmçinin real vaxt rejimində razılaşma üçün kollaborativ platformalar, qarşılıqlı əlaqəni yaxşılaşdaracaq və bütün dəyişikliklərin dokumentləşdirilməsini təmin edəcək. Bu, həmçinin komanda daxilində bilik mübadiləsi proqramlarının tətbiqini nəzərdə tutur, bu da səhvləri minimuma endirir və idarəetməni yaxşılaşdırır, xüsusilə çoxmillətli müəssisələrdə.

Bu proses satınalmaları səhvlərə və sui-istifadələrə qarşı həssas edir, nəticənin gözləntilərə uyğunluğunu azaldır və xüsusilə uzun tədarük zəncirlərində, iqtisadi qeyri-sabitlik şəraitində və idxaldan asılılıqda irrasional xərcləri artırır. Təklif olunur unikal kodlarla standartlaşdırılmış kataloqlar yaradılması və şöbələrin koordinasiyası üçün rəqəmsal platformaların tətbiqi, bu da məlumatlara operativ giriş təmin edərək riskləri minimuma endirməyə imkan verir. Həmin proses, şəffaflığı artırır və xüsusilə investisiyaların cəlb edilməsi üçün iştirakçıların inamı kritik olan sektor üçün vacibdir. Terminologiyaya və avtomatlaşmaya vahid yanaşma olmadan problemlər davam edəcək, əlavə xərclər yaradaraq tədarük gecikmələrinə səbəb olacaq, bu da ölkənin ümumi iqtisadiyyatına təsir edə bilər və krizislərlə mübarizə qabiliyyətini azaldar. Terminlər üçün məcburi lüğət və kadrların təlimi terminoloji uyğunsuzluqlar səbəbindən gecikmələri qabaqlayar, şöbələr arasındakı əlaqə sistemlərinin tətbiqi isə qüsurların aradan qaldırılmasını sürətləndirər və qarşılıqlı əlaqəni yaxşılaşdırar. Nəticədə standartlara və texnologiyalara diqqət vicdanlı tədarükçülər üçün sistemin cəlbediciliyini artırar, vahidlik üçün qanunvericilik dəstəyi tələb edərək idarələrarası koordinasiya mərkəzlərinin yaradılması və milli rəqəmsallaşma strategiyasının inkişafı, bu da yaşıl iqtisadiyyata keçid və satınalmaların davamlı təcrübələrinə uyğunlaşma da daxil olmaqla yeni iqtisadi şəraitə uyğunlaşma üçün vacibdir, xüsusilə ekoloji və sosial tələblərin artması şəraitində. Bu yanaşma həmçinin beynəlxalq tərəfdaşlıqları gücləndirə bilər, məsələn, Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıqda, satınalmaların şəffaflığı və davamlılığı tələblərinə uyğunlaşaraq, bu da investisiyaların artmasına kömək edər. Əlavə olaraq, bu sistemin təkmilləşdirilməsi regional iqtisadi fərqləri, məsələn, Bakı və rayonlar arasındakı fərqləri nəzərə alaraq, daha bərabər inkişafı təmin edə bilər.

Dövlət satınalmalarının prinsipləri, funksiyaları və həyata keçirilməsi

Satınalmalar sferasında çətinliklər nəzarət orqanları tərəfindən aşkar olunur və qanunda metodların tam siyahısının olmaması, müsabiqələrdə subyektiv qiymətləndirmələrin üstünlüyü və kiçik biznesin kifayət qədər dəstəklənməməsi daxildir [4]. Qanunda metodların tam siyahısının

olmaması sifarişçilər tərəfindən minlərlə qeyri-standart yanaşmanın istifadəsinə səbəb olur, o cümlədən bir tədarükçüdən qapalı sövdələşmələr, bu da rəqabəti azaldır, xüsusilə energetika və nəqliyyat kimi monopoliya sahələrində. Bu, xərcləri artırır, keyfiyyəti azaldır, innovasiyaları məhdudlaşdırır və beynəlxalq təcrübə ilə dopolnenmiş icazəli metodlar siyahısının qanunda müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bundan əlavə, podratçının seçimində şəffaflığın olmaması yeni oyunçuların cəlb edilməsini çətinləşdirir, sektorun innovasiyalarını ləngidir və startaplar üçün bazar girişini məhdudlaşdırır, xüsusilə aşağı iqtisadi fəallıq olan rayonlarda. Rəqəmsal reyestrlərin tətbiqi yoxlamanı avtomatlaşdıra bilər, analizi sürətləndirər, inzibati maneələri azaldar və xarici partnyorların inamını artırar, birgə layihələrdə iştirak da daxil olmaqla, məsələn, regional inkişaf proqramlarında. Bu, həmçinin yerli məşğulluğun artırılması yolu ilə dövlət satınalmalarının sosial-iqtisadi təsirini gücləndirər.

Hazırda qanunlara tənzimləyici qurumların iştirakı ilə, birinci oxunuşdan keçmiş və növbəti mərhələyə düzəlişlər hazırlanır. Bu dəyişikliklər insan faktorunun azaldılması üçün elektron sistemlərin inkişafını, iştirakçıların açıq reyestrlərinin tətbiqini əhatə edir, bu da məlumatlara girişi artırır və tenderlərin nəzarəti üçün müstəqil komissiyaların yaradılmasını, nəzarəti gücləndirər və korrupsiya risklərini azaldar. Onlar həmçinin pozuntulara cərimələrin tətbiqini və səhiyyə və təhsil kimi əsas sahələrdə pilot layihələrin inkişafını nəzərdə tutur, bu da beynəlxalq əlaqələrin artması şəraitində vacibdir. Qlobal qurumlarla əməkdaşlıq üçün şəffaflıq əsas faktor olduğundan, məsələn, Dünya Bankı və Avropa İnvestisiya Bankı ilə, bu da layihələrin maliyyələşdirilməsini asanlaşdırar. Bu düzəlişlər, həmçinin ekoloji standartların tətbiqini nəzərdə tutur, bu da ölkənin beynəlxalq tərəfdaşlıqlarını gücləndirər.

Müstəqil qiymətləndirmə obyektinin, təsdiqedici sənədlərin növlərinin və qiymətləndirmə qaydasının açılması hüququnun olmaması səbəbindən mövcud normalarda bu məlumat hər sifarişçi tərəfindən müstəqil müəyyən olunur. Faktiki olaraq belə satınalmalar kontraktın keyfiyyətli yerinə yetirilməsinə zəmanət olmadan “qanuniləşdirilmiş” və “lazım” icraçı seçmə üsuluna çevrilir. Bu, zənnimizcə, korrupsiyaya kömək edir, burada vahidləşdirmə və ciddi yoxlamaların tətbiqinin vacibliyi vurğulanmalıdır, o cümlədən açıq auditlər və məlumatların toplanması. Azərbaycan şəraitində belə təcrübələr rayonlarda xüsusilə qabarıqdır, yerli hakimiyyətlər podratçı seçiminə əhəmiyyətli təsir etdiyi yerlərdə, bu da şəffaflığın əlavə tədbirlərini, məsələn, publik auditlər və regional anti-korrupsiya komitələrinin yaradılmasını tələb edə bilər. Keyfiyyət üzrə milli baza yaradılması yanaşmaları standartlaşdıra bilər, təkliflərin müqayisəsini asanlaşdırar və idxal məhsullarının seçimində riskləri azaldar, xüsusilə sanksiya təzyiqi şəraitində, bu da milli təhlükəsizliyə təsir edir. Həmçinin beynəlxalq sertifikasiya sistemləri ilə inteqrasiyanı nəzərdə tutur, bu da məhsulların keyfiyyətini yaxşılaşdıra bilər.

Qeyd edək ki, şəxsi əlaqələr və ya lobbi təzyiqi obyektiv göstəriciləri üstələyə bilər, xüsusilə ictimai əhəmiyyətli layihələrdə, məsələn, sosial infrastrukturda. Müddət və texniki xüsusiyyətlər kimi obyektiv göstəricilər üçün minimum hədlərin tətbiqi vəziyyəti yaxşılaşdıra bilər, həmçinin şəxsi razılaşmalardan asılılığı azaldar. Bu kriteriyaların mütəmadi yenidən qiymətləndirilməsi sistemi bazar şəraitinə, o cümlədən ekoloji tələblərə və rəqəmsallaşmaya uyğunlaşdıra bilər, bu da tikinti tarifləri kimi uzunmüddətli layihələr üçün vacibdir, həmçinin davamlı inkişaf məqsədlərinə uyğunlaşmağa kömək edər. Bu, həmçinin sosial məsuliyyət meyarlarının tətbiqini, məsələn, ətraf mühitin qorunmasını nəzərdə tutur.

Zənnimizcə, kiçik biznesin və sosial strukturların cəlb edilməsi üçün tədbirlərin olmaması bürokratiya və giriş maneələri səbəbindən iştiraklarını məhdudlaşdırır. Azərbaycanda kiçik biznes iqtisadiyyatın əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir, lakin mürəkkəb prosedurlar, maliyyə dəstəyinin olmaması və tenderlər barədə məlumat çatışmazlığı səbəbindən dövlət satınalmalarına qoşulması minimaldır. Prosedurların sadələşdirilməsi, kvotaların tətbiqi, qrantların verilməsi və məlumat mərkəzlərinin yaradılması bazarı genişləndirə bilər, monopoliyaları azaldar və yerli təşəbbüsləri dəstəkləyə bilər. Bu, həmçinin yeni iş yerlərinin yaradılmasını stimullaşdıra və sosial sabitliyi gücləndirə bilər, xüsusilə yüksək işsizlik olan rayonlarda, məsələn, Naxçıvanda və şimal rayonlarında.

Kiçik biznes üçün ixtisaslaşdırılmış proqramların işlənib hazırlanması, o cümlədən güzəştli kreditlər, konsaltinq və böyük layihələrin tədarük zəncirlərinə qoşulma, onları krizislərə davamlı edər və kənd təsərrüfatı kooperativlərinin inkişafını dəstəkləyər, bu da ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini artırar və idxal asılılığını azaldar. Bu, həmçinin sosial inklüzivliyi gücləndirər, məsələn, əlillər və ya gənc sahibkarlar üçün xüsusi kvotaların tətbiqi ilə, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin iqtisadi proseslərə qoşulmasını təmin edər.

Bu aspekt üzrə kontrakt sistemi restrukturizasiyaya ehtiyac duyur, onsuz satınalmaların səmərəliliyi artmayacaq, dövlət iqtisadiyyatı rəqabətdən kənarda qalacaq, bu da əhali üçün mal, iş və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəlməsinə kömək etməyəcək. Kompleks islahatlar, rəqəmsallaşma, anti-korrupsiya addımları, yerli sahibkarların dəstəyi və regional infrastrukturun inkişafı daxil olmaqla, sistemi dəyişdirə bilər, onu müasir çətinliklərə, məsələn, inflyasiya, qlobal tədarük zəncirləri, iqlim dəyişiklikləri və geosiyasi risklərə daha uyğun edə bilər. İxtisaslaşdırılmış fondların yaradılması innovasiyaların maliyyələşdirilməsini, yaşıl texnologiyalar, etik praktikalar və yerli materialların istifadəsi daxil olmaqla davamlı inkişafa keçidi sürətləndirə bilər, bu da beynəlxalq bazarlarda Azərbaycanın mövqeyini gücləndirə, xüsusilə bərpa olunan enerji, rəqəmsal xidmətlər və tullantıların emalı sahələrində, həmçinin yoxsulluğun azaldılması milli proqramlarını dəstəkləyə bilər. İslahatlar, həmçinin xarici investisiyaların cəlb edilməsini asanlaşdırmağa, ölkənin reytinqini yaxşılaşdırmağa və iqtisadi artımı stimullaşdırmağa şərait yarada bilər. Bundan əlavə, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq, məsələn, BMT-nin satınalma sistemlərini, ən yaxşı təcrübələrini mənimsəmə imkanı əmələ gələ bilər.

Nəticə

Azərbaycanda dövlət satınalmaları iqtisadiyyatın və dövlət idarəçiliyinin əsas elementidir. Onlar büdcə vəsaitinin səmərəli istifadəsini təmin etməklə yanaşı, iqtisadi artımı, innovasiyaları və sosial rifahı dəstəkləyir. Azərbaycan qanunvericiliyi bu sahədə şəffaflığı, ədalətliliyi və korrupsiyanın qarşısının alınmasını təmin edən prinsipləri müəyyənləşdirir. Dövlət satınalmalarının düzgün təşkili iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına və cəmiyyətin sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə töhfə verir. Bu sistem iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində rəqabəti stimullaşdırır, yerli istehsalçıları dəstəkləyir və innovasiyaların tətbiqini təşviq edir. Eyni zamanda, satınalmaların şəffaf və hesabatlı şəkildə həyata keçirilməsi korrupsiya risklərini minimuma endirir və dövlət resurslarının səmərəli istifadəsinə imkan yaradır. Dövlət satınalmaları, həmçinin sosial məqsədlərə xidmət edir, əhalinin həyat səviyyəsini yüksəldir və müxtəlif sosial qrupların ehtiyaclarını ödəyir. Məsələn, səhiyyə, təhsil və infrastruktur sahələrində satınalmalar ictimai rifahın artmasına kömək edir. Azərbaycanın dövlət satınalmaları sistemi beynəlxalq standartlara uyğunlaşmağa çalışır və bu, ölkənin iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir. Gələcəkdə bu sistemin daha da təkmilləşdirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi ilə dövlət satınalmalarının səmərəliliyi daha da artırıla bilər. Bu, həm dövlət büdcəsinə qənaət edəcək, həm də cəmiyyətin ümumi rifahına töhfə verəcək. Dövlət satınalmaları sahəsində problemlərin həlli üçün qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, elektron sistemlərin genişləndirilməsi və nəzarətin gücləndirilməsi vacibdir. 2025-ci ilin ilk yarısında Hesablama Palatasının məlumatlarına görə, dövlət satınalmalarında pozuntular 65 milyon manata çatmışdır [7], bu da korrupsiya ilə mübarizə və proseslərin optimallaşdırılması üçün rəqəmsallaşma üçün tədbirlərin gücləndirilməsinin zəruriliyini göstərir. Rəqəmsallaşma sayəsində qənaət 2025-ci ilin ilk yarısında 38,6% artmışdır, texnologiyaların xərcləri azaltmaq potensialını nümayiş etdirir, dövlət satınalmalarının həcmi 2024-cü illə müqayisədə 12,2% artaraq elektron formada 1,6327 milyard manata çatmışdır [8], bu da sektorun aktivliyinin artmasını və modernləşdirilmə ehtiyacını əks etdirir. 2025-ci ildə təsdiq olunan “Dövlət satınalmaları haqqında” Qanuna düzəlişlər, ekoloji təşəbbüslər, yerli tədarükçülərin dəstəyi və rəqəmsal platformaların inkişafı daxil olmaqla, şəffaflığı gücləndirir və riskləri azaldır. Belə tədbirlər Azərbaycanı qlobal bazarlara inteqrasiya edərək yerli şirkətləri dəstəkləyir, xarici faktorlardan asılılığı azaldır və qlobal qurumlarla, məsələn, Dünya Bankı ilə əməkdaşlıq üçün

şərait yaradır. Kompleks yanaşma kadrların təlimi, infrastrukturun inkişafı və nəzarət daxil olmaqla, itkiləri minimuma endirərək innovasiyaları stimullaşdırar və dövlət qurumlarına inamı gücləndirər, gələcəkdə sabitlik və tərəqqi təmin edər. Bundan əlavə, “Ramp” kimi beynəlxalq satınalma platformaları ilə inteqrasiya səmərəliliyi artırmaq üçün ən yaxşı təcrübələri mənimsəyə bilər, islahatların maliyyələşdirilməsi üçün milli fondun yaradılması prosesi sürətləndirər və pilot layihələr üçün resurslar təmin edə bilər. Nəticədə, uğurlu dəyişikliklər nəinki büdcə itkilərini azaldacaq, həm də davamlı iqtisadi artım üçün baza yaradacaq, vətəndaşların həyat keyfiyyətini yüksəldəcək, ölkəni investorlar üçün cəlbedici edəcək və geosiyasi çətinliklərə, o cümlədən sanksiyalara və iqlim dəyişikliklərinə davamlılığını artıracaq, bu da milli təhlükəsizlik və rifah üçün vacibdir. Bu islahatlar, həmçinin sosial inklüzivliyi gücləndirər, məsələn, əlillər və ya gənc sahibkarlar üçün xüsusi kvotaların tətbiqi ilə, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin iqtisadi proseslərə qoşulmasını təmin edər. Bundan əlavə, bu dəyişikliklər ölkənin BMT-nin Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə uyğunlaşmasına kömək edər, məsələn, yoxsulluğun azaldılması və ətraf mühitin qorunması sahələrində.

ƏDƏBİYYAT

1. Александрова Е.Н. Практика арбитражных судов Северо-Западного округа по делам, связанным с оспариванием торгов в порядке статьи 449 Гражданского кодекса Российской Федерации. http://отрасли-права.рф/article/23335.
2. Васин А.С. Особенности казначейского сопровождения в 2017 году. Порядок казначейского сопровождения государственных контрактов. https://www.minfin.ru/common/upload/library/2016/12/main/Osobennosti_kaznacheyskogo_soprovozhdeniya_v_2017_godu._Poryadok_kaznacheskogo_soprovozhdeniya_gos.kontraktov.pdf.
3. Доклад о состоянии конкуренции в Российской Федерации. http://nationalinterest.ru/wp-content/uploads/2017/02/doklad-o-sostoyanii-konkurentsii-v-Rossijskoj-Federatsii-za-2015-god.pdf.
4. Решение по жалобе № 123/05-18.1-2016. http://solutions.fas.gov.ru/to/kemerovskoe-ufas-rossii/123-05-18-1-2016.
5. Transparent Public Procurement Rating: Azerbaijan. https://www.tpp-rating.org/page/eng/country/azerbaijan.
6. Милли Меджлис: Прослушивание отчета Счетной палаты. https://meclis.gov.az/news.php?id=1473&lang=az.
7. Trend informasiya Aqentliyi https://www.trend.az/business/ 4075186.html
8. APA informasiya Aqentliyi https://en.apa.az/entrepreneurship/volume-of-electronic-purchases-in-azerbaijan-increased-by-more-than-12-475873
9. https://sai.gov.az/files/2024_fealiyyet_hesabati-320141570.pdf

Ибрагим Зияд оглы Алиев
Институт Экономики Министерства Науки и Образования
докторант

Анализ современных проблем в сфере государственных закупок

Резюме

Цель исследования – выявить препятствия в организации государственных закупок в Азербайджане, включая риски коррупции, ограниченность конкуренции, слабость межведомственной координации и системные недостатки, а также предложить меры по обновлению контрактной системы.

Методология исследования – анализ официальных отчетов (данных Счетной палаты), международных рейтингов, судебных решений и законодательных актов на основе качес-

твенного и количественного анализа.

Практическая значимость исследования – эффективное распределение государственных средств, минимизация потерь, снижение коррупции, укрепление экономической стабильности, поддержка местных производителей, международная интеграция и обеспечение устойчивого развития.

Результаты исследования – выявление недостатков, таких как отсутствие единых норм, слабость стандартов качества, трудности контроля, несоответствие единиц измерения, дубликаты в каталогах; нарушения на 65 млн манатов в первой половине 2025 года; предложения по решению через автоматизацию, искусственный интеллект, электронные платформы, обучение кадров и реформы законодательства.

Оригинальность и научная новизна исследования – в контексте Азербайджана объединение системных недостатков государственных закупок с актуальными данными Счетной палаты (за 2025 год) и предложение комплексной модели реформ с применением современных технологий, таких как искусственный интеллект, блокчейн и цифровой контроль.

Ключевые слова: государственные закупки, проблемы, заказчики, контролирующие органы, казначейское сопровождение, критерии качества, единицы измерения, дублирование, реструктуризация, результаты аудита.

Ibrahim Ziyad Aliyev
Institute of Economics of the Ministry of Science and Education, Doctoral student

Analysis of contemporary problems in public procurement

Summary

Purpose of the study – To identify obstacles in the organization of public procurement in Azerbaijan, including corruption risks, limited competition, weak interagency coordination, and systemic flaws, as well as to propose measures for updating the contract system.

Methodology of the study – Analysis of official reports (data from the Chamber of Accounts), international ratings, court decisions, and legislative acts based on qualitative and quantitative analysis.

Practical significance of the study – Efficient allocation of public funds, minimization of losses (billions of manats annually), reduction of corruption, strengthening economic stability, support for local producers, international integration, and ensuring sustainable development.

Results of the study – Identification of flaws such as the lack of uniform norms, weak quality standards, control difficulties, inconsistency in units of measurement, catalog duplicates; violations amounting to 65 million manats in the first half of 2025; solutions proposed through automation, artificial intelligence, electronic platforms, staff training, and legislative reforms.

Originality and scientific novelty of the study – In the Azerbaijani context, combining systemic flaws in public procurement with current data from the Chamber of Accounts (2025) and proposing a comprehensive reform model incorporating modern technologies such as artificial intelligence, blockchain, and digital monitoring.

Key words: public procurement, problems, customers, supervisory authorities, treasury support, quality criteria, units of measurement, duplication, restructuring, audit results.

II BÖLMƏ
AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAFI, İSTEHLAK BAZARI, SÜNİ İNTELLEKT VƏ RƏQƏMSALLAŞDIRMA

UOT 338.43

Nizami Cəlal oğlu QAFAROV
professor, iqtisad elmləri doktoru
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
“Aqrar iqtisadiyyat və turizm işi” kafedrası
ORCID-0000-0003-1583-3024
e-mail:qafarovnizami@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.021

AZƏRBAYCANIN AQRAR İSTEHLAK BAZARI: REALLIQLAR, PROBLEMLƏR VƏ HƏLLİ YOLLARI

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın aqrar istehlak bazarının struktur və funksional reallıqları, mövcud problemlər və bu problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində təkliflər ətraflı təhlil olunur.

Tədqiqatın məqsədi - Məqalədə aqar istehlak bazarının əsas xüsusiyyətləri, mövcud reallıqlar: müsbət meyillər və problemlər, aqrar istehlak bazarında əsas problemlərin təhlili, aqrar istehlak bazarının inkişafı üçün zəruri olan təkliflərin işlənib hazırlanması istiqamətində araşdırma aparmaq və bu yönümdə tövsiyələr hazırlamaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası - Məqalə hazırlanarkən müəllif elmi tədqiqat üsullarından, o cümlədən müşahidə, müqayisə, təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə metodlarından faydalanmışdır. Həmçinin Azərbaycanın aqrar istehlak bazarına strateji yanaşması da tədqiqatın metodoloji əsasını təşkil etmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, irəli sürülən təklif və tövsiyələr ölkəmizdə aqrar-istehlak bazarının inkişaf etdirilməsi istiqamətində layihələrin hazırlanmasında faydalı ola bilər.

Tədqiqatın nəticələrinə dair onu qeyd etmək olar ki, istehsalçı – topdansatış – pərakəndə satış – istehlakçı zəncirində olan disbalanslılığın aradan qaldırılması üçün beynəlxalq təcrübələr Azərbaycan üçün bir sıra uğurlu modellər təqdim edir. Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, dövlət müdaxiləsinin düzgün hədəflənməsi, bazar mexanizmlərinin şəffaf qurulması və fermerlərin təşkilatlanması bu sahənin inkişafını sürətləndirə bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Azərbaycanin aqrar istehlak bazarının davamlı inkişafına dəstək verə biləcək yeni elmi yanaşmalar məqalədə yer almışdır.

Açar sözlər: Aqrar istehlak bazarı, kooperasiya, logistik infrastruktur, rəqəmsallaşma, bazar mexanizmləri, aqrar sığorta, yerli istehsal.

Giriş

Azərbaycan Respublikasında aqrar sektor iqtisadiyyatın strateji sahələrindən biri olmaqla, həm ərzaq təhlükəsizliyinin təminində, həm də regional inkişafın aparıcı qüvvəsi kimi mühüm rol oynayır. Xüsusilə son illər bu sahənin inkişaf etdirilməsi istiqamətində dövlət tərəfindən genişmiqyaslı islahatlar həyata keçirilmiş, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahəsində infrastrukturun yenilənməsinə ciddi sərmayələr yatırılmışdır.

Aqrar istehlak bazarı – kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılardan son istehlakçılara qədər

olan yolunu əhatə edən sistem kimi – ölkənin ərzaq təminatında, sosial sabitliyin qorunmasında və ümumilikdə iqtisadi sabitlikdə mühüm amildir. Bu bazarın effektiv fəaliyyəti həm istehsalçının davamlı gəlir əldə etməsinə, həm də istehlakçının münasib qiymətə keyfiyyətli məhsul əldə etməsinə şərait yaradır. Lakin mövcud reallıqlar göstərir ki, Azərbaycanın aqrar istehlak bazarında bir sıra sistemli problemlər mövcuddur. Bu problemlər təkcə istehsal səviyyəsində deyil, eyni zamanda məhsulun saxlanması, daşınması, bazara çıxarılması və satış mərhələlərində də müşahidə olunur. Bununla yanaşı, idxal məhsullarının daxili bazara təsiri, qiymət dalğalanmaları, mövsümi asılılıq kimi məsələlər də bazarın dayanıqlığını və səmərəliliyini zəiflədir.

Aqar istehlak bazarının əsas xüsusiyyətləri

Aqrar istehsal dedikdə, kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi, toplanması, ilkin emalı və istifadəyə yararlı vəziyyətə gətirilməsi başa düşülür. Bu məhsullar həm birbaşa qida məqsədilə, həm də sənaye və heyvandarlıq üçün xammal kimi istifadə oluna bilir. Aqrar istehlak isə bu məhsulların əhali və sənaye tərəfindən qida, xidmət və ya digər məqsədlərlə istifadə olunmasıdır.

Aqrar istehlak bazarı bu iki əsas həlqə – istehsal və istehlak – arasında yerləşən kompleks sistemdir və məhsulun fermerdən alıcıya qədər olan bütün hərəkət və çevrilmə mərhələlərini əhatə edir. Bu sistemə istehsalçılar, emalçılar, topdansatışçılar, pərakəndə satıcılar, logistik şirkətlər və nəhayət, istehlakçılar daxildir [7].

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoru əsasən kiçik və orta təsərrüfatlardan ibarətdir. 1990-cı illərdə həyata keçirilmiş torpaq islahatları nəticəsində torpaq sahələri fərdi şəxslər arasında bölüşdürülmüş və bu, kollektiv istehsaldan fərdi istehsala keçidi sürətləndirmişdir. Bu vəziyyət bir tərəfdən torpaq üzərində mülkiyyət hüquqlarını gücləndirsə də, digər tərəfdən aqrar istehsalın miqyasını kiçiltmiş, resursların bölünməsinə və koordinasiyasızlığa gətirib çıxarmışdır.

Hazırda kənd təsərrüfatı istehsalının əsas hissəsi (70%-dən çoxu) kiçik ailə-fermer təsərrüfatlarının payına düşür. Lakin bu təsərrüfatların bir çoxunda müasir texnika, texnologiya və menecment bacarıqları kifayət qədər inkişaf etmədiyindən məhsuldarlıq və keyfiyyət problemi hələ də aktual olaraq qalır.

Azərbaycanın aqrar istehlak bazarının formalaşmasına ölkənin təbii-coğrafi şəraiti, regional ixtisaslaşma və mövsümi dəyişkənlik mühüm təsir göstərir. Misal üçün:

Aran bölgələri (Sabirabad, Saatlı, İmişli və s.) əsasən taxılçılıq və pambıqçılıq üzrə ixtisaslaşıb.

Şimal-qərb və dağətəyi bölgələr meyvəçilik və heyvandarlıqda fərqlənir (Qax, Zaqatala, Şəki).

Cənub zonası (Lənkəran, Astara) isə çayçılıq, sitrus meyvələri və tərəvəzçilik üzrə aparıcı rol oynayır [6].

Bazar tələbi də mövsümlə ciddi şəkildə dəyişir. Yaz və yay aylarında yerli məhsul bolluğu müşahidə olunsa da, qış və erkən yaz dövrlərində idxal məhsullarına ehtiyac artır. Bu isə daxili bazarda qiymət dalğalanmalarına və yerli istehsalçının mövsümdənkənar gəlir itkisinə səbəb olur.

Məhsulun istehsalçının sahəsindən son istehlakçının süfrəsinə qədər olan yolunda bir neçə vacib mərhələ yer alır:

Toplanma və ilkin çeşidləmə: Əksər hallarda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edildikdən sonra yalnız minimal çeşidləmə və qablaşdırma ilə bazara çıxarılır.

Daşınma və logistik imkanlar: Azərbaycanda logistik imkanlar məhduddur, xüsusilə kənd yerlərində məhsulun toplanması və əsas satış nöqtələrinə daşınması üçün infrastruktur zəif inkişaf etmişdir. Bu səbəbdən məhsullar tez xarab olur və itkilər artır.

Topdansatış və vasitəçilik: Kənd təsərrüfatı məhsullarının əksəriyyəti fermerdən alınıb topdansatış bazarlarında (məsələn, Bakının “Kəpəz” və “Binə” bazarları kimi) satılır. Bu mərhələdə vasitəçilərin sayı çox olduğu üçün istehsalçının qazancı azalır, istehlakçı üçün isə qiymət artır. Aqrar məhsulların ölkədaxili və xarici bazarlara sərbəst çıxışına maneə olan müxtəlif bürokratik əngəllərin olması istehsalçı maraqlarına ciddi zərbə vurur [7].

Pərakəndə satış: Məhsullar ya supermarket şəbəkələri vasitəsilə, ya da küçə və bazar satışı ilə istehlakçılara çatdırılır. Supermarketlər daha çox qablaşdırılmış və standartlaşdırılmış məhsullara üstünlük verir ki, bu da kiçik fermer üçün əlavə çətinlik yaradır.

Mövcud realliqlar: müsbət meyillər və problemlər

Azərbaycanın aqrar istehlak bazarında həm inkişaf yönümlü meyillər, həm də sistemli çətinliklər paralel şəkildə mövcuddur. Dövlətin bu sahəyə yönəltdiyi diqqət nəticəsində müəyyən irəliləyişlər əldə edilsə də, struktur, təşkilati və bazar mexanizmləri baxımından hələ də bir çox problemlər qalmaqdadır.

Son illərdə dövlət tərəfindən aqrar sektorun inkişafına yönəlik bir sıra mühüm təşəbbüslər həyata keçirilmişdir:

- Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi nəzdində "Aqrar Xidmətlər Agentliyi", "Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi" (AKİA), "Aqroservis", "Aqropark" layihələri bu sahədə institusional dayanıqlığın artırılmasına yönəlmişdir;
- subsidiyalar sistemində elektron kənd təsərrüfatı portalı (EKT) üzərindən şəffaflıq və əlçatanlıq artmı;
- texnika, gübrə və toxum təminatında dövlət dəstəyi fermerlərin məhsuldarlığını artırmağa imkan yaratmışdır.

Bununla belə, islahatlar daha çox resurs təminatı istiqamətində həyata keçirilmiş, bazar mexanizmləri və satış sisteminin səmərəliliyi hələ tam şəkildə əhatə olunmamışdır *[5]*.

Azərbaycanın aqrar bazarında istehsal və istehlak zənciri arasında ciddi uyğunsuzluq mövcuddur:

- fermerlər çox zaman bazar tələblərinə uyğun planlaşdırma aparmadan məhsul istehsal edir, nəticədə həddindən artıq təklif və dəyər itkisi yaranır;
- vasitəçilərin çoxluğu qiymətə əlavə yük gətirir. Fermer məhsulunu az qiymətə, istehlakçı isə eyni məhsulu yüksək qiymətə alır;
- istehsalçılarla supermarketlər, ictimai iaşə müəssisələri və sənaye istehlakçıları arasında birbaşa əlaqələrin zəifliyi satış imkanlarını məhdudlaşdırır.
- bu zəncirin natamam işləməsi nəticəsində istehsalçı gəlirini azaldır, istehlakçı isə keyfiyyətli və münasib qiymətli məhsula çıxışda çətinlik çəkir.

Aqrar məhsulların böyük hissəsi tez xarab olan mallardır (meyvə, tərəvəz, süd məhsulları və s.), lakin:

- Azərbaycanda soyuducu anbarların və logistik mərkəzlərin sayı məhduddur;
- kiçik fermerlərin əksəriyyətinin məhsullarını saxlamaq üçün uyğun şəraiti yoxdur;
- yol və nəqliyyat infrastrukturu, xüsusilə dağlıq və ucqar kəndlərdə zəif olduğundan, məhsullar bazara vaxtında və sağlam şəkildə çatdırıla bilmir;
- nəticədə məhsul itkiləri artır, qiymət stabilliyi pozulur və fermerlər bazar imkanlarından kənarda qalır.

Aqrar istehlak bazarında qiymətlər ciddi şəkildə mövsümi dalğalanmalara məruz qalır. Yaz-yay aylarında məhsul bol olduğu üçün qiymətlər nisbətən düşür, qış və yazın əvvəllərində isə:

- məhsul çatışmazlığı yaranır;
- idxal məhsulları üstünlük təşkil edir;
- qiymətlər süni şəkildə şişirdilir.

Bu dəyişkənlik həm istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətinə təsir edir, həm də ümumi inflyasiya səviyyəsini yüksəldir. Azərbaycanda ərzaq inflyasiyası tez-tez ümumi inflyasiyanı üstələyir ki, bu da sosial həssas qruplar üçün ciddi risk yaradır.

Azərbaycan istehlak bazarında idxal məhsullarının payı bəzi məhsul qruplarında yüksək olaraq qalır (məsələn, banan, düyü, süd məhsulları, ət və s.). Bunun əsas səbəbləri:

- idxal məhsullarının daha keyfiyyətli qablaşdırma və saxlanma şəraiti ilə təqdim olunması;
- idxalçı şirkətlərin iri partiyalı və dayanıqlı təchizat imkanları;
- yerli istehsalçıların marketinq və brendləşdirmə imkanlarının zəifliyi.

Bu vəziyyət yerli məhsulun bazar payını məhdudlaşdırır və yerli istehsalçını bazarda daha çox qiymət güzəştlərinə getməyə məcbur edir.

Aqar istehlak bazarında əsas problemlərin təhlili

Azərbaycanın aqrar istehlak bazarında müşahidə olunan problemlər təkcə təsərrüfat səviyyəsində deyil, həm də sistem və struktur səviyyəsində formalaşmış, uzunmüddətli səbəblərlə şərtlənmişdir. Bu problemlərin bir çoxu bir-birini gücləndirən zəncirvari təsirə malikdir. Aşağıda əsas məsələlər sistemli şəkildə təhlil olunur.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinin əksəriyyəti kiçik sahibkarlardır. Onların çoxu:

- bazar iqtisadiyyatı və qiymət formalaşması barədə yetərli biliyə malik deyil;
- məhsul istehsalını təklif əsasında deyil, ənənəvi vərdişlər və şəxsi təxminlər əsasında planlaşdırır;
- rəqəmsal alətlərdən (bazar monitorinqi, satış platformaları, sosial media marketinqi və s.) istifadə etmirlər;
- müxtəlif risklərə (hava, qiymət, məhsuldarlıq, daşınma) qarşı sığorta və risk idarəetməsi mexanizmlərini tətbiq etmirlər;
- nəticədə, məhsul çoxluğu ilə paralel bazar durğunluğu, qiymət itkisi və nəticə olaraq fermerlərin gəlir azlığı müşahidə olunur.

Fermerlərin bazarda daha güclü mövqe tutması üçün onların kooperasiya formasında birləşməsi vacibdir. Lakin:

- kooperativ mədəniyyəti ölkədə zəif formalaşıb;
- birgə satış, alış və xidmət modellərinə qarşı inamsızlıq və hüquqi qeyri-müəyyənlik var;
- mövcud kooperativlərin əksəriyyəti formal olaraq fəaliyyət göstərir, real iqtisadi əməkdaşlıq zəifdir;
- dövlətin bu sahəyə dəstəyi olsa da, təcrübəli koordinatorlar və təlim proqramları yetərli deyil;
- kooperasiya institutlarının olmaması nəticəsində fermerlər ayrı-ayrılıqda bazara çıxır, iri partiyalar formalaşdıra bilmirlər və vasitəçilərin qarşısında zəif mövqe tuturlar.

Aqrar bazarın müasirləşməsi üçün rəqəmsal texnologiyalar – həm bazar məlumat sistemləri, həm də onlayn satış platformaları mühüm rol oynayır. Lakin:

- regionlarda internet infrastrukturu hələ də bərabər paylanmayıb;
- fermerlərin böyük hissəsi rəqəmsal savadlılığa malik deyil;
- dövlət və ya özəl sektor tərəfindən aqrar sahəyə yönəlik elektron ticarət təşəbbüsləri zəif inkişaf edib;
- mövcud olan “e-kənd təsərrüfatı” platforması daha çox hesabatlılıq məqsədi daşıyır, satış və bazar bağlantılarını təmin etmir;
- rəqəmsallaşmanın məhdudluğu bazarda şəffaflığı və istehsalçı–istehlakçı arasında birbaşa əlaqəni zəiflədir.

Aqrar sahəni tənzimləyən normativ baza çoxsaylı sənədlərdən ibarətdir və bu sənədlər arasında:

- inzibati uyğunluq və icra mexanizmləri bir-biri ilə əlaqələndirilməyib;
- fermer hüquqları, kooperasiya, logistik sistemlər və məhsul keyfiyyəti ilə bağlı standartlar bəzən ümumi xarakter daşıyır və tətbiqdə boşluqlar yaradır;
- idxal-ixrac tənzimləmələri zaman-zaman yerli istehsalçını qorumaq əvəzinə bazarda qeyri-mütənasib rəqabət yaradır.

Bu hüquqi və inzibati çatışmazlıqlar investorları da aqrar sahəyə sərmayə yatırmaqdan çəkindirir.

Aqrar məhsulların keyfiyyəti və təhlükəsizliyi, istehlak bazarında uğur qazanmağın başlıca şərtidir. Lakin:

- fermerlər arasında kimyəvi gübrə və pestisidlərin istifadəsinə dair maarifləndirmə zəifdir;
- orqanik və ekoloji təmiz məhsulların istehsalını tənzimləyən sistem yoxdur və ya zəif tətbiq olunur;
- standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma mexanizmləri yalnız iri şirkətlər üçün əlçatan, kiçik

fermerlər üçün isə ya baha başa gəlir, ya da prosedur baxımından əlçatmazdır.

Bunun nəticəsində yerli məhsul xarici məhsullarla rəqabətdə uduzur, həm də bəzi hallarda istehlakçı etimadı azalır.

Uzunmüddətli baxışla aqrar istehlak bazarının dayanıqlığı üçün ixtisaslı insan resurslarının olması vacibdir. Lakin:

- kənd təsərrüfatı ixtisaslarına gənclər arasında maraq azdır;
- mövcud aqrar təhsil müəssisələri əmək bazarının tələblərinə tam cavab vermir;
- aqronom, logist, kənd təsərrüfatı mühəndisi, bazar analitiki kimi peşələr üzrə ixtisaslaşma zəifdir;
- fermerlər üçün praktik təlimlər və peşə hazırlığı proqramları sistemli təşkil olunmur.

İnsan resurslarının zəifliyi texnologiyaların tətbiqini, planlaşdırmanı və strateji inkişafı ləngidir. Fermerlər qarşısında duran əsas risklər – hava şəraiti, qiymət dəyişkənliyi, məhsul itkisi – adətən onların öz vəsaiti hesabına “qarşılanır”. Lakin:

- aqrar sığorta hələ yeni tətbiq edilməyə başlasa da, tətbiq sahəsi məhduddur;
- fermerlərin əksəriyyəti sığortaya inanmır, çünki kompensasiya mexanizmləri və şərtləri aydın deyil;
- iqtisadi və təbii risklərə qarşı koordinasiyalı dövlət müdaxiləsi və məlumatlandırma zəif aparılır.

Bu çatışmamazlıqlar fermerlərin iqtisadi davamlılığını və bazarda sabit iştirakını əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədir.

Dünya təcrübəsi və Azərbaycan üçün zəruri olan məqamlara diqqət yetirsək aydın olur ki, Aqrar istehlak bazarının səmərəli təşkili və davamlılığı sahəsində bir çox ölkələrin uğurlu təcrübələri mövcuddur. Bu təcrübələrin öyrənilməsi və yerli şəraitə uyğun tətbiqi Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunun modernləşməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından vacibdir.

AB ölkələrində aqrar bazarların idarə olunmasında bir neçə əsas meqayönüm mövcuddur:

- kənd təsərrüfatı kooperativləri aqrar bazarda məhsulun yığımı, saxlanması, satışı və ixracı üzrə dominant gücə malikdir. Məsələn, Niderlandda kənd təsərrüfatı məhsullarının 75%-dən çoxu kooperativlər vasitəsilə bazara çıxarılır;
- birbaşa istehlakçıya satış (farm-to-table) təşəbbüsləri güclüdür. Onlayn platformalar və kənd təsərrüfatı yarmarkaları bu sistemin əsas sütunlarını təşkil edir;
- ətraf mühitə uyğun və keyfiyyət sertifikatlaşdırması sistemləri mütləq xarakter daşıyır və istehlakçı mədəniyyətinə uyğun formalaşıb;
- dövlət aqrar istehsalın müxtəlif mərhələlərini subsidiyalar və stimullaşdırıcı mexanizmlərlə dəstəkləyir [2] .

Azərbaycan üçün zəruri olan məqamlar:

- kooperasiya və birgə fəaliyyət təşviq edilməlidir;
- ekoloji və keyfiyyət standartları ilə bağlı hüquqi baza gücləndirilməli, təsərrüfatlara texniki yardım göstərilməlidir;
- rəqəmsal bazar platformaları yaradılmalı və fermerlər bu sistemlərə cəlb olunmalıdır.

Türkiyə nümunəsi: Bazarların təşkilatlanması və istehsalçı assosiasiyaları ilə təmsil olunur [3].

Türkiyədə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının bazarda uğurlu iştirakı bir neçə əsas institutun fəaliyyəti ilə bağlıdır:

- kənd təsərrüfatı palataları region üzrə istehsalçıların təşkilatlanmasını təmin edir və onların hüquqlarını müdafiə edir;
- topdansatış bazarları şəhərlərin yaxınlığında müasir infrastrukturla qurulmuşdur və məhsulların orada çeşidlənməsi, saxlanması və qiymət formalaşması şəffaf şəkildə aparılır;
- elektron bazar sistemləri – e-hal sistemi vasitəsilə məhsulların onlayn satışına imkan yaradılır.
- kooperativlər məhsul satışını, ixracı və hətta emalı öz üzərinə götürür.

Azərbaycan üçün zəruri olan məqamlar:

1. Yerli və regional topdansatış mərkəzləri müasir infrastrukturla təchiz olunmalıdır.

2. Fermer assosiasiyalarının fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik təkmilləşdirilməli və praktik dəstək verilməlidir.

3. Elektron ticarət sistemləri vasitəsilə satışda şəffaflıq və izlənəbilərlik təmin olunmalıdır.

MDB ölkələri: Rusiya və Qazaxıstanla müqayisəli baxış [4]

Rusiya Federasiyası:

- iri kənd təsərrüfatı holdinqləri və agroklasterlər əsas oyunçulardır;
- dövlət kənd təsərrüfatı texnikasının və məhsulların alınmasına faizsiz kreditlər və güzəştlər təqdim edir;
- aqrosupermarket və fermer bazarı kimi yeni satış formatları sürətlə yayılır.

Qazaxıstan:

- geniş ərazilərdə regional ixtisaslaşma həyata keçirilmişdir;
- dövlət aqrar sığorta və istehsal risklərinə qarşı kompensasiya fondları ilə dəstək verir;
- rəqəmsal kənd təsərrüfatı sistemləri inkişaf mərhələsindədir və BMT-nin FAO proqramları çərçivəsində təkmilləşdirilir.

Azərbaycan üçün zəruri olan məqamlar:

- regional ixtisaslaşma və klaster yanaşması dərinləşdirilməlidir;
- aqrar sığorta və istehsal risklərinin idarə olunması üçün institusional mexanizmlər gücləndirilməlidir.
- rəqəmsallaşma istiqamətində MDB və FAO təcrübələrindən istifadə edilə bilər.

Uzaq Şərq və Latın Amerikası ölkələri: Alternativ bazar mexanizmləri [1]

Çin Xalq Respublikası:

- kənd təsərrüfatı bazarları rəqəmsal platformalar və kooperativ əsaslı satış zəncirləri ilə idarə olunur;
- hökumət “rural e-commerce” proqramları ilə kənd məhsullarını şəhər bazarlarına inteqrasiya edir;
- logistika şəbəkəsi yüksək sürətlə inkişaf etdirilir.

Braziliya:

- ixrac yönümlü kənd təsərrüfatı güclü dövlət-özəl əməkdaşlığı ilə inkişaf etdirilib;
- ətraf mühitə uyğun kənd təsərrüfatı siyasəti sayəsində orqanik məhsullar üzrə bazar payı artmaqdadır.

Azərbaycan üçün zəruri olan məqamlar:

- aqrar məhsulların daxili bazar və ixrac bazarı üzrə ayrı-ayrı inkişaf strategiyaları hazırlanmalıdır;
- “kənddən şəhərə” ticarət körpüləri, yəni kənd məhsullarının şəhər bazarlarına inteqrasiyası təşviq olunmalıdır;
- kənd təsərrüfatı logistikası üzrə dövlət-özəl tərəfdaşlığı formalaşdırılmalıdır.

Azərbaycanın aqar istehlak bazarının inkişafı üçün təkliflər [1]

Azərbaycanın aqrar istehlak bazarında müşahidə olunan problemlərin aradan qaldırılması, sistemli və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün kompleks və koordinasiyalı tədbirlərə ehtiyac var. Aşağıdakı təkliflər həm dövlət, həm də özəl sektor və istehsalçılar səviyyəsində həyata keçirilə biləcək tədbirlər kimi təqdim olunur.

1. Kooperativlər haqqında qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi**:** Kiçik və orta fermerlərin birgə fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün kooperativlərin qeydiyyat proseduru sadələşdirilməli, vergi güzəştləri və subsidiyalarla dəstəklənməlidir.

2. Təlim və maarifləndirmə: Kooperasiya mədəniyyəti formalaşdırılmalı, fermerlərə hüquqi, iqtisadi və təşkilati təlimlər keçirilməlidir.

3. Regional aqroklasterlərin yaradılmaması: Məhsul istehsalı, emalı, qablaşdırılması, saxlanması və satışı bir mərkəzdə birləşdirilməli, logistik və maliyyə xidmətləri də bu klasterə inteqrasiya edilməlidir.

4. Saxlama və emal infrastrukturunun gücləndirilməsi: Soyuducu anbar və logistik mərkəzlərin

yaradılması, kənd rayonlarında dövlət-özəl tərəfdaşlığı əsasında məhsulların uzunmüddətli saxlanması üçün müasir anbar sistemləri qurulmalıdır.

5. Kiçik emal müəssisələrinin təşviqi: Meyvə-tərəvəz, süd, ət məhsullarının ilkin emalını həyata keçirə biləcək lokal müəssisələrə vergi və kredit güzəştləri verilməlidir.

6. Regional topdansatış mərkəzləri: Bütün regionlarda standartlaşdırılmış bazar infrastrukturunun qurulması məhsulun itkisiz və şəffaf şəkildə bazara çıxarılmasını təmin edəcəkdir.

Rəqəmsal alətlərin və elektron satış platformalarının yaradılması istiqamətində

1. "Aqrar Bazar" adlı milli onlayn platforma: Fermerlər, kooperativlər və alıcılar arasında birbaşa əlaqə yaradan onlayn satış və sifariş platforması formalaşdırılmalıdır.

2. Bazar qiymətlərinin real vaxt rejimində monitorinqi: Regionlar üzrə məhsul qiymətləri, təklif və tələbat məlumatları mərkəzləşdirilmiş şəkildə dərc edilməli və açıq olmalıdır.

3. Rəqəmsal maarifləndirmə: Fermerlər üçün mobil tətbiqlər, videodərslər və “ağıllı kənd təsərrüfatı” texnologiyalarından istifadə üzrə kurslar təşkil olunmalıdır.

Bazar tənzimlənməsi və subsidiyalaşdırma siyasətinin optimallaşdırılması istiqamətində

1. İstehsalın planlaşdırılması və yönləndirilməsi: Dövlət statistika və bazar məlumatlarına əsaslanaraq məhsul istehsalının regionlar üzrə yönləndirilməsini təşviq etməlidir.

2. Subsidiyaların bazar meyarlarına əsaslanması: Subsidiyalar yalnız istehsala deyil, eyni zamanda məhsulun keyfiyyətinə, saxlanma müddətinə, satış formasına və standartlara uyğunluğuna görə diferensiallaşdırılmalıdır.

3. İdxal-ixrac siyasətində balanslaşdırılmış yanaşma: Yerli məhsulu qoruyan, lakin istehlakçını da müdafiə edən optimal tarif və kvota mexanizmləri hazırlanmalıdır.

İstehlakçı mədəniyyəti və maarifləndirmə siyasəti istiqamətində

1.“Yerli al, yerli istehsalçını dəstəklə” istəyi formalaşdırmaq: Cəmiyyətin yerli məhsula marağını artırmaq və ictimai rəy formalaşdırmaq üçün media və sosial şəbəkələrdə maarifləndirici layihələr həyata keçirilməlidir.

2. Məktəb və universitet proqramlarında aqrar maarif: Aqrar sektorun əhəmiyyəti və bazar mexanizmləri barədə biliklərin gənc nəslə ötürülməsi üçün kurikulumlara inteqrasiya aparılmalıdır.

3. Qida təhlükəsizliyi və keyfiyyət etiketi: Yerli məhsullar üçün sertifikatlaşdırılmış etiketlər hazırlanmalı, bu etiketlər istehlakçıya məhsulun keyfiyyəti və təhlükəsizliyi barədə əminlik verməlidir.

Aqrar sığorta və risklərin idarə olunması mexanizmləri istiqamətində

1. Aqrar sığorta sisteminin genişləndirilməsi: Məhsulun qiymət itkiləri, təbii fəlakətlər və logistika riskləri üzrə sığorta mexanizmləri fermerlərə əlçatan şəkildə təklif olunmalıdır.

2. Fermerlər üçün maliyyə savadlılığı proqramları: Risklərin idarə olunması, sığorta sistemləri və kreditləşmə barədə əyani təlim və məsləhət xidmətləri təşkil edilməlidir.

3. Kənd təsərrüfatı üçün xüsusi risk fondları: Dövlət tərəfindən yaradılan fondlar vasitəsilə fövqəladə vəziyyətlərdə zərərçəkmiş istehsalçılara yardım göstərilməlidir.

Nəticə

Azərbaycanın aqrar istehlak bazarı ölkənin iqtisadi və sosial sabitliyi üçün strateji əhəmiyyət daşıyan sahələrdən biridir. Ərzaq təhlükəsizliyi, regional inkişaf, məşğulluğun təmin olunması və kənd əhalisinin rifahı baxımından bu sektorun səmərəli işləməsi vacibdir. Son illər ərzində bu sahədə mühüm dövlət dəstəyi tədbirləri həyata keçirilsə də, bazarın effektiv fəaliyyətini təmin edən sistemli mexanizmlər tam formalaşmayıb.

Aparılmış təhlillər göstərdi ki, mövcud bazar strukturu əsasən fraqmentar, qeyri-koordinasiyalı və institusional zəifliklərlə xarakterizə olunur. İstehsal və istehlak zəncirində disbalanslar, kooperasiya sisteminin zəifliyi, logistik və saxlama imkanlarının məhdudluğu, rəqəmsallaşmanın aşağı səviyyədə olması və insan resurslarının peşəkarlıq çatışmazlığı – aqrar bazarın əsas zəif nöqtələridir.

Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübələr Azərbaycan üçün bir sıra uğurlu modellər təqdim edir.

Xüsusilə Avropa İttifaqı, Türkiyə və bəzi MDB ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dövlət müdaxiləsinin düzgün hədəflənməsi, bazar mexanizmlərinin şəffaf qurulması və fermerlərin təşkilatlanması bu sahənin inkişafını sürətləndirə bilər.

Tövsiyə olunan əsas istiqamətlər:

1. Bazar yönümlü islahatlar dərinləşdirilməli, məhsulun fermerdən istehlakçıya qədər olan yolunda bütün həlqələr – istehsal, emal, saxlanma, daşınma və satış – vahid sistemdə birləşdirilməlidir.

2. Fermerlərin maarifləndirilməsi və rəqəmsal imkanlara çıxışı təmin edilməli, onların iqtisadi savadlılığı artırılmalıdır.

3. Kooperasiya və klasterləşmə dövlət siyasətinin prioritet istiqaməti olmalı, hüquqi və maliyyə dəstəyi ilə müşayiət olunmalıdır.

4. Aqrar bazarın rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün məhsul keyfiyyəti, ekoloji standartlar və ixrac potensialı gücləndirilməlidir.

5. Rəqəmsallaşma və elektron ticarət sistemləri inkişaf etdirilməli, bazar məlumatları və satış kanalları mərkəzləşdirilməlidir.

6.Aqrar sığorta və risk idarəetmə mexanizmləri genişləndirilməli, fermerlər iqtisadi təzyiqlərdən qorunmalıdır.

7.İdxal-ixrac siyasəti yerli istehsalçının maraqlarını qorumaqla yanaşı, istehlakçının da keyfiyyətli və münasib qiymətli məhsula çıxışını təmin etməlidir.

Yekun olaraq:

Azərbaycanın aqrar istehlak bazarının inkişafı yalnız kənd təsərrüfatı sektorunun deyil, ümumilikdə iqtisadiyyatın, sosial sabitliyin və milli ərzaq təhlükəsizliyinin inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir. Bu istiqamətdə həm dövlət, həm özəl sektor, həm də istehsalçılar arasında koordinasiya və qarşılıqlı inam mühiti formalaşdırılmalı, strateji yanaşma ilə praktik tədbirlər vəhdətdə həyata keçirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. FAO. (2024). Agricultural market systems: Global overview and regional analysis.
2. European Commission. (2024). Common agricultural policy: Reform and implementation.
3. Türkiye Ziraat Odaları Birliği. (2024). Tarımsal pazar yapıları raporu.
4. Qazaxıstan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. (2024). Aqroindustriya kompleksi strategiyası.
5. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. (2024). Aqrar sahədə struktur islahatlar və təhlillər.
6. Əliyev, R. (2021). Azərbaycanda aqrar siyasətin prioritetləri. BDU Elmi Əsərləri, 74(2), 135–149.
1. 7.Qafarov N.C. Aqrar istehlak bazarının formalaşması və inkişafının iqtisadi problemləri. Monoqrafiya. Bakı: “Kooperasiya”, 2024. 320 s.

Низами Джалал оглы Гафаров
профессор, доктор экономических наук
Азербайджанский Университет Кооперации
кафедра "Аграрная экономика и туристический бизнес"
ORCID-0000-0003-1583-3024
e-mail: qafarovnizami@mail.ru

Аграрный потребительский рынок Азербайджана: реалии, проблемы и решения

Аннотация

В статье анализируются структурные и функциональные реалии аграрного потребительского рынка Азербайджана, определяются текущие проблемы и предлагаются решения по улучшению. Опираясь на международный опыт, в статье представлены теоретические и

практические рекомендации по эффективному управлению и модернизации рыночных механизмов в аграрном секторе.

Ключевые слова: Аграрный потребительский рынок, кооперация, логистическая инфраструктура, цифровизация, рыночные механизмы, сельскохозяйственное страхование, местное производство.

Nizami Jalal Gafarov
Azerbaijan Cooperation University
"Agrarian economy and tourism business"
professor of the department, doctor of economic sciences
ORCID-0000-0003-1583-3024
e-mail: qafarovnizami@mail.ru

Azerbaijan's agrarian consumer market: realities, problems and solutions

Abstract

This article analyzes the structural and functional realities of Azerbaijan's agrarian consumer market, identifies current problems, and proposes solutions for improvement. Drawing on international experience, the paper presents theoretical and practical recommendations for effective governance and the modernization of market mechanisms in the agricultural sector.

Key words: Agrarian consumer market, cooperation, logistic infrastructure, digitalization, market mechanisms, agricultural insurance, local production.

UOT 338.43

Əli Əkbər oğlu QOCAYEV
Bakı Mühəndislik Universitetinin doktorantı
email: aqocayev1@beu.edu.az
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.025

AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAFINDA İQTİSADİ AMİLLƏRİN QARŞILIQLI TƏSİR MEXANİZMLƏRİ

Xülasə

Məqalədə aqrar sahənin inkişafında iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsir mexanizmləri sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Torpaq, əmək və kapital resursları, dövlət dəstəyi, investisiya mühiti, bazar infrastrukturu və texnoloji yeniliklərin aqrar istehsalın həcminə, məhsuldarlığa və dayanıqlı inkişafa təsiri araşdırılmışdır. Təhlillər iqtisadi amillər arasındakı qarşılıqlı asılılığın istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsində həlledici rol oynadığını göstərir. Eyni zamanda maliyyə resurslarının məhdudluğu, bazar mexanizmlərinin natamamlığı və risklərin yüksəkliyi aqrar inkişaf üçün əsas maneələr kimi müəyyən edilmişdir. İnstitusional islahatların dərinləşdirilməsi və innovativ iqtisadi mexanizmlərin tətbiqi yolu ilə aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi əsaslandırılmışdır. Tədqiqatın nəticələri milli aqrar siyasət və ərzaq təhlükəsizliyi baxımından elmi-praktik əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın məqsədi - Azərbaycanın aqrar sahəsinin mövcud vəziyyətini və inkişaf dinamikasını iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsiri kontekstində təhlil etməkdir. Araşdırmada maliyyə, dövlət dəstəyi, investisiya, bazar və texnoloji amillərin məhsuldarlığa, həmçinin bitkiçilik və heyvandarlıq subsektorlarının balanslı inkişafına təsiri qiymətləndirilir. Eyni zamanda regional fərqliliklərin aqrar inkişafda rolu araşdırılır və dayanıqlı inkişafla ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş tövsiyələr formalaşdırılır.

Tədqiqatın metodologiyası: Araşdırma sistematik təhlil və müqayisəli üsullar əsasında aparılmışdır. Dövlət Statistika Komitəsi, FAO və digər etibarlı mənbələrin məlumatlarından istifadə olunmuş, beynəlxalq təcrübə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Nəticələrin əsaslandırılmasında ümumiləşdirmə və elmi abstraksiya metodları tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti - Tədqiqat nəticələri aqrar sahədə subsidiya, kredit və investisiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üçün praktik əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırma materialları regionlar üzrə məhsuldarlıq fərqlərinin azaldılması, subsektorlar arasında balansın təmin edilməsi və fermer təsərrüfatlarında resurslardan daha səmərəli istifadə üçün istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri - Nəticələr göstərir ki, aqrar sahədə artım müşahidə olunsa da, regional və subsektorlar üzrə inkişaf qeyri-bərabərdir. İqtisadi amillərin zəif koordinasiyası məhsuldarlığın tam potensialla reallaşmasına mane olur. Beynəlxalq müqayisələr aqrar sektorun ÜDM-də payının nisbətən aşağı olduğunu və struktur islahatlarına ehtiyac yarandığını göstərir. Dayanıqlı inkişaf üçün iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin gücləndirilməsi zəruri hesab edilir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Tədqiqat aqrar sahənin inkişafını iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsiri əsasında kompleks şəkildə qiymətləndirməsi ilə fərqlənir. Bitkiçilik və heyvandarlıq subsektorları qarşılıqlı asılılıq kontekstində təhlil edilmiş, regional fərqliliklər iqtisadi amillərlə əlaqələndirilmişdir. Bu yanaşma aqrar sahədə dayanıqlı inkişafın təmin olunması üçün iqtisadi amillərin sinxronlaşdırılmasına yönəlmiş yeni elmi baxış formalaşdırır.

Açar sözlər: Aqrar emal, aqrar iqtisadiyyat, inkişaf, məhsuldarlıq, investisiya, mexanizmlər, dövlət dəstəyi, ərzaq təhlükəsizliyi.

Giriş

Müasir iqtisadi şəraitdə aqrar sahə təkcə əhalinin qida ehtiyaclarını ödəməklə kifayətlənmir, həm də milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı və ölkədə iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində

əhəmiyyətli rol oynayır. Qlobal iqtisadi proseslərin sürətlənməsi, iqlim dəyişikliyinin getdikcə artan təsirləri və bazar münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi aqrar sahənin fəaliyyət mexanizmlərinə yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri hala gətirir. Buna görə də aqrar sektorun inkişafının iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsiri kontekstində araşdırılması aktual elmi məsələ olaraq ön plana çıxır.

Aqrar istehsalın inkişaf səviyyəsi birbaşa torpaq, əmək və kapital resurslarının səmərəli istifadəsindən, investisiya mühitinin vəziyyətindən, bazar infrastrukturlarının inkişaf dərəcəsindən və dövlətin iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərindən asılıdır. Bu amillər bir-biri ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərərək məhsuldarlığın, rəqabət qabiliyyətinin və gəlirliliyin formalaşmasına təsir göstərir. Eyni zamanda, iqtisadi amillər arasındakı tarazlığın pozulması aqrar sektorda resurs itkilərinə və inkişaf templərinin yavaşlamasına səbəb ola bilər.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, aqrar sahənin səmərəli inkişafı keyfiyyətli institusional mexanizmlər, məqsədyönlü dövlət dəstəyi və bazar münasibətlərinin çevikliyi ilə şərtlənir. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi, investisiya təşviqləri və risklərin idarə edilməsi mexanizmləri iqtisadi amillər arasında uyğun qarşılıqlı əlaqə yaradaraq davamlı inkişafı təmin edir.

Azərbaycan üçün aqrar sektorun inkişafı milli qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Son dövrlərdə həyata keçirilən islahatlara baxmayaraq, mövcud potensialdan daha səmərəli istifadə olunması üçün iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin daha dərindən təhlilinə ehtiyac davam etməkdədir.

Tədqiqatda statistik məlumatların təhlili üsulu əsasında Azərbaycanın aqrar sahəsinin mövcud vəziyyəti və 2020–2024-cü illər üzrə inkişaf dinamikası qiymətləndirilmişdir. Müqayisəli yanaşma vasitəsilə aqrar sektorun əsas göstəriciləri beynəlxalq orta səviyyə və seçilmiş ölkələrin təcrübəsi ilə tutuşdurulmuşdur. Sistemli analiz üsulu tətbiq olunaraq iqtisadi amillərin – maliyyə, dövlət dəstəyi, investisiya və texnologiyaların – qarşılıqlı təsir mexanizmləri araşdırılmışdır. Struktur-funksional yanaşma ilə bitkiçilik və heyvandarlıq subsektorlarının inkişaf xüsusiyyətləri və aralarındakı əlaqələr təhlil edilmişdir. Eyni zamanda, ümumiləşdirmə və elmi abstraksiya metodları vasitəsilə əsas problemlər və inkişaf meyilləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatda əsas mənbələr kimi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları, FAO və digər beynəlxalq təşkilatların hesabatları, elmi monoqrafiyalar və məqalələrdən istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı, aqrar sahənin inkişafını tənzimləyən normativ-hüquqi sənədlər və dövlət proqramları təhlilə cəlb edilmişdir. Yanaşmalar sırasında statistik və müqayisəli təhlil, sistemli və kompleks yanaşma əsas yer tutur. Yerli və beynəlxalq təcrübənin müqayisəsi aqrar sahədə iqtisadi amillərin təsir mexanizmlərinin daha dərindən qiymətləndirilməsinə imkan yaratmışdır. Bu mənbə və yanaşmalar tədqiqatın elmi əsaslılığı və nəticələrin praktik tətbiq imkanlarını təmin etmişdir.

Aqrar sahənin mövcud vəziyyəti və inkişaf dinamikasının təhlili

Müasir mərhələdə aqrar sahə çərçivəsində kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi problemi həm milli iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir, həm də beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən qlobal çağırışlar kontekstində xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoru son illərdə sabit inkişaf tendensiyası göstərir və bu tendensiya statistik göstəricilərdə aydın əks olunur. 2024-cü ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu real qiymətlərlə təxminən 12,995 milyard manat səviyyəsinə çataraq 2023-cü illə müqayisədə 1,5 % artmışdır. Heyvandarlıq məhsullarının dəyəri 6,833 milyon manat, bitkiçilik məhsullarının dəyəri isə 6,162 milyon manat ətrafında olmuşdur, bu da sektorun müxtəlif subsektorlarında müəyyən balansın formalaşdığına işarə edir. Bu artım əsasən heyvandarlıq məhsullarının istehsalındakı artımla müşayiət olunmuşdur: ət istehsalı 1,7 %, yumurta istehsalı 5,1 % artmış, süd istehsalı isə 0,6 % artmışdır. Beləliklə, ərzaq istehsalının əsas komponentləri üzrə sabit artım qeydə alınmışdır ki, bu da ölkənin daxili tələbatının ödənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Nəticədə aqrar sahə müasir bazar sistemi və qloballaşma prinsiplərinə uyğun mexanizmlər əsasında fəaliyyət göstərən sistemə çevrilmişdir [16].

2025-ci ilin əvvəlindəki göstəricilər də bu trendi təsdiqləyir. Yanvar ayında kənd təsərrüfatı

məhsullarının istehsal həcmi əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 2,2 % artmış, bitkiçilik məhsullarının dəyəri 20,8 % artaraq 29,1 milyon manat səviyyəsinə çatmışdır ki, bu da xüsusilə tərəvəz və digər bitki məhsulları ilə bağlı müsbət dinamikanın olduğunu göstərir. Region səviyyəsində də aqrar göstəricilərdə fərqlər mövcuddur: bəzi iqtisadi rayonlarda məhsuldarlıq və istehsal artımı daha sürətli ikən, digər bölgələrdə bu artım zəif ola və ya sabit qala bilər. Ümumiyyətlə, Dövlət Statistika Komitəsinin yayımladığı məcmuə hesabatları göstərir ki, həm kənd təsərrüfatı müəssisələri, həm də fərdi təsərrüfat sahibləri üzrə əsas göstəricilər təhlil edilir və bu sahədə məlumatların toplanması sistemli şəkildə aparılır, bu da inkişaf strategiyalarının formalaşdırılmasına imkan yaradır [16].

Beynəlxalq baxımdan isə aqrar sektorun dünya iqtisadiyyatında rolu əhəmiyyətli olaraq qalır. FAO-nun analizlərinə görə, kənd təsərrüfatı, meşəçilik və balıqçılıq sahələri xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin ÜDM-də mühüm paya malikdir və bu sahə milyonlarla insanı məşğul edir. Qlobal kənd təsərrüfatı istehsalının dəyəri son iyirmi ildə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır ki, bu da bazarların böyüməsi və ərzaq istehsalının genişlənməsi ilə əlaqədardır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, aqrar sahədə məhsuldarlığın artırılması üçün müasir texnologiyaların tətbiqi, suvarma sistemlərinin yenilənməsi və fermerlərə dəstək mexanizmlərinin gücləndirilməsi vacibdir. Məsələn, Polşa və Türkiyə kimi ölkələrdə suvarma infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və toxum seçim strategiyalarının optimallaşdırılması məhsul istehsalının davamlı artımına gətirib çıxarmışdır. Bu təcrübələr Azərbaycanda da tətbiq oluna biləcək modellər kimi çıxış edir. Bu istiqamətdə tədqiqatların gücləndirilməsini təklif edirik.

Araşdırmamız göstərir ki, Azərbaycanın aqrar sahəsi, xüsusilə bitkiçilik və heyvandarlıq subsektorları 2020-2024-cü illərdə sabit, lakin nisbətən yavaş artım dinamikasına malik olmuşdur. Bitkiçilik məhsullarının payı 48 %-dən 50,4 %-ə qədər artmış, sonra 48,5 %-ə qədər azalmışdır, heyvandarlıq isə əksinə, 52 %-dən 51,5 %-ə qədər dəyişmişdir. Bu göstəricilər subsektorlar arasında balansın təxminən qorunduğunu, lakin illər üzrə kiçik dalğalanmaların mövcud olduğunu göstərir.

Aqrar sahənin ÜDM-də payı isə 5,5 %-dən 5,66 %-ə yüksəlmişdir ki, bu, Azərbaycanın iqtisadiyyatında aqrar sahənin rolunun hələ də məhdud olduğunu göstərir. Dünya üzrə orta göstərici isə 9,2 %-dir, bu müqayisə isə açıq göstərir ki, Azərbaycanın aqrar sektoru beynəlxalq standartlarla müqayisədə hələ də geri qalır. Beləliklə, cədvəl həm mövzunun - “Aqrar sahənin mövcud vəziyyəti və inkişaf dinamikası” - tələblərini əks etdirir, həm də iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsir mexanizmləri baxımından ilkin diaqnostik bazanı təmin edir [16].

Cədvəl 1.

Azərbaycanın aqrar sahəsinin inkişaf dinamikası və beynəlxalq müqayisə (2020-2024, %)

İl	Bitkiçilik məhsulları payı	Heyvandarlıq məhsulları payı	Aqrar sahənin ÜDM-də payı	Dünya ortalaması (ÜDM payı)
2020	48,0	52,0	5,5	9,0
2021	49,0	51,0	5,6	9,0
2022	50,4	49,6	5,7	9,1
2023	48,6	51,4	5,6	9,1
2024	48,5	51,5	5,66	9,2

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/agriculture/
https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/agriculture_2024.pdf

Cədvəl üzrə aparılan təhlillər göstərir ki, aqrar sahənin ümumi daxili məhsulda (ÜDM) payının beynəlxalq göstəricilərlə müqayisədə aşağı səviyyədə qalması sahənin əsas problematik məsələlərindən biridir. Subsektorlar üzrə məhsuldarlığın regionlar və texnoloji təminat baxımından qeyri-bərabər paylanması daxili ərzaq təhlükəsizliyinə və ixrac potensialına mənfi təsir göstərir ki, bu da aqrar istehsalın strukturunda səmərəlilik problemlərinin mövcudluğunu şərtləndirir.

İ. Şəkərəlisoyun tədqiqatlarında göstərildiyi kimi, aqrotexnoloji yeniliklərin tətbiqi, suvarma infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və fermer təsərrüfatlarına maliyyə-institusional dəstəyin gücləndirilməsi bitkiçilik və heyvandarlıq məhsuldarlığının artmasına real imkanlar yaradır və aqrar sektorun ÜDM-də payının yüksəldilməsinə şərait yarada bilər [9, s. 81–83].

Ümumilikdə aqrar sahənin inkişaf dinamikası iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin həlledici rol oynadığını göstərir. Subsektorlar arasında balansın qorunması, məhsuldarlığın artırılması və regional fərqliliklərin azaldılması strateji əhəmiyyət daşıyır. Aqrar sahənin ÜDM-də payının aşağı olması iqtisadi amillərin təsirinin yetərincə reallaşmadığını ortaya qoyur.

F.Q. Şirinzadə və E.H. Mahmudov aqrar sahəni ölkə iqtisadiyyatında daxili tələbatın ödənilməsi və ixrac potensialının artırılması baxımından strateji sektor kimi qiymətləndirərək, onun makroiqtisadi sistemdə mühüm funksional rol oynadığını vurğulayırlar [10, s. 1]. Bu yanaşma aqrar sahənin ümumi iqtisadi inkişafın ayrılmaz komponenti olduğunu göstərir.

“Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”nə əsasən, aqrar inkişaf həm təbii şərtlər, həm də maliyyə resursları, dövlət dəstəyi, investisiya mühiti və bazar sabitliyi kimi iqtisadi amillərin koordinasiyalı təsiri ilə müəyyən olunur. Bu amillərin səmərəli idarə olunması subsektorlar üzrə məhsuldarlığın yüksəldilməsinə və resurslardan rasional istifadəyə imkan yaradır.

E.Ə.Quliyev və C.N.Səfərov aqrar islahatların əsas problemlərindən biri kimi satış mexanizmlərinin zəif formalaşmasını qeyd edərək, bazar infrastrukturunun qeyri-kafi inkişafının fermer gəlirlərinin azalmasına və ixtisaslaşmanın ləngiməsinə səbəb olduğunu göstərirlər [5, s. 39]. Bu yanaşma aqrar bazarların kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini əsaslandırır.

Y.M. Sadıqov aqrar sahəni iqtisadiyyat və sənaye arasında əlaqələndirici funksiyanı yerinə yetirən aktiv struktur komponenti kimi qiymətləndirir və iqtisadi amillərin çoxşaxəli təsir mexanizmlərinin sahənin uzunmüddətli inkişaf trayektoriyasını müəyyən etdiyini vurğulayır [8, s. 6]. G.Ş. Bədirzadə isə aqrar inkişafın maliyyə, texnologiya, bazar şərtləri və regional sosial-iqtisadi fərqliliklərin qarşılıqlı təsiri əsasında formalaşdığını göstərərək, inklüziv inkişaf modelini ön plana çıxarır [3, s. 55–56].

Beynəlxalq təcrübə (ABŞ, Hollandiya, Almaniya və Türkiyə nümunələri) sübut edir ki, iqtisadi amillərin koordinasiyası və innovativ texnologiyaların tətbiqi subsektorlar üzrə balansı qoruyur və məhsuldarlığın davamlı artımını təmin edir. Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, dövlət dəstəyi və innovativ alətlər müsbət təsir yaratsa da, regionlar üzrə qeyri-bərabərlik hələ də potensialın tam reallaşmasına mane olur.

Beləliklə, aqrar sahənin inkişafında iqtisadi amillərin səmərəli və koordinasiyalı idarə olunması subsektorlararası balansın qorunması, məhsuldarlığın yüksəldilməsi və milli ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi baxımından əsas problem və prioritet istiqamət kimi çıxış edir.

Cədvəldə göstərildiyi kimi, aqrar sahənin inkişafında əsas problemlər maliyyə resurslarının qeyri-bərabər paylanması, texnoloji imkanların regionlar üzrə fərqliliyi və bazar riskləridir. Bu amillər subsektorlar üzrə balanssızlığa, məhsuldarlığın aşağı səviyyədə qalmasına və kənd təsərrüfatının ÜDM-də payının beynəlxalq göstəricilərdən geri qalmasına səbəb olur. Bu baxımdan dövlət dəstəyi, innovativ texnologiyaların tətbiqi və resursların səmərəli idarə olunması aqrar sahənin dayanıqlı inkişafında həlledici rol oynayır.

E.Ə.Quliyev aqrar sahədə texnoloji inkişafın, əmək və kapital resurslarından səmərəli istifadənin məhsulun rəqabət qabiliyyətini müəyyən etdiyini vurğulayır. Müəllif göstərir ki, iri aqrar təsərrüfatlarda əmək məhsuldarlığı və əsas fondlardan istifadə göstəricilərinə yetərincə diqqət ayrılmadıqda, yüksək potensiala baxmayaraq gəlirlilik aşağı olur və bazar rəqabəti zəifləyir [6, s. 32]. Bu yanaşma aqrar bazarlarda institusional tənzimləmənin vacibliyini əsaslandırır.

N.C.Qafarovun tədqiqatlarında isə aqrar inkişafın əsasən maliyyə resursları, subsidiya və kredit mexanizmləri, texnoloji təminat və bazar sabitliyi kimi iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsirindən asılı olduğu göstərilir. Müəllif regionlar üzrə texnoloji və infrastruktur fərqliliklərinin subsektorların

inkişaf trayektoriyasına birbaşa təsir etdiyini qeyd edir [4, s. 211–212]. Bu yanaşma regional balansın qorunmasının əhəmiyyətini ön plana çıxarır.

Cədvəl 2.

Aqrar sahədə iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsir mexanizmləri: problemlər, təsirlər və həll yolları

Mövcud çətinliklər	Aqrar sahəyə təsiri	Mümkün həll yolu və tövsiyələr
Maliyyə resurslarının qeyri-bərabər paylanması və kredit imkanlarının məhdudluğu	Fermerlərin və kiçik təsərrüfatların texnoloji yeniliklərə və məhsul istehsalına çıxış imkanlarını məhdudlaşdırır, subsektorlar arasında məhsuldarlıq fərqliliklərinə səbəb olur.	Dövlət tərəfindən hədəfli subsidiyalar, kredit mexanizmlərinin genişləndirilməsi və xüsusi investisiya proqramlarının tətbiqi ilə maliyyə resurslarının balanslaşdırılması
Texnologiya və infrastrukturun regionlar üzrə fərqli səviyyədə olması	Müasir texnologiyaların və suvarma infrastrukturunun çatışmazlığı məhsuldarlığı aşağı salır, regional balansın pozulmasına və subsektorlar arasında inkişaf fərqlərinə gətirib çıxarır.	Suvarma sistemlərinin yenilənməsi, innovativ texnologiyaların tətbiqi, regionlara texnoloji dəstəyin təmin edilməsi və təlim proqramlarının təşkili
Bazar riskləri və qiymət dalğalanmaları	Məhsul istehsalı planlaşdırılmasında qeyri-müəyyənlik yaradır, fermerlərin gəlir sabitliyini azaldır və investisiya qoyuluşunu riskli edir	Bazara çıxış mexanizmlərinin gücləndirilməsi, qiymət stabilliyi üçün dövlət siyasəti və bazar proqnozlaşdırma sistemlərinin tətbiqi
Sub-sektorlar arasında balansın pozulması	Bitkiçilik və heyvandarlıq arasında resurs və investisiya paylanması qeyri-bərabər olur, daxili ərzaq təminatı və ixrac potensialı optimal səviyyəyə çatmır.	Resursların səmərəli idarə olunması, subsektorlar üzrə tarazlı inkişaf strategiyalarının hazırlanması və dövlət tərəfindən koordinasiyanın təmin olunması
Beynəlxalq standartlarla müqayisədə məhsuldarlığın aşağı olması	ÜDM-də payın beynəlxalq göstəricilərdən geri qalması, rəqabət qabiliyyətinin azalması və sektorda potensialın tam realizə olunmaması	Beynəlxalq təcrübənin tətbiqi, məhsuldarlığın artırılması

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Beynəlxalq təcrübə də iqtisadi və texnoloji amillərin koordinasiyasının vacibliyini təsdiqləyir. OECD-FAO Agricultural Outlook 2025–2034 hesabatına əsasən, kənd təsərrüfatında istehsal artımı əsasən məhsuldarlıq qazancı və innovativ texnologiyaların tətbiqi hesabına mümkün olacaqdır [12]. FAO-nun rəqəmsal kənd təsərrüfatı üzrə araşdırmaları isə göstərir ki, rəqəmsal və innovativ həllər resurslardan istifadənin optimallaşdırılmasına və subsektorlar üzrə məhsuldarlığın yüksəldilməsinə töhfə verir [13].

Azərbaycan kontekstində maliyyə və texnoloji dəstək mexanizmlərinin genişləndirilməsinə baxmayaraq, regionlar üzrə infrastruktur və texnoloji çıxış imkanlarındakı qeyri-bərabərlik sahənin potensialının tam reallaşmasına mane olur. Bu isə beynəlxalq təcrübənin milli aqrar siyasətə daha səmərəli inteqrasiyasının vacibliyini göstərir.

Eyni zamanda, milli iqtisadiyyatın və aqrar sahənin inkişafı üçün beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin – xüsusilə beynəlxalq ticarət, kapital və əməyin miqrasiyası proseslərinin – təhlili və dərk edilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Cədvəl 3.

Aqrar sahədə iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin subsektorlar üzrə təsiri və problemlərin analizi (2020-2025-ci illər üçün)

İqtisadi amillər	2020-2025 orta göstərici vəziyyəti (Azərbaycan)	Beynəlxalq kontekst	Aqrar sahəyə təsiri	Mövcud çətinliklər
Subsidiyalar	Təqribi 714,5 milyon AZN 380 704 fermerə verilib.	Avropa İttifaqı kimi bəzi strukturlarda subsidiyalar daha hədəflənmiş və səmərəli paylanır.	Fermerlərin texnika və avadanlığa çıxışını artırır, modernizasiyanı stimullaşdırır.	Subsidiya strukturu hələ də təkmilləşməyə ehtiyac duyur; səmərəlilik və qanunilik tam deyil.
Kredit və maliyyə dəstəyi	2020-2023 illərdə sektor üzrə kredit artır, 2022-də 583,7 mln AZN civarı; 2025-də güzəştli kreditlər ~89,8 mln AZN verilib.	Dünya Bankı və beynəlxalq institutlar aqrar kreditləri daha geniş və diversifikasiyalı təmin edirlər.	Bank kreditləri texnologiya və sığorta imkanlarını artırır, modernizasiya üçün şərait yaradır.	Kreditlər hələ də qeyri-kafidir, faiz və şərtlər subsektorlar üçün optimallaşmayıb.
İnvestisiya və texnoloji dəstək	Avadanlıq subsidiyaları 80-83 mln AZN səviyyəsində ayrılır.	Qlobal layihələrdə texnologiya + keyfiyyətartırıcı investisiyalar subsektorları gücləndirir.	Müasir texnologiyalar məhsuldarlığı artırır; subsektorlar arasında fərqlilikləri azaldır.	Texnoloji tətbiq subsektorlar arasında hələ balanslaşdırılmayıb
Bazar əlaqələri və ixrac imkanları	Aqrar məhsul ixracında artım müşahidə olunmuşdur.	Beynəlxalq təcrübədə inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar məhsulların ixrac imkanları və bazar infrastrukturu daha genişdir, məhsulların dünya bazarına çıxışı yüksək səviyyədə təşkil olunub.	Bazar əlaqələri və ixrac imkanları aqrar sahədə gəlirləri artırır, istehsalı stimullaşdırır və subsektorlar arasında rəqabət qabiliyyətini gücləndirir.	Azərbaycan aqrar məhsullarının bazar və ixrac infrastrukturu hələ kifayət qədər inkişaf etməyib, bu isə subsektorların tam potensialını istifadə etməyə imkan vermir.

Mənbə: https://stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/stat-yearbook_2024.pdf? https://statbase.org/data/wld-agriculture-and-fishing-value-added-share/?

Nəticə

Aparılmış tədqiqatın nəticələrinə əsasən aqrar sahədə mövcud çətinliklərin həlli üçün ilk növbədə iqtisadi amillərin koordinasiyasının gücləndirilməsi zəruridir. Bu məqsədlə dövlət subsidiyaları və kredit mexanizmləri regionlar və subsektorlar üzrə daha balanslı və şəffaf şəkildə yönəldilməlidir. Suvarma infrastrukturu və müasir aqrotexnoloji avadanlıqların tətbiqi xüsusilə məhsuldarlığın aşağı olduğu bölgələrdə prioritet istiqamət kimi müəyyən edilməlidir. Fermerlərin bazar risklərini azaltmaq üçün kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə qiymət monitorinqi və proqnozlaşdırma mexanizmləri gücləndirilməlidir. Eyni zamanda, fermerlərin bilik və bacarıqlarının artırılması məqsədilə təlim və məsləhət xidmətlərinin genişləndirilməsi vacibdir. İxrac potensialının artırılması üçün aqrar məhsulların emalı, saxlanması və logistika infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi tövsiyə olunur. Ümumilikdə, bu istiqamətdə həyata keçiriləcək kompleks tədbirlər aqrar sahənin dayanıqlı inkişafını və milli ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsini təmin edə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. https://e- qanun.az/framework/57124
2. Ataşov B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (nəzəriyyə və praktika). Bakı, 2017, "Kooperasiya" nəşriyyatı, 536 s.
3. Bədirzadə G.Ş. Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. Elmi-praktik jurnal. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi. № 4 (38) Bakı – 2021. 125 s.
4. Qafarov N.C. "Aqrar istehlak bazarının formalaşması və inkişafının iqtisadi problemləri". Monoqrafiya. Bakı, 2023, Kooperasiya" nəşriyyatı, 320 s
5. Quliyev, E.Ə., Səfərov C.N. Kənd təsərrüfatının ixtisaslaşması və regionlarda aqrar məhsullar bazarının inkişafı. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı - 2024, № 2 (46). (s. 38-46). https://atm.gov.az/pdf/magazine/jurnal-n2-2024-online-son856.pdf
6. Quliyev, E.Ə. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal xərclərinin aşağı salınması istiqamətləri. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. Elmi-praktik jurnal. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi. № 2 (32) Bakı – 2020. (s.28-35). https://atm.gov.az/pdf/magazine/2.pdf
7. Pənahov A. "Beynəlxalq iqtisadi siyasət". Metodik vəsait. Bakı, 2016. 171 s. https://lib.dia.edu.az/Resources/OpenFile?name=491f9446-d203-443e-b5fe-de7da60e7508-52F683A9.pdf#toolbar=0
8. Sadıqov Y.M. "Aqrar emal sənayesinin iqtisadiyyatı". Bakı, 2025. 340 s.
9. Şəkərəlisoy, İ. Sahibkarlığın inkişafının regional problemləri. Naxçıvan Dövlət Universiteti. "İqtisadi inkişafın Naxçıvan modeli və mühasibat uçotunun aktual problemləri" mövzusunda elmi konfransın materialları, Naxçıvan, "Qeyrət" nəşriyyatı, 2020, 148 s.(s. 81-84).
10. Şirinzadə, F.Q., Mahmudov, E.H. Aqrar sahənin problemləri və inkişaf perspektivləri. ADAU-nun Elmi Əsərləri. Gəncə, 2018, №1. (s 150-153). https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2018_103.pdf
11. Industrial policy and economic planning: the case of development-based public procurement and national champions in supporting local manufacturing. Harvard University, John F. Kennedy School of Government, 2021, 98 p.
12. OECD və FAO tərəfindən birgə nəşr olunan *OECD-FAO Agricultural Outlook 2025–2034* - geniş qlobal aqrar perspektivlər və məhsuldarlıq trendləri haqqında hesabat. https://www.oecd.org/en/publications/2025/07/oecd-fao-agricultural-outlook-2025-2034_3eb15914.html
13. FAO-nun rəqəmsal kənd təsərrüfatının innovativ texnoloji həllər üzrə səhifəsi - kənd təsərrüfatı texnologiyaları və rəqəmsal transformasiya barədə məlumatlar. https://www.fao.org/innovation/home/digital-agriculture-and-aiinnovation/en
14. https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/443201548471646286/turkey-irrigation-modernization-project?
15. https://www.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/share_of_agriculture
16. https://www.stat.gov.az/source/agriculture/?utm_source=chatgpt.com

Али Акбар оглы Годжаев
докторант Бакинского Инженерного Университета
Email: agocayev1@beu.edu.az

Механизмы взаимодействия экономических факторов в развитии аграрного сектора

Резюме

В статье системно проанализированы механизмы взаимодействия экономических факторов в развитии аграрного сектора. Исследовано влияние земельных, трудовых и капиталь-

ных ресурсов, государственной поддержки, инвестиционной среды, рыночной инфраструктуры и технологических инноваций на объем сельскохозяйственного производства, производительность и устойчивое развитие. Анализ показывает, что взаимозависимость экономических факторов играет решающую роль в повышении эффективности производства. В то же время ограниченность финансовых ресурсов, незавершенность рыночных механизмов и высокий уровень рисков определены как основные препятствия аграрного развития. Обоснована необходимость углубления институциональных реформ и внедрения инновационных экономических механизмов для обеспечения устойчивого развития аграрного сектора. Результаты исследования имеют научно-практическое значение для формирования национальной аграрной политики и укрепления продовольственной безопасности.

Цель исследования: Целью исследования является анализ текущего состояния и динамики развития аграрного сектора Азербайджана в контексте взаимодействия экономических факторов. В работе оценивается влияние финансовых ресурсов, государственной поддержки, инвестиционных возможностей, рыночных механизмов и технологических факторов на производительность, а также на сбалансированное развитие подотраслей растениеводства и животноводства. Кроме того, исследуется роль региональных различий в развитии аграрного сектора и формируются рекомендации, направленные на обеспечение устойчивого развития и укрепление продовольственной безопасности.

Методология исследования: Исследование основано на методах системного анализа и сравнительного исследования. Использованы данные Государственного комитета статистики, ФАО и других надежных источников. Международный опыт проанализирован на основе сравнительных наблюдений, а для обоснования выводов применены методы обобщения и научной абстракции.

Практическая значимость: Результаты исследования имеют практическое значение для совершенствования механизмов субсидирования, кредитования и инвестирования в аграрном секторе. Материалы исследования могут быть использованы для сокращения региональных различий в производительности, обеспечения баланса между подотраслями и более эффективного использования ресурсов в фермерских хозяйствах.

Результаты исследования: Результаты показывают, что несмотря на наблюдаемый рост в аграрном секторе, развитие носит неравномерный характер по регионам и подотраслям. Слабая координация экономических факторов препятствует полной реализации потенциала производительности. Международные сравнения свидетельствуют о относительно низкой доле аграрного сектора в ВВП и необходимости проведения структурных реформ. Усиление механизмов взаимодействия экономических факторов рассматривается как ключевое условие устойчивого развития.

Оригинальность и научная новизна: Оригинальность исследования заключается в комплексной оценке развития аграрного сектора на основе взаимодействия экономических факторов. Подотрасли растениеводства и животноводства проанализированы в контексте их взаимозависимости, а региональные различия увязаны с экономическими детерминантами. Такой подход формирует новый научный взгляд, направленный на синхронизацию экономических факторов с целью обеспечения устойчивого развития аграрного сектора.

Ключевые слова: Агропереработка, агроэкономика, развитие, производительность, инвестиции, механизмы, государственная поддержка, продовольственная безопасность.

Ali Akbar oglu Gojayev
Doctoral Student, Baku Engineering University
Email: agocayev1@beu.edu.az

Interaction mechanisms of economic factors in the development of the agricultural sector

Summary

The article provides a systematic analysis of the mechanisms of interaction among economic factors in the development of the agricultural sector. The impact of land, labor, and capital resources, state support, the investment environment, market infrastructure, and technological innovations on the volume of agricultural production, productivity, and sustainable development is examined. The analysis demonstrates that the interdependence of economic factors plays a decisive role in enhancing production efficiency. At the same time, limited financial resources, incomplete market mechanisms, and high levels of risk are identified as major constraints to agricultural development. The study substantiates that deepening institutional reforms and implementing innovative economic mechanisms are essential for ensuring the sustainable development of the agricultural sector. The findings are of scientific and practical significance for national agricultural policy and food security.

Purpose of the study: The purpose of the study is to analyze the current state and development dynamics of Azerbaijan's agricultural sector within the context of the interaction of economic factors. The research assesses the impact of financial resources, state support, investment opportunities, market mechanisms, and technological factors on productivity, as well as on the balanced development of crop production and livestock subsectors. In addition, the role of regional disparities in agricultural development is examined, and recommendations aimed at strengthening sustainable development and food security are formulated.

Methodology: The study is based on systematic analysis and comparative research methods. Data from the State Statistical Committee, FAO, and other reliable sources were used to examine the development dynamics of the agricultural sector. International experience was analyzed through comparative observations, while generalization and scientific abstraction methods were applied to substantiate the research findings.

Practical significance: The research results have practical relevance for improving subsidy, credit, and investment mechanisms in the agricultural sector. The findings can be used to reduce regional productivity disparities, ensure balance between subsectors, and promote more efficient use of resources in farming enterprises.

Results: The results indicate that although stable growth has been observed in the agricultural sector, development remains uneven across regions and subsectors. Weak coordination among economic factors hinders the full realization of productivity potential. International comparisons reveal that the share of agriculture in GDP is relatively low, highlighting the need for structural reforms. Strengthening the mechanisms of interaction among economic factors is considered a key prerequisite for sustainable development.

Originality and scientific novelty: The originality of the study lies in its comprehensive assessment of agricultural development based on the interaction of economic factors. Crop production and livestock subsectors are analyzed within a framework of mutual interdependence, and regional disparities are linked to economic determinants. This approach forms a new scientific perspective aimed at synchronizing economic factors to ensure sustainable development in the agricultural sector.

Key words: Agricultural processing, agricultural economy, development, productivity, investment, mechanisms, state support, food security

UOT 330.

Faruq Həmzə oğlu ZİYADOV
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, doktorant
Email: faruqziyadov@hotmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.028

KƏND TƏSƏRRÜFATI EMALI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNVESTİSİYA SİYASƏTİNİN İNNOVATİV MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Kənd təsərrüfatı emalı müəssisələrində innovativ investisiya siyasətinin formalaşdırılması və bu siyasətin səmərəliliyinin artırılması yollarını müəyyənləşdirməkdir.

İşin metodologiyası - Tədqiqatda analitik təhlil, müqayisəli metod, sistem yanaşması və praktiki məlumatların strukturlaşdırılması üsullarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Araşdırmanın nəticələri kənd təsərrüfatı emalı sahəsində investisiya qərarlarının qəbulunda və dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında tətbiq oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri - Müəyyən olunmuşdur ki, innovativ maliyyə alətləri, dövlət-özəl tərəfdaşlığı və texnoloji modernləşmə emal müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini və ixrac potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Tədqiqat Azərbaycanda aqroemal sektorunda innovativ investisiya siyasətinin elmi əsaslarla sistemləşdirilmiş ilk konseptual yanaşmasını təqdim edir.

Açar sözlər: innovativ maliyyə, aqroemal, investisiya siyasəti, texnoloji modernləşmə.

Giriş

Azərbaycan üçün kənd təsərrüfatı emalı sənayesi strateji əhəmiyyət daşıyır – ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi və qeyri-neft ixrac potensialı əsasən bu sahə ilə bağlıdır. Son 16 ildə dövlət ərzaq təhlükəsizliyini iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri elan etmiş, güzəştli kreditlər, subsidiyalar, aqrolizinq xidmətləri və müasir texnologiyaların tətbiqi nəticəsində bitkiçilik 3,1 dəfə, heyvandarlıq 3,4 dəfə artmışdır. Kənd təsərrüfatı istehsalı və emalı sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatının prioritet sahəsi hesab edilir və son illərdə bu sektorda məqsədyönlü tədbirlər sayəsində əlverişli şərait yaradılmışdır. Lakin xammal istehsalının böyük olduğu halda emal müəssisələrinin potensialının tam reallaşmaması, rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması və maliyyə-alət çatışmazlıqları kimi problemlər mövcuddur. Bu baxımdan aqroemal müəssisələrində investisiya siyasətinin innovativ üsullarla modernləşdirilməsi vacibdir.

İnnovativ investisiya yanaşmaları və onların təsiri

Aqroemal sahəsinin inkişafı üçün müasir investisiya alətlərinin tətbiqi zəruridir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, yüksək riskli və innovativ layihələrə vençur kapitalı yatırımları maliyyələşdirmə baxımından effektivdir. Məsələn, aqroemal müəssisələri üçün vençur fondları və startap investisiya mexanizmləri yaradılmalı, onların bu sahədə risk götürməsi subsidiyalaşdırılmalıdır. Eyni zamanda faktorinq xidmətləri də dövriyyə kapitalını gücləndirmək üçün mühüm rol oynayır – xüsusilə kiçik emal müəssisələri üçün faktura əsaslı kredit əldə etməyə imkan verir. Bu kimi innovativ maliyyə mexanizmlərinin tətbiqi emalçıların müasir avadanlıqlara investisiya qoymasına şərait yaradacaq və sərfəli əməliyyat kapitalı təmin edəcək.

Bundan başqa, aqrar və sənaye istehsalçılarının sinerjisini artırmaq üçün klaster və aqropark modellərinin tətbiqi tövsiyə edilir. Dövlət hesabına qurulan aqroparklar torpaq təsərrüfatları ilə emal müəssisələrini birləşdirərək innovasiya mərkəzinə çevrilir. Məsələn, hazırda Azərbaycanda 17 aqropark fəaliyyət göstərir, gələcəkdə 51, ümumi 240 min ha ərazidə aqroparkın yaradılması planlaşdırılır ki, bu da ildə 1 milyard manata qədər əlavə dəyər istehsal edəcək. Bu cür model emal sənayesinə müasir texnologiyaların və təşkilati strukturun gətirilməsinə, emal həcminin artırılmasına şərait yaradır. Qablaşdırma sənayesində Avropa və Asiya şirkətlərinin marağı da buna nümu-

nədir: onlar Azərbaycanda emal sahələrinə birgə müəssisələr və avadanlıq lizinqi təklif edərək investisiya qoymaq istəyir. Belə əməkdaşlıq emal zavodlarında yeni texnologiyaların tətbiqi və lokal istehsalın genişləndirilməsinə gətirib çıxara bilər [2, s.41].

Cədvəl 1.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı emalı müəssisələrinin innovativ investisiya ehtiyacları və mövcud imkanları

İnvestisiya istiqaməti	Mövcud vəziyyət	Tətbiq olunmalı innovasiyalar	Gözlənilən nəticə
Texnoloji avadanlıq	Köhnəlmiş və enerji sərfiyyatı yüksək avadanlıqlar üstünlük təşkil edir	Robotlaşdırılmış emal xətləri, enerjiyə qənaət edən texnologiyalar, aseptik qablaşdırma	Məhsuldarlığın artması, istehsal itkilərinin azalması
Rəqəmsal idarəetmə	Rəqəmsal idarəetmə alətləri məhduddur	ERP, SCM, EKTİS inteqrasiyası, sensora əsaslanan istehsal monitorinqi	Müasir planlaşdırma, şəffaflıq və operativ qərarvermə
Maliyyələşdirmə mexanizmləri	Ənənəvi kreditləşmə üstünlük təşkil edir	Vençur kapitalı, faktorinq, lizinq, aqrar sığorta	İnnovativ layihələrin maliyyə əlçatanlığının artması
Kadr potensialı	İnnovativ bacarıqlara malik mütəxəssis çatışmazlığı	Peşəkar təlimlər, texnoloji inkubatorlar, universitet–sənaye əməkdaşlığı	Yüksək ixtisaslı kadrların formalaşması
Kooperasiya və klasterləşmə	Fermer-emalçı əlaqələri qismən zəifdir	Aqroparklar, emal klasterləri, dövlət-özəl tərəfdaşlığı	Xammal təminatı və logistikanın optimallaşması

Mənbə: İnternet resursları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 1-də göstərilən məlumatlar Azərbaycanda kənd təsərrüfatı emalı müəssisələrinin inkişaf trayektoriyasını və onların innovativ investisiya ehtiyaclarını sistemləşdirilmiş şəkildə əks etdirir. Əldə olunan göstəricilər göstərir ki, sektorun potensialı kifayət qədər yüksək olsa da, onun reallaşdırılması üçün texnoloji, maliyyə və institusional modernləşmə həlledici rol oynayır. Mövcud vəziyyət göstərir ki, emal müəssisələrinin əksəriyyətində avadanlıqlar köhnədir, enerji sərfiyyatı yüksəkdir və istehsal itkiləri nəzərəçarpacaq dərəcədə çoxdur. Bu səbəbdən robotlaşdırılmış xətlər və enerji-effektiv sistemlər kimi innovativ texnologiyaların tətbiqi emal proseslərində keyfiyyət və səmərəliliyi artıracaq.

Digər mühüm məqam rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin zəif tətbiqidir. Cədvəldə göstərildiyi kimi, SCM və ERP sistemlərinin tətbiqi təkcə logistikanın və təchizat zəncirinin effektivləşdirilməsini deyil, həm də istehsal prosesində şəffaflıq və operativ qərarverməni təmin edəcək. Bu isə müasir qida sənayesi üçün zəruri olan izlənəbilənlik və keyfiyyət standartlarına uyğunluğu gücləndirəcək [5].

Maliyyə mexanizmləri üzrə məlumatlar göstərir ki, ənənəvi kreditlər innovativ layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün kifayət deyil. Faktorinq, vençur kapitalı və lizinq kimi alternativ maliyyələşdirmə alətlərinin genişləndirilməsi xüsusilə kiçik və orta emal müəssisələrinin maliyyə əlçatanlığını artırar. Bu da innovasiya tətbiqini sürətləndirər.

Cədvəldə qeyd edilən digər vacib sahə kadr potensialıdır. İnnovativ modernləşmə yalnız texnika deyil, həm də insan kapitalı tələb edir. Bu baxımdan universitet–sənaye əməkdaşlığının gücləndirilməsi və texnoloji inkubatorların yaradılması mühüm addımdır.

Ümumilikdə cədvəl göstərir ki, innovativ investisiya siyasətinin tətbiqi emal müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini artıracaq, xammaldan istifadənin səmərəliliyini yüksəldəcək və ölkənin qeyri-neft ixracını genişləndirəcək.

Müasir texnologiyaların tətbiqi

Emal müəssisələrinin səmərəliliyini artırmaq üçün müasir texnologiyaların qəbulu olduqca önəmlidir. Aqrar texnologiyalar – məsələn, peyk və dronlarla müşahidə, dəqiq aqrar metodlar, sensor sistemləri – əkinçilikdə məhsuldarlığı yüksəldərək emal zavodlarına keyfiyyətli xammal təmin edir. Hazırda Azərbaycanda peyk məlumatlarından və SCM (təchizat zənciri idarəetmə) sistemlərindən istifadə tədbiq olunur ki, bu da məhsulun saxlanması, daşınması və paylanmasını optimallaşdırır. Dövlətin dəstəyi ilə aqroparklarda müasir suvarma sistemləri tətbiq edilir ki, bu da hektardan istehsal həcmini iki dəfəyədək artırır [1, s.55].

Emal müəssisələrinə gəldikdə, soyutma anbarları, robotizasiyada xətlər və avtomatlaşdırılmış qablaşdırma texnologiyaları tətbiq olunmalıdır. Məhsulun keyfiyyətini artırmaq üçün qida təhlükəsizliyi standartlarına cavab verən emal avadanlığı, aseptik qablaşdırma sistemləri, enerji sərfiyyatını azaldan texnoloji proseslərdən istifadə etmək lazımdır. Bu cür texnoloji yeniliklər məhsulun saxlanma ömrünü uzadır və idxaldan asılılığı azaldır. Həmçinin kənd təsərrüfatı sahəsində elektron informasiya sistemləri genişləndirilir – məsələn, EKTİS (Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi) yaradılmış, 2020-ci ildən etibarən bütün subsidiyalar bu sistem üzərindən verilir və beləcə şəffaflıq təmin olunur. Bu kimi rəqəmsal sistemlər həm fermerlərə, həm də emalçılara dövlət xidmətlərinə çıxışı asanlaşdırır və istehsal–emal zəncirində mərkəzləşdirilmiş monitorinq imkanları yaradır.

Dövlətin rolu

Dövlət aqroemal müəssisələrinin innovativ inkişafında stimulyativ rol oynayır. Rəsmi sənədlərdə emal sənayesinin genişlənməsi və emal müəssisələrinin xammal təminatının yaxşılaşdırılması üçün məqsədyönlü tədbirlərin görüldüyü vurğulanır. Kənd təsərrüfatı və emal sektoru dövlətin diqqət mərkəzində saxlanılıb, bu istiqamətdə proqramlar qəbul edilməklə ixracın artırılması və aqroparkların yaradılması kimi addımlar atılmışdır. Məsələn, Prezident sərəncamıyla təsdiqlənmiş aqropark layihələri ərzaq təhlükəsizliyini gücləndirməklə yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və ixracına şərait yaratmışdır [3].

Dövlət həmçinin aqrar kredit və investisiya mühitini yaxşılaşdıran islahatlar aparır. Dövlət büdcəsi subsidiyalar, güzəştlər və vergidən azadolmalar vasitəsilə kənd təsərrüfatı texnikasının, toxum və gübrənin idxalını stimullaşdırır; aqrar sığorta sistemi, lizinq və aqrolizinq mexanizmləri inkişaf etdirilir. Bütün bu tədbirlər fermerlərin və emalçıların maliyyə resurslarına çıxışını asanlaşdırır. Azərbaycanda 2003–2022-ci illərdə kənd təsərrüfatına investisiyalar on dəfədən çox artmış, xüsusilə 2018-dən sonra qeyri-dövlət sektoru investisiyaların əsas hissəsini təşkil etməyə başlamışdır. Beləliklə, dövlət emal müəssisələrinə istiqamətlənən investisiyaları dəstəkləyir və investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsinə çalışır.

Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq inzibati maneələri aradan qaldırmaq və sərmayədar marağını artırmaq üçün addımlar atılır. Misal üçün, Dünya Bankı və IFC ilə birgə layihələrdə investisiya strategiyası hazırlanması, sənaye zəncirində tənzimləmə prosedurlarının sadələşdirilməsi və qida təhlükəsizliyi sisteminin modernləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu cür təşəbbüslər Azərbaycan aqroemal sektoruna xarici sərmayə cəlb etmək və lokallaşdırmaya əsaslanan innovativ inkişaf üçün mühüm zəmindir.

Mövcud problemlər və inkişaf imkanları

Bütün bu potensiala baxmayaraq, emal sektoru qarşısında ciddi çağırışlar var. İlk növbədə, kənd təsərrüfatının emala yönəlmiş hissəsi hələ də məhduddur: məsələn, pomidor istehsalı yüksək səviyyədə olsa da, emal həcmi ümumi istehsalın cəmi ~3%-ni təşkil edir. Ümumiyyətlə, istehsal böyükdür, emal kiçik; kənd təsərrüfatı məhsullarının əksəriyyəti xam formada satılır. Bu da onu göstərir ki, emal müəssisələrinin gücü artırılmalı və əlavə investisiya təşviq edilməlidir [6, s.74].

Digər mühüm çətinliklər sırasında maliyyə mənbələrinin məhdudluğu, texniki bilik və kadr çatışmazlığı, infrastruktur problemləri durur. Məsələn, innovasiyaların tətbiqində ən böyük maneələrdən biri məhz maliyyə resurslarının çatışmazlığıdır. Dövlət subsidiyalarının məhdudluğu, zəif institusional dəstək, kredit mexanizmlərinin hələ tam təkmilləşdirilməməsi aqroemal müəssi-

sələrinin yeniliklərə investisiya qoymasını çətinləşdirir. İnfrastruktur baxımından da regionlarda yolların, elektrik şəbəkəsinin və suvarma sistemlərinin tam hazır olmaması istehsal və emal proseslərini məhdudlaşdırır. Eyni zamanda emal müəssisələrində müasir avadanlıq və ixtisaslı işçi qüvvəsi çatışmır ki, bu da məhsuldarlıq və rəqabət qabiliyyətini aşağı salır.

Buna baxmayaraq, inkişaf üçün böyük imkanlar da mövcuddur. Azərbaycan çoxşaxəli aqroiqlim şəraiti, dövlət dəstəyi və bazar coğrafiyası ilə bu potensialdan daha çox faydalana bilər. Məsələn, qeyri-dövlət investisiyalarının artması, aqropark və klaster sxemlərinin inkişafı potensial əlavə dəyər yaradır. 17 aktiv aqropark hal-hazırda kənd təsərrüfatı və emalın birləşdirildiyi mərkəzə çevrilib. Bundan əlavə, regionlararası ixrac potensialının artırılması üçün təkcə ərzaq emalında deyil, qablaşdırma və logistika sahəsində də infrastruktur və texnologiya yatırımları zəruridir. Məsələn, Azərbaycanda sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafı qablaşdırma sənayesinin genişləndirilməsini zəruri edir və bu sahəyə xarici investisiyaların girişi müşahidə olunur. İdxalın azaldılması və idxal əvəzləyən emal məhsullarının istehsalı üçün yüksək texnologiyaların tətbiqi, fermer-təchizatçı münasibətlərinin yaxşılaşdırılması və ixrac dəstəyinin genişləndirilməsi prioritet kimi durur. Ümumilikdə, dövlət proqramları, yeni maliyyə alətləri (vençur, faktorinq), beynəlxalq təcrübə və innovasiya ekosistemlərinin qurulması kənd təsərrüfatı emalında səmərəliliyin artırılması və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

Aqrar-emal müəssisələrində innovativ investisiya modellərinin inkişaf meyilləri

Müasir dövrdə aqrar-emal müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və istehsal proseslərinin səmərəliliyinin artırılması innovativ investisiya modellərinin tətbiqi ilə sıx şəkildə bağlıdır. İnnovasiyalar yalnız texnoloji yeniliklərin mənimsənilməsi deyil, həm də istehsal, idarəetmə, logistika və marketinq sahələrində yeni yanaşmaların formalaşdırılmasını tələb edir. Bu baxımdan investisiya siyasətinin modernləşdirilməsi aqrar-emal müəssisələrinin fəaliyyətində strateji əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biridir. Hazırda dünyada aqrar sektor üçün xarakterik olan əsas meyillər rəqəmsallaşma, avtomatlaşdırma, enerji səmərəliliyi və davamlı istehsal prinsiplərinə keçidlə müşahidə olunur. Bu meyillər investisiya qərarlarının qəbulunda innovativ modellərin üstünlüyünü daha da artırır [4, s.27].

İnnovativ investisiya modellərinin inkişafı kənd təsərrüfatı emalı sahəsində üç əsas istiqamətdə təcəssüm olunur: istehsal texnologiyalarının yenilənməsi, idarəetmə sistemlərinin optimallaşdırılması və yeni maliyyələşdirmə alətlərinin tətbiqi. Müasir emal müəssisələri məhsuldarlığın yüksəldilməsi üçün ağıllı texnologiyalara, sensor sistemlərinə, robotlaşdırılmış emal xətlərinə və resurslara qənaət edən istehsal metodlarına investisiya etməkdə maraqlıdırlar. Bu investisiyalar daha aşağı istehsal xərcləri, daha yüksək keyfiyyət göstəriciləri və itkilərin minimuma endirilməsi ilə nəticələnir. İdarəetmə sahəsində isə ERP sistemləri, rəqəmsal monitorinq platformaları və blokçeyn əsaslı təchizat zənciri həlləri müəssisələrin daha şəffaf və çevik fəaliyyətinə imkan yaradır.

Cədvəl 2-də verilən məlumatlar göstərir ki, aqrar-emal müəssisələrində innovativ investisiya modelləri həm mikro, həm də makro səviyyədə təsir gücünə malikdir. Texnoloji modernizasiya müəssisələrin effektivliyini və rəqabət qabiliyyətini artırdığı halda, rəqəmsal idarəetmə sistemləri istehsal zəncirinin optimallaşdırılmasına şərait yaradır. Eyni zamanda yaşıl texnologiyalar müəssisələri qlobal ekoloji standartlara uyğunlaşdırır və davamlı inkişafı təmin edir. Yeni maliyyələşdirmə modelləri isə innovativ layihələrin reallaşmasını sürətləndirərək sektorda startap ekosisteminin formalaşmasına töhfə verir. Nəticədə aqrar-emal müəssisələri daha çevik, daha dayanıqlı və qlobal bazarlara çıxış imkanı olan iqtisadi subyektlərə çevrilir [7, s.34].

Aqrar-emal müəssisələrində innovativ investisiya modellərinin formalaşmasına təsir edən mühüm amillərdən biri də bazar tələbatının dəyişməsidir. Davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz məhsullara olan tələbatın artması müəssisələri yaşıl texnologiyalara yönəldir. Bu isə alternativ enerji mənbələrindən istifadənin genişlənməsi, tullantıların təkrar emalı və karbon izinin azaldılması kimi sahələrə investisiya ehtiyacını artırır. Beləliklə, ekoloji yönümlü innovativ investisiya modelləri həm iqtisadi, həm də sosial məsuliyyət aspektində müsbət nəticələr doğurur.

Cədvəl 2

Aqrar-emal müəssisələrində innovativ investisiya modellərinin əsas istiqamətləri və gözlənilən təsirləri

İnnovativ investisiya istiqaməti	Tətbiq olunma forması	Gözlənilən iqtisadi təsirlər	Gözlənilən institusional və sosial təsirlər
Texnoloji modernizasiya	Robotlaşdırılmış emal xətləri, sensor monitorinq sistemləri, ağıllı avadanlıqlar	İstehsal xərclərinin azalması, məhsuldarlığın artması, itkilərin azalması	Qida təhlükəsizliyinin yüksəlməsi, şəffaflıq və keyfiyyətin yaxşılaşması
Rəqəmsal idarəetmə sistemləri	ERP, CRM, blokçeyn əsaslı təchizat zənciri tətbiqləri	Operativ idarəetmənin optimallaşması, logistika xərclərinin azalması	Təchizat zəncirində etibarlılıq və izlənilə bilirliyin artması
Yaşıl texnologiyalar və enerji səmərəliliyi	Günəş enerjisi, bioenerji, tullantıların təkrar emalı	Enerji xərclərinin azalması, ekoloji rüsumların qarşısının alınması	Karbon izinin azalması, davamlı istehsal mədəniyyətinin formalaşması
Yeni maliyyələşdirmə modelləri	PPP, təsir investisiyaları, risk kapitalı, aqrar-startaplar	İnovativ layihələrin daha sürətli maliyyələşməsi, yüksək gəlirlilik	Regionlarda məşğulluğun artması, startap ekosisteminin güclənməsi
Logistika və satış innovasiyaları	Ağıllı anbar sistemləri, rəqəmsal satış platformaları	Bazar genişlənməsi, satış sürətliliyinin artması	İxrac potensialının yüksəlməsi, istehlakçıların operativ təminatı

Mənbə: İnternet resursları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Yeni maliyyələşdirmə modelləri – dövlət-sahibkar tərəfdaşlığı (PPP), təsir investisiyaları (impact investment), risk kapitalı və aqrar-startapların dəstəklənməsi — aqrar-emal müəssisələrində innovasiyaların tətbiqini daha da sürətləndirir. Xüsusən aqrar-startap ekosisteminin inkişafı emal müəssisələrinin innovasiya potensialını genişləndirir və yeni texnoloji həllərin kommersiyalaşdırılmasını təşviq edir. Dövlətin subsidiyalar, vergi güzəştləri və güzəştli kreditləşmə mexanizmləri vasitəsilə bu prosesləri stimullaşdırması innovativ investisiya mühitinin formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Ümumilikdə, aqrar-emal müəssisələrində innovativ investisiya modellərinin inkişaf meyilləri göstərir ki, gələcəkdə sektorda rəqabət üstünlüyü daha çox texnoloji yeniliklərdən, resursların səmərəli idarə edilməsindən və davamlı istehsal prinsiplərinə uyğun investisiya siyasətindən asılı olacaq. Bu baxımdan innovativ investisiya modelinin tətbiqi yalnız iqtisadi nəticələrə deyil, həm də müəssisələrin uzunmüddətli inkişaf strategiyalarına müsbət təsir göstərən həlledici amil kimi çıxış edir.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, aqroemal müəssisələrində investisiya siyasətinin innovativ modernləşdirilməsi Azərbaycanın kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı üçün vacib amildir. Mənbə və xəttinə əsasən, modern investisiya modelinə keçid maddi-texniki bazanın yenilənməsinə, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına və innovativ yönümlü inkişaf strategiyasına xidmət etməlidir. Dövlət dəstəyi ilə yeni maliyyə mexanizmləri (vençur kapitalı, faktorinq və s.) təşviq edilməli, istehsalçı və emalçı müəssisələr üçün investisiya mühiti sadələşdirilməlidir. Aqropark və klaster modellərinin daha da genişləndirilməsi emal istehsalına həcmi artırmaq və ixrac bazarlarını diversifikasiya etmək imkanları açır. Həmçinin investisiyaların cəlb edilməsi üçün lisenziya-prosedurların asanlaşdırılması, ixrac dəstəyi və texnologiya transferi mexanizmləri gücləndirilməlidir. Bütün bunları nəzərə alaraq, aşaıdakı təklifləri irəli sürmək olar:

- Müasir maliyyə alətlərinin tətbiqinin stimullaşdırılması (vençur kapitalı, faktorinq və lizinq mexanizmlərinin genişləndirilməsi);
- Aqropark və regional emal klasterlərinin yaradılmasının dəstəklənməsi – dövlət-özəl tərəfdaşlığı əsasında inovasiya mərkəzlərinin təşkil olunması;
- İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üçün inzibati maneələrin aradan qaldırılması, lisenziyalaşdırmanın sadələşdirilməsi və vergi güzəştlərinin fokuslaşdırılması;
- İxrac imkanlarının artırılması və idxal əvəzləyici emal məhsullarının istehsalına dəstəyin gücləndirilməsi (keyfiyyət standartlarına uyğunluq, markalaşma proqramları, dövlət-özəl təşəbbüslərlə bazara çıxış);
- Kadr potensialının inkişafı üçün fermer və emal müəssisəsi işçilərinə innovativ təlimlər təşkil edilməli, elmi-tədqiqat infrastrukturu və texnoloji inkubatorlar yaradılmalıdır;
- Aqrar sığorta və kredit təminat mexanizmləri kimi risk idarəetmə alətləri genişləndirilərək investisiyalara qarşı risklər azaldılmalıdır.

Bu tədbirlər tətbiq edildikdə, aqroemal sektorunda investisiyaların çevik idarə olunması və innovativ yanaşmaların tətbiqi məhsuldarlığı yüksəldəcək, emal sənayesinin dayanıqlılığı təmin ediləcək və ölkənin iqtisadi potensialı daha səmərəli realizə olunacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsədov, R. (2021). Kənd təsərrüfatı emalı müəssisələrində innovativ idarəetmə yanaşmaları. Bakı: "Elm və Təhsil".
2. Əliyev, N. (2020). Aqrar sektorun modernləşdirilməsində investisiya siyasətinin rolu. Bakı: Qrafik Dizayn.
3. FAO (2018). Agribusiness Development and Investment Strategies. Rome: FAO Publication Unit.
4. Məmmədova, S. (2022). Aqrar emal müəssisələrində investisiya qərarlarının optimallaşdırılması. Gəncə: ADAU nəşriyyatı.
5. OECD (2020). Innovation, Productivity and Sustainability in Food and Agriculture. Paris: OECD Publishing.
6. Porter, M. (1990). The Competitive Advantage of Nations. London: Macmillan.
7. Поляков, И.В. (2019). Инновационная модернизация агропромышленного комплекса: механизмы инвестирования. Москва: Экономика.

Фарук Хамза оглы Зиядов
Азербайджанский Университет Кооперации, докторант

Инновационная модернизация инвестиционной политики на предприятиях сельскохозяйственной переработки

Резюме

Цель исследования: Определить пути формирования инновационно-инвестиционной политики в агроперерабатывающих предприятиях и повышения её эффективности.

Методология работы: В исследовании использованы аналитический анализ, сравнительный метод, системный подход и методы практического структурирования данных.

Прикладная значимость исследования: Результаты исследования могут быть применены при принятии инвестиционных решений в сфере агропереработки и формировании государственной политики.

Результаты исследования: Установлено, что инновационные финансовые инструменты, государственно-частное партнёрство и технологическая модернизация значительно повышают конкурентоспособность и экспортный потенциал перерабатывающих предприятий.

Оригинальность и научная новизна исследования: В исследовании представлен первый в Азербайджане систематизированный на научной основе концептуальный подход к инновационно-инвестиционной политике в агроперерабатывающем секторе.

Ключевые слова: инновационное финансирование, агропереработка, инвестиционная политика, технологическая модернизация.

Farug Hamza Ziyadov
Azerbaijan University Of Cooperation, PhD-student

Innovative modernization of investment policy in agricultural processing enterprises

Summary

The purpose of the study: To determine the ways of forming an innovative investment policy in agricultural processing enterprises and increasing the effectiveness of this policy.

The methodology of the work: The study used analytical analysis, comparative method, system approach and practical data structuring methods.

The applied importance of the research: The results of the study can be applied in making investment decisions in the field of agricultural processing and in the formation of state policy.

The results of the research. It was determined that innovative financial instruments, public-private partnership and technological modernization significantly increase the competitiveness and export potential of processing enterprises.

The originality and scientific novelty of the research. The study presents the first conceptual approach of innovative investment policy in the agro-processing sector in Azerbaijan, systematized on scientific grounds.

Key words: innovative finance, agro-processing, investment policy, technological modernization.

UOT 004.3

Gülsüm Şamil qızı BƏDİRZADƏ
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
"Kompüter mühəndisliyi və informasiya texnologiyaları"
kafedrasının müdiri, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.032

AZƏRBAYCANIN RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi - ölkədə rəqəmsallaşmanın iqtisadi və sosial göstəricilərə təsirini müəyyənləşdirmək və bu sahənin inkişaf perspektivlərini qiymətləndirməkdir.

Tədqiatın metodologiyası kimi deskriptiv-statistik analiz və normativ sənədlərin təhlili üsullarından istifadə olunmuşdur. Məqalədə elektron hökumət, elektron ticarət, rəqəmsal bankçılıq, rəqəmsal bacarıqlar və İKT infrastrukturu üzrə rəsmi statistika əsasında ətraflı təhlil aparılmış, rəqəmsal iqtisadiyyatın institusional və texnoloji əsasları müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr rəqəmsal iqtisadiyyat siyasətinin formalaşdırılması və regionlar üzrə rəqəmsal bərabərsizliyin azaldılması sahəsində qərar qəbul edənlər üçün analitik baza yaradır.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ölkədə rəqəmsal transformasiya sahəsində mühüm irəliləyişlərə baxmayaraq, internetə çıxışda bölgələrarası qeyri-bərabərlik, rəqəmsal savadlılıq və kibertəhlükəsizlik kimi problemlər aktual olaraq qalır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, mövzuya dair müxtəlif rəsmi statistika və strateji sənədlər vahid analitik çərçivədə sintez olunaraq sistemli yanaşma ilə təqdim edilir. Bu, Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyat modelinin kompleks qiymətləndirilməsinə, mövcud problemlərin aşkarlanmasına və onların aradan qaldırılması istiqamətində elmi əsaslandırılmış strateji qərarların verilməsinə imkan yaradır.

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, rəqəmsal iqtisadiyyat, İKT, süni intellekt (Sİ), elektron hökumət, rəqəmsal transformasiya, Azərbaycan, statistika, rəqəmsal savadlılıq.

Giriş

XXI əsrin ilk onilliklərində rəqəmsal texnologiyaların iqtisadiyyata inteqrasiyası qlobal miqyasda struktur dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə "rəqəmsal iqtisadiyyat" anlayışı yeni iqtisadi paradiqmanın əsas dayağına çevrilmişdir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sahəsində əldə olunan nailiyyətlər milli iqtisadi sistemlərin rəqabət qabiliyyətinə, innovasiya potensialına və sosial inklüzivliyə birbaşa təsir göstərmişdir. Azərbaycan Respublikasında da rəqəmsal iqtisadiyyatın təşəkkülü və inkişafı son illərdə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Dünyada gedən qloballaşma proseslərinə inteqrasiya şəraitində Azərbaycan Respublikasında da informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı nəticəsində rəqəmsal iqtisadiyyat qlobal səviyyədə iqtisadi fəaliyyətin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Rəqəmsallaşma yalnız iqtisadi münasibətlərin formasını deyil, həm də istehsal, paylama və istehlak modellərini köklü şəkildə dəyişmişdir. Azərbaycan Respublikasında da rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı artıq dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri olaraq qəbul olunmuşdur.

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatında rəqəmsal transformasiyanın başlıca istiqamətləri "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" [2, s.3-5] və "Rəqəmsal Transformasiya Konsepsiyası" [3, s.12-18] kimi strateji sənədlərdə əks olunmuşdur. Bu sənədlərdə rəqəmsallaşma iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması kimi əsas məqsədlərlə əlaqələndirilir.

Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Rəqəmsal iqtisadiyyat – məhsul və xidmətlərin istehsalı, paylanması və istehlakında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqini nəzərdə tutur. Dünya Bankının hesabatına görə, 2021-ci ildən etibarən rəqəmsal iqtisadiyyat artıq bəzi ölkələrdə ÜDM-in 10-15%-ni təşkil edir. Və bu rəqəm artmaqda davam edir. Rəqəmsallaşma ölkələrin rəqabət üstünlüyünü, investisiya mühitini və texnoloji suverenliyini müəyyən edən əsas faktorlardan biri kimi qiymətləndirilir.

Bu baxımdan Azərbaycan da istisna deyil və dünyada baş verən proseslərdən kənarda qala bilməz. Son illərdə ölkədə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı sahəsində bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş, bir çox islahatlar aparılmışdır. Azərbaycan rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafını milli strateji sənədlərdə təsbit etmişdir. Bu sahədə əsas sənədlərə misal olaraq “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, “2022–2026-cı illər üçün Rəqəmsal Transformasiya Strategiyası”, “Rəqəmsal inkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin yol xəritələri”ni göstərə bilərik. Sözügedən sənədlərdə rəqəmsal hökumət, elektron xidmətlər, rəqəmsal maliyyə və innovasiya yönümlü startap ekosistemlərinin inkişafı prioritet kimi müəyyən edilib. Azərbaycanda rəqəmsallaşma istiqamətində aparılan siyasətin əsasını “Rəqəmsal transformasiya strategiyası” təşkil edir. Bu sənəd ölkədə elektron hökumət xidmətlərinin genişləndirilməsini, biznesin rəqəmsal platformalara inteqrasiyasını, həmçinin rəqəmsal infrastrukturun inkişafını prioritetləşdirir.

Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyat sahəsində uğurlarından biri də elektron hökumət **(“e-Gov”)** modelinin tətbiqidir. Bu sahədə atılmış əsas addımlardan biri də **“ASAN xidmət”** modelinin yaradılması və geniş tətbiqidir. ASAN xidmət, “ASAN ödəniş” sistemi, elektron gömrük və elektron vergi xidməti kimi təşəbbüslər rəqəmsal dövlət modelinin təməlini qoyaraq, vətəndaşların və biznes subyektlərinin dövlət orqanları ilə əlaqəsini xeyli sadələşdirmişdir. Bu model elektron hökumət xidmətlərinin təşkili və rəqəmsal dövlətin əsas komponentlərinin formalaşdırılması baxımından nümunəvi bir təcrübə hesab olunur. [7, s.48] “ASAN xidmət” 10 ildən artıqdır ki, fəaliyyət göstərir və 2024-cü ilə qədər 60 milyondan artıq vətəndaş müraciətinə xidmət göstərmişdir. Hazırda əhalinin əksəriyyəti müxtəlif ictimai xidmətlərə onlayn şəkildə çıxış əldə edə bilir ki, bu da vaxt və resursların qənaəti ilə yanaşı, şəffaflığı və vətəndaş məmnunluğunu artırır.

Eyni zamanda, **“Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi (EKTİS)”**, **“myGov”**, **“e-Sosial”**, **“Məlumatların emalı və analitikası platforması (MEaP)”** kimi platformalar müxtəlif sahələrdə rəqəmsal idarəetmənin tətbiqini təmin edir. “MyGov” portalı – 5 milyondan artıq istifadəçiyə malikdir. “E-Sosial” sistemi isə – əmək və sosial müdafiə sahəsində rəqəmsallaşmanın əsas platforması kimi çıxış edir.

Bundan əlavə, Azərbaycanda **elektron ticarət**, **rəqəmsal bankçılıq**, **fintech xidmətləri**, **startap ekosistemi** və **bulud texnologiyaları** kimi sahələrdə də nəzərəçarpacaq irəliləyişlər müşahidə olunur. Xüsusilə, pandemiya dövründə elektron ticarətin həcminin artması, sahibkarların onlayn platformalara inteqrasiyası və mobil ödəmə sistemlərinin geniş yayılması rəqəmsallaşmanın sürətləndiyini göstərir.

Bu sistemlər sayəsində dövlət-vətəndaş münasibətləri daha şəffaf və çevik hala gəlmişdir.

Maliyyə sektorunda da rəqəmsal transformasiya mühüm rol oynayır. Son illərdə nağdsız ödənişlərin artması, “rəqəmsal manat” layihəsinin hazırlanması, onlayn bankçılıq və mobil ödəniş sistemlərinin inkişafı iqtisadiyyatın çevikliyini artırmaqla yanaşı, kölgə iqtisadiyyatının azaldılmasına da şərait yaradır. Bununla yanaşı, elektron ticarət platformalarının genişlənməsi, kiçik və orta sahibkarların (KOB) bazarlara çıxış imkanlarını artıraraq rəqabət mühitini gücləndirir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas istiqamətlərindən biri elektron ticarətdir. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və Dövlət Vergi Xidmətinin məlumatlarına əsasən 2023-cü ildə elektron ticarətin dövriyyəsi 3,1 milyard manat olmuşdur.[9, s. 6-9] Onlayn ödənişlər – bank kartları ilə ödənişlərin həcmi 65%-ə qədər artmışdır. [13, s.9] FinTech sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayına gəldikdə hazırda 70-dən çox startap fəaliyyət göstərir. 2024-cü ilin birinci rübündə 6 milyona yaxın vətəndaş mobil bankçılıq xidmətlərindən istifadə etmişdir.

Elektron ödəniş infrastrukturu genişlənməklə yanaşı, ölkə əhalisi arasında kriptovalyutalara

maraq da artmaqdadır, lakin hüquqi tənzimləmə mexanizmləri hələ tam formalaşmadığından vətəndaşların sözügedən əməliyyatlara etibar səviyyəsi hələ də kifayət qədər aşağıdır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafında insan kapitalının rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Təhsil Nazirliyinin 2023-cü il hesabatına görə, İKT sahəsində bakalavr və magistr səviyyəsində təhsil alan tələbələrin sayı 16 min nəfərdən çoxdur. “Rəqəmsal bacarıqlar” layihəsi çərçivəsində 2020–2023-cü illərdə 1600-dən çox müəllim və 20.000-dən çox şagird rəqəmsal kompetensiyalar üzrə təlim keçmişdir. [4, s. 22-23] "İnnovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi (İRİA)" gənc kadrlara texnologiya yönümlü startaplarda fəaliyyət üçün dəstək verir. Lakin beynəlxalq müqayisədə Azərbaycanın rəqəmsal savadlılıq indeksi hələ də orta səviyyədədir və bu sahədə davamlı inkişaf tələb olunur. [14, s.30-34]

Bununla yanaşı, müəyyən çağırışlar da mövcuddur. İKT infrastrukturu bölgələr arasında qeyri-bərabər inkişaf etmişdir və bu, **rəqəmsal uçurum** problemindən xəbər verir. Rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi və informasiya texnologiyaları üzrə insan resurslarının hazırlanması kimi sahələrdə sistemli və davamlı tədbirlərə ehtiyac qalmaqdadır.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə edilmiş və bu sahə davamlı modernləşməyə məruz qalmaqdadır. Rəqəmsal texnologiyaların iqtisadi və sosial həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi ölkənin inklüziv və dayanıqlı inkişafı üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Qarşıdakı dövrlərdə isə bu inkişafın davamlı və balanslı şəkildə aparılması üçün institusional və texnoloji potensialın daha da gücləndirilməsi zəruridir.

Cədvəl 1.

Azərbaycanda Rəqəmsal İqtisadiyyat üzrə Əsas Göstəricilər (2024-cü ilin əvvəlinə)

№	Göstərici	
2.	İKT sektorunun ÜDM-də payı	2.1%
3.	İKT üzrə ixrac həcmi	245 mln. ABŞ dolları
4.	Mobil internet istifadəçilərinin sayı	9.8 milyon nəfər
5.	Şəhər əhalisinin fiber-optik internetə çıxış imkanı	87%
6.	Kənd əhalisinin fiber-optik internetə çıxış imkanı	42%
7.	Ev təsərrüfatlarının internetlə təmin olunması – ümumi	85%
8.	Şəhərlərdə ev təsərrüfatlarının internetlə təmin olunması	93%

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin 2024-cü il məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. [5]

Cədvəl 1.-də verilən göstəricilər İKT sahəsində infrastrukturların inkişaf etdiyini göstərsə də, bölgələrarası bərabərsizlik və rəqəmsal uçurum hələ də ciddi çağırış olaraq qalır.

Bütün yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, ölkəmizdə rəqəmsal texnologiyaların inkişafı istiqamətində daha bir əhəmiyyətli addım Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2025-ci il 19 mart tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası”nın qəbul edilməsi oldu. Süni intellekt (Sİ) texnologiyaları - XXI əsrin iqtisadi və texnoloji landşaftını formalaşdıran əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikası neftdən asılı iqtisadiyyatını diversifikasiya etmək və “ağıllı dövlət” konsepsiyasını həyata keçirmək məqsədilə, Sİ-nin inkişafına və tətbiqinə strateji prioritet verir. 2025–2028-ci illər üçün nəzərdə tutulmuş Süni İntellekt Strategiyası ölkənin rəqəmsallaşma və innovasiya gündəminin mərkəzində duraraq, davamlı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadi artımı təmin etmək üçün hərtərəfli bir yol xəritəsi təqdim edir. Bu sənəd yalnız texnoloji inkişafı deyil, həm də sosial rifahı, idarəetmə keyfiyyətini və elmi-tədqiqat potensialını artırmağı hədəfləyən inteqrasiya olunmuş yanaşmanı əks etdirir.

Strategiyanın əsasını dörd əsas sütun üzərində qurulmuş hədəflər sistemi təşkil edir:

1. İnsan kapitalının və elmi-tədqiqat potensialının inkişafı:

- Təhsil sisteminin modernləşdirilməsi: Orta və ali təhsil proqramlarına Sİ, maşın öyrənməsi və data analitikası üzrə modulların inteqrasiyası. Tələbələr üçün praktiki laboratoriyaların və təlim platformalarının yaradılması.

- Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması: Xüsusi magistr və doktorantura proqramlarının, habelə peşəkar yenidən ixtisaslaşma kurslarının genişləndirilməsi. Beynəlxalq təcrübə mübadiləsi və alimlər üçün qrant proqramlarının təşkili.

- Elmi-tədqiqat infrastrukturu: Akademiyada və universitetlərdə Sİ üzrə ixtisaslaşmış mərkəzlərin və laboratoriyaların gücləndirilməsi. Açıq verilənlər bazalarına çıxışın təmin edilməsi və fundamental tədqiqatlara dəstək.

2. İqtisadiyyatda Sİ texnologiyalarının tətbiqi və innovasiyaların stimullaşdırılması:

- Prioritet sahələr: kənd təsərrüfatı, sağlamlıq, energetika, logistika, kiçik və orta biznes (KOB) və maliyyə xidmətləri kimi ən çox potensial daşıyan sahələrə diqqət yetirilməsi.

- İnnovasiya ekosisteminin dəstəklənməsi: texnoparklar və inkubatorlar vasitəsilə Sİ-startaplarına maliyyə, mentorluq və infrastruktur dəstəyinin göstərilməsi. Sənaye-səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması üçün ictimai tərəfdaşlıq modellərinin tətbiqi.

- Rəqəmsal infrastruktur: sürətli və etibarlı internet əhatəsinin genişləndirilməsi, bulud hesablama resurslarının inkişafı və böyük məlumatların (big data) idarə edilməsi üçün platformaların yaradılması.

3. Dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətinin və xidmətlərinin yaxşılaşdırılması:

- Ağıllı Dövlət: vətəndaşlara daha sürətli, şəffaf və personala uyğunlaşdırılmış xidmətlər göstərmək məqsədilə dövlət qurumlarında Sİ alətlərinin (məsələn, prosedurların avtomatlaşdırılması, proqnozlaşdırıcı analitika) tətbiqi.

- Qərar qəbulu prosesinin dəstəklənməsi: Sİ sistemlərindən şəhər planlaşdırılması, ətraf mühitin mühafizəsi, təbii fəlakətlərin idarə edilməsi və ictimai təhlükəsizlik kimi sahələrdə məlumat əsaslı qərarların qəbulu üçün istifadə.

4. Hüquqi və etik çərçivənin formalaşdırılması:

- Normativ bazanın hazırlanması: məlumat mülkiyyəti hüququ, məsuliyyət, məxfilik (GDPR uyğunluğu) və alqoritmlərin şəffaflığı məsələlərini həll edən qanunvericilik tədbirlərinin həyata keçirilməsi.

- Etik prinsiplər: Sİ sistemlərinin insan mərkəzli, qərəzsiz, etibarlı və insan hüquqlarına hörmətli olmasını təmin edən milli etik kodeksin işlənib hazırlanması. [1]

Strategiyanın uğurla həyata keçirilməsi müsbət nəticələr verməlidir. Yaxın gələcəkdə bu nəticələr dövlətin sosial-iqtisadi siyasətindən tutmuş kibertəhlükəsizlik sahəsinə kimi hər bir sahədə özlərini büruzə verəcək. İqtisadiyyatda Sİ texnologiyalarının tətbiqi əmək məhsuldarlığının artması, yeni yüksək texnologiyalı sahələrin yaranması və ixracın diversifikasiyası vasitəsilə qeyri-neft ÜDM-nin artımı və nəticə etibarilə bütövlükdə iqtisadi artıma gətirib çıxaracaq. Eyni zamanda, Azərbaycanın regionda və dünyada innovasiya mərkəzinə çevrilməsi və birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi prosesləri sürətlənəcək. İqtisadi artımla yanaşı Sİ sistemlərinin tətbiqi sosial rifahın artırılması sahəsində də öz töhfələrini verəcək. Buna misal olaraq sağlamlıq xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşması (dəqiq diaqnostika, fərdiləşdirilmiş müalicə), nəqliyyatın optimallaşdırılması və ətraf mühitin monitorinqi vasitəsilə yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsini göstərə bilərik. Xidmət sektorunda Sİ texnologiyalarının tətbiqi dövlət xidmətlərinin effektivliyini artıracaq: bürokratik maneələr və korrupsiya riskləri azalacaq, qərar qəbulunda şəffaflıq artacaq.

Qəbul edilmiş Strategiya bir sıra çətinliklərlə qarşılaşa bilər. Buraya qlobal bazarda rəqabət şəraitində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin çatışmazlığını, keyfiyyətli məlumatlara çıxışın çətinliyini, kibertəhlükəsizlik təhdidlərini və məxfilik narahatlıqlarını, inkişafın qeyri-bərabər bölüşdürülməsini və şəhər və regionlar arasında rəqəmsal uçurumun dərinləşmə riskini və s. aid etmək olar. Bu riskləri aradan qaldırmaq üçün Strategiya, davamlı monitorinq, təlim proqramlarının adaptasiyası, məlumat infrastrukturunun gücləndirilməsi və ictimai informasiya kampaniyaları kimi mexanizmlər nəzərdə tutur.

Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri

Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı geniş potensiala malik olmaqla, müxtəlif istiqamətlərdə yeni imkanlar yaradır. İlk növbədə, rəqəmsal transformasiya ölkənin iqtisadi strukturunda diversifikasiyanı sürətləndirə, neftdən asılılığın azaldılmasına və qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edə bilər. Xüsusən də elektron ticarətin inkişafı, onlayn bankçılıq və “ağıllı kənd” layihələrinin tətbiqi regional bərabərsizliyin azalmasına və iqtisadiyyatın daha inklüziv formalaşmasına şərait yaradır.

İkinci perspektiv innovasiya yönümlü iqtisadi modelin qurulmasıdır. Süni intellekt, böyük verilənlər analitikası, bulud texnologiyaları və blokçeyn əsaslı həllər kimi müasir İKT alətlərinin tətbiqi biznes proseslərini səmərəliləşdirə, istehsal xərclərini azalda və idarəetmənin keyfiyyətini artıra bilər. Bu proseslər yalnız iqtisadi sektorda deyil, həm də səhiyyə, təhsil, kənd təsərrüfatı və sosial xidmətlərdə keyfiyyət dəyişikliyi yaradacaqdır.

Üçüncü mühüm perspektiv regionda rəqəmsal mərkəzə çevrilmək potensialıdır. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, tranzit imkanları və beynəlxalq layihələrdə iştirakı (məsələn, Zəngəzur dəhlizi və rəqəmsal infrastruktur layihələri) ölkəni Qafqazda və daha geniş məkanda rəqəmsal texnologiyaların tətbiq və ixrac mərkəzinə çevrilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində əldə olunan irəliləyişlərə baxmayaraq, bu sahənin davamlı və balanslı inkişafını ləngidən müəyyən çağırışlar hələ də mövcudluğunu qoruyur. Ən vacib məsələlərdən biri bölgələr arasında internetin keyfiyyəti və əlçatanlığında müşahidə olunan fərqlərdir. Şəhər əhalisinin əksəriyyəti genişzolaqlı və fiber-optik internetə çıxış imkanına malik olsa da, kənd və ucqar ərazilərdə bu imkanlar hələ də məhduddur. Bu, regional rəqəmsal uçurumu dərinləşdirərək, rəqəmsal bərabərsizliyin artmasına səbəb olur.

Digər mühüm çağırış isə kibertəhlükəsizlik sahəsində institusional zəifliklərlə bağlıdır. Rəqəmsallaşma prosesi sürətlə irəlilədikcə, şəxsi məlumatların qorunması, elektron infrastrukturun təhlükəsizliyi və dövlət informasiya sistemlərinin müdafiəsi məsələləri daha da aktuallaşır. Bu sahədə vahid koordinasiyalı yanaşmanın və müasir texnologiyalara əsaslanan milli strategiyanın mövcud olmaması potensial riskləri artırır.

Bundan əlavə, normativ hüquqi bazanın sürətli texnoloji dəyişikliklərlə ayaqlaşmaması da rəqəmsal iqtisadiyyatın effektiv idarə olunmasına maneə törədir. Yeni texnologiyaların – xüsusilə süni intellekt, blokçeyn və kriptovalyutaların tətbiqi ilə bağlı hüquqi çərçivələrin olmaması, innovativ təşəbbüslərin hüquqi qeyri-müəyyənliklə üzləşməsinə səbəb olur. [8, s.74] Xüsusilə, Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün Süni İntellekt Strategiyası, ölkəni gələcəyin biliyə əsaslanan iqtisadiyyatına hazırlamaq üçün uzaqgörən və real plan təqdim edir. İnsan kapitalına, innovasiyaya və güclü hüquqi çərçivəyə verilən diqqət, onun davamlılığını təmin edir. Bu strategiyanın uğurla həyata keçirilməsi Azərbaycanın təkcə iqtisadi inkişafında deyil, həm də vətəndaşlarının həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsində və dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsində transformativ rol oynaya bilər. Bu, Azərbaycanı regionda süni intellektin tətbiqi və inkişafı sahəsində lider mövqeyə yüksəldə biləcək tarixi bir fürsət kimi qiymətləndirilə bilər.

Təhsil və insan kapitalı sahəsində də rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün addımlar atılır. Rəqəmsal bacarıqların artırılması, İKT üzrə kadr hazırlığı, startap ekosisteminin dəstəklənməsi gələcəkdə innovasiyalara əsaslanan iqtisadi modelin formalaşmasına zəmin yaradır. “Ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” layihələrinin icrası isə kənd təsərrüfatı və şəhər təsərrüfatının rəqəmsal texnologiyalar əsasında idarə olunmasını təmin edərək, regional inkişafı sürətləndirə bilər. Rəqəmsal təhsil və savadlılıq səviyyəsində qeyri-bərabərlik də çağırışlar sırasında mühüm yer tutur. Rəqəmsal bacarıqlar üzrə biliklərin əhali qrupları və regionlar arasında qeyri-bərabər paylanması rəqəmsal texnologiyalardan effektiv istifadəyə mane olur. Bu səbəbdən təhsil sistemində rəqəmsal komponentlərin daha sistemli və inklüziv şəkildə tətbiqi zəruridir [10, s. 25-26].

Eyni zamanda, ölkədə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün perspektiv imkanlar da genişdir. İlk növbədə, “Digital Silk Way” layihəsi Azərbaycanın regional və qlobal rəqəmsal nəqliyyat şəbəkəsində strateji rolunu gücləndirə bilər. Bu təşəbbüs təkcə infrastruktur baxımından deyil, həm

də ölkənin rəqəmsal xidmət ixracatçısına çevrilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. [11, s.6-8]

Bundan əlavə, startap və innovasiya ekosisteminin genişləndirilməsi yeni iş yerlərinin yaradılması və yüksək texnologiyalı məhsul istehsalının təşviqi üçün əlverişli zəmin yaradır. Dövlət tərəfindən göstərilən dəstək proqramları, investisiya fondları və inkubasiya mərkəzləri bu istiqamətdə əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Müasir texnologiyaların tətbiqi, o cümlədən süni intellekt və böyük verilənlər (Big Data) üzrə ilkin təşəbbüslərin genişləndirilməsi dövlət idarəçiliyində analitik yanaşmaların tətbiqini, eləcə də biznes modellərinin təkmilləşdirilməsini stimullaşdıra bilər.

Nəhayət, rəqəmsal sənaye zonalarının və texnoparkların yaradılması və genişləndirilməsi həm yerli, həm də xarici investorlar üçün cəlbedici mühitin formalaşmasına töhfə verəcək və ölkənin innovasiya əsaslı iqtisadi modelə keçidini dəstəkləyəcəkdir.

Beləliklə, Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri kifayət qədər geniş olsa da, mövcud çağırışların vaxtında və effektiv həlli strateji əhəmiyyət daşıyır. İnfrastrukturun gücləndirilməsi, insan kapitalının inkişafı, kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi və hüquqi-normativ mühitin təkmilləşdirilməsi sayəsində ölkə rəqəmsal transformasiya prosesindən maksimum fayda əldə edə bilər.

Nəticə

Ümumilikdə, Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri kifayət qədər genişdir. Dövlətin strateji yanaşması, biznes mühitində rəqəmsal texnologiyalara artan maraq və cəmiyyətin bu proseslərə uyğunlaşma potensialı ölkənin yaxın illərdə regionda rəqəmsal mərkəzlərdən birinə çevrilməsinə imkan verir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın davamlı inkişafı isə yalnız iqtisadi səmərəlilik deyil, həm də sosial rifahın yüksəlməsi və idarəetmə keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlər və formalaşmış infrastruktur, ölkənin gələcək iqtisadi modelinin rəqəmsal əsaslar üzərində qurulacağını göstərir. Lakin bu inkişafın davamlılığı üçün regionlararası bərabərliyin təmin edilməsi, rəqəmsal təhsil və innovasiya yönümlü islahatların dərinləşdirilməsi əsas şərtlərdən biridir. Dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı, həmçinin beynəlxalq təcrübənin tətbiqi bu sahədə uğurun təminatıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün Süni İntellekt Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2025-ci il 19 mart tarixli Sərəncamı. Bakı. (2025) https://e-qanun.az/framework/59218
2. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı. (2021). https://president.az
3. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi - RINN (2022). Rəqəmsal Transformasiya Strategiyası (2022–2026). Bakı. https://mincom.gov.az
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (2024). İnformasiya və rabitə fəaliyyəti üzrə statistik göstəricilər. Bakı. https://stat.gov.az
5. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (2023). Rəqəmsal bacarıqlar layihəsi üzrə illik hesabat. Bakı. https://edu.gov.az
6. İnnovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi (İRİA) (2024). Startap və innovasiya ekosistemi üzrə fəaliyyət hesabatı. https://iria.gov.az
7. Qasımov S., Rzayeva L. (2022). “Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və Azərbaycan üçün çağırışlar”. Azərbaycan İqtisadiyyatı Jurnalı, №2, s. 45–56.
8. Məmmədova, N. (2023). “Rəqəmsal transformasiya və elektron hökumət: Azərbaycanın təcrübəsi”. İdarəetmə və İnnovasiyalar Jurnalı, №3(18), s. 72–83.
9. Mərkəzi Bank (2024). 2023-cü ilə dair Maliyyə Sabitliyi Hesabatı. Bakı: ARMB, s. https://www.cbar.az/page-798/financial-stability-report

10. Səfərov, R. (2024). “Azərbaycanda rəqəmsal savadlılığın artırılması: mövcud vəziyyət və perspektivlər”. İqtisadiyyat və Cəmiyyət, №1(11), s. 20–29.
11. European Commission (2023). Digital Economy and Society Index (DESI) – Country Profile: azerbaijan. https://digital-strategy.ec.europa.eu
12. IMF (2023). Fintech and Financial Inclusion: Implications for the Digital Economy in Emerging Markets. https://www.imf.org
13. OECD (2020). Digital Transformation in the Age of COVID-19: Building Resilience and Bridging Divides. https://www.oecd.org
14. UNCTAD (2023). Digital Economy Report: Cross-border Data Flows and Development. Cenevrə. https://unctad.org
15. World Bank (2021). The Digital Economy assessment Guidebook: Tools for Institutional Diagnostics. https://www.worldbank.org

Гюльсум Шамиль кызы Бедирзаде
заведующий кафедрой “Компютерная инженерия и информационные технологии” Азербайджанского Университета Кооперации, доктор философии по экономике, доцент

Современное состояние и перспективы развития цифровой экономики Азербайджана

Резюме

Основная цель исследования — оценка влияния цифровизации на экономические и социальные показатели, а также оценка перспектив дальнейшего развития этой области.

В качестве **методологии исследования** были использованы методы описательного статистического анализа и анализа нормативных документов. В статье проведен детальный анализ официальной статистики по электронному правительству, электронной коммерции, цифровому банкингу, цифровым навыкам и ИКТ-инфраструктуре, а также выявлены институциональные и технологические основы цифровой экономики.

Прикладная значимость исследования заключается в том, что полученные результаты создают аналитическую базу для лиц, принимающих решения в области разработки политики цифровой экономики и снижения цифрового неравенства в регионах.

Результаты исследования показывают, что, несмотря на значительный прогресс в области цифровой трансформации в стране, такие проблемы, как межрегиональное неравенство в доступе к интернету, цифровая грамотность и кибербезопасность, остаются актуальными.

Уникальность и научная новизна исследования заключаются в том, что различные официальные статистические данные и стратегические документы по теме синтезированы в единой аналитической структуре и представлены с использованием системного подхода. Это позволяет проводить комплексную оценку модели цифровой экономики Азербайджана, выявить насущные проблемы и принимать научно обоснованные стратегические решения по их устранению.

Ключевые слова: цифровизация, цифровая экономика, ИКТ, искусственный интеллект (ИИ), электронное правительство, цифровая трансформация, Азербайджан, статистика, цифровая грамотность.

Gulsum Shamil Bedirzade,
Head of the “Department of Computer Engineering and Information Technology” of the Azerbaijan University of Cooperation,
PhD in Economics, Associate Professor

Current state and development prospects of the digital economy in Azerbaijan

Abstract

The main objective of the study is to assess the impact of digitalization on economic and social indicators and to evaluate the prospects for further development in this field.

Descriptive statistical analysis and normative documents analysis methods were used as the **research methodology**. The article conducted a detailed analysis based on official statistics on e-government, e-commerce, digital banking, digital skills and ICT infrastructure, and identified the institutional and technological foundations of the digital economy.

The applied significance of the research is that the results obtained create an analytical basis for decision-makers in the field of digital economy policy formulation and reducing digital inequality across regions.

The results of the research show that despite significant progress in the field of digital transformation in the country, problems such as interregional inequality in Internet access, digital literacy and cybersecurity remain relevant.

The originality and scientific novelty of the research is that various official statistics and strategic documents on the topic are synthesized in a single analytical framework and presented with a systematic approach. This allows for a comprehensive assessment of Azerbaijan's digital economic model, identification of pressing issues, and the adoption of evidence-based strategic decisions to address them.

Key words: digitalization, digital economy, ICT, artificial intelligence (Aİ), e-government, digital transformation, azerbaijan, statistics, digital literacy.

UOT 338

Pərvin Saləddin qızı CƏFƏRLİ
doktorant, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
E-mail: parvin.jafarli@hotmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.034

İSTEHLAKÇI TƏLƏBİ VƏ TƏKLİF TARAZLIĞI: İSTEHLAKÇI QİYMƏTLƏRİ İNDEKSİNDƏN ASILILIQ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi istehlakçı tələbi ilə ərzaq bazarında təklifin formalaşmasına təsir edən amilləri araşdırmaqdan, tələb və təklif tarazlığının istehlakçı qiymətləri indeksindən asılılığını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası müqayisəli təhlil və qiymətləndirmə üsullarından ibarətdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti tələb və təklif tarazlığının istehlakçı qiymətləri indeksindən asılılığını tədqiq etməklə onlar arasındakı əlaqənin uzlaşdırılmasının əsaslandırılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri əsasında məlum olur ki, tələb və təklif tarazlığı ilə istehlakçı qiymətləri indeksi arasında əhəmiyyətli əlaqə mövcuddur. Ona görə də ərzaq bazarlarında istehlakçıların tələbatının ödənilməsində bu amilin nəzərə alınmasının vacibliyi öz təsdiqini tapır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi tələb və təklif tarazlığı ilə istehlakçı qiymətləri indeksinin dəyişməsi arasındakı uyğunluğun təmin edilməsinə yönəlmiş səmərəli mexanizmlərin tətbiqinə əsaslanan konseptual və praktiki yanaşmaların əlaqələndirilməsində özünü göstərir.

Açar sözlər: tələb, təklif, tarazlıq, qiymət indeksi, səmərə.

Giriş

Tələb və təklif tarazlığı bazarın fəaliyyətini tənzimləməklə dayanıqlı iqtisadiyyatın formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, tələb və təklif tarazlığı investorlara və sahibkarlara bazar şəraitini qiymətləndirməyə və prosesləri proqnozlaşdırmağa, istehsal həcminin, gəlir və mənfəətin səviyyəsi ilə bağlı əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Bununla əlaqədar olaraq yaranan bazar tarazlığı mümkün maksimum rifaha nail olmağa da zəmin yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, istehlak bazarlarında ticarət və vasitəçilik şəbəkəsinin iştirakçıları olan istehsalçılar, vasitəçilər və istehlakçılar yalnız potensial imkanlara deyil, həm də rəqabət qabiliyyətli məhsullara bazarın reaksiyasına diqqət yetirirlər. Bu baxımdan mikroiqtisadiyyatın klassik modellərində məhsulun qiymətini və satışın həcmini müəyyən edən tələb və təklif xətlərinin kəsişməsindən əmələ gələn tarazlıq nöqtəsinə xüsusi önəm verilir. Araşdırmalara əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif amillərin təsirinə məruz qalan tarazlıq vəziyyətinin idarəetmə fəaliyyətləri vasitəsilə ilkin vəziyyətə qayıtması və ya ona yaxınlaşması bazar sisteminin sabitliyinə gətirib çıxarır [3, s. 61]. Belə vəziyyətdə sabitlik halı yaranır ki, bu da qiymət və satış həcmi kimi göstəricilərin bölgü qanunu ilə təsdiqlənir.

Real bazar şəraitində eyni məhsula müxtəlif qiymətlərlə istehlakçı tələbi əsasında təklifin həcmi müəyyənləşir. Bununla bağlı istehlakçı tələbinin mühüm xüsusiyyətləri özünü aşağıdakı istiqamətlərdə təsdiq edir: alqı-satqı prosesində vasitəçilər istehlakçı tələbini təmin etməyə və məhsulların qiymətini lazımi səviyyədə tənzimləməklə maksimum mənfəət əldə etməyə çalışır; çox yüksək qiymətlər məhsula istehlakçı tələbatının azalmasına gətirib çıxarır; mənfəətin azalması ilə satış həcminin aşağı düşməsi tələbin ödənilməsinə mənfi təsir göstərir və s. Beləliklə, bazarların optimal davranış meyarı istehlakçı tələbinin maksimum ödənilməsinə yönəlmiş fəaliyyətlərlə sıx bağlıdır. Bu tələblər daha əlverişli bazarlar əldə edilməsi ilə bağlı ehtiyacları istisna etmir, çünki bazarın fəaliyyəti, onun iştirakçılarının tələbini müəyyən edir. Alqı-satqı nəticəsində ümumiləşdirilmiş tələbi formalaşdıran əlaqələndirilmiş proseslər yeni tələbi formalaşdırır [2, s.37]. Nəticədə, ümumi-

ləşdirilmiş istehlakçı tələbinə uyğun təklifin həcminin müəyyən edilməsi tələb və təklif funksiyasının tarazlıq problemini həll edə bilir.

İstehlakçı tələbi və təklifin səviyyəsi

Bazarların fəaliyyəti ilə bağlı mövcud iqtisadi vəziyyətin müəyyən edilməsi istiqamətində aparılan araşdırmalar, bazarın ən mühüm mexanizmləri olan tələb və təklif tarazlığının əhəmiyyətini önə çıxarır. Tələb və təklifin tədqiqi təkcə bazarın fəaliyyəti ilə bağlı deyil, həm də onun formalaşma perspektivləri haqqında məlumat əldə etməyə, bu əsasda inkişaf perspektivlərini müəyyən etməyə imkan verir. Tələb və təklif tarazlığı iqtisadi-sosial inkişafın zəruri komponentlərdən hesab edilir. Belə ki, tələb sosial ehtiyacların ödənilməsinin əksi kimi özünü təsdiq etməklə istehsal və istehlakın uyğunluğunu nəzərdə tutur. Təklif istehsal-satış prosesi nəticəsində yaranır, təklifin həcmi ilə sıx bağlıdır. Tələb və təklif arasındakı əlaqə aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- tələb və təklifin oxşar amillərdən, xüsusilə xərclərin səviyyəsindən asılılığı;
- tələbatın artması ilə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması arasındakı asılılıq;
- tələb və qiymət arasında əks-əlaqənin mövcudluğu, yəni məhsulun dəyəri artdıqda tələbin azalması və əksinə;
- təklifin həcmi və qiymət arasında birbaşa əlaqə, yəni məhsulun qiymətinin artımı şəraitində istehsalçılar daha çox məhsul təklif etməkdə maraqlıdır.

Araşdırmalar əsasında müəyyən olunur ki, tələb və təklif müxtəlif komponentlərdən ibarət ən mürəkkəb iqtisadi qruplar sırasında olub çoxsaylı təsirlərə məruz qalır. Ona görə tələb və təklif tarazlığı hərtərəfli təhlillərin aparılmasını tələb edir. Bu istiqamətdə ilk növbədə, bazarın tutumunun, qiymətlərin səviyyəsinin, məhsulların satınalma xüsusiyyətlərinin, satış kanallarının və məhsul satışının stimullaşdırılması üsullarının müəyyən edilməsi vacibdir. Eyni zamanda,bu prosesdə istehsalla yanaşı satış imkanlarının müəyyən edilməsi də vacib məqamlardandır.

Göstərilənlər əsasında tələb və təklifin təhlilində aşağıdakı ardıcıllığın nəzərə alınmasının vacibliyini qeyd etmək olar:

- dövlət ehtiyacları və cəmiyyətin tələbatı baxımından yerli və qlobal bazar səviyyəsində tələb və təklifin həcminin müəyyən edilməsi;
- bazarların fəaliyyətini daha ətraflı xarakterizə edən göstəricilərin və parametrlərin müəyyən edilməsi;
- təhlil məqsədilə məlumat mənbələrinin müəyyən olunması və daha etibarlı məlumatlara çıxışın əldə edilməsi;
- zəruri məlumatların toplanması, nəzarətin təmin edilməsi, məlumatların təsnifləşdirilməsi və emalı;
- tələb və təklifin formalaşmasında qanunauyğunluqların aşkara çıxarılması, konkret istiqamətlər üzrə araşdırmaların aparılması;
- tələb və təklif tarazlığının təmin edilməsi məqsədilə müəyyən əmtəə qrupları, ayrı-ayrı məhsullar və ümumilikdə bazarların inkişaf perspektivləri barədə əsaslı proqnozların işlənib hazırlanması və s.

Son dörlərdə bazarların inkişafı daha mürəkkəb istehlakçı davranışının rasionallığı və irrasionallığı ideyalarına əsaslanır. İstehlakçı davranışının rasionallığı, onların davranışı üçün stimullara təkcə maddi nemətlər istəyi ilə deyil, həm də psixoloji xarakterli müəyyən elementləri - adət-ənənələr, nüfuz, iqtisadiyyatı tarazlıq vəziyyətində saxlamaq üçün dövlət müdaxiləsi və s. kimi mühüm məsələləri nəzərdə tutur. İstehlakçı davranışının irrasionallığı insanların emosiyaları ilə əlaqəlidir (sevinc, kədər və s.). İstehlakçı modelləri ehtiyacların artan müxtəlifliyi və proqnozlaşdırıla bilən davranışlarla xarakterizə olunur. İqtisadi baxımdan istehlakçı davranışı modelinin yeni çeşidi iqtisadiyyatda növbəti istiqaməti təşkil edir.

İstehlakçıların rasional davranışı ilə müasir iqtisadiyyatda qəbul edilən faktiki davranış arasında müəyyən ziddiyyətlər də mövcud olur. Belə ki, bəzi hallarda alqı-satqı zamanı yoxlanılmayan istehlak mallarının seçilməsi prosesində rasional istehlakçı seçimi ilə real istehlakçıların təcrübəsi arasındakı uyğunsuzluq, tarazlığın pozulması problemini yaradır [4, s.46]. Qeyd etmək lazımdır

ki, rasional istehlakçı modeli məhsulların çoxölçülü xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, kommunal xidmətlərin bərabər dəstinin qurulmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, tələb nəzəriyyəsinə yenidən baxılması, problemin mürəkkəbliyi və istehlak nəzəriyyəsi ilə praktikası arasında uyğunsuzluğun mövcudluğu ilə əlaqədar yaranır.

Araşdırmalar göstərir ki, optimal istehlakçı davranışının neoklassik nəzəriyyəsinin inkişafı, bazar və istehlakçı davranışının qiymətlərin dəyişməsinə reaksiyası kimi müəyyən edilir. Bu baxımdan istehsal prosesində xərclərin minimuma endirilməsi, daimi faydalılığı olan tələb funksiyasının bir növü kimi şərh olunur. Bu prosesdə qiymətin dəyişməsi ilə bağlı faydalılıqda hər hansı dəyişiklik, gəlir və faydalılığın dəyişməsi ilə kompensasiya edilir. Kompensasiya edilmiş tələb funksiyaları istehlak xərclərinin minimuma endirilməsini nəzərdə tutur. Qeyd edildiyi kimi, tələbin müşahidəsi məkan və zamanda nöqtələrin qarışdırılmış sahəsi olduğundan, təchizatla bağlı məsələlərdə bir çox amillərin və hadisələrin zamanla fərqli təsiri müşahidə edilir [6, s.72]. Bu isə istehlakçıların tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsində özünü göstərir. Göstərilənlər çərçivəsində əsas növ ərzaq məhsullarının adambaşına illik istehlakı göstəricisinin dinamikası göstərir ki, əksər məhsul növləri üzrə 2019-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə artım baş vermişdir. Belə ki, təmizlənmiş düyü istehlakında müqayisə olunan dövr üzrə 8,5%, makaron məmulatlarında 2,1 dəfə, marqarin üzrə 13,9%, meyvə və tərəvəz şirələrində 54,5%, kərə yağında 18,2%, bütün növ pendirlər üzrə 6,9%, qatıq, qaymaq, yoqurt və s. məhsullarında 9,9% artım, un (bütün növləri) məhsulları üzrə 49,3%, bitki yağlarında 49,1%, şəkərdə 3,8%, çay məhsulları üzrə 40,9%, şirinləşdirilməmiş mineral və qazlı sularda 41,5% azalma qeydə alınmışdır (cədvəl 1).

Cədvəl 1

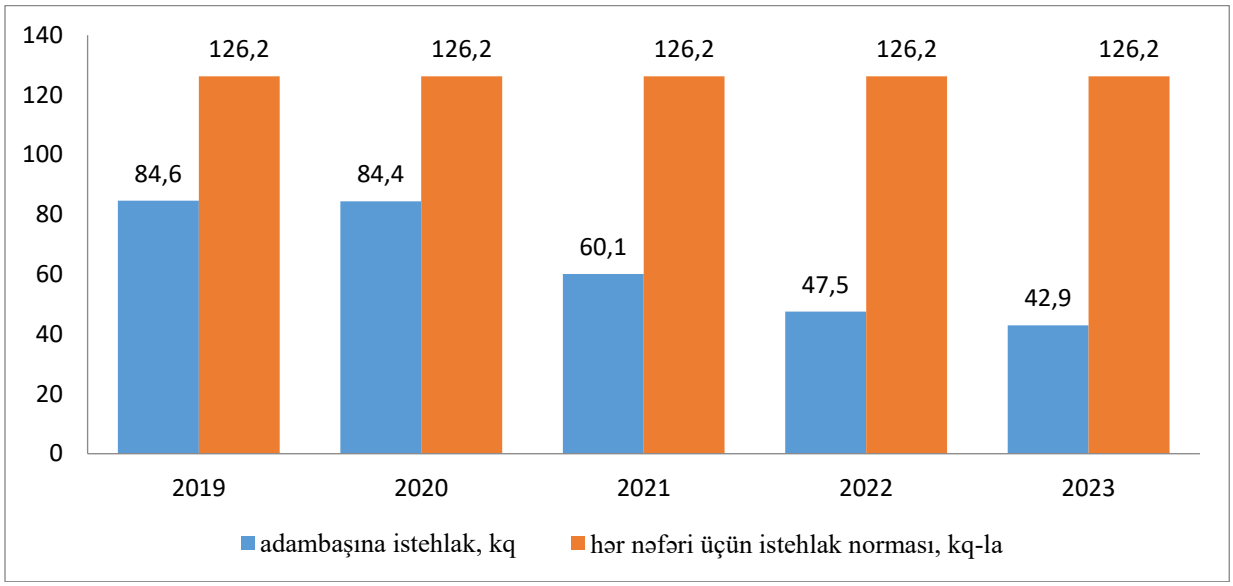
Əsas növ ərzaq məhsullarının adambaşına istehlakı, illik kiloqramla [7]

Məhsullar	2019	2020	2021	2022	2023	2019-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə, %-lə
Təmizlənmiş düyü	5,9	6,4	6,3	6,0	6,4	108,5
Un (bütün növləri)	84,6	84,4	60,1	47,5	42,9	50,7
Makaron məmulatları	1,6	2,2	2,8	3,5	3,3	2,1 dəfə
Bitki yağları	16,1	15,3	9,4	8,4	8,2	50,9
Marqarin	3,6	4,2	4,1	4,9	4,1	113,9
Meyvə və tərəvəz şirələri	2,2	2,7	3,1	4,0	3,4	154,5
Kərə yağı	3,3	3,6	3,8	4,0	3,9	118,2
Bütün növ pendirlər	5,8	6,0	6,1	6,4	6,2	106,9
Qatıq, qaymaq, yoqurt və s. məhsullar	14,1	15,6	15,2	14,6	15,5	109,9
Şəkər	26,3	26,9	27,3	27,3	25,3	96,2
Çay	2,2	2,3	1,3	1,3	1,3	59,1
Şirinləşdirilməmiş mineral və qazlı sular	4,1	2,7	4,2	1,9	2,4	58,5

Məlum olduğu kimi, istehlakçıların tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsi bir çox amillərdən, o cümlədən təklifin səviyyəsi, qiymətlər və istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətindən asılıdır. Bununla yanaşı, gündəlik istehlak məhsullarından çörək və çörək məhsullarının qiyməti və alıcılıq qabiliyyəti demək olar ki, həmin məhsulların istehlakının həcminə ciddi təsir etmir. Bu baxımdan çörək və çörək məhsulları (una çevirməklə) üzrə faktiki istehlakın istehlak normasının müqayisəsi göstərir ki, 2019-cu ildə faktiki istehlak istehlak normasından 33,0%, 2020-ci ildə 33,1%, 2021-ci ildə 52,4%, 2022-ci ildə 62,4%, 2023-cü ildə 66,1% az olmuşdur (diaqram).

Qeyd edilənlər göstərir ki, tələb və təkliflə bağlı tarazlıq nöqtəsi və onların həcmi arasında uyğunluq kənar təsirlər hesabına mümkündür. Çünki tələb və təklif arasında korrelyasiya daim müxtəlif istiqamətlərdə dəyişir, onların həcminin bu və ya digər vaxtlarda artması və azalması

müşahidə olunur. Tələb və təkliflə bağlı araşdırmalarda ən mühüm məqsədlərdən biri onlar arasındakı tarazlıq nöqtəsinə mümkün qədər yaxınlaşdırmağı təmin etmək, bu çərçivədə ən mühüm amilləri aşkara çıxarmaqdır. Bu baxımdan qiymətlərin səviyyəsi xüsusi təsirə malikdir. Belə ki, qiymətlərin artımı istehlaka mənfi, istehsala isə stimullaşdırcı təsir göstərir və əksinə. Qiymətlərin aşağı düşməsi fonunda alıcılıq qabiliyyətindən asılı olaraq tələbatın ödənilməsi imkanları genişlənir.

Diaqram. Çörək və çörək məhsulları (una çevirməklə) üzrə orta hesabla hər nəfərə görə faktiki istehlak və istehlak norması, kq-la [8]

İstehlakçı qiymətləri indeksinin dinamikası

Qiymətlərin səviyyəsi iqtisadi sistemin inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərdəndir. Qiymətlərdə baş verən dəyişikliklər həm bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı, həm də onun müxtəlif seqmentləri haqqında tam və əhatəli məlumat vermək imkanına malikdir. Bu baxımdan istehlakçı qiymətləri indeksi istehsalçılar üçün maliyyə və investisiyaların planlaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və istehlakçı davranışının formalaşmasına ciddi təsir edir. İstehlak qiymətləri indeksindən istifadə etməklə müxtəlif ölkələrin iqtisadi sisteminin, eləcə də bazarların dinamikasını təhlil etmək mümkündür. İstehlak qiymətləri indeksi əsas dövrlə müqayisədə cari dövrdə istehlak səbətinin dəyərinin nisbi dəyişməsini göstərən sintetik göstərici kimi istehlak səbətinə daxil olan əmtəə və xidmətlər əsasında hesablanır [5, s.14]. Bir qayda olaraq, buraya statistik məlumatlar əsasında müəyyən edilmiş aşağıdakı mal və xidmətlər üzrə orta aşağıdakı istehlak göstəriciləri daxil edilir: ərzaq və əsas qeyri-ərzaq məhsulları; elektrik enerjisi istehlakı və mənzil-kommunal xidmətlərdən istifadə; nəqliyyat xərcləri; tibb və səhiyyə müəssisələrinin xidmətləri; təhsil xərcləri; illik və gündəlik istirahət xərcləri və s.

“Qiymət amili multiplikator xüsusiyyətinə malik olduğundan onun iqtisadi inkişaf proseslərinə müsbət təsiri kifayət qədərdir. Əhalinin iqtisadi fəallığının artması və iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsi öz növbəsində məvacibərin və gəlirlərin artımına səbəb olmaqla bərabər, daha yüksək ərzaq qiymətlərinin olduğu təqdirdə belə, onların fəal surətdə alınması və istehlakını təmin edir” [1, s.28-29]. Bu baxımdan qiymətlərin səviyyəsində baş verən dəyişikliklər, öz növbəsində istehlakçı tələbi və təklifin tarazlığına ciddi təsir göstərir. Bu, həm istehsalçı, həm də istehlakçı qiymətlərinə aiddir. Təhlil göstərir ki, 2024-cü ilin müvafiq ayları üzrə nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və poçt xidmətlərinin istehsalçı qiyməti indeksi istisna olmaqla artan dinamika ilə özünü göstərmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymət indeksində də davamlı artım qeydə alınmışdır. Statistik məlumatlar əsasında aylar üzrə bu artımın 3,3%, 2,1%, 2,4%, aprel, may və iyun

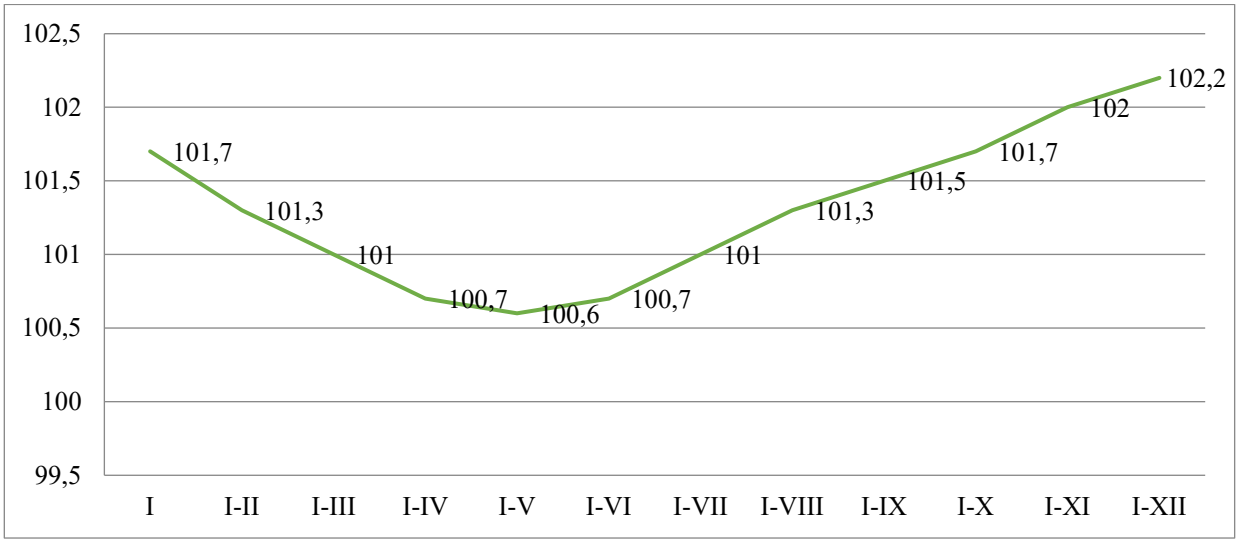
ayları üzrə 2,5%, iyulda 2,9%, növbəti aylarda ardıcıl olaraq 3,4%, 3,7%, 4,1%, 4,5% və 4,7% səviyyəsində olduğu məlum olur. Sənaye məhsullarının istehsalçı qiymət indeksi üzrə yanvar-fevral aylarından başqa digər aylar üzrə artım, nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və poçt xidmətlərinin istehsalçı qiymət indeksində bütün aylarda azalma baş vermişdir [cədvəl 2].

Cədvəl 2

2024-cü ildə istehlak və istehsalçı məhsullarının qiymət indeksləri [9]

İllər və aylar	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə		
	Sənaye məhsullarının istehsalçı qiymət indeksi	Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymət indeksi	Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və poçt xidmətlərinin istehsalçı qiymət indeksi
I	99,7	102,3	98,3
I-II	97,5	102,1	98,7
I-III	100,7	102,4	98,9
I-IV	102,4	102,5	98,8
I-V	103,5	102,5	98,4
I-VI	104,5	102,5	98,0
I-VII	105,3	102,9	98,2
I-VIII	104,4	103,4	98,1
I-IX	102,3	103,7	98,1
I-X	101,1	104,1	98,2
I-XI	100,3	104,5	98,5
I-XII	100,0	104,7	98,8

İstehlakçı qiymətləri indeksinin təhlili göstərir ki, əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən istehlak qiymətləri indeksi yanvar ayında 1,7%, fevralda, 1,3%, martda 1,0%, apreldə 0,7%, mayda 0,6% və s. artmışdır. Daha böyük qiymət artımı noyabr və dekabr aylarında müşayiət edilir – müvafiq olaraq 2,0% və 2,2% [qrafik].

Qrafik. İstehlakçı qiymətləri indeksi, əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə

Məlum olduğu kimi, istehlakın həcmi iştirakçıların fərdi və ya kollektiv şəkildə hərəkət edərək öz ehtiyac və istəklərini təmin etmək üçün mal və ya xidmətlərdən istifadə etməklə bağlı imkan-

larını xarakterizə edir. İstehlakın həcmini müəyyən müddət ərzində tam və ya qismən istifadə edilən mal və xidmətlərin dəyərinə əsasən, eləcə də istehlak məqsədləri üçün alınmış və ya başqa yolla alınmış mal və xidmətlərin dəyərinə əsasən müəyyən etmək olar. Bütün bu amillər nəticə etibarilə tələb və təklifin tarazlığında özünü büruzə verir. Beləliklə, qeyd edilənlər nəzərə alınmaqla bazarda tələb və təklifi formalaşdıran amillərə xüsusi diqqət yetirilməsinin vacibliyini qeyd etmək lazımdır. Çünki həmin amillər bazarların fəaliyyətində balansı müəyyən edir. Eyni zamanda hər bir amil bazar balansına müxtəlif dərəcədə təsir göstərir. Bu baxımdan tələb və təklif amilləri arasındakı əlaqəni təhlil etmək və onların bazar balansına təsir dərəcəsini qiymətləndirmək vacibdir.

Nəticə

Araşdırmanın nəticələri göstərdi ki, istehlak bazarının səmərəli fəaliyyət modeli alıcılıq qabiliyyətli tələbin və təklifin, habelə dövlətin tənzimləyici rolunun təsiri ilə ərzaq məhsullarının istehsalçıdan son istehlakçıya çatdırılmasınadək bütün həlqələrin əlaqələndirilməsinə əsaslanır. Ona görə sabit tarazlıq vəziyyəti əldə etmək üçün bazarların strukturunu, tələb və təklifə hansı amillərin təsir etdiyini başa düşmək lazımdır. Bazarlarda təklif olunan məhsullar kəmiyyət, çeşid və keyfiyyət baxımından istehlakçıların tələblərinə tam cavab verdikdə tələb reallaşmış olur və faktiki tələblə üst-üstə düşür. Belə uyğunluq olmadıqda faktiki tələbin reallaşmamış hissəsi təmin olunmamış tələbata çevrilir və tələb-təklif tarazlığı problemi yaranır. Qeyd edilənlərə əsasən tələbatın ənənəvi ehtiyacların qorunub saxlanmasını xarakterizə edən daimi hissəsini və dəyişən hissəsini fərqləndirmək zərurəti yaranır. Təhlillər göstərir ki, ölkədə sosial-iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi istehlakçıların aşağı, orta gəlirli və yüksək gəlirlilərə diferensiallaşması ilə müşayiət olunur. Nəticədə müxtəlif növ bazarların subyektlərinin gəlirlərinin azalması, bazarda istehlakçı davranışının dəyişməsini şərtləndirir. Bu isə onların gəlirlərinin qeyri-sabitliyi, zövqün və üstünlüklərin dəyişməsi ilə özünü göstərir. Beləliklə, bütün bu nəzəri ümumiləşdirmələr ayrı-ayrı məhsul növlərinə olan tələbatın təklifdən, qiymətlərin və gəlirlərin səviyyəsindən asılılığını təsdiq edir. Odur ki, istehlak məhsullarına tələbin inkişaf qanunauyğunluqlarını düzgün qiymətləndirmək və tələbi formalaşdıran amil xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirməklə tələb və təklif tarazlığını təminetmə imkanlarını müəyyən etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev E.A. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər. Bakı - 2018. “Kooperasiya” nəşriyyatı, 480 s.
2. Qafarov N.C. “Aqrar istehlak bazarının formalaşması və inkişafının iqtisadi problemləri”. Monoqrafiya. Bakı, 2023, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 320 s.
3. Məmmədov E.Y. İstehlak bazarının idarə edilməsi. Dərslik. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı. – 2019. - 204 s
4. Беляевский И. К. Региональный анализ потребительского рынка (опыт и методы статистического исследования) // Вопр. статистики. 2005. № 9.
5. Горбунов В.К. Математическая модель потребительского спроса: Теория и прикладной потенциал. Издательство: Экономика, 2004 г. 174 с.
6. Free, C. & Hecimovic, A. (2021) Global supply chains after COVID-19: the end of the road for neoliberal globalisation? Accounting, Auditing & Accountability Journal 34, 1, pp. 58–84, doi: 10.1108/AAAJ-06-2020-4634.
7. https://www.stat.gov.az/source/food_balances/
8. https://www.stat.gov.az/source/budget_households/
9. https://www.stat.gov.az/source/price_tarif/

Парвин Саладдин кызы Джафарли
докторант, Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
Электронная почта: parvin.jafarli@hotmail.com

Потребительский спрос и равновесие предложения: зависимость от индекса потребительских цен

Резюме

Цель исследования заключается в изучении факторов, влияющих на потребительский спрос и формирование предложения на продовольственном рынке, а также в определении зависимости равновесия спроса и предложения от индекса потребительских цен.

Методология исследования основана на методах сравнительного анализа и оценки.

Важность исследовательского приложения состоит в обосновании согласования взаимосвязи между равновесием спроса и предложения и индексом потребительских цен посредством изучения их взаимозависимости.

Результаты исследования показывают, что между равновесием спроса и предложения и индексом потребительских цен существует значительная связь. Таким образом, подтверждается важность учета данного фактора при удовлетворении потребностей потребителей на продовольственных рынках.

Научная новизна исследования заключается в координации концептуальных и практических подходов, направленных на обеспечение соответствия между изменениями равновесия спроса и предложения и индексом потребительских цен, на основе внедрения эффективных механизмов.

Ключевые слова: спрос, предложение, равновесие, индекс цен, эффективность.

Parvin Saladdin Jafarli
PhD student, Azerbaijan State Agrarian University
E-mail: parvin.jafarli@hotmail.com

Consumer demand and supply equilibrium: dependence on the consumer price index

Summary

The purpose of the study is to examine the factors influencing consumer demand and the formation of supply in the food market, as well as to determine the dependence of demand–supply equilibrium on the consumer price index.

The methodology of the research is based on comparative analysis and evaluation methods.

The practical importance of the research lies in substantiating the harmonization of the relationship between demand–supply equilibrium and the consumer price index by investigating their interdependence.

The results of the research reveal a significant relationship between demand–supply equilibrium and the consumer price index. Therefore, the importance of considering this factor in meeting consumer needs in food markets is confirmed.

The scientific novelty of research is reflected in the coordination of conceptual and practical approaches aimed at ensuring the alignment between changes in demand–supply equilibrium and the consumer price index, based on the implementation of effective mechanisms.

Key words: demand, supply, equilibrium, price index, efficiency.

UOT: 330.362

Aslan Cavid oğlu ƏZİMZADƏ
Odlar Yurdu Universiteti, “İqtisadiyyat və iqtisadi münasibətlər” kafedrasının müəllimi
Bakı Avrasiya Universitetinin doktorantı
E-mail: aslan.azimzadeh@oyu.edu.az
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.039

AZƏRBAYCANDA İSTEHLAK VƏ YIĞIM ARASINDAKI MAKROPROPORSİONALLIĞIN TƏHLİLİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanda Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM), istehlak və yığım arasındakı makroproporsiyanın qiymətləndirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – Məqalədə kəmiyyət tədqiqat metodundan istifadə edilərək korrelyasiya, statistik və müqayisəli təhlildən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Sözügedən tədqiqatın nəticələri milli iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişaf planlarının hazırlanmasında əhəmiyyətli indikator kimi çıxış edə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – Azərbaycanda ÜDM-İstehlak, ÜDM-Yığım və İstehlak-Yığım arasında güclü korrelyasiya müəyyən edilmişdir. ÜDM-İstehlak və ÜDM-Yığım proporsiyalarının əmsalları optimal proporsiya əmsalı daxilindədir. İstehlak-Yığım proporsiyasının təhlili ilə belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, hər 1 manat yığım qarşısında 3.82 manat istehlak xərci dayanır. Sözügedən göstərici yığıma daha az meyilliliyin olmasını səciyyələndirir ki, bu da uzunmüddətli perspektivdə investisiya azlığı və disproporsionallığın formalaşması ilə bağlı siqnal ola bilər. Yarana biləcək disproporsionallığın qarşısının alınması məqsədilə daxili investisiyaların stimullaşdırılması üzrə mütərəqqi siyasətin inkişaf etdirilməsi zəruridir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – ÜDM-İstehlak, ÜDM-Yığım və İstehlak-Yığım makroproporsiyalarının sistemli təhlilidir.

Açar sözlər: makroiqtisadi proporsiyalar, tənzimlənmə, istehlak, yığım, ÜDM, korrelyasiya

Giriş

Günümüzdə bir sıra ölkələrin iqtisadiyyatı disproporsionallıqdan, yəni makroiqtisadi proporsiyalararası balansın pozulmasından ciddi mənfi təsirə məruz qalır. Makroiqtisadi proporsiyaların tənzimlənərək balanslı saxlanılması minimum xərclər ilə maksimum faydalılığın əldə edilməsi üçün zəruridir [1]. Bütövlükdə makroiqtisadi proporsiyaların təhlili iqtisadi siyasətin səmərəliliyi və effektivliyinin ölçülməsi üçün vacibdir[2]. Bu proporsiyalar iqtisad elminin müxtəlif məktəbləri tərəfindən, o cümlədən, Marksist və Keynsçi məktəb tərəfindən araşdırılmışdır [3], [4].

Bütövlükdə makroiqtisadi proporsiyalar özündə iqtisadi göstəricilərin nisbətini ehtiva etməkdədir. Bəzi tədqiqatçılar proporsional analizin bir tərəfini ÜDM olaraq səciyyələndirməkdədir ki, bunlara borc/ÜDM proporsiyası, investisiya/ÜDM proporsiyası, ticarət/ÜDM proporsiyası və s. aiddir [5], [6], [7]. Bəziləri isə fərqli, lakin bir-birilə birbaşa yaxud dolayı əlaqəsi olan proporsiyalardan istifadə edirlər [8], [9].

Qeyd etmək lazımdır ki, ÜDM-in strukturunda istehlak və yığımın proporsiyası da bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən təhlil edilmişdir. Belə ki, U.Q.Şahbazov məhz Azərbaycan üzrə bu proporsiyaları tədqiq etmişdir. Tədqiqatçı istehlak və yığımın ÜDM daxilindəki faiz nisbətlərini qiymətləndirmişdir [10]. N.V.Mityayeva və Y.V. Fyodorova isə gəlirlərdəki istehlak və yığımın proporsionallığını təhlil etmişdirlər [11]. Eyni zamanda, E.Ndirangu və W.Muturi Kenya nümunəsində apardıqları tədqiqatda həm yığım və ÜDM arasında korrelyasiyanı təhlil etmiş, həm də sözügedən proporsionallığı çoxamilli reqressiya modeli ilə izah etməyə çalışmışlardır [12]. Digər tərəfdən M.Palat və A.Kunc 35 ölkə üzrə apardıqları tədqiqatda istehlak və ÜDM proporsiyasını

təhlil etmişlərdir [13]. I.Y. Jammeh isə ÜDM və istehlak arasındakı əlaqənin təhlil edilməsi kontekstində Qərbi Afrika ölkələrində ÜDM və istehlak arasındakı korrelyasiyanı qiymətləndirmişdir [14].

Bu tədqiqatda hər iki tipli proporsional təhlil üslubundan istifadə ediləcəkdir. Sözügedən tədqiqatın başlıca sualları aşağıdakı kimidir.

Tədqiqat sualı 1: Azərbaycanda ÜDM, istehlak və yığım arasında korrelyasiya əlaqəsi hansı səviyyədədir?

Tədqiqat sualı 2: ÜDM-İstehlak və ÜDM-Yığım proporsional əmsallarının illər üzrə dinamikası hansı vəziyyətdədir?

Tədqiqat sualı 3: İstehlak-Yığım proporsional əmsalının illər üzrə dinamikası hansı vəziyyətdədir?

Metodologiya

Tədqiqatın metodoloji bazasını Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin (ARDSK) məlumatları səciyyələndirəcəkdir. Tədqiqat zamanı analizlər və qrafik vizuallaşmalar müvafiq olaraq IBM SPSS Statistics 27.0.1 və Gretl proqram təminatları vasitəsilə reallaşdırılacaqdır. Birinci tədqiqat sualının cavablandırılması üçün korrelyasiya analizindən istifadə ediləcəkdir. Lakin, burada normallıq testlərinin aparılması zəruridir, çünki, bu testlər bizə korrelyasiya analizi zamanı hansı növ korrelyasiyadan istifadə etməyimizin qiymətləndirilməsinə zəmin yaradacaqdır [15]

Cədvəl 1.

ÜDM, istehlak və yığım üşün normallıq testləri

	Kolmogorov-Smirnov[a]			Shapiro-Wilk		
	Statistika	df	Əhəmiyyətlilik	Statistika	df	Əhəmiyyətlilik
ÜDM	.105	24	.200*	.933	24	.115
İstehlak	.130	24	.200*	.916	24	.047
Yığım	.211	24	.007	.912	24	.038
*. Bu, həqiqi əhəmiyyətin aşağı həddidir.						
a. Lilliefors əhəmiyyətinin korreksiyası						

Mənbə: müəllif tərəfindən hesablanmışdır

Dəyişənlər üçün SPSS proqram təminatı vasitəsilə Kolmogorov-Smirnov və Shapiro-Wilk normallıq testləri aparılmışdır. Qəbul edilmiş qaydaya əsasən nümunə ölçüsü 50-dən kiçik olduğu zaman Shapiro-Wilk, 50-dən böyük olduğu zaman isə Kolmogorov-Smirnov testi əsas götürülməlidir [16]. Bu tədqiqatda nümunə ölçüsü 24 olduğu üçün Shapiro-Wilk testi əsas götürüləcəkdir. Shapiro-Wilk normallıq testinin nəticəsində ÜDM üzrə normallıq aşkar edilsə də istehlak və yığımda normallıq aşkar edilməmişdir. Çünki, ÜDM üzrə Shapiro-Wilk normallıq testinin əhəmiyyətlilik əmsalı 0.05-dən yuxarı olmasına baxmayaraq istehlak və yığımda bu əmsallar 0.05-dən daha aşağıdır. Bu səbəbdən də tədqiqat işində Spearman dərəcə korrelyasiyasının aparılması daha məqsədəuyğundur [15].

Spearman dərəcə korrelyasiya əmsalının düsturu aşağıdakı kimidir: [17]

$$r_s = 1 - \frac{6\sum d_i^2}{n(n^2-1)} \quad (1)$$

Burada n ümumi müşahidə sayı, d_i isə iki dəyişənin sıralanmış qiymətləri arasındakı əhəmiyyətli fərqi göstərir [18]. Korrelyasiya əmsalı -1 ilə 1 arasında dəyişməkdədir və vahidə yaxınlaşdıqca əlaqənin güclənməsini özündə səciyyələndirir. Əmsalın 0 olması isə korrelyasiyanın olmamasını şərtləndirir [19].

Digər tərəfdən proporsionallıq əmsallarının hesablanması aşağıdakı düsturlar vasitəsilə həyata keçiriləcəkdir.

$$\text{ÜDM} - \text{İstehlak proporsiyası} = \frac{\text{C}}{\text{Y}} \quad (2)$$

Burada *C* son istehlak xərcləri, *Y* isə ÜDM-dir. Bu proporsiya ÜDM-in nə qədər hissəsinin istehlak olunduğunu müəyyənləşdirməyə köməklik edir.

$$\text{ÜDM} - \text{Yığım proporsiyası} = \frac{\text{S}}{\text{Y}} \quad (3)$$

Burada S ümumi yığımdır. Bu proporsiya isə ÜDM-in nə qədər hissəsinin yığıldığını müəyyənləşdirməyə köməklik edir.

$$\text{İstehlak} - \text{Yığım proporsiyası} = \frac{\text{C}}{\text{S}} \quad (3)$$

Bu proporsiya bizə istehlak ilə yığım arasındakı əlaqəni səciyyələndirməyə imkan verir. Məsələn, əgər proporsiya əmsalı 2 çıxmışdırsa, bu o deməkdir ki, hər 1 manat yığıma müvafiq olaraq 2 manat istehlak vardır. Bütün bu təhlillər bizə ÜDM, istehlak və yığım arasındakı proporsional əlaqənin qiymətləndirilməsi zəminində önəm daşıya bilir.

Tapıntılar və müzakirə

Birinci tədqiqat sualına müvafiq olaraq, Azərbaycanda ÜDM, istehlak və yığım arasında korrelyasiya əlaqəsinin hansı səviyyədə olmasının qiymətləndirilməsi zəruridir. Aparılan Spearman dərəcə korrelyasiyasının nəticələri aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 2.

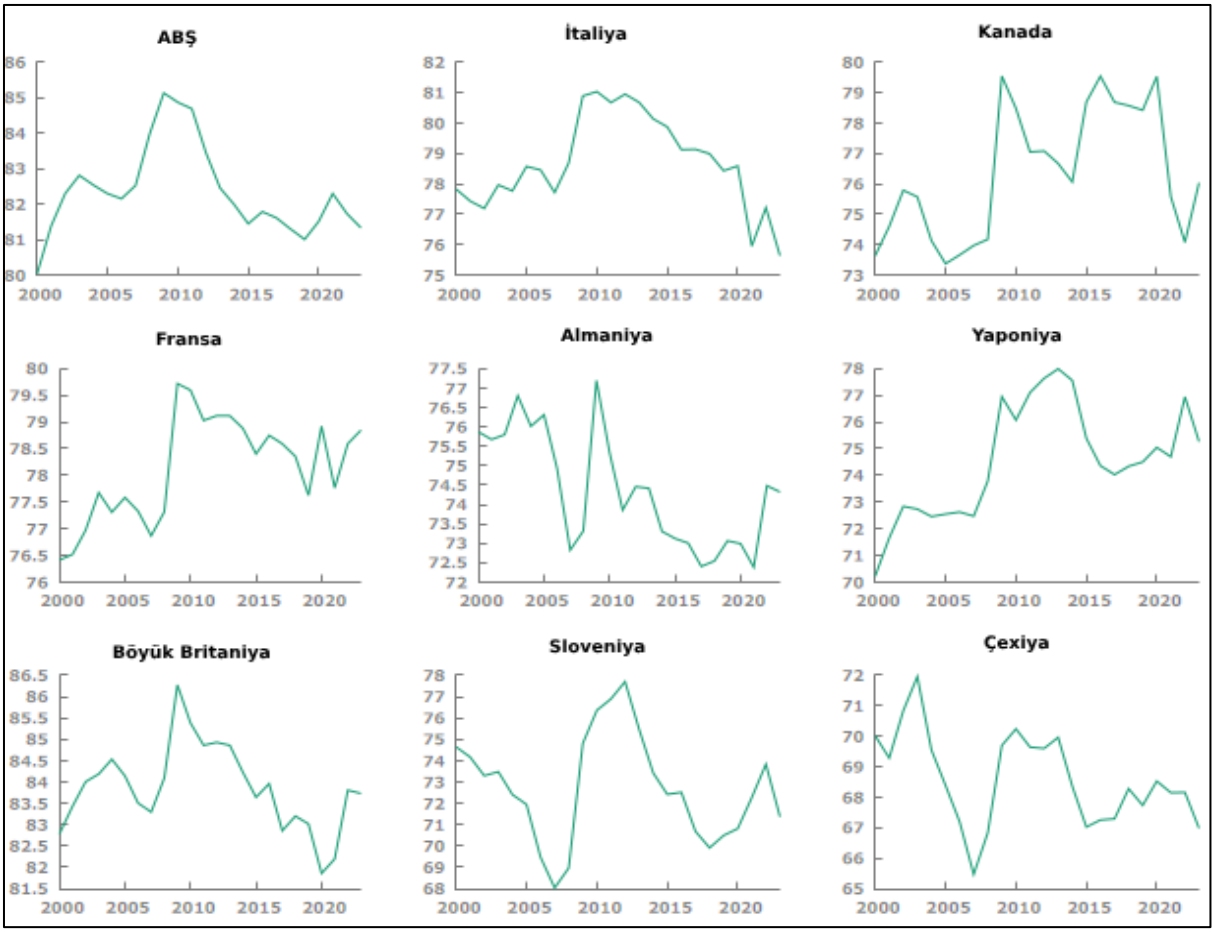
Spearman dərəcə korrelyasiyası matrisi

			ÜDM	İstehlak	Yığım
Spearman rho	ÜDM	Korrelyasiya əmsalı	1.000	.992**	.949**
	İstehlak	Korrelyasiya əmsalı	.992**	1.000	.955**
	Yığım	Korrelyasiya əmsalı	.949**	.955**	1.000
**. Korrelyasiya 0,01 səviyyəsində əhəmiyyətlidir (1 tərəfli).					

Mənbə: müəllif tərəfindən hesablanmışdır

Spearman dərəcə korrelyasiya əmsalının nəticələrinə görə ÜDM və istehlak, ÜDM və yığım, eyni zamanda, istehlak və yığım arasında güclü korrelyasiya mövcuddur. Belə ki, ÜDM və istehlak arasında 0.992, ÜDM və yığım arasında 0.949 və istehlak və yığım arasında 0.955 əmsallı Spearman dərəcə korrelyasiyası müəyyən edilmişdir. Hər üç əmsal 0.01 səviyyədə əhəmiyyətlidir. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, E. Ndirangu, və W. Muturi Kenya üzərinə apardıqları tədqiqatda ÜDM ilə yığım arasında 0.179 əmsallı korrelyasiya tapmışdırlar ki, bu da faktiki olaraq əlaqənin olmaması deməkdir [12]. Digər tərəfdən, I.Y. Jammeh isə Qərbi Afrika üzərinə apardığı araşdırmada Pearson korrelyasiya metodundan istifadə edərək, istehlak ilə ÜDM arasında 0.345 əmsala malik, olduqca zəif xətti korrelyasiya olmasını müəyyən etmişdir. Bu tədqiqatdakı nəticələr isə dəyişənlər arasında güclü korrelyasiya olmasını səciyyələndirir.

Tədqiqatın ikinci sualına müvafiq olaraq ÜDM-İstehlak və ÜDM-Yığım proporsiyalarının tədqiq edilməsi zəruridir. Bu iki göstərici bizə ÜDM daxilində istehlak və yığımın bölgüsünün necə olduğunu səciyyələndirəcəkdir. Lakin, ilk öncə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində bu göstəricilərin hansı aralıqda dəyişdiyini analiz edək. Çünki, bu aralığı biz ÜDM-İstehlak və ÜDM-Yığım proporsiyası üçün optimal aralıq olaraq müəyyən edəcəyik. İlk olaraq ÜDM-İstehlak proporsiyasına nəzər salaq.

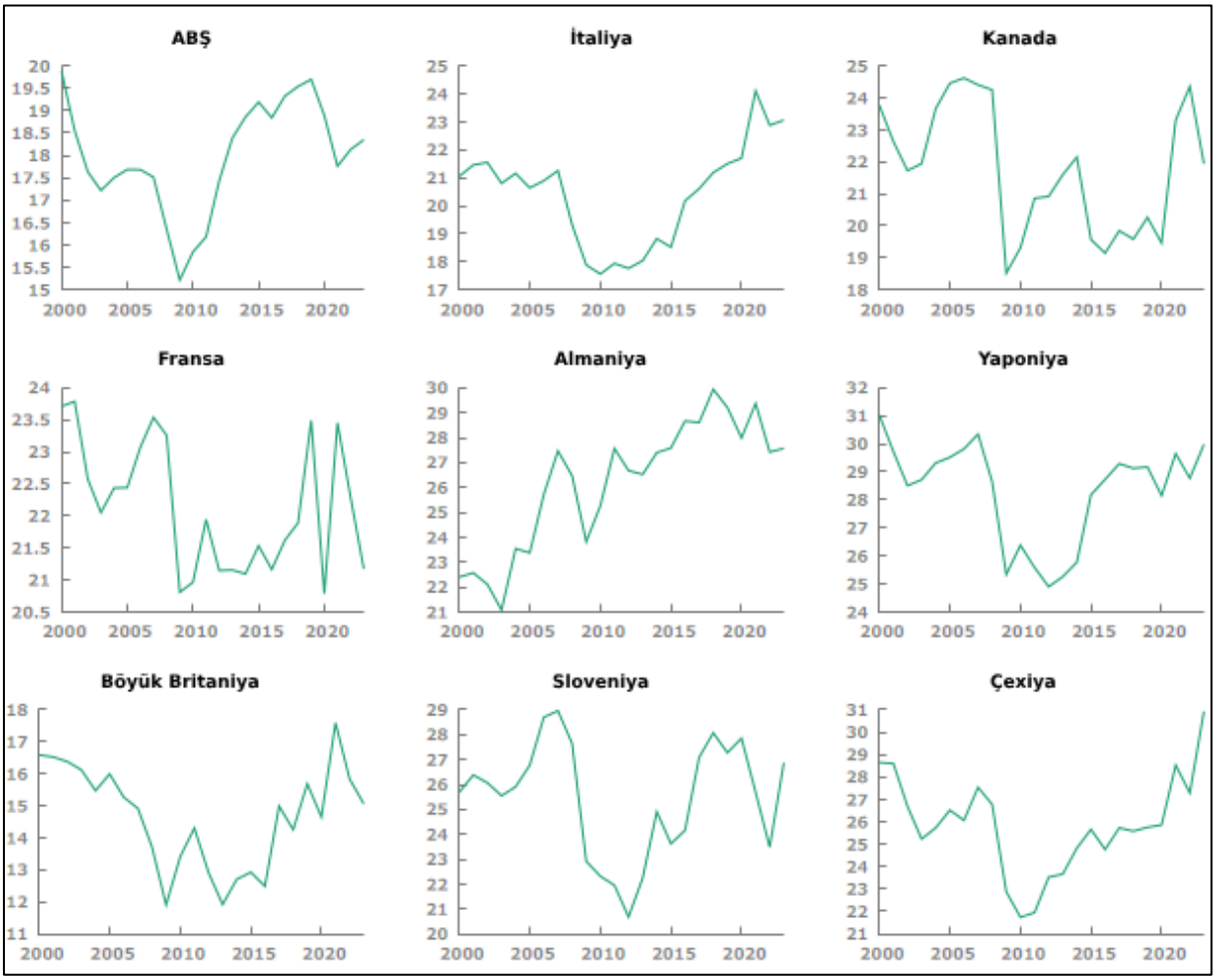

Şəkil 1. İnkişaf etmiş ölkələrdə son istehlak xərclərinin ÜDM-dəki payı (faizlə)

Mənbə: Dünya Bankının göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən vizuallaşdırılmışdır (https://data.worldbank.org/)

Müqayisəli təhlil üçün G7 ölkələri olan ABŞ, İtaliya, Kanada, Fransa, Almaniya, Yaponiya, Böyük Britaniya və G7 ölkələrinə nisbətdə iqtisadi cəhətdən nisbətən Azərbaycana daha yaxın olan Sloveniya və Çexiya kimi inkişaf etmiş ölkələr götürülmüşdür. Son istehlak xərclərinin ÜDM-dəki payı məhz ÜDM-istehlak proporsiyasının faiz ilə hesablanmış variantıdır. Lakin, biz göstəricilərin indikativliyini səciyyələndirmək məqsədilə əmsal üzərindən təhlil aparacağıq. Proporsional əmsalın optimal aralığının seçilməsi üçün son müşahidə ili olan 2023-cü ilin göstəricilərini seçəcəyik. Beləliklə, yuxarıdakı Şəkil 1-ə nəzər salsaq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, 2023-cü ildə inkişaf etmiş ölkələr üzrə ÜDM-istehlak proporsiya əmsalının optimal aralığı məhz 67 və 83.7 faiz yaxud 0.67 və 0.84 arasında dəyişəcəkdir. Belə ki, bu ölkələr arasında ən aşağı ÜDM-İstehlak proporsional əmsalı Çexiyada, ən yüksək ÜDM-İstehlak proporsional əmsalı isə Böyük Britaniyada müşahidə edildiyi üçün məhz bu ölkələrin proporsiya göstəriciləri əsas götürülmüşdür. Bütövlükdə isə 9 ölkə üzrə son istehlak xərclərinin ÜDM-dəki payının orta göstəricisi 75.9 faiz yaxud 0.75 olaraq qiymətləndirilmişdir.

Növbəti mərhələdə ÜDM-Yığım proporsiyasının sözügedən ölkələr üzrə təhlili və optimal aralığın müəyyən edilməsi önəmli amil kimi çıxış etməkdədir.

Şəkil 2. İnkişaf etmiş ölkələrdə ümumi yığımın ÜDM-dəki payı (faizlə)
Mənbə: Dünya Bankının göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən vizuallaşdırılmışdır (https://data.worldbank.org/)

Yuxarıdakı Şəkil 2-yə nəzər salsaq belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, ÜDM-yığım proporsional əmsalının optimal aralığı 15.1 faiz və 30.9 faiz yaxud 0.15 və 0.31 arasındadır. Belə ki, 2023-cü il üzrə ən aşağı ÜDM-Yığım proporsional əmsalı Böyük Britaniyada, ən yüksək ÜDM-Yığım proporsional əmsalı isə Çexiyada müşahidə olunmaqdadır. Bütövlükdə isə 9 ölkə üzrə ümumi yığımın ÜDM-dəki payının orta göstəricisi 23.9 faiz yaxud 0.24 olaraq qiymətləndirilmişdir.

Hər iki proporsiya əmsalları üzrə optimal aralığın müəyyən edilməsi tədqiqatın növbəti mərhələsinin sistemli təhlilinin reallaşdırılması üçün zəmin yaratmaqdadır. Azərbaycan üzrə sözü gedən proporsionallıq əmsalları aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 3-ə nəzər salsaq görərik ki, 24 il ərzində hər üç dəyişəndə artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, ÜDM, istehlak və yığım bu illər ərzində müvafiq olaraq 26.1, 22.2 və 22.4 dəfə artmışdır. Bu onu deməyə imkan verir ki, ÜDM-in artımı bu illər ərzində istehlak və yığım artımından daha çox olmuşdur, bu isə artıq proporsionallıq əmsalının azala bilməsi ilə ilkin siqnalları verməkdədir. ÜDM-İstehlak və ÜDM-Yığım proporsiyalarının əmsallarını analiz etdiyimiz zaman görürük ki, hər iki əmsalın dinamikası volatil olsa da, illər üzrə bir azalma müşahidə edilir. Belə ki, ÜDM-İstehlak proporsiyasının əmsalı 0.796-dan 0.678-ə qədər, ÜDM-Yığım proporsiyasının əmsalı isə 0.207-dən 0.177-ə qədər enmişdir. Bu göstəricilər optimal aralıqda yerləşsə də, bu optimal aralığın aşağı sərhədlərinə yaxındır ki, bu da müəyyən mənada uzunmüddətli perspektivdə disproporsionallığın formalaşmasını səciyyələndirə bilər. Hər iki proporsiya əmsalları orta optimal aralıqdan aşağıdadır. ÜDM-İstehlak proporsiyası özünün ən kiçik qiymətini 2008-ci ildə almışdır. Bunun

əsas səbəbi bu il ərzində neft qiymətlərinin kəskin artması və bunun fonunda da ÜDM-in artması olmuşdur. Doğrudur, istehlak da artmışdır. Lakin, ÜDM artım tempi istehlakın artım tempindən daha yüksək olduğu üçün proporsionallıq əmsalı statistik illüziya göstərərək azalmışdır. Eyni statistik illüziya 2008-ci il yığım üçün də keçərlidir. Lakin, yığım ən minimum nöqtəsini bu aralıqda almamışdır.

Cədvəl 3.

Azərbaycanda ÜDM-İstehlak və ÜDM-Yığım makroproporsiyaları (2000-2023)

İllər	ÜDM (milyon manat)	İstehlak (milyon manat)	Yığım (milyon manat)	ÜDM-İstehlak proporsionallıq əmsalı	ÜDM-Yığım proporsionallıq əmsalı
2000	4.718,1	3.753,8	975,4	0,796	0,207
2001	5.315,6	3.994,2	1.099,1	0,751	0,207
2002	6.062,5	4.565,3	2.096,2	0,753	0,346
2003	7.146,5	5.170,9	3.799,8	0,724	0,532
2004	8.530,2	5.861,3	4.946,7	0,687	0,580
2005	12.522,5	6.579,7	5.201,2	0,525	0,415
2006	18.746,2	8.556,3	5.597,5	0,456	0,299
2007	28.360,5	12.212,5	6.104,6	0,431	0,215
2008	40.137,2	16.829,8	7.503,1	0,419	0,187
2009	35.601,5	19.182,1	6.746,0	0,539	0,189
2010	42.465,0	21.336,1	7.669,0	0,502	0,181
2011	52.082,0	24.679,7	10.555,9	0,474	0,203
2012	54.743,7	27.370,2	12.217,0	0,500	0,223
2013	58.182,0	30.363,0	14.928,3	0,522	0,257
2014	59.014,1	33.238,8	16.234,8	0,563	0,275
2015	54.380,0	37.575,7	15.179,4	0,691	0,279
2016	60.425,2	43.228,5	15.518,1	0,715	0,257
2017	70.337,8	48.482,2	17.147,6	0,689	0,244
2018	80.092,0	51.745,1	16.122,1	0,646	0,201
2019	81.896,2	56.205,5	16.631,3	0,686	0,203
2020	72.578,1	55.961,2	17.176,3	0,771	0,237
2021	93.203,2	61.729,2	15.917,8	0,662	0,171
2022	133.973,0	73.691,5	16.081,7	0,550	0,120
2023	123.128,0	83.480,9	21.846,9	0,678	0,177

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir (https://stat.gov.az/)

U.Q.Şahbazov Azərbaycan üzrə makroiqtisadi proporsiyaların tədqiqində də oxşar nəticəyə gəlmiş və illər üzrə ÜDM-də istehlak və yığımın xüsusi çəkisinin azalması tendensiyasını qiymətləndirmişdir [10]. Bununla belə, müəllifin tədqiqatı 2000-2009-cu illəri əhatə edir. Bu tədqiqatın isə müşahidə sayı sözügedən tədqiqatın müşahidə sayından 2.4 dəfə çox olduğundan makroiqtisadi proporsiyaları daha effektiv şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir. N.V.Mityayeva və Y.V. Fyodorovanın isə Rusiya üzərinə apardıqları tədqiqatın nəticəsi olduqca maraqlıdır. Belə ki, müəlliflər 1990-cı ildən başlayaraq Rusiyada istehlak və yığımın dinamikasını təhlil edərək, əmtəə və xidmət alışında bir qədər stabil dinamikanın, lakin, yığım üzrə daha volatil dinamikanın olması nəticəsinə gəlmişlər [11]. M.Palat və A.Kunc ÜDM-İstehlak proporsiyasını 35 ölkə üzrə qiymətləndirərək, belə bir nəticəyə gəlirlər ki, bu proporsiya bəzi ölkələrdə artır, bəzi ölkələrdə isə azalır [13]. Bu fərqliliklər ehtimal ki, hər ölkənin inkişafının spesifik xüsusiyyətlərinə görə formalaşır.

Azərbaycan üzrə ən maraqlı dövr məhz pandemiya dövrüdür. Belə ki, 2020-ci ildə ÜDM-in və istehlakın azalmasına baxmayaraq, ÜDM-İstehlak proporsiyası artmışdır. Çünki, ÜDM-in azalma

tempi, istehlakın azalma tempindən daha yüksək olmuşdur. Karantin və məhdudiyyətlər istehlakçıların davranışlarına mənfi təsir göstərmişdir ki, bu da istehlakın müəyyən qədər azalmasına səbəb olmuşdur. Lakin, dövlətin həyata keçirdiyi sosial proqramlar çərçivəsində istehlakın kəskin azalmasının qarşısı alınmışdır. Bu isə sözügedən dövrdə sosial siyasətin effektiv olmasını deməyə imkan verir. Digər tərəfdən isə həmin il yığım proporsiyası da artmışdır. Belə ki, istehlakın azalması və pandemiya zamanı yarana biləcək hər hansısa bir böhran situasiyasına qarşı insanlarda adaptiv mexanizmin formalaşması istəyi yığımın artmasına səbəb ola bilər.

2021-ci ildə isə post-pandemiya effekti yaranmış, ÜDM və istehlak artmış, lakin yığım azalmışdır. Karantin məhdudiyyətlərinin bitməsi istehlakı stimullaşdırmışdır. Lakin, yenə də ÜDM-in artım tempi istehlakın artım tempindən yüksək olduğu üçün statistik illüziya yaranmışdır. Nəticədə ÜDM-İstehlak proporsiya əmsalı aşağı düşmüşdür. Yığım isə bu dövrdə özünün ən aşağı göstəricisini göstərmişdir. Belə ki, sözügedən dövr ərzində yığımın azalması, ÜDM-in isə artması ÜDM-Yığım proporsiyasının əmsalını kifayət qədər azaldaraq 0.171 səviyyəsinə gətirmişdir. Post-pandemiya çərçivəsində istehlakın kəskin artması, öz növbəsində yığımın azalmasını səciyyələndirmişdir ki, bu da pandemiya effekti kontekstində normal qiymətləndirilə bilər.

Baxmayaraq ki, Azərbaycanda 2023-cü ildə ÜDM-İstehlak və ÜDM-Yığım proporsiyalarının əmsalları optimal aralıq çərçivəsindədir, bu göstəricilər pandemiyadan öncəki dönəmdən hələ də aşağı səviyyədədir. Bu da pandemiyadan sonra sözügedən proporsiyalarda bərpa prosesinin tam formalaşmamasını şərtləndirməkdədir. Belə ki, 2019-cu ildə ÜDM-istehlak və ÜDM-yığım proporsiyalarının əmsalları müvafiq olaraq 0.686 və 0.203 olmuşdursa, 2023-cü ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 0.678 və 0.177 qiymətləndirilmişdir. 2023-cü il üzrə ÜDM-İstehlak proporsiya əmsalının 0.678 olması o deməkdir ki, hər 1 manatlıq əlavə dəyərin 67.8 qəpiyi istehlaka yönəlmişdir. Həmin il üzrə ÜDM-Yığım proporsiya əmsalının 0.177 olması o deməkdir ki, hər 1 manatın 17.7 qəpiyi yığıma yönəlmişdir. Bu aralıq yığım üçün optimal aralıq olsa da, bir qədər aşağı göstəricidir. Belə ki, sözügedən göstəricinin aşağı olması investisiya aktivliyinin zəifləməsini səciyyələndirə bilər. Bu səbəbdən sözügedən problemin aradan qalxması üçün təbii ki, investisiyaların stimullaşdırılması zəruridir.

Tədqiqat işinin növbəti sualı çərçivəsində İstehlak-Yığım proporsiyasının qiymətləndirilməsini aşağıdakı cədvəldə görmək mümkündür.

Cədvəl 4.

Azərbaycanda İstehlak-Yığım makroproporsiyasının dinamikası (2000-2023)

İllər	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
İstehlak-Yığım proporsionallıq əmsalı	3,85	3,63	2,18	1,36	1,18	1,27	1,53	2,00	2,24	2,84	2,78	2,34
İllər	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
İstehlak-Yığım proporsionallıq əmsalı	2,24	2,03	2,05	2,48	2,79	2,83	3,21	3,38	3,26	3,88	4,58	3,82

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri əsasında müəllifin hesablamaları (https://stat.gov.az/)

Yuxarıdakı cədvəl hər 1 manat yığıma müvafiq olaraq nə qədər istehlakın olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu göstəricidə də volatillik müşahidə olunur. Belə ki, 2000-ci ildə 3.85 olan proporsionallıq əmsalı, 2004-cü ildə 1.18, 2008-ci ildə 2.84, 2022-ci ildə 4.58 və 2023-cü ildə 3.82 olaraq qiymətləndirilmişdir. Bu göstərici bizə insanların daha çox istehlaka meyilli olmasını bir daha səciyyələndirir. Belə ki, 2023-cü ildə proporsionallıq əmsalının 3.82 olması onu deməyə imkan verir ki, hər 1 manatlıq yığımın qarşısında 3.82 manat istehlak olunur. Bu proporsiya əmsalı nə qədər yüksəkdirsə istehlak bir o qədər güclü, yığım isə zəifdir. Tam əksinə, proporsiya əmsalı

azaldıqca yığıma meyillik artır. Bütövlükdə istehlakın artması hələ rifahın artması demək deyildir. Çünki, bu artımın real gəlirlərdən, yoxsa istehlak kreditlərindən qaynaqlandığını müəyyən etmək önəmlidir ki, bu da növbəti tədqiqatlar üçün önəmli tədqiqat sualı olaraq çıxış edə bilər.

Nəticə

Preventiv iqtisadi inkişaf üçün makroiqtisadi proporsiyaların qiymətləndirilməsi və tənzimlənməsi magistral amillərdən biri kimi çıxış etməkdədir. Tədqiqat zamanı qarşıya qoyulmuş üç tədqiqat sualı çərçivəsində müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Belə ki, Azərbaycanda ÜDM və istehlak, ÜDM və yığım, eyni zamanda, istehlak və yığım arasında çox güclü korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur. Eyni zamanda ÜDM-İstehlak və ÜDM-Yığım proporsiyalarının əmsalları optimal proporsiya əmsalı daxilindədir. Lakin, əmsallar optimal proporsiya əmsallarının alt sərhədinə çox yaxındır və orta optimal proporsiya əmsalından aşağıdır. Xüsusilə, ÜDM-Yığım proporsiyasının aşağı olması uzunmüddətli perspektivdə investisiya çatışmazlığını və disproporsionallıq formalaşdıra bilər ki, bunun qarşısının alınması üçün də daxili investisiyaların stimullaşdırılmasının mütərəqqi mexanizmləri işlənilməlidir. Bu çərçivədə qeyd etmək lazımdır ki, ÜDM-İstehlak və ÜDM-Yığım proporsiyalarının əmsalları COVID-19 pandemiyasından öncəki dövrdəki əmsaldan hələ də aşağıdadır. Bu isə sözügedən makroproporsiyalarda bərpa prosesinin bir qədər tamamlanmadığını deməyə imkan verir. Eyni zamanda, İstehlak-Yığım proporsiyasının təhlili vasitəsilə müəyyən edilmişdir ki, 2023-cü ildə Azərbaycanda hər 1 manatlıq yığımın qarşısında 3.82 manat istehlak olunur ki, bu da əhalinin yığım yönümlü deyil də, istehlak yönümlü olmasını şərtləndirir. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, ÜDM-İstehlak və ÜDM-Yığım proporsiyalarının daha sistemli təhlili üçün real gəlirlər ilə istehlak kreditlərinin müqayisəli təhlilinin aparılması zəruridir ki, bu da gələcək tədqiqatlar üçün başlıca tədqiqat sualı olaraq müəyyənləşdirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Кунцман М. В., Безновская В. В., Козлова А. А. Значение макроэкономических пропорций для изучения тенденций развития экономики //Автомобиль. Дорога. Инфраструктура – 2015. – №. 4 (6). – С. 23.
2. Емельянович, Н.В. Система макроэкономических показателей и пропорций и их динамика в Республике Беларусь // Инновационные технологии в промышленности и образовании : материалы I международной научной конференции, Пинск, Нукус, 14 декабря 2023 г. / УО “Полесский государственный университет”, Каракалпакский Государственный Университет имени Бердаха; редкол.: В.И.Дунай [и др.]. – Пинск: ПолесГУ, – 2023. – С. 180-183.
3. Маркс, К. Капитал: критика политической экономии: [в 3 томах]. К. Маркс. – Москва: Государственное издательство политической литературы, – т. 2, кн. 2. –1951. – 530 с.
4. Keynes J.M. The general theory of employment, interest and money / J.M.Keynes. – Edinburgh: R. & R. Clark, – 1936. – 403p.
5. Leão E.R., Leão P.R. The effect of government spending on the debt-to-GDP ratio in the medium term // International Economics and Economic Policy. – 2025, 22 (2), – p. 1-20.
6. Delbianco F., Dabús C. Optimal Saving, Optimal Investment and Economic Growth: Evidence from Countries with Different Income and Openness Levels // Journal of Economic Development. – 2024, 49 (4), – p. 99-118.
7. Bleaney M., Tian M. The trade-GDP ratio as a measure of openness // The World Economy. – 2023, 46 (5), – p. 1319-1332.
8. Ciampi F., Gordini N. Using Economic-Financial Ratios for Small Enterprise Default Prediction Modeling: An Empirical Analysis // 2008 Oxford Business & Economics Conference Proceedings. Oxford, UK. – 2008. – 1. – p. 1-21.
9. Su J., Friess D. A., Gasparatos A. A meta-analysis of the ecological and economic outcomes of mangrove restoration // Nature communications. – 2021, 12 (1), – p. 1-13

10. Шахбазов У.Г. Инвестиции как фактор обеспечения макроэкономических пропорций в экономике Азербайджана //Перспективы науки. – 2011, 8, – p. 192-197.
11. Митяева Н.В., Фёдорова Ю.В. Дисбаланс системы “Потребление-сбережение” домохозяйств современной России // Промышленность: экономика, управление, технологии. – 2015, – 5 (59), – p. 33-37.
12. Ndirangu E., Muturi W. Determinants of gross domestic savings in Kenya (1970-2013) // International Journal of Economics, Commerce and Management. – 2015, – 3 (7), – p. 157-178.
13. Palát M., Kunc A. Assessing the GDP structure in global comparison // Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis. – 2011, – 59 (2), – p. 213-220.
14. Jammeh I. Y. The effects of annual GDP growth on consumption spending: evidence from West African Countries // International Journal of Social Sciences Perspectives. – 2022, – 11 (2), – p. 93-104.
15. Field, A. Discovering statistics using IBM SPSS statistics. 4th edition / A.Field. – Canada: Sage publications limited, – 2013.
16. Mishra, P. Descriptive statistics and normality tests for statistical data / P. Mishra, C. M. Pandey, U. Singh [et al.] //Annals of cardiac anaesthesia. – 2019, – 22 (1), – p. 67-72.
17. Song H. Y., Park S. An analysis of correlation between personality and visiting place using Spearman's rank correlation coefficient // KSII Transactions on Internet and Information Systems (TIIS). – 2020, – 14 (5), – p. 1951-1966.
18. Kumar A., Abirami S. Aspect-based opinion ranking framework for product reviews using a Spearman's rank correlation coefficient method / /Information Sciences. – 2018, – 460, – p. 23-41.
19. Li H., Cao Y., Su L. Pythagorean fuzzy multi-criteria decision-making approach based on Spearman rank correlation coefficient // Soft Computing. – 2022, – 26 (6), – p. 3001-3012.

Аслан Джавид оглу Азимзаде
Университет Одлар Юрду, преподаватель
кафедры “Экономика и экономические отношения”
Докторант Бакинского Евразийского Университета
E-mail: aslan.azimzadeh@oyu.edu.az

Анализ макропропорциональности между потреблением и сбережениями в Азербайджане

Резюме

Цель исследования – Основной целью исследования является оценка макропропорций между валовым внутренним продуктом (ВВП), потреблением и сбережениями в Азербайджане.

Методология исследования – В статье использован количественный метод исследования с использованием корреляционного, статистического и сравнительного анализа.

Практическое значение исследования – Результаты исследования могут служить важным индикатором при разработке долгосрочных планов развития национальной экономики.

Результаты исследования - в Азербайджане выявлена сильная корреляция между ВВП-Потреблением, ВВП-Сбережением и Потреблением-Сбережением. Коэффициенты пропорций ВВП-Потребления и ВВП-Сбережения находятся в пределах оптимального коэффициента пропорции. Анализ пропорций потребления и сбережений привёл к выводу, что на каждый манат сбережений приходится 3,82 маната потребительских расходов. Данный показатель характеризует пониженную склонность к накоплению, что может свидетельствовать о недостатке инвестиций и формировании диспропорциональности в долго-

срочной перспективе. Для предотвращения возможной диспропорциональности необходимо разработать прогрессивную политику стимулирования внутренних инвестиций.

Оригинальность и научная новизна исследования – заключаются в системном анализе макропропорций ВВП-Потребление, ВВП-Сбережения и Потребление-Сбережения.

Ключевые слова: макроэкономические пропорции, регулирование, потребление, сбережения, ВВП, корреляция.

Aslan Javid Azimzadeh
Odlar Yurdu University, Lecturer at the
Department of "Economics and Economic Relations"
PhD student at Baku Eurasian University
E-mail: aslan.azimzadeh@oyu.edu.az

Analysis of macroproportionality between consumption and savings in Azerbaijan

Summary

The purpose of the study – is to assess the macroproportion between Gross Domestic Product (GDP), consumption and savings in Azerbaijan.

The methodology of the research – The article uses the quantitative research method, using correlation, statistical and comparative analysis.

The practical importance of the research – The results of the study can serve as an important indicator in the preparation of long-term development plans for the national economy.

The results of the research – A strong correlation has been identified between GDP-Consumption, GDP-Savings and Consumption-Savings in Azerbaijan. The coefficients of the GDP-Consumption and GDP-savings proportions are within the optimal proportion coefficient. The analysis of the Consumption-Savings proportion led to the conclusion that for every 1 manat of savings, there are 3.82 manats of consumption expenditure. This indicator characterizes a lower propensity to save, which in the long term may be a signal of a lack of investment and the formation of disproportionality. In order to prevent possible disproportionality, it is necessary to develop a progressive policy to stimulate domestic investments.

The originality and scientific novelty of the research – is a systematic analysis of GDP-Consumption, GDP-Savings and Consumption-Savings macroproportions.

Key words: macroeconomic proportions, regulation, consumption, saving, GDP, correlation.

UOT 338.43

Şövkət Abuzər qızı YUSUFOVA
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
e-mail: sovket.yusifova@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.043

AQRAR SAHƏDƏ SÜNİ İNTELLEKTİN TƏTBİQİ VƏ ONUN PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi aqrar sahədə süni intellekt texnologiyalarının tətbiq imkanlarını elmi cəhətdən araşdırmaq, onların kənd təsərrüfatında məhsuldarlığa, iqtisadi səmərəliliyə və ekoloji dayanıqlığa təsirini təhlil etməkdir. Eyni zamanda, mövcud problemlərin müəyyənləşdirilməsi və gələcək inkişaf istiqamətlərinin əsaslandırılması tədqiqatın əsas hədəfləri sırasındadır. Məqalədə aqrar sahədə süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının tətbiq istiqamətləri, onların kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılmasına, resurslardan səmərəli istifadəyə və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına təsiri araşdırılır. Rəqəmsal kənd təsərrüfatı, dəqiq əkinçilik, maşın öyrənməsi, böyük verilənlər, kompüter görməsi kimi müasir texnologiyaların aqrar istehsalda rolu təhlil edilir. Eyni zamanda süni intellektin tətbiqi zamanı qarşıya çıxan problemlər və inkişaf perspektivləri elmi baxımdan qiymətləndirilir.

Tədqiqatın metodologiyası: Tədqiqat zamanı sistemli yanaşma əsasında keyfiyyət və kəmiyyət metodlarından istifadə olunmuşdur. Elmi mənbələrin təhlili beynəlxalq təcrübənin müqayisəli öyrənilməsi, statistik məlumatların analizi və məntiqi ümumiləşdirmə metodları tədqiqatın əsas metodoloji bazasını təşkil edir. Bundan əlavə süni intellekt texnologiyalarının aqrar sahədə tətbiqinə dair mövcud elmi araşdırmaların icmalı aparılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəticələri aqrar sahədə idarəetmə qərarlarının qəbulunda, fermer təsərrüfatlarının fəaliyyətinin optimallaşdırılmasında istifadə oluna bilər. Süni intellektin tətbiqi nəticəsində resurslardan səmərəli istifadə, istehsal xərclərinin azaldılması və məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsi mümkün olur. Bu baxımdan tədqiqat həm elmi, həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın nəticələri: Süni intellekt texnologiyaları məhsuldarlığın artmasına, xərclərin azalmasına və ətraf mühitin qorunmasına töhvə verir. Süni intellektin aqrar sahədə tətbiqi aqrar sahənin inkişafında strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: Tədqiqatın orijinallığı aqrar sahədə süni intellekt texnologiyalarının kompleks şəkildə təhlil olunmasında və onların iqtsadi, ekoloji və texnoloji aspektlər üzrə qiymətləndirilməsində özünü göstərir. Məqalədə mövcud elmi yanaşmalar ümumiləşdirilmiş, eyni zamanda Azərbaycan kimi aqrar potensiala malik ölkələr üçün tətbiq perspektivləri ön plana çəkilmişdir.

Açar sözlər: Süni intellekt, aqrar sahə, rəqəmsal kənd təsərrüfatı, dəqiq əkinçilik, rəqəmsal texnologiyalar, innovasiya.

Giriş

Müasir dövrdə dünya əhalisinin sürətlə artması kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatın yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu isə aqrar sahədə daha səmərəli, məhsuldar və ekoloji cəhətdən dayanıqlı istehsal metodlarının tətbiqini zəruri edir. Son illərdə informasiya komunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı kənd təsərrüfatında yeni yanaşmaların formalaşmasına şərait yaratmışdır. Bu yanaşmalar arasında süni intellekt texnologiyaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Süni intellekt insan düşüncə və qərarvermə mexanizmlərini təqlid edən alqoritmlər və proqram sistemləri toplusudur.

Aqrar sahədə süni intellektin tətbiqi istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılmasına, risklərin azaldılmasına və qərarların daha dəqiq qəbul edilməsinə imkan verir. Bu baxımdan mövzunun elmi

şəkildə araşdırılması aktual hesab edilir.

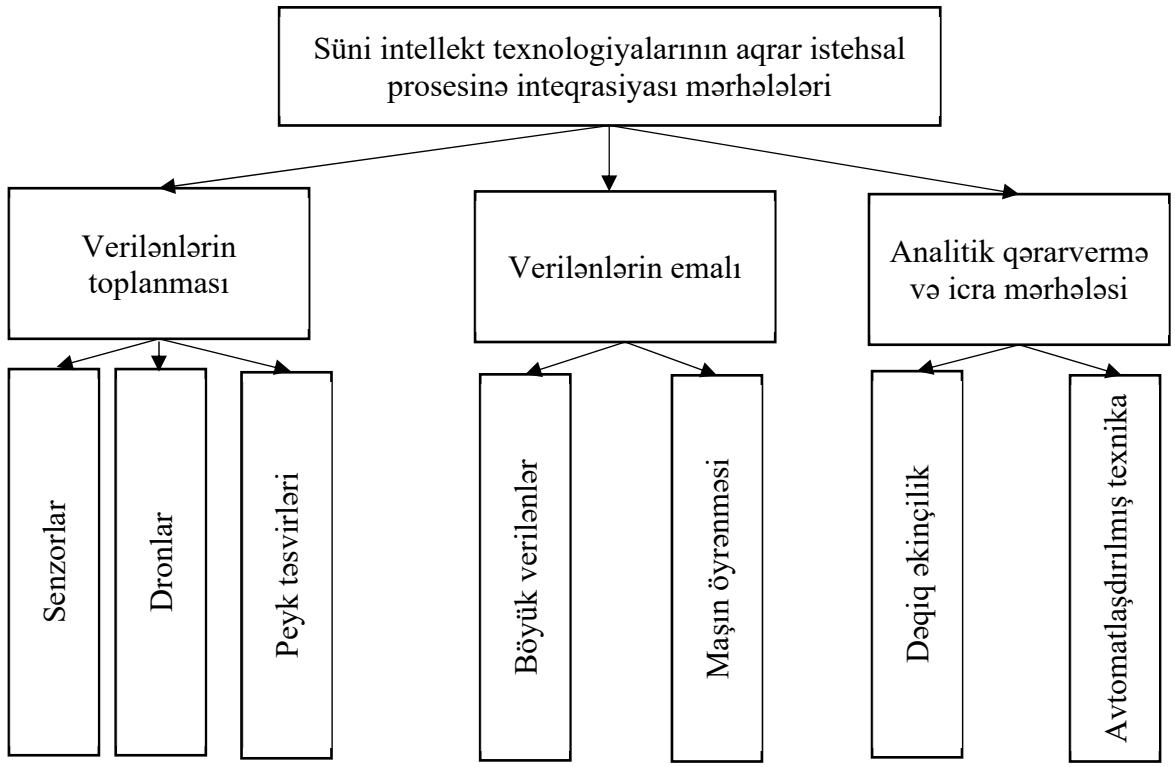
Aqrar sahə insan cəmiyyətinin ən qədim və strateji sahələrindən biri olmaqla, iqtisadiyyatın və ərzaq təhlükəsizliyinin əsasını təşkil edir.

Süni intellekt kompüter sistemlərinin insan kimi öyrənmə, analizetmə, proqnozlaşdırma və innovativ qərarvermə qabiliyyətinə malik olmasını təmin edən texnologiyalar məcmusudur. Onun əsas komponentlərinə maşın öyənməsi, dərin öyrənmə, neyron şəbəkələr, kompüter görməsi və təbii dilin emalı daxildir. [1. 1-58 s.].

Maşın öyrənməsi verilənlər əsasında alqoritmlərin özünü təkmilləşdirməsinə imkan yaradır. Dərin öyrənmə isə çoxqatlı neyron şəbəkələrdən istifadə edərək mürəkkəb problemlərin həllini təmin edir. Aqrar sahədə bu texnologiyalar torpaq analizi, bitki xəstəliklərinin müəyyən edilməsi, məhsuldarlığın proqnozlaşdırılması və iqlim risklərinin qiymətləndirilməsi kimi məsələlərdə geniş istifadə olunur.

Aqrar sahədə süni intellektin əsas tətbiq istiqamətləri

Aqrar sahədə süni intellektin əsas tətbiq istiqamətləri aşağıdakı sxem formasında öz əksini tapmışdır.

Sxem 1. Aqrar sahədə süni intellektin tətbiq mexanizmi

Sxemdə süni intellekt texnologiyalarının aqrar istehsal prosesinə inteqrasiyası ardıcıl mərhələlər üzrə göstərilir: Verilənlərin toplanması (senzorlar, dronlar, peyk təsvirləri); Verilənlərin emalı (böyük verilənlər və maşın öyrənməsi); Analitik qərarvermə və icra mərhələsi(dəqiq əkinçilik, avtomatlaşdırılmış texnika). Bu mexanizm aqrar sahədə idarəetmənin səmərəliliyini artırır. Aqrar sahədə süni intellektin tətbiqi müxtəlif istiqamətləri əhatə edir. Bunlardan ən vacibləri dəqiq əkinçilik, məhsul monitorinqi, suvarma sistemlərinin optimallaşdırılması və kənd təsərrüfatı texnikasının avtomatlaşdırılmasıdır.

Dəqiq əkinçilik texnologiyları vasitəsilə torpağın münbitliyi, rütubət səviyyəsi və bitkilərin inkişaf vəziyyəti real vaxt rejimində izlənir. Süni intellekt əsaslı sistemlər bu məlumatları analiz edərək gübrə və restisidlərin optimal miqdarını müəyyən edir. Nəticədə həm məhsuldarlıq artır, həm də ətraf mühitə mənfi təsir azalır. [8].

Kompüter görməsi texnologiyalarının tətbiqi ilə dronlar və peyk şəkilləri vasitəsilə əkin sahələrinin vəziyyəti qiymətləndirilir. Bitki xəstəlikləri və zərərvericilər erkən mərhələdə aşkar edilir ki, bu da itkilərin minimuma endirilməsinə şərait yaradır.

Süni intellektin aqrar sahəyə iqtisadi və ekoloji təsirləri

Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi aqrar sahədə iqtisadi səmərəliliyin yüksəlməsinə mühüm töhfə verir. Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində iqtisadi səmərəlilik artır, eyni zamanda ətraf mühitin qorunması təmin olunur. Avtomatlaşdırılmış sistemlər insan əməyinə olan tələbatı qismən azaltsa da yeni texnologiya bilik və bacarıqlara malik kadrların formalaşmasını stimullaşdırır. Eyni zamanda resurslardan daha düzgün istifadə olunması istehsal xərclərini azaldır və fermerlərin gəlirlərini artırır.

Ekoloji baxımdan süni intellekt torpaq və su ehtiyatlarının qorunmasına kömək edir. Kimyəvi maddələrin normadan artıq istifadəsinin qarşısı alınır, torpağın deqradasiyası azalır və dayanıqlı kənd təsərrüfatı prinsipləri reallaşdırılır. [5].

Cədvəl 1.

Süni intellektin aqrar sahəyə iqtisadi və ekoloji təsirləri

Təsir istiqaməti	Ənənəvi yanaşma	Süni intellekt əsaslı yanaşma
Resurs istifadəsi	Yüksək itkilər	Optimallaşdırılmış istifadə
Məhsuldarlıq	Orta səviyyə	Yüksək və stabil
Xərclər	Yüksək	Azaldılmış
Ekoloji təsir	Torpaq və suya mənfi təsir	Dayanıqlı və ekoloji təsir

Süni intellektin tətbiqi samanı mövcud problemlər

Aqrar sahədə süni intellektin geniş tətbiqi bir sıra problemlərlə müşayiət olunur. Bunlara yüksək texnoloji xərclər, infrastruktur çatışmazlığı və fermerlərin rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin aşağı olması daxildir. Xüsusi ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu texnolgiyaların tətbiqi üçün müvafiq normativ-hüquqi baza və maliyyə dəstəyi yetərli səviyyədə deyil. Bundan əlavə böyük həcmdə verilənlərin toplanması və emalı məlumat təhlükəsizliyi və məxvilik məsələlərini gündəmə gətirir. Bu səbəbdən süni intellekt sistemlərinin tətbiqi zamanı etik və hüquqi aspektlər də nəzərə alınmalıdır.

Gələcəkdə aqrar sahədə süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi demək olar ki, geniş miqyas alacaqdır. Xüsusilə də proqnozlaşdırıcı analitika aqrar risklərin idarə olunması və rəqəmsal kooperasiya modellərinin formalaşması, kənd təsərrüfatının yeni olması inkişaf mərhələsini şərtləndirəcəkdir. Süni intellekt əsaslı sistemlər vasitəsi ilə iqlim dəyişmələrinin aqrar istehsala təsiri əvvəlcədən qiymətləndirilə biləcək və eyni zamanda, məhsul itkilərinin qarşısı alına bilər. Bu prosesdə dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı, Elmi Tədqiqat İnstitutları və Ali Təhsil müəssisələrinin birgə fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aqrar sahədə innovativ texnologiyaların tətbiqi yalnız texniki məsələ deyil, eyni zamanda intitusional və sosial dəyişiklikləri də zəruri edir. [4,7]

Gələcəkdə süni intellekt texnologiyalarının aqrar sahədə daha geniş tətbiqi gözlənilir. Ağıllı kənd təsərrüfatı sistemləri, robotlaşdırılmış texnika və proqnozlaşdırıcı analitika aqrar istehsalın əsas komponentlərinə çevrilə bilər. Dövlət dəstəyi, elmi tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi və təhsil proqramlarının gücləndirilməsi bu prosesin sürətlənməsinə mühüm təsir göstərəcəkdir.

Azərbaycan kimi aqrar potensiala malik ölkələr üçün süni intellektin tətbiqi kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bu texnologiyaların düzgün inteqrasiyası ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına və regionların sosial- iqtisadi inkişafına töhfə verə bilər. [12]

Aqrar sahədə süni intellektin əsas üstünlükləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Məhsuldarlığın artması;
- Resurslardan səmərəli istifadə edilməsi;
- Əmək xərclərinin azalması;
- Risklərin və itkilərin minimuma endirilməsi;
- Ekoloji tarazlığın qorunması.

Aqrar sahədə süni intellektin üstünlükləri ilə yanaşı, eyni zamanda bəzi mövcud problemlər və məhdudiyyətlər də qoyulur. Aqrar sahədə bütün üstünlüklərə baxmayaraq, eyni zamanda süni intellektin tətbiq edilməsi bəzi çətinliklərlə müşayiət olunur:

- Yüksək maliyyə xərcləri;
- Texniki biliklərin çatışmazlığı;
- İnfrastruktur problemləri;
- Kiçik təsərrüfatlarda tətbiqin məhdudluğu.

Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün, demək olar ki, dövlət dəstəyi və maarifləndirmə tədbirləri vacibdir.

Aqrar sahədə gələcəkdə süni intellekt texnologiyalarının daha əlçatan və geniş miqyaslı tətbiqi gözlənilir. Aqrar sahədə rəqəmsallaşmanın sürətlənməsi, kənd təsərrüfatının davamlı inkişafına, ərzaq təhlükəsizliyinin maarifləndirilməsinə və iqtisadi səmərəliliyin artmasına şərait yaradacaqdır.

Aqrar sahədə süni intellektin tətbiqi müasir iqtisadi nəzəriyyələr və innovasiya modelləri ilə sıx bağlıdır. İnnovasiya iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinə əsasən texnoloji yeniliklər istehsal amillərinin səmərəliliyini artırmaqla iqtisadi artımı stimullaşdırır. Süni intellekt texnologiyaları bu baxımdan aqrar sahədə intensiv inkişaf modelinin formalaşmasına şərait yaradır.

Elmi yanaşmalara görə aqrar sektorda rəqəmsallaşma bilik əsaslı iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsidir. Bu prosesdə məlumatların toplanması, emalı və düzgün inteqrasiyası qərarvermə mexanizmlərinin keyfiyyətini yüksəldir. Süni intellekt alqoritmləri isə insan faktorundan asılılığı azaltmaqla daha obyektiv nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir. [2, 5. 71-72 s.]

Azərbaycan Respublikası aqrar potensiala malik ölkə kimi süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi üçün əlverişli imkanlara malikdir. Son illərdə ölkədə kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması, elektron kənd təsərrüfatı, elektron informasiya sistemlərinin yaradılması və aqrar subsidiyaların elektronlaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bu tədbirlər süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi üçün ilkin baza rolunu oynayır.

Regionların sosial- iqtisadi inkişaf proqramları çərçivəsində aqrar sahədə innovativ texnologiyaların tətbiqi prioritet istiqmətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Xüsusilə kooperasiya əsaslı təsərrüfat formalarında süni intellektdən istifadə istehsalın miqyasını genişləndirməyə və bazar risklərini azaltmağa imkan verir. Bu baxımdan aqrar kooperativlərin fəaliyyətində rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Aqrar kooperasiya sistemləri kənd təsərrüfatında istehsalçıların maraqlarının qorunması və resurslardan birgə istifadənin təmin olunması baxımından mühüm mexanizmdir. Süni intellekt texnologiyalarının kooperativlərdə tətbiqi istehsal proseslərinin koordinasiyasını və bazar məlumatlarının operativ analizini mümkün edir. Bu isə kooperativ üzvlərinin gəlirlərinin artmasına və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. [8,9,10]

Kooperasiya sistemlərində süni intellekt əsaslı planlaşdırma alətləri məhsul istehsalı və satış strategiyalarının optimallaşdırılmasına imkan verir. Eyni zamanda risklərin kollektiv şəkildə idarə olunması kənd təsərrüfatında dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Süni intellekt texnologiyalarının aqrar sahədə tətbiqi sosial-iqtisadi münasibətlərə də əhəmiyyətli təsir göstərir. Bir tərəfdən əmək məhsuldarlığı yüksəlir və istehsal xərcləri azalır, digər tərəfdən isə yeni peşə və ixtisaslara tələbat formalaşır. Bu isə kənd yerlərində məşğulluğun strukturunda keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olur. [11. 308s.]

Sosial baxımdan süni intellektin tətbiqi kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, aqrar sahədə innovativ düşüncənin formalaşmasına və gənclərin kənd təsərrüfatına marağının artmasına töhfə verə bilər. Bu proseslər uzunmüddətli perspektivdə aqrar sektorun dayanıqlı inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Gələcəkdə süni intellekt texnologiyalarının aqrar sahədə daha geniş tətbiqi gözlənilir. Ağıllı kənd təsərrüfatı sistemləri, , robotlaşdırılmış texnika və proqnozlaşdırıcı analitika aqrar istehsalın əsas komponentlərinə çevrilə bilər. Dövlət dəstəyi, elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi və təhsil proqramlarının gücləndirilməsi bu prosesin sürətlənməsinə mühüm təsir göstərəcəkdir.

Azərbaycan kimi aqrar potensiala malik ölkələr üçün süni intellektin tətbiqi kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu texnologiyaların düzgün inteqrasiyası ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına və regionların sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verə bilər. [10. 320 s.]

Aqrar sahədə süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi bir sıra üstünlüklərlə yanaşı, ciddi problemlər və institusional məhdudiyyətlərlə də müşayiət olunur. Əsas problemlərdən biri texnoloji infrastrukturun qeyri-bərabər inkişafıdır. Kənd yerlərində internetə çıxış məhdudluğu, rəqəmsal avadanlıqların yüksək maya dəyəri və texniki xidmət imkanlarının zəifliyi süni intellekt əsaslı sistemlərin geniş tətbiqini ləngidir. [2. 69-72 s.; 4. 71-75 s.]

Digər mühüm məhdudiyyət ixtisaslı kadr çatışmazlığıdır. Süni intellekt texnologiyalarının aqrar sahədə tətbiqi üçün kənd təsərrüfatı, həm də informasiya texnologiyaları sahəsində biliklərə malik mütəxəssislərin hazırlanması vacibdir. Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, insan kapitalının zəifliyi innovativ texnologiyaların effektiv istifadəsinə ciddi maneə yaradır. [1. 26-45 s.]

Məlumatların toplanması və keyfiyyət də süni intellektin tətbiqində əsas problemlərdən biri hesab olunur. Aqrar sahədə qeyri-dəqiq və sistemsiz məlumat bazaları alqoritmlərin düzgün işləməsinə mane olur. Bu baxımdan vahid aqrar məlumat platformalarının yaradılması və məlumatların standartlaşdırılması zəruri hesab edilir. [2. 73-78 s.]

Aqrar sahə təbii risklərə yüksək dərəcədə həssas olduğundan süni intellekt texnologiyalarının risklərin idarə olunmasında tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Elmi tədqiqatlarda göstərilir ki, proqnozlaşdırıcı modellər iqlim dəyişmələrinin təsirini əvvəlcədən müəyyən etməyə və potensial məhsul itkilərini azaltmağa imkan verir. [1-10,5 s. 3-8]

Süni intellekt əsaslı risk analizi sistemləri torpaq rütubəti, hava şəraiti və bitki sağlamlığı barədə real vaxt rejimində məlumatları emal edərək fermerlər üçün operativ qərarvermə imkanları yaradır. Bu yanaşma kənd təsərrüfatının dayanıqlığının təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar sahədə süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi kənd təsərrüfatının məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Məsələn, Avropa ölkələrində dəqiq əkinçilik, peyk müşahidələri və süni intellekt əsaslı qərar dəstək sistemləri geniş istifadə olunur. Bu texnologiyalar vasitəsilə torpaq və su resurslarından səmərəli istifadə təmin edilir.

ABŞ-da aqrar texnologiyalar sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlər süni intellekt əsaslı proqnozlaşdırma modellərindən istifadə etməklə məhsul itkilərini minimuma endirirlər. Çin Xalq Respublikasında isə böyük aqrar təsərrüfatlarda avtomatlaşdırılmış idatəetmə sistemləri və robotlaşdırılmış texnika, süni intellekt alqoritmləri ilə inteqrasiya olunur. Bu təcrübələr aqrar sahədə rəqəmsallaşmanın iqtisadi səmərəsini açıq şəkildə nümayiş etdirir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, uğurlu nəticələrin əldə olunması üçün dövlət dəstəyi, elmi tədqiqat işlərinin stimullaşdırılması və fermerlərin innovasiyalara adaptasiyası əsas şərtlərdir. Bu amillər Azərbaycan üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aqrar sahədə süni intellektin tətbiqi dövlət siyasəti və normativ- hüquqi mexanizmlərlə sıx bağlıdır. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə qəbul edilmiş strateji sənədlərdə rəqəmsallaşma və innovativ texnologiyaların tətbiqi prioritet iqstiqmətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bu sənədlər aqrar sahədə süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi üçün institusional baza yaradır. Dövlət tərəfindən aqrar sahədə rəqəmsal platformaların yaradılması, elektron subsidiyaların tətbiqi və məlumat bazalarının formalaşdırılması süni intellekt sistemlərinin inkişafına şərait yaradır. Normativ hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsi isə məlumat təhlükəsizliyi və texnologiyaların etibarlı istifadəsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, süni intellekt aqrar sahənin inkişafında strateji əhəmiyyətə malikdir. Onun düzgün və məqsədyönlü tətbiqi, kənd təsərrüfatında keyfiyyətli istehsala, resursların qorunmasına və rəqabət qabiliyyətinin artmasına səbəb olur. Bu baxımdan süni intellekt texnologiyalarının aqrar sahəyə inteqrasiyası müasir dövrün əsas tələblərindən biridir.

Süni intellekt texnologiyalarının aqrar sahədə tətbiqi, demək olar ki, istehsal proseslərinin optimallaşdırılmasına, məhsuldarlığın artırılmasına və risklərin azaldılmasına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Dəqiq əkinçilik, avtomatlaşdırılmış monitorinq və proqnozlaşdırıcı analizlər kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafını təmin edən əsas vasitələr kimi çıxış edir.

Mövcud problemlərə baxmayaraq, dövlət dəstəyi, elmi tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi və kadr potensialının gücləndirilməsi, süni intellektin aqrar sahədə uğurlu tətbiqini mümkün edir. Nəticə etibarı ilə, süni intellekt aqrar sektorun rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasında və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında strateji əhəmiyyətə malik texnologiya kimi qiymətləndirilə bilər. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar Azərbaycan aqrar sektorunun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edəcəkdir.

Aparılan təhlil göstərir ki, süni intellekt aqrar sahədə istehsal proseslərinin optimallaşdırılması, məhsuldarlığın artırılması və ekoloji tarazlığın qorunması üçün mühüm vasitədir. Mövcud problemlərə baxmayaraq, bu texnologyaların tətbiqi kənd təsərrüfatının gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir. Elmi yanaşma və kompleks strategiya əsasında süni intellektin aqrar sahəyə inteqrasiyası dayanıqlı inkişafın əsas şərtlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Rusell S. Norvig P, Artificial İntellegence: A.Moderrn Approach. Pearson Education 2021 11-45 s.
2. Wolfert S. et.al “Biq data in Smart Farming” Aqricultural Systems. 2017, Vol.153 69-80 s.
3. Liakos K. Et.al. “Machine learning in Aqriculture: A. Review” Sensors, 2018, vol 18(8) 2674-2668 s.
4. Kamilaris A. Prenafeta -Boldu, F.X. “Deep Learninq in Aqriculture” Computers and Electronics in Aqriculture. 2018, vol.147. 70-90 s.
5. Zhanq Y. Wanq J. “Aplication of Artifical İntellegenge in Precision Aqriculture” İEEE Access, 2020, Vol 162 1-15s.
6. FAO Digital Aqriculture and Artifical İntelliqence Rome, 2022 15-48 s.
7. FAO. Artifical İntellegenge and Biq Data for Sustanaible Aqricul ture . Rome. 2023. 22-60 s.
8. E.A.Quliyev. “Aqrar iqtisadiyyat”, Bakı, 2015. 112-145 s.
9. E.A.Quliyev. “Etibarlı ərzaq təminatı sistemi: kooperasiya və inteqrasiya problemləri” Bakı-2013. 86-120 s.
10. A.Quliyev, B. Ataşov, A.E.Quliyeva. Govverment policy on food security: Economic and demographic challenges, Problems and Perspectives in Manaqement, 2024 DOI:10.21511\ Vol.22(2) 2024. 389-401 s.
11. Məmmədov R.M. “Aqrar sahədə innovativ texnologiyaların tətbiqi problemləri”. Azərabycan Aqrar Elmi Jurnalı. Bakı-2020.
12. Əliyev E.H. “Rəqəmsal kənd təsərrüfatının inkişaf istiqamətləri” Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı jurnalı, Bakı-2021.

Шовкет Абузар кызы Юсуфова
Доктор философии в экономики, доцент
Азербайджанский Университет Кооперации

Применение искусственного интеллекта в сельскохозяйственном секторе и его перспективы

Резюме

Цель исследования: Основная цель данного исследования – научное изучение возможностей применения технологий искусственного интеллекта в сельскохозяйственном секто-

ре, анализ их влияния на производительность, экономическую эффективность и экологическую устойчивость сельского хозяйства. Одновременно с этим, среди основных задач исследования – выявление существующих проблем и обоснование будущих направлений развития. В статье рассматриваются направления применения технологий искусственного интеллекта (ИИ) в агропромышленном секторе, их влияние на повышение сельскохозяйственной производительности, эффективное использование ресурсов и обеспечение устойчивого развития. Анализируется роль современных технологий, таких как цифровое земледелие, точное земледелие, машинное обучение, большие данные и компьютерное зрение, в сельскохозяйственном производстве. Одновременно с этим с научной точки зрения оцениваются проблемы и перспективы развития, возникающие при применении искусственного интеллекта.

Методология исследования: В ходе исследования использовались качественные и количественные методы, основанные на систематическом подходе. Основу методологической базы исследования составляют анализ научных источников, сравнительное изучение международного опыта, анализ статистических данных и методы логического обобщения. Кроме того, был проведен обзор существующих научных исследований по применению технологий искусственного интеллекта в аграрной отрасли.

Практическая значимость исследования: Результаты исследования могут быть использованы при принятии управленческих решений в агропромышленном секторе, при оптимизации деятельности фермерских хозяйств. Благодаря применению искусственного интеллекта становится возможным эффективное использование ресурсов, снижение производственных затрат и повышение качества продукции. В этом отношении исследование имеет как научное, так и практическое значение.

Результаты исследования: Технологии искусственного интеллекта способствуют повышению производительности, снижению затрат и защите окружающей среды. Применение искусственного интеллекта в агропромышленном секторе имеет стратегическое значение для развития сельского хозяйства.

Оригинальность и научная новизна исследования: Оригинальность исследования проявляется в комплексном анализе технологий искусственного интеллекта в агропромышленном секторе и их оценке с экономической, экологической и технологической точек зрения. В статье обобщаются существующие научные подходы и одновременно освещаются перспективы их применения в странах с сельскохозяйственным потенциалом, таких как Азербайджан.

Ключевые слова: искусственный интеллект, сельское хозяйство, цифровое сельское хозяйство, точное земледелие, цифровые технологии, инновации.

Shovket Abuzar Yusufova
Doctor of Philosophy in Economics,
Associate Professor, Azerbaijan Cooperation University

Application of artificial intelligence in the agricultural sector and its prospects

Summary

Research objective: The main objective of this study is to scientifically investigate the application possibilities of artificial intelligence technologies in the agricultural sector, analyze their impact on productivity, economic efficiency and environmental sustainability in agriculture. At the same time, identifying existing problems and justifying future development directions are among the main goals of the study. The article examines the application directions of artificial intelligence (AI) technologies in the agricultural sector, their impact on increasing agricultural productivity, efficient use of resources, and ensuring sustainable development. The role of modern

technologies such as digital agriculture, precision agriculture, machine learning, big data, and computer vision in agricultural production is analyzed. At the same time, the problems and development prospects encountered during the application of artificial intelligence are evaluated from a scientific point of view.

Research methodology: During the research, qualitative and quantitative methods were used based on a systematic approach. Analysis of scientific sources, comparative study of international experience, analysis of statistical data and logical generalization methods constitute the main methodological basis of the research. In addition, a review of existing scientific research on the application of artificial intelligence technologies in the agricultural sector was conducted.

Practical significance of the research: The results of the research can be used in making management decisions in the agricultural sector, in optimizing the activities of farms. As a result of the application of artificial intelligence, it becomes possible to use resources efficiently, reduce production costs and improve product quality. In this regard, the research has both scientific and practical significance.

Research results: Artificial intelligence technologies contribute to increasing productivity, reducing costs, and protecting the environment. The application of artificial intelligence in the agricultural sector is of strategic importance in the development of the agricultural sector.

Originality and scientific novelty of the research: The originality of the research is manifested in the comprehensive analysis of artificial intelligence technologies in the agricultural sector and their evaluation in terms of economic, ecological and technological aspects. The article summarizes existing scientific approaches, and at the same time, highlights the application prospects for countries with agricultural potential such as Azerbaijan.

Key words: Artificial intelligence, agriculture, digital agriculture, precision agriculture, digital technologies, innovation.

UOT-631.1

Leyla Elxan qızı HACIYEVA
Azərbaycan Dillər Universitetinin
baş müəllimi, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail:leila.haciyeva@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.049

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATININ RƏQƏMSALLAŞMASI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanda kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılmasında nəzəri-metodoloji müddəalar və təkliflərin hazırlanmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası – elmi tədqiqat üsullarından, müqayisəli təhlil və statistik məlumatlardan istifadə edilmişdir. Həmçinin bu sahədə tədqiqatlar aparmış müəlliflərin əsərlərinə istinad olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - kənd təsərrüfatı idarəçiliyinin innovativ transformasiyası imkanları arasındakı boşluğu aradan qaldırmaq üçün “ağıllı” texnologiyalar lazımdır.

Tədqiqatın nəticələri – rəqəmsallaşdırılmanın prioritet məqsədi kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal proseslərini aktivləşdirməklə Azərbaycan üçün ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Tədqiqat sistemli və situasiya yanaşmasına, təklif olunan risklərin idarə edilməsi mexanizmindən istifadə etməklə kənd təsərrüfatının rəqəmsal iqtisadiyyata çevrilməsi kontekstində tənzimlənmənin mümkünlüyünün nəzəri əsaslandırılmasına əsaslanır.

Tədqiqatın orijinallığı və **elmi yeniliyi** onunla bağlıdır ki, kənd təsərrüfatı həm bütövlükdə ölkədə, həm də ayrı-ayrı regionlarda ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin əsas elementidir. Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı çoxsaylı risklərlə əlaqələndirilir. Həmçinin təbii şəraitdən asılılıq, kənd yerlərində bölmələrin uzaqlığı, təşkilatların innovativ idarəetmə üsulları sahəsində bilik və səriştələrin olmaması, habelə torpaq ehtiyatlarının və onların zəruri bioloji məzmununun tükənməsindən ibarət olan sistemli istehsal problemlərinə məruz qalır.

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, kənd təsərrüfatı, risk, istehsal, innovasiya, məhsuldarlıq.

Giriş

Kənd təsərrüfatı milli iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrindən biridir. Bu sahə iqtisadiyyata və vətəndaşların həyatına mühüm təsir göstərir. O, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, balıqçılıq, meşə təsərrüfatı və sənaye daxil olmaqla geniş fəaliyyət spektrini əhatə edir.

Kənd təsərrüfatının əsas əhəmiyyəti əhalinin ərzaqla təmin olunmasıdır. Məhsulların yetişdirilməsi və emalı insanları qida ilə təmin etməyə imkan verir ki, bu da onların həyat səviyyəsinə və sağlamlığına təsir göstərir. İstehsal olunan məhsulların keyfiyyət və miqdarı əsasən torpağın vəziyyəti və təbii şəraitdən, məsələn, torpağın münbitliyi və iqlimindən asılıdır. O, müxtəlif sənaye sahələri üçün mühüm xammal mənbəyi kimi xidmət edir. Məhsulun yarıdan çoxu yeyinti, yüngül və yem sənayesinə emala göndərilir. Bu, iqtisadiyyatın əlaqəli sahələrinin inkişafına və iş yerlərinin açılmasına xidmət edir.

Əhalinin rifahı kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Səmərəli istehsal qidalanmanın strukturuna, əmtəə və xidmətlərin istehlakına, habelə vətəndaşların adambaşına düşən orta gəlirinə təsir göstərir. O, bazarda əməyə, texnologiyaya və əlaqəli məhsullara tələbat yaradır, milli iqtisadiyyatın və bazar rəqabətinin inkişafını stimullaşdırır.

Kənd təsərrüfatı sektorunda innovasiyalardan istifadə bu gün artıq nəzərəçarpacaq nəticələr göstərir. Həmçinin fermerlərə resursları daha səmərəli təhlil etməyə və məhsuldarlığı artırmağa imkan verir. Bu, prosesləri avtomatlaşdırmağa və ya insan amilinin təsirini minimuma endirməyə kömək edən aqrobiznesin bir hissəsidir.

Rəqəmsal kənd təsərrüfatı bu sahənin istehsalının səmərəliliyi və davamlılığını artırmaq üçün

rəqəmsal texnologiyaların istifadəsidir. Həmçinin rəqəmsal kənd təsərrüfatı istehsalın kompleks avtomatlaşdırılması və robotlaşdırılması, avtomatlaşdırılmış qərar qəbuletmə sistemlərindən istifadə, ekosistemlərin modelləşdirilməsi və layihələndirilməsi üçün müasir texnologiyalara əsaslanan kənd təsərrüfatıdır. Rəqəmsal texnologiyalara sensorlar (torpaq, bitki və heyvanların vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq üçün istifadə olunur), süni intellekt (məlumatları təhlil və qərar qəbul etmək üçün istifadə olunur) və avtomatlaşdırma (insan müdaxiləsi olmadan əməliyyatları yerinə yetirmək üçün istifadə olunur) daxildir.

Kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyalardan məhsulun məhsuldarlığı, torpağın vəziyyəti, yem tərkibi və s. haqqında məlumatların toplanması, saxlanması və emalı üçün istifadə olunur. İdarəetmə qərarlarının qəbulu üçün əldə edilmiş məlumatların düzgün işlənməsi və etibarlı nəticələrin çıxarılması çox vacibdir.

Kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması əsasən əmək məhsuldarlığının artması və istehsal olunan yüksək keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının həcminin artması fonunda istehsal xərclərinin azaldılmasına yönəlib.

Kənd təsərrüfatının optimallaşdırılması üçün rəqəmsal proseslər ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində riskləri azaltmağa kömək edəcək. Beləliklə, təhlil edilən sənayedə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin məqsədləri əhalinin ərzaq təminatı sistemində əsas olan və vətəndaşların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tələb olunan məhsulların istehsalının artırılması imkanlarından ibarətdir. Kənd təsərrüfatı məhsulları ekoloji cəhətdən təmizdir və insan orqanizmi üçün lazım olan bütün vacib elementləri ehtiva edir.

İkinci mühüm vəzifə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi şəraitində dinamik şəkildə artacaq kənd təsərrüfatı məhsullarının yüksək həcminə nail olmaqdır. Məsələn, kənd təsərrüfatı robotlarının istifadəsi mövcud istehsal sahələrində bitki və ya heyvandarlıq məhsullarının həcmini artıracaq. Yerli Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının artması isə xarici məhsullardan idxaldan asılılığı azaldacaq.

Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində rəqəmsal kənd təsərrüfatı fəal şəkildə tətbiq olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) qlobal rəqəmsal kənd təsərrüfatı bazarının 2025-2028-ci illər ərzində CAGR səviyyəsində 11,5% artacağını proqnozlaşdırır [3].

Kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların istifadəsinə dair bəzi nümunələr kimi torpaq və bitkilərin vəziyyətinə nəzarət etmək üçün sensorlardan istifadə (bu, fermerlərə gübrələmə, suvarma və digər kənd təsərrüfatı işləri ilə bağlı daha məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir), bitkilərin vəziyyəti haqqında məlumatları təhlil etmək və məhsuldarlığı proqnozlaşdırmaq üçün süni intellektdən istifadə (bu, fermerlərə əkin və məhsul yığımının planlaşdırılması ilə bağlı daha səmərəli qərarlar qəbul etməyə imkan verir) və kənd təsərrüfatı işlərini yerinə yetirmək üçün robotlardan istifadəni (bu, fermerlərə istehsalın səmərəliliyini artırmağa və əmək xərclərini azaltmağa imkan verir) göstərə bilərik.

Kənd təsərrüfatı sahəsində hazırda qabaqcıl texnologiyalar vasitəsilə proqnozlaşdırıla bilən təbii şəraitdə tez-tez gözlənilməz tərəddüdlər baş verir. Buna görə də rəqəmsallaşma əhəmiyyətli itkilər olmadan hava şəraitində real və mümkün dəyişikliklər nəzərə alınmaqla məhsulların səmərəli istehsalına imkan yaradır.

Nəhayət, sosial münasibətlərin transformasiyası məhsulların təşviqi üçün rəqəmsal texnologiyalardan daimi istifadəni tələb edir. Demək olar ki, bütün istehsalçı və satıcı zəncirləri təchizatçıların tapılması və məhsulların satışının zəruri innovativ proseslərini həyata keçirmək üçün müasir rəqəmsal paylama kanallarından istifadə edirlər.

Hazırda kənd təsərrüfatı təşkilatlarının ümumi idarə edilməsi, torpaqdan istifadə sistemində yeniliklər, tarlalarda, istixanalarda, təsərrüfatlarda proseslərin idarə edilməsi sahəsində rəqəmsal texnologiyalar artıq Azərbaycanda uğurla tətbiq olunur.

Rəqəmsal texnologiyaların kənd təsərrüfatında tətbiq dairəsi sonsuzdur: maliyyə idarəçiliyindən tutmuş kənd təsərrüfatı heyvanlarının saxlanma şəraitinin monitorinqinə qədər.

Hər il kənd təsərrüfatı sektorunun rəqəmsal transformasiyası prosesi daha da fəallaşır ki, bu da ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə müsbət təsir göstərir. Buna aqrar-sənaye kompleksinin inkişafının müxtəlif amilləri kömək edir. Bunlara dövlət rəqəmsal sistemlərinin yaradılması, departament layihələrinin işə salınması, idxalın əvəzlənməsinə tələbatın artması, süni intellektdən istifadə edən texnologiyaların tətbiqi və təsərrüfatlarda pilotsuz uçuş aparatlarının istifadəsi daxildir.

Son illərdə Azərbaycan hökuməti kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılmasına böyük önəm verməyə başlayıb. Rəqəmsal texnologiyalar kənd təsərrüfatı sahəsində məhsuldarlığı artırmaq, xərcləri azaltmaq və fermerlərin işini asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Azərbaycanda rəqəmsallaşma səviyyəsi region ölkələri ilə müqayisədə orta səviyyədədir. Ölkədə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanların təxminən yarısı müxtəlif rəqəmsal platformalardan istifadə edir.

2019-cu ildə istifadəyə verilən eAgro.az platforma fermerlərə subsidiyalar, toxum və gübrə əldə etmə, məhsulların qeydiyyatı və satışı kimi bir çox xidməti rəqəmsal formada təklif edir. Halhazırda 470 minə yaxın fermer eAgro.az sisteminə qeydiyyatdan keçib və bu sistem ölkədə kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşmasında mühüm rol oynayır [5].

Ağıllı Kəndlər Layihəsi çərçivəsində müəyyən kəndlərdə texnoloji infrastruktur yaradılır, fermerlərə məlumatlandırma və dəstək verilir. Məsələn, bir çox kəndlərdə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları tətbiq edilərək kənd təsərrüfatının səmərəliliyi artırılır.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatını rəqəmsal texnologiyalar nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirərkən üç əsas xüsusiyyəti müəyyən etmək olar:

- rəqəmsallaşma fəaliyyətlərinin məhdud əhatə dairəsi;
- kənd təsərrüfatı müəssisələrində rəqəmsal texnologiya mütəxəssislərinin çatışmazlığı;
- rəqəmsal hökumət həllərinin inkişafa deyil, fermerlərə nəzarətə yönəldilməsi.

Birinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, rəqəmsallaşma əsasən şaquli inteqrasiya olunmuş iri kənd təsərrüfatı holdinqləri tərəfindən həyata keçirilir. Kiçik və orta kənd təsərrüfatı istehsalçıları praktiki olaraq rəqəmsal texnologiyalar tətbiq etmirlər. Bir qayda olaraq, şirkətlər hazır həllərin məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsinə diqqət yetirirlər. Yeniliklər əsasən emal və satış proseslərinə deyil, istehsala təsir göstərir. Rəqəmsallaşma ilk növbədə yüksək əməliyyat xərcləri tələb edən biznes sahələrində həyata keçirilir. Bu, şirkətlərə rəqəmsal transformasiyaların potensialını tam reallaşdırmağa imkan vermir.

İkinci xüsusiyyət, kənd təsərrüfatı elminə qoyulan investisiyaların həcmi və səmərəliliyi baxımından Azərbaycanın qabaqcıl ölkələrdən əhəmiyyətli dərəcədə geri qalması ilə bağlıdır.

Üçüncü xüsusiyyət, Azərbaycan aqrar-sənaye kompleksinin rəqəmsallaşdırılmasının dövlətin müəyyən etdiyi hədəf göstəricilərində aydın görünür.

Bir çox analitiklərin fikrincə, rəqəmsal texnologiyalar 2050-ci ilə qədər qlobal kənd təsərrüfatının məhsuldarlığını 50% artıra bilər. Eyni zamanda, onların məqsədyönlü optimallaşdırılması və vəsaitlərin bölüşdürülməsinin səmərəliliyinin artırılması hesabına xərclər 20-25% azalır [6, s. 33-37].

Sənayenin rəqəmsallaşması onu yüksək texnologiyalı biznesə çevirməyə imkan verəcək. Bu, iqtisadi artımın və müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının hərəkətverici qüvvələrindən biridir.

Müasir elektron xidmətlərdən istifadə fermerlərə kənd təsərrüfatı texnikalarından istifadəni planlaşdırmağa və izləməyə, məhsullarının alıcı və satıcılarını tapmağa, istehsalatdakı çatışmazlıqları məsafədən müəyyən etməyə və itkilərdən qaçmağa imkan verir.

Kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin üstünlükləri bitkilərin məhsuldarlığının idarə edilməsi və heyvandarlıq məhsuldarlığının artırılması sahəsində kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin zəruri artırılmasının həyata keçirilməsi; əhəmiyyətli investisiyalar olmadan istehsal xərclərinin azaldılması və əmək məhsuldarlığının artırılması effektinin əldə edilməsi; neqativ xarici təhlükələrə vaxtında cavab vermək; tranzaksiya xarakteri daşıyan və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bilavasitə iştirak etməyən xərclərin azaldılması; idarəetmə risklərinin

minimuma endirilməsi; kadr çatışmazlığının azaldılması və çatışmayan kadrların avtomatlaşdırılmış kənd təsərrüfatı istehsalı sistemləri ilə əvəz edilməsi; kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün lazımi informasiya axınının vaxtında təmin edilməsi; xarici borc mənbələrinə çıxışın sadələşdirilməsi; kənd təsərrüfatı istehsalçılarının rəqəmsal paylama kanallarına aktivləşdirilməsi; daha müasir kompüterlərdən istifadə və internetin informasiya potensialından istifadə; mühasibat proqramlarından istifadəyə başlanmasıdır.

Ümumilikdə rəqəmsallaşmanın ən əsas üstünlükləri məhsul istehsalının effektiv idarə olunması; əkin sahələrinin və məhsulun real vaxtda monitorinqi; fermerlər üçün subsidiyaların və digər dövlət dəstəklərinin daha şəffaf və sürətli verilməsi; bazarlara çıxış imkanlarının artmasıdır.

Bu sahədə əsas maliyyə məhdudiyyətləri kimi yeni texnologiyaların alınması və tətbiqi üçün kifayət qədər maliyyə vəsaitin ayrılmamasını, məlumatların toplanması və analizi sahəsində zəifl ikləri göstərə bilərik.

İdarəetmə və istehsal fəaliyyətlərində kompüterlərin, elektron sensorların və smartfonların istifadəsi, onların köməyi ilə mühasibat uçotunu optimallaşdırmaq, istehsal proseslərinə nəzarət etmək və cari texnoloji tapşırıqları avtomatlaşdırmaq mümkündür [8].

Kənd təsərrüfatı sahəsində demək olar ki, bütün təşkilatlar bitki və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı üçün robotlaşdırılmış proseslərdən (avtomatlaşdırılmış toxumsəpən maşınlar, sağım maşınları) istifadə edir. Bu da intellektual proqramlar nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır. Amma istər xarici ölkələrlə, istərsə də digər iqtisadi sektorlarla müqayisədə rəqəmsallaşmanın payı cüzidir.

Yəni, aqrar sektorun nümayəndələri öz fəaliyyətlərində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinə hazırdırlar, lakin onların faktiki tətbiqi bir sıra mühüm problemlərlə müşayiət olunur.

Hazırda Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoruna rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı əsas əhəmiyyətli problemlər kimi kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün istehsalın və ümumi idarəetmə sistemlərinin rəqəmsal optimallaşdırılması layihələrinin həyata keçirilməsi üçün maliyyə resurslarının olmaması; kənd təsərrüfatı sənayesində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin ümumi prosesi sahəsində ixtisaslı kadr çatışmazlığı, həm də tətbiq prosesindən sonra bu texnologiyaların idarə olunması üçün səriştəli kadrların çatışmazlığı; kənd yerlərində rəqəmsal infrastrukturun inkişafının olmaması, çünki kənd təsərrüfatı istehsalçılarının əhəmiyyətli hissəsi əsasən bu ərazilərdə cəmləşmişdir; sənayedə rəqəmsal layihələrin həyata keçirilməsi üçün normativ-hüquqi bazanın mükəmməl olmaması, təsərrüfatların rəhbərliyi və işçiləri arasında “rəqəmsal səlahiyyətlərin” olmaması; rəqəmsal infrastrukturun qeyri-kafi inkişaf səviyyəsi, o cümlədən bəzi kənd və qəsəbələrdə mobil rabitənin olmamasını göstərə bilərik.

Bu sahədə qarşıda duran əsas çətinliklər aşağıdakılardır:

- Texnoloji infrastrukturun məhdudluğu: Kənd yerlərində internet və müasir texnologiyaların əlçatanlığı hələ də tam təmin olunmayıb;
- Rəqəmsal savadın aşağı səviyyəsi: Bir çox fermerlər yeni rəqəmsal alətlərdən istifadə etməyi bacarmır və ya onlara inamları azdır.

Kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması sahəsində ekspertlər rəqəmsal kənd təsərrüfatı texnologiyalarının əsasən iri holdinqlər tərəfindən həyata keçirildiyini əsas gətirərək, sektorun rəqəmsal transformasiyasının həyata keçirilməsində kompleksliyin olmadığını qeyd edirlər. Hazır rəqəmsal həllərin tətbiqinin əsas sahəsi kimi onlar kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını seçirlər və praktiki olaraq məhsulların emalı və satışı sahələrinə toxunmurlar [1, s. 45-46].

Kənd təsərrüfatı sektorunun rəqəmsallaşdırılmasının əhəmiyyətinə baxmayaraq, bu aspektdə iki əhəmiyyətli risk var:

- kibertəhlükəsizlik;
- xeyli sayda kadrların ixtisarı riski.

Bu riskləri azaltmaq üçün hökumət kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması sahəsində mövcud dövlət strategiyasının həyata keçirilməsi fonunda bu risklərin mənfi təsirinin aradan qaldırılması üçün təsirli tədbirlər görməlidir.

Beləliklə, kənd təsərrüfatı həlləri üçün effektiv kibertəhlükəsizlik sistemini tətbiq etmək, eləcə

də iş yerlərinin qorunmasını təmin etmək lazımdır. Sonuncu halda, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal potensialını inkişaf etdirmək, yeni, o cümlədən ixrac üçün nəzərdə tutulmuş məhsul növlərini inkişaf etdirmək və təsərrüfat bölmələrinin sayının artırılmasını stimullaşdırmaq, onların istehsal sahələrindən və imkanlarından istifadənin səmərəliliyini artırmaq lazımdır.

Kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılmasının prioritet məqsədi kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal proseslərini aktivləşdirməklə Azərbaycan üçün ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Əsasən rəqəmsal texnologiyalar istehsal xərclərinin azalması fonunda istehsal olunan məhsulların həcminin artırılmasını təmin edir [4]. Azərbaycan təcrübəsi bu sahədə süni intellektdən istifadənin effektivliyini sübut edib. Lakin müəyyən funksional sahələrdə rəqəmsal həllər və innovasiyalardan istifadənin payı ölkədəki xarici rəqiblərlə və digər iqtisadi fəaliyyət növləri ilə müqayisədə hələ də xeyli aşağıdır.

Aqrar sektorda rəqəmsal həllərin aktiv tətbiqi prosesləri hazırda kifayət qədər maliyyələşmə problemləri, ixtisaslaşmış kadr çatışmazlığı, bir çox kənd yerlərinin uzaqlığı və bu məsələlərin tənzimlənməsi üçün qanunvericilik bazasının mükəmməl olmaması ilə maneə törədir [1, s. 45-46].

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşması hər bir texnoloji transformasiya kimi bir sıra risklərlə bağlıdır. Bunlar arasında aşağıdakılar var:

- qeyri-kafi infrastruktur;
- kadrlarla bağlı problemlər;
- yüksək ilkin investisiyalar;
- məlumatların təhlükəsizliyi və etika ilə bağlı qeyri-müəyyənlik;
- bərabərsizliyin mümkün artması.

İnfrastrukturun qeyri-kafi olması ilə bağlı risklər mövcuddur. Ən əsası kənd yerlərində zəif internet bağlantısı (Azərbaycanın bir çox ərazilərində, xüsusən də ucqar rayonlarında sabit və sürətli internetə çıxış problemi var. Bu, kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların effektivliyini ciddi şəkildə məhdudlaşdıra bilər), lazımi avadanlıqların olmaması (rəqəmsal həlləri həyata keçirmək üçün sensorlar, dronlar, xüsusi proqram təminatı kimi müəyyən avadanlıq tələb olunur. Bütün fermerlər belə investisiyaları ödəyə bilməyəcəklər ki, bu da iri və kiçik təsərrüfatlar arasında uçurumun genişlənməsinə səbəb ola bilər), işçilərlə bağlı risklər, ixtisaslı mütəxəssislərin olmaması (rəqəmsal sistemlərin tətbiqi və texniki xidməti müvafiq bilik və bacarıqlara malik mütəxəssislər tələb edir. Azərbaycanda belə kadr çatışmazlığı ola bilər ki, bu da rəqəmsallaşma prosesini ləngidər), dəyişikliyə qarşı müqavimət (bəzi fermerlər ənənəvi iş üsullarına üstünlük verərək yeni texnologiyalara keçməyə hazır olmaya bilərlər. Bu, kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması üçün əlavə səylər tələb edə bilər), maliyyə riskləri, yüksək ilkin investisiyalar (rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi adətən əhəmiyyətli maliyyə investisiyaları tələb edir ki, bu da bir çox təsərrüfatlar, xüsusən də kiçik və orta təsərrüfatlar üçün əlçatmaz ola bilər), investisiya gəlirinin qeyri-müəyyənliyi (bütün fermerlər rəqəmsal texnologiyalara sərmayənin tez qaytarılacağına əmin ola bilməz ki, bu da onları innovasiyaları qəbul etməkdən çəkindirə bilər), məlumat təhlükəsizliyi və etika ilə bağlı risklər (böyük həcmdə kənd təsərrüfatı məlumatlarının (məsələn, əkinlər, məhsullar, mal-qara) saxlanması və işlənməsi haker hücumundan və icazəsiz girişdən qorunmaq üçün etibarlı sistemlər tələb edir), zəngin və kasıb arasında uçurumu genişləndirmək (əgər iri kənd təsərrüfatı holdinqləri kiçik fermerləri geridə qoyaraq yeni texnologiyaları daha sürətli və daha səmərəli tətbiq edə bilsələr, rəqəmsallaşma bərabərsizliyi pisləşdirə bilər), sosial gərginliklərdir (rəqəmsallaşmadan əldə edilən faydaların qeyri-bərabər paylanması kənd yerlərində sosial gərginliyə səbəb ola bilər).

Bu riskləri azaltmaq üçün etik məsələlər (bəzi rəqəmsal texnologiyalar, məsələn, süni intellekt, xüsusilə qərar qəbulu sahəsində etik problemlər yarada bilər), bərabərsizliklə bağlı risklər, hökumət dəstəyi (internetə çıxışın təmin edilməsi, fermerlərə maliyyə dəstəyi, kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması, məlumatların təhlükəsizliyi standartlarının hazırlanması), infrastrukturun inkişafı (kənd yerlərində internetə çıxışın genişləndirilməsi, məlumat mərkəzlərinin qurulması, nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafı), tədris işi (fermerlərin rəqəmsallaşmanın üstünlükləri və imkanları

barədə məlumatlandırılması, yeni texnologiyalarla işləmək üzrə təlimlərin keçirilməsi, dövlət, biznes və elm arasında əməkdaşlıq lazımdır.

Azərbaycan kənd təsərrüfatının xüsusiyyətlərini nəzərə alan rəqəmsal həllərin birgə hazırlanması və tətbiqi.

Rəqəmsal texnologiyalar sənayenin kənd təsərrüfatı bitkilərinin ümumi məhsul və keyfiyyətinin artırılması, kapital qoyuluşlarının optimallaşdırılması, əmək intensivliyinin azalması və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, istehsalın yaşıllaşdırılması, istehsal səmərəliliyinə insan amilinin təsirinin azalması problemlərini həll etməyə kömək edəcək.

Bununla belə, rəqəmsallaşmanın kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinə böyük müsbət təsir göstərməsinə baxmayaraq, onun inkişafına olan maneələr mövcuddur.

İdxal olunan avadanlıq və texnologiyalardan əhəmiyyətli dərəcədə asılılıq; istehsalda rəqəmsal texnologiyaların əldə edilməsi və tətbiqinin yüksək qiyməti; rəqəmsal infrastrukturun qeyri-kafi inkişaf səviyyəsi, o cümlədən bəzi kənd və qəsəbələrdə mobil rabitənin olmaması; təsərrüfatların rəhbərliyi və işçiləri arasında “rəqəmsal səlahiyyətlərin” olmaması; yüksək ixtisaslı kadr çatışmazlığı ən əsas olan maneələrdir.

Əgər ilk üç problem texnologiyaların əldə edilməsinə, idxalın əvəzlənməsinə və s.-nin subsidiyalaşdırılmasına yönəlmiş dövlət dəstəyi mexanizmləri vasitəsilə həll edilə bilərsə, sonuncu ikisi sistemli problemlərdir ki, onların həlli kənd təsərrüfatı təhsili sisteminin köklü transformasiyasına gətirib çıxaracaq [2, s. 374-376]. İnsan kapitalı kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşma səviyyəsinə təsir edən əsas amillərdən biridir. Onun keyfiyyəti kənd təsərrüfatının yeni texnoloji nizama nə qədər tez keçə biləcəyini müəyyənləşdirir.

Gələcəyin kənd təsərrüfatı istehsalı üçün insan kapitalının formalaşması əsasən sənayenin orta və ali təhsil müəssisələrində baş verir. Burada tələbələrə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edən şirkətlərdə işləmək üçün lazım olan bacarıq və vərdişlər artıq öyrədilməlidir.

Fikrimizcə, kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması işçilərdən layihələri və prosesləri idarə etmək; sistemli düşüncə; mürəkkəb sistemləri müəyyən etmək və onlarla işləmək bacarığı; aqro və biotexnologiyanın əsaslarını bilmək; İT həllərin proqramlaşdırılması; avtomatlaşdırılmış komplekslərin idarə edilməsi; ekoloji düşüncə və süni intellektlə işləmək bacarığını tələb edir.

Ekspertlərin fikrincə, əgər bu artım sürəti belə davam edərsə, 2027-ci ilədək qlobal kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşması kənd təsərrüfatı istehsalının 1,5 dəfə artmasına, keyfiyyətin yaxşılaşmasına, əmək intensivliyinin azalmasına və məhsuldarlığın artmasına, məhsul vahidi xərclərinin azalmasına, məhsul və heyvandarlıq məhsuldarlığının artmasına gətirib çıxaracaq [6].

Kənd təsərrüfatı istehsalının uğurlu rəqəmsallaşdırılması insan kapitalının inkişafına əsaslanır, onun formalaşması adətən orta və ali sənaye təhsil müəssisələrində baş verir ki, burada tələbələr artıq rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edən şirkətlərdə işləmək üçün lazım olan bacarıq və səriştələri əldə etməlidirlər.

Nəticə

Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrindən biridir. Bu, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin edir və yeni iş yerləri yaradır. Son illər kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması sənayenin inkişafının əsas istiqamətlərindən birinə çevrilib.

Kənd təsərrüfatı startaplarına dövlət dəstəyi, investisiyalar və kənd təsərrüfatı texnologiyası startaplarının fəal şəkildə ortaya çıxması sayəsində rəqəmsallaşma Azərbaycanda sürətlə inkişaf edir.

Nəticə olaraq sonda qeyd edək ki, Azərbaycan kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşmasında uğurları davam etdirmək üçün internet və mobil rabitə infrastrukturunun kənd yerlərində daha geniş inkişaf etdirilməsi, fermerlər üçün rəqəmsal savadın artırılması məqsədilə təlim və maarifləndirmə proqramlarının həyata keçirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinə dövlət və özəl sektor tərəfindən əlavə maliyyə dəstəyinin verilməsini həyata keçirməlidir. Həmçinin fermerlər üçün istifadəçi “dostu”, yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmış rəqəmsal platformaların yaradılması və inkişaf

etdirilməsi vacibdir.

Rəqəmsal kənd təsərrüfatı bu sahənin inkişafı üçün perspektivli sahədir. Ekspertlərin fikrincə, yaxın illərdə kənd təsərrüfatı istehsalının ümumi həcmində rəqəmsal kənd təsərrüfatının payı artacaq [7]. Bununla da rəqəmsal texnologiyalar kənd təsərrüfatının daha səmərəli, dayanıqlı və gəlirli olmasına imkan verəcək. Onlar fermerlərə məhsuldarlığı artırmağa, xərcləri azaltmağa və məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edəcəkdir.

Rəqəmsal kənd təsərrüfatı aqrar sektorun inkişafında mühüm amildir. O, istehsalın səmərəliliyini və dayanıqlığını artırmağa, məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Vələdov Ü.Q. “Azərbaycanda kənd təsərrüfatının kreditləşməsində məhdudiyyətlər və onların həlli yolları” mövzusunda magistr dissertasiyası işi. Bakı 2021, s. 45-46. URL: https://unec.edu.az/application/uploads/2022/11/V-l-dov-m-d-Qabil.pdf
2. İbrahimov İ. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. (Monoqrafiya), Bakı, 2016, c.374-376.
3. Məmmədov S. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının dinamik inkişaf tempi davam edir. Bakı, 2024. URL:https://azertag.az/xeber/azerbaycanda_kend_teserrufatinin_dinamik_inkisaf_tempi_davam_edir____achiqlama-3148858
4. Гасанов Х. О важности цифровой трансформации сельской периферии. Bakı, 2025. URL: https://regionplus.az/ru/articles/view/7881
5. Гусейнов К. Азербайджан реализует цифровизацию сельского хозяйства. Bakı, 2025. URL: https://az.mir24.tv/news/16627502/azerbajdzhan-realizuet-cifrovizaciyu-selskogo-hozyajstva
6. Лешкевич Т.Г. Парадокс доверия к искусственному интеллекту и его обоснование // Философия науки и техники. № 1. М., 2023. с. 33-37.
7. Мусаев Д. Реагируя на новые вызовы Азербайджан эффективно сотрудничает с FAO. Bakı, 2023. URL:http://www.anl.az/down/meqale/bakrabochiy/2022/may/795100.htm
8. Шевская Н.В. Объяснимый искусственных интеллект и методы интерпретации результатов. М., 2024. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovizatsiya-selskogo-hozyaystva-tendentsii-i-perspektivy-razvitiya

с.п., д.ф.э. Лейла Эльхан кызы Гаджиева
Азербайджанский Университет Языков
E-mail:leila.haciyeva@mail.ru

Цифровизация сельского хозяйства в Азербайджане

Резюме

Целью исследования - является разработка теоретических и методологических положений и предложений по цифровизации сельского хозяйства в Азербайджане.

Методология исследования - заключается в использовании методов научного исследования, сравнительного анализа и статистических данных. Также были сделаны ссылки на работы авторов, проводивших исследования в этой области.

Прикладное значимость исследования заключается в том, что смарт-технологии необходимы для преодоления разрыва между возможностями инновационной трансформации управления сельским хозяйством.

Результаты исследования заключаются в том, что приоритетной целью цифровизации

является обеспечение продовольственной безопасности Азербайджана путем активизации производственных процессов сельскохозяйственных предприятий.

Оригинальность и научная новизна исследования обусловлены тем, что сельское хозяйство является ключевым элементом системы продовольственной безопасности как страны в целом, так и отдельных регионов. Развитие сельскохозяйственного производства сопряжено с многочисленными рисками и подвержено системным производственным проблемам, к которым относятся зависимость от природных условий, удаленность подразделений в сельской местности, недостаток знаний и навыков организаций в области инновационных методов хозяйствования, а также истощение почвенных ресурсов и их необходимого биологического содержания.

Ключевые слова: цифровизация, сельское хозяйство, риск, производство, инновации, производительность.

senior lecturer, Ph.D. Leyla Elkhan Hajiyeva
Azerbaijan University of Languages
E-mail:leila.haciyeva@mail.ru

Digitalization of agriculture in Azerbaijan

Summary

The purpose of the research is to develop theoretical and methodological provisions and proposals for the digitalization of agriculture in Azerbaijan.

The methodology of the study is to use scientific research methods, comparative analysis and statistical data. References were also made to the works of authors who have conducted research in this area.

The applied significance of the study is that smart technologies are needed to bridge the gap between the possibilities of innovative transformation of agricultural management.

The results of the study are that the priority goal of digitalization is to ensure food security for Azerbaijan by activating the production processes of agricultural enterprises.

The originality and scientific novelty of the research are due to the fact that agriculture is a key element of the food security system both in the country as a whole and in individual regions. The development of agricultural production is associated with numerous risks and is subject to systemic production problems, which include dependence on natural conditions, remoteness of units in rural areas, lack of knowledge and skills of organizations in the field of innovative management methods, as well as depletion of soil resources and their necessary biological content.

Key words: digitalization, agriculture, risk, production, innovation, productivity.

UOT 338.47.004

Sadig Sarvan ISAYEV
PhD candidate in “General Economics”,
Baku Business University
E-mail: sadigisayev13@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0004-8980-9080
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.054

PROSPECTS OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN LOGISTICS

Summary

The purpose of this research is to examine the transformative role of Artificial Intelligence (AI) in logistics, highlighting how intelligent technologies can address the growing complexity of global supply chains. By integrating theoretical insights with practical evidence, the study aims to demonstrate AI’s potential to optimize warehouse management, transportation systems, and demand forecasting.

The methodology combines a literature review of existing theoretical frameworks with the analysis of real-world case studies from leading companies such as Amazon, Alibaba, and Walmart. Statistical data and market forecasts are also employed to evaluate the scale and trajectory of AI adoption in logistics.

The results reveal that AI integration leads to measurable improvements in efficiency, cost reduction, and customer satisfaction. Case evidence shows that AI-driven robotics, predictive analytics, and route optimization significantly reduce order-processing time, fuel consumption, and forecasting errors. Market projections further indicate that the global AI in logistics sector is expected to grow from $17.96 billion in 2024 to over $700 billion by 2034.

The novelty and originality of the research lie in its holistic perspective—connecting theoretical frameworks, industry applications, and long-term projections—while also addressing challenges such as high costs, data integration, and workforce reskilling. This comprehensive approach underscores AI as not merely a supportive tool but a strategic imperative for the future of logistics.

Key words: Artificial Intelligence (AI), logistics optimization, supply chain management, predictive analytics, smart warehousing, autonomous vehicles, demand forecasting, digital transformation.

Introduction

In the era of global interconnectivity, logistics has evolved into one of the most critical pillars of economic activity. It is no longer limited to the mere transportation of goods but encompasses a vast network of supply chain operations — including warehousing, inventory control, demand forecasting, and last-mile delivery. As businesses expand globally and customer expectations for speed and transparency increase, the pressure on logistics systems to operate more efficiently, flexibly, and intelligently has intensified. Traditional logistics models, often reliant on manual decision-making and historical data, are proving inadequate in the face of this growing complexity.

In response to these challenges, Artificial Intelligence (AI) has emerged as a transformative technology that is redefining logistics operations worldwide. AI refers to the development of systems that can perform tasks typically requiring human intelligence — such as learning from data, recognizing patterns, solving problems, and making predictions. With its ability to process vast volumes of real-time data and generate actionable insights, AI is enabling logistics companies to optimize routes, automate warehouses, forecast demand with precision, and enhance customer service through chatbots and natural language processing tools. The convergence of AI with other technologies such as the Internet of Things (IoT), cloud computing, and big data analytics is accelerating this transformation.

The practical relevance of AI in logistics is no longer speculative — it is visible in the operations of global giants like Amazon, Alibaba, and Walmart, which are leveraging AI-driven systems to improve efficiency and reduce costs. Meanwhile, small and medium enterprises (SMEs) are also beginning to adopt AI solutions tailored to their needs, thanks to the increasing affordability and accessibility of AI technologies. However, while the benefits are clear, the implementation of AI in logistics also brings new challenges, including high initial costs, cybersecurity risks, data integration issues, and potential job displacement. As such, a balanced examination of both the opportunities and the limitations is essential.

This article aims to explore the prospects of using Artificial Intelligence in the logistics sector by combining theoretical insights with real-world applications and statistical evidence. It begins by outlining the core AI technologies relevant to logistics, followed by a detailed look at their practical applications across key logistics functions such as warehousing, transportation, and customer service. The article then analyzes global case studies, highlights the measurable benefits and remaining obstacles, and concludes with a forward-looking perspective on the future integration of AI into logistics networks.

Understanding Logistics and Artificial Intelligence

Logistics is broadly defined as the process of planning, implementing, and controlling the efficient flow and storage of goods, services, and information from the point of origin to the point of consumption to meet customer requirements [3, p.4]. In the context of globalized commerce, logistics has grown from a tactical function to a strategic differentiator in supply chain management. Modern logistics incorporates not only physical transportation but also warehousing, demand forecasting, real-time inventory control, and customer satisfaction. In parallel, Artificial Intelligence (AI) has emerged as a technological force capable of enhancing these logistical components through automation and data-driven intelligence. AI refers to computational systems designed to replicate human cognitive functions such as learning, reasoning, and problem-solving [3, p.23]. Within logistics, AI primarily relies on subfields such as machine learning (enabling systems to learn from data without explicit programming), deep learning (multi-layered neural networks for pattern recognition), computer vision (interpreting visual inputs from sensors or images), and natural language processing (NLP**)** (allowing systems to understand and generate human language). These tools are now being applied to key logistics functions, including demand forecasting, robotic picking in warehouses, customer interaction via chatbots, and dynamic delivery route optimization.

AI’s suitability for logistics lies in its capacity to handle large volumes of real-time and historical data to support predictive decision-making and optimization. According to the World Economic Forum (2023), logistics firms collect terabytes of real-time data from sensors, GPS trackers, and customer transactions—data that AI systems can analyze instantly to optimize decisions, reduce waste, and anticipate disruptions [15]. A study by McKinsey (2022) found that the implementation of AI in logistics can reduce forecasting errors by up to 50% and inventory costs by 20–30% [6, p.4]. This positions AI as an essential enabler of agility and resilience in supply chains, especially during periods of market uncertainty or disruptions like pandemics or geopolitical conflicts.

From a theoretical perspective, AI in logistics is grounded in frameworks such as intelligent decision-making systems, which integrate AI algorithms with human input to optimize logistical planning under uncertain conditions [13, p.312]. Another widely studied concept is automation frameworks, which guide the full or partial replacement of human activities with machines in repetitive logistics tasks [5, p.85]. Particularly relevant in logistics is reinforcement learning (RL) — an AI paradigm where agents learn to take actions based on trial-and-error interactions with their environment to maximize long-term rewards. RL has shown promise in optimizing warehouse operations and delivery routing under dynamic conditions [18, p.44].

The cited works convincingly demonstrate that AI is not only capable of automating routine

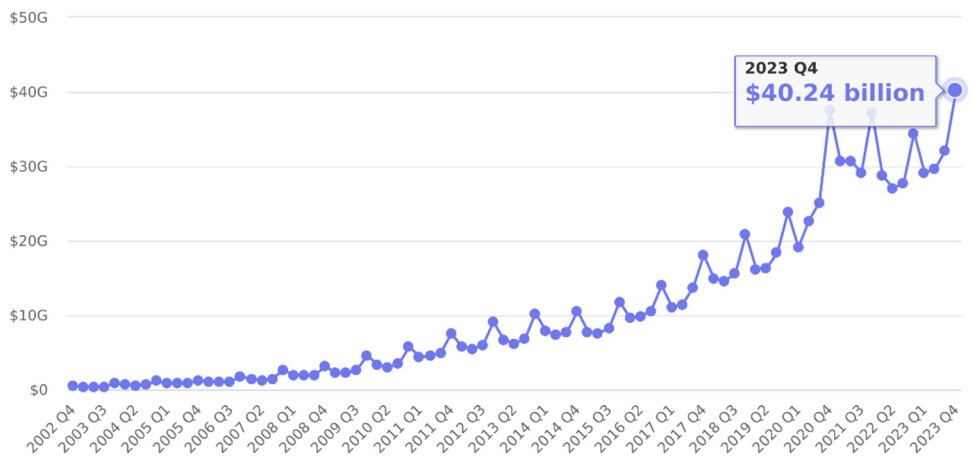
tasks but also of enabling proactive, strategic decisions that were previously unachievable using traditional systems. However, I believe that while theoretical frameworks like reinforcement learning hold great potential, their real-world application still faces practical barriers such as lack of clean data, integration challenges with legacy infrastructure, and high initial investment. These challenges must be addressed through coordinated industry-academic efforts and scalable pilot implementations.

Artificial intelligence applications in key Logistics areas

Building on the foundational role of AI in enhancing predictive decision-making and intelligent automation across logistics systems, one of the most immediate and impactful applications of AI lies in **warehouse management**. Warehouses form the physical core of the supply chain, acting as nodes where products are stored, sorted, and dispatched. Traditionally labor-intensive and vulnerable to human error, warehouse operations are being revolutionized by **AI-powered robotics, machine learning-driven inventory forecasting, and computer vision technologies.** These innovations significantly improve speed, accuracy, and cost-efficiency in material handling and stock control.

One of the earliest and most widely cited examples of AI-driven warehouse automation is **Amazon’s Kiva robotic system**. These mobile robots autonomously navigate warehouse floors to transport shelving units to human pickers, drastically reducing walking time and increasing fulfillment speed. As noted by Wurman et al. (2008), the introduction of Kiva systems allowed Amazon to improve warehouse storage density and throughput without expanding physical space [16, p.139]. According to a report by *Business Insider Intelligence* (2021), such AI-enabled robotic systems have helped Amazon reduce average order processing time from **60–75 minutes to under 15 minutes**.

Amazon has set a global benchmark for AI integration across logistics — from robotic warehouse automation to last-mile delivery optimization. In its fulfillment centers, Amazon employs more than 520,000 autonomous mobile robots (as of 2023), many of which originate from the acquisition of Kiva Systems in 2012 (Amazon Annual Report, 2023, p. 48). These robots work alongside human employees to retrieve and transport items across vast warehouses, dramatically increasing storage density and reducing processing time. Beyond the warehouse, Amazon’s AI-powered systems manage demand forecasting, inventory positioning, and route optimization. According to a research article by Zhang and Kumar (2022), Amazon’s AI-driven logistics engine uses real-time data from millions of transactions to dynamically route shipments through the most efficient fulfillment centers, thereby reducing average delivery times and improving customer satisfaction [17, p.219]. Amazon also deploys machine learning models for proactive inventory placement — predicting where products will be needed even before an order is placed.

Graph 1. Changes in the international sales of Amazon

Source: www.marketplacepulse.com

The graph of Amazon’s international sales from 2002 Q4 to 2023 Q4 illustrates a remarkable long-term growth trajectory, with particularly strong acceleration in recent years. In the early stages (2002–2016), sales increased gradually, reflecting Amazon’s steady international expansion and the growing global acceptance of e-commerce. Seasonal peaks—most evident in Q4 periods—indicate the significance of holiday shopping in driving sales. However, after 2017, the slope of the sales curve became notably steeper, with revenues surpassing $20 billion per quarter by 2019. This upward trajectory reached a historic peak of $40.24 billion in Q4 2023, signaling Amazon’s transformation into a dominant international retail and logistics powerhouse.

One of the critical drivers underpinning this sustained growth is Amazon’s strategic adoption of artificial intelligence in logistics and supply chain management. AI has played a supportive but crucial role in enabling the company to scale its operations in line with rapidly increasing global demand. For instance, AI-powered demand forecasting systems analyze historical sales, seasonal patterns, and market trends, ensuring that international warehouses are stocked optimally to avoid shortages and delivery delays. Similarly, route optimization algorithms have allowed Amazon to improve last-mile delivery efficiency by processing real-time traffic and weather data, which is essential given the sharp sales growth during peak seasons highlighted in the chart. The integration of robotics and machine learning in fulfillment centers has also been instrumental. By automating sorting, packaging, and inventory tracking, Amazon reduced order-processing times, thereby handling higher order volumes without proportional increases in labor or costs. These innovations became especially critical during the pandemic years (2020–2021), when international demand surged unexpectedly, pushing sales well above the $30 billion quarterly mark. Without AI-driven logistics, it would have been far more difficult for Amazon to manage such a sudden spike in global e-commerce activity.

Furthermore, AI contributes indirectly through dynamic pricing and personalized recommendations, which not only enhance the consumer experience but also increase conversion rates across international markets. This synergy between customer-facing AI systems and logistics-focused AI infrastructure helps explain why Amazon’s international sales growth has not only accelerated but also sustained momentum in the post-pandemic period.

Another key innovation in warehouse AI is the use of **machine learning (ML) algorithms for inventory forecasting and replenishment**. By analyzing historical sales, seasonal trends, and real-time demand signals, AI systems can accurately predict stock requirements and automate reordering processes. For example, Alibaba’s Cainiao logistics platform reportedly achieves **forecasting accuracy above 90%** using its AI-powered Smart Forecasting System, leading to both reduced holding costs and higher customer satisfaction [2, p.21] Complementing robotic movement and forecasting is the implementation of **computer vision systems** for item recognition, sorting, and quality inspection. These systems use cameras and deep learning models to detect damaged goods, verify product placement, and even guide robotic arms in picking fragile or irregularly shaped items. A study by Teik et al. (2023) demonstrated that computer vision systems, when integrated with robotics, reduced error rates in sorting by **over 40%** compared to human-operated systems [11, p.211].

The evidence shows not only measurable operational gains — such as time reduction, cost savings, and error minimization — but also opens new possibilities for scalability and responsiveness in supply chains. However, while these innovations improve efficiency, they also raise questions around workforce displacement and the need for re-skilling employees to manage and maintain these AI-driven systems. Policymakers and companies must address this transition responsibly by investing in workforce development alongside technological advancement.

Following its transformative impact on warehouse operations, **AI continues to reshape logistics by optimizing transportation and delivery processes,** which represent one of the most cost-intensive and environmentally impactful areas of the supply chain. With the exponential growth in e-commerce and just-in-time delivery expectations, logistics providers are under

increasing pressure to improve delivery accuracy, reduce fuel consumption, and manage fleets efficiently — all areas where AI technologies offer significant advantages. One of the most effective applications of AI in transportation is **AI-driven route planning**, which uses real-time data, historical traffic patterns, and predictive algorithms to determine the most efficient delivery paths. This goes far beyond traditional GPS navigation systems. Companies like **UPS** have adopted AI-powered routing systems such as **ORION (On-Road Integrated Optimization and Navigation)**, which reportedly saves the company over **10 million gallons of fuel annually** and reduces driving distance by approximately **100 million miles per year** [14]. The system uses AI to factor in traffic conditions, delivery time windows, and driver behavior to create dynamically optimized routes for thousands of vehicles.

In parallel, **real-time GPS and traffic analysis** allow for dynamic re-routing based on unexpected conditions such as road closures, weather, or congestion. AI systems continuously analyze geospatial and sensor data to alert drivers and dispatchers about changes, thereby preventing delays and reducing idle fuel consumption. According to IBM (2023), integrating AI with IoT-enabled vehicles for traffic prediction and re-routing has helped logistics companies reduce late deliveries by up to **25%** [4, p.12].

Another frontier in AI-driven logistics is the **adoption of autonomous vehicles** — including trucks, delivery vans, and drones — which are gradually being tested and, in some regions, deployed in real-world logistics scenarios. For instance, **TuSimple**, a U.S.-based autonomous trucking company, has developed self-driving trucks capable of long-haul transportation with AI-powered sensors and deep learning models to detect objects, interpret road signals, and make split-second decisions. A pilot project by TuSimple in partnership with UPS showed a **10% increase in fuel efficiency** and **reduced delivery times** across test routes [12, p.6]. Similarly, **Wing**, a subsidiary of Alphabet (Google), has piloted AI-controlled drones for last-mile delivery in Australia and the U.S., demonstrating reduced costs and faster service in low-density urban areas. The integration of AI in transportation logistics, especially considering the quantifiable improvements in route optimization, cost savings, and sustainability opens new ways for Logistics. The UPS ORION system, for instance, offers a textbook example of how AI can solve complex logistical routing problems at scale. However, I also caution that full reliance on autonomous vehicles is not yet feasible in many contexts due to regulatory hurdles, safety concerns, and technological limitations in unpredictable urban environments. Therefore, hybrid models — combining human oversight with AI decision support — seem to be the most practical and ethical transition phase for the near future.

As logistics systems become increasingly data-rich and customer-driven, AI-enabled demand forecasting and inventory control has emerged as a cornerstone of supply chain optimization. While traditional forecasting relied on historical sales trends and linear models, these approaches often failed to respond to market volatility, seasonality, or sudden shifts in consumer behavior. Artificial Intelligence, particularly through predictive analytics and machine learning (ML), offers a far more dynamic and responsive approach to forecasting demand and managing inventory levels across vast, multi-node supply chains. AI models today can analyze diverse data inputs — including real-time sales, weather, market trends, holidays, and even social media sentiment — to detect patterns and generate highly accurate forecasts. These insights allow companies to balance supply and demand, reduce stock-outs, minimize overstocking, and lower holding costs. Machine learning-based demand forecasting can lead to a 20–50% reduction in forecasting errors, depending on data quality and model complexity. More importantly, the AI models continuously improve their accuracy as more data becomes available, enabling adaptive and self-learning systems.

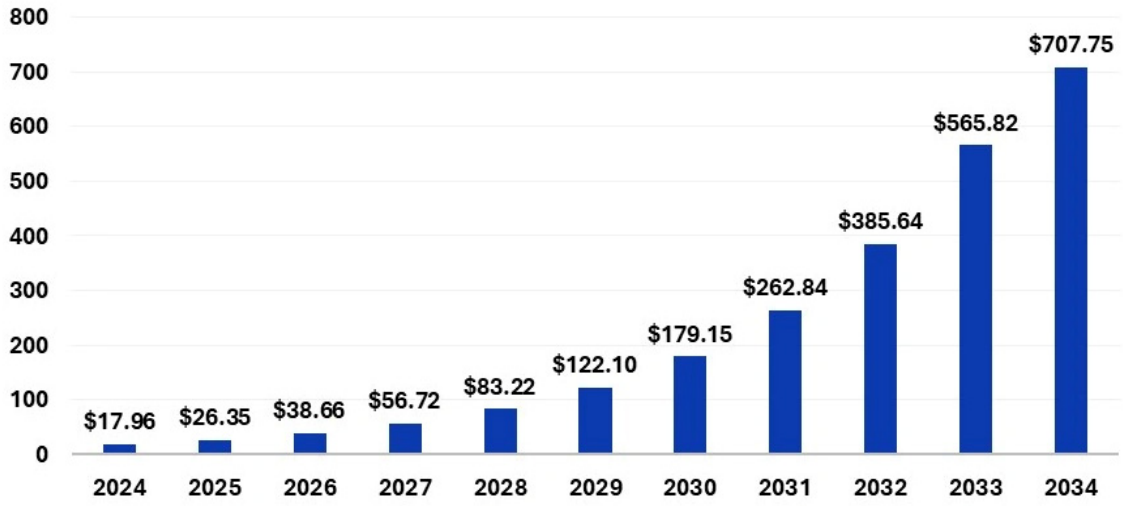
A widely cited example is Walmart, which uses deep learning and AI models across its global operations to optimize inventory. According to a case study published in *MIT Sloan Management Review* (2023), Walmart achieved a 30% improvement in forecast accuracy by deploying an AI platform that analyzes billions of data points across sales, weather, promotions, and local events

[7, p.27]. This AI system not only informs procurement decisions but also integrates with warehouse and shelf-replenishment systems, allowing near real-time responses to demand fluctuations.

Furthermore, AI-driven demand forecasting is increasingly being integrated with ERP (Enterprise Resource Planning) systems, allowing seamless information flow between sales, procurement, and logistics departments. This integration enables automated inventory replenishment, real-time alerts for stock discrepancies, and better alignment of supply chain operations with financial planning. SAP, for instance, offers an AI-enhanced module known as SAP Integrated Business Planning (IBP), which allows companies to simulate different demand scenarios and respond accordingly. As reported by SAP (2022), firms using AI-based ERP solutions have reduced excess inventory by up to 25% and improved service levels significantly [10].

The case of Walmart illustrates how AI, when correctly implemented and integrated into broader systems like ERP, can deliver measurable improvements. However, I believe small and medium enterprises (SMEs) still face challenges accessing such technology due to high implementation costs, lack of in-house data science expertise, and inadequate data infrastructure. Thus, while the technology is proven, democratizing access through scalable, cloud-based AI tools should be a priority in policy and innovation agendas.

In order to better understand the future trajectory of Artificial Intelligence within logistics, it is useful to examine market growth forecasts. Recent research highlights that the global market size of AI in logistics is expected to expand dramatically over the next decade, reflecting both the rising demand for intelligent supply chain solutions and the accelerating pace of technological adoption. The following figure illustrates these projections from 2024 to 2034.

Graph 2. Estimated market size of AI in Logistics

Source: www.precedenceresearch.com

The given chart illustrates the projected growth of the Artificial Intelligence (AI) market within the logistics sector from the year 2024 to 2034, measured in USD billions. According to the data provided by Precedence Research, the market is expected to experience a rapid and consistent expansion throughout this period.

In 2024, the AI in logistics market size is estimated to start at $17.96 billion. This figure is projected to grow to $26.35 billion in 2025 and further increase to $38.66 billion in 2026. The growth trend continues as the market is expected to reach $56.72 billion by 2027 and $83.22 billion in 2028. By 2029, the market is forecasted to expand to $122.10 billion, marking a significant growth milestone. Entering the 2030s, the pace of expansion accelerates even more rapidly. In 2030, the market size is predicted to reach $179.15 billion, and by 2031, it is projected to almost

double to $262.84 billion. The growth becomes even more pronounced in 2032 with an estimated market size of $385.64 billion. In 2033, the market is expected to jump to $565.82 billion, and by the end of the forecast period in 2034, the market size is projected to soar to an impressive $707.75 billion.

This data clearly demonstrates that the role of Artificial Intelligence in logistics is not only growing but doing so at an accelerating pace. The market is set to multiply by nearly forty times from 2024 to 2034, highlighting the increasing importance of AI-driven solutions in optimizing logistics operations, improving supply chain efficiency, and enhancing decision-making processes across the industry. The sharp rise, especially after 2029, suggests that the integration of AI technologies will become a fundamental part of logistics, shaping the future of the sector significantly.

Conclusion

Artificial Intelligence has emerged as a cornerstone of modern logistics, driving a profound transformation across the global supply chain. By integrating technologies such as machine learning, deep learning, computer vision, and natural language processing, AI is enabling logistics firms to optimize warehouse management, streamline transportation, and achieve highly accurate demand forecasting. The real-world applications showcased by industry leaders like Amazon, Alibaba, and Walmart illustrate that AI is not only a theoretical concept but a proven driver of efficiency, cost reduction, and customer satisfaction. Their experiences demonstrate how robotics, predictive analytics, and intelligent route optimization can reshape operations at scale and set new industry benchmarks.

The article also highlights that the integration of AI into logistics is not without challenges. High implementation costs, complex data integration, cybersecurity vulnerabilities, and the threat of workforce displacement create significant barriers to widespread adoption. For small and medium-sized enterprises in particular, limited financial and technical resources may slow their ability to benefit from these innovations. Addressing these obstacles will require collaboration between industry, academia, and policymakers to design inclusive strategies, scalable technologies, and effective workforce reskilling initiatives.

Looking forward, the growth trajectory of AI in logistics is remarkable, with market projections forecasting an increase from $17.96 billion in 2024 to more than $700 billion by 2034. This exponential rise reflects not only increasing demand for smarter logistics solutions but also the inevitability of AI becoming a central pillar of supply chain management. In a global economy where speed, flexibility, and resilience are critical, AI adoption is no longer optional but essential for competitiveness.

In conclusion, the future of logistics lies in embracing AI as both a technological enabler and a strategic imperative. Companies that successfully harness its potential will be better positioned to navigate uncertainty, adapt to dynamic market conditions, and deliver sustainable value to customers. However, realizing this vision requires a balanced approach that combines innovation with inclusivity, ensuring that enterprises of all sizes can participate in and benefit from this technological revolution.

REFERENCES

1. Amazon. (2023). Annual Report 2023. Amazon Inc.
2. Cainiao Logistics. (2022). Smart Logistics White Paper. Alibaba Group. p. 666
3. Christopher, M. (2016). Logistics and supply chain management (5th ed.). Pearson Education. p 158
4. IBM. (2023). Reinventing supply chains with AI and IoT. IBM Supply Chain Research Report.
5. Lee, J.(2021). Industrial AI: Applications with sustainable performance. Springer. p 182

6. McKinsey & Company. (2022). Unlocking the industrial potential of robotics and automation, p 6
7. MIT Sloan Management Review. (2023). How Walmart uses AI to drive inventory efficiency. MIT Sloan Management Review, 65(1), 27.
8. Precedence Research. (2024). Artificial Intelligence in Logistics Market Size, Forecast 2024–2034. https://www.precedenceresearch.com
9. Russell, S. J., & Norvig, P. (2016). Artificial intelligence: A modern approach (3rd ed.). Pearson. p 1152
10. SAP. (2022). AI in enterprise resource planning: Use cases and impact. SAP Insights Report.
11. Teik Toe Teoh, Yu Jin Goh (2023). Artificial Intelligence in Business Management. Springer, p 385
12. TuSimple. (2021). Autonomous trucking pilot project white paper. p 108
13. Turban, E., Sharda, R., & Delen, D. (2015). Business intelligence and analytics: systems for decision support (10th ed.). Pearson. p 686
14. UPS. (2022). Optimizing routes with ORION: The science behind UPS's AI technology. UPS Pressroom.
15. World Economic Forum. (2023). The future of the supply chain: How AI and automation will shape logistics.
16. Wurman, P. R., D'Andrea, R., & Mountz, M. (2008). Coordinating hundreds of cooperative, autonomous vehicles in warehouses. AI Magazine, 29(1), 9–20.
17. Zhang, Y., & Kumar, S. (2022). AI-driven supply chain optimization: The case of Amazon. Journal of Supply Chain Management Research, 37(3), 217–230.
18. Zhang, K., Yang, Z., & Basar, T. (2020). Reinforcement learning for logistics optimization: A review. IEEE Transactions on Intelligent Transportation Systems, 21(1), 44–57.

Sadiq Sarvan oğlu İsayev,
Doktorant, Ümumi iqtisadiyyat,
Bakı Biznes Universiteti
E-mail: sadigisayev13@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0004-8980-9080

Logistika sahəsində süni intellektdən istifadə perspektivləri

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi. Bu tədqiqatın məqsədi logistika sahəsində Süni İntellektin (Sİ) transformativ rolunu araşdırmaq və ağıllı texnologiyaların qlobal təchizat zəncirlərinin artan mürəkkəbliyini necə həll edə biləcəyini göstərməkdir. Nəzəri yanaşmalarla praktiki sübutların inteqrasiyası əsasında aparılan araşdırma, Sİ-nin anbar idarəçiliyinin optimallaşdırılması, nəqliyyat sistemlərinin səmərəliliyinin artırılması və tələbatın proqnozlaşdırılması potensialını üzə çıxarır.

Metodologiya mövcud nəzəri çərçivələrin ədəbiyyat təhlili ilə yanaşı, Amazon, Alibaba və Walmart kimi aparıcı şirkətlərin real təcrübə nümunələrinin araşdırılmasını birləşdirir. Bundan əlavə, statistik məlumatlar və bazar proqnozları logistika sahəsində Sİ-nin tətbiq miqyasını və inkişaf trayektoriyasını qiymətləndirmək üçün istifadə olunmuşdur.

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, Sİ-nin tətbiqi səmərəliliyin artırılmasına, xərclərin azaldılmasına və müştəri məmnuniyyətinin yüksəldilməsinə ölçülə bilən təsir göstərir. Empirik sübutlar Sİ-yə əsaslanan robot texnologiyalarının, proqnozlaşdırıcı analitikanın və marşrut optimallaşdırmasının sifarişlərin emal müddətini, yanacaq sərfiyyatını və proqnoz səhvlərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltdığını təsdiqləyir. Bazar proqnozları isə göstərir ki, qlobal miqyasda logistika sahəsində Sİ bazarı 2024-cü ildə 17,96 milyard ABŞ dollarından 2034-cü ildə 700 milyard dollardan çox həcmdə artacaqdır.

Tədqiqatın yeniliyi və orijinallığı onun holistik yanaşmasında — nəzəri çərçivələrin, sənaye tətbiqlərinin və uzunmüddətli proqnozların əlaqələndirilməsindədir. Eyni zamanda yüksək tətbiq xərcləri, məlumat inteqrasiyası və işçi qüvvəsinin yenidən ixtisaslaşması kimi çağırışlara diqqət çəkilmişdir. Bu yanaşma göstərir ki, Sİ sadəcə dəstəkçi vasitə deyil, logistikanın gələcəyi üçün strateji zərurətdir.

Açar sözlər: Süni İntellekt (Sİ), logistikanın optimallaşdırılması, təchizat zənciri idarəçiliyi, proqnozlaşdırıcı analitika, ağıllı anbar sistemləri, avtonom nəqliyyat vasitələri, tələbatın proqnozlaşdırılması, rəqəmsal transformasiya.

Садиг Сарван оглы Исайев
Докторант по специальности “Общая экономика”
Бакинский Бизнес Университет
Электронная почта: sadigisayev13@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0004-8980-9080

Перспективы использования искусственного интеллекта в логистике

Резюме

Цель данного исследования – изучить трансформационную роль искусственного интеллекта (ИИ) в логистике и показать, каким образом интеллектуальные технологии способны решать возрастающую сложность глобальных цепочек поставок. На основе интеграции теоретических подходов и практических доказательств исследование демонстрирует потенциал ИИ в оптимизации управления складами, повышении эффективности транспортных систем и прогнозировании спроса.

Методология включает обзор литературы по существующим теоретическим моделям, а также анализ реальных кейсов ведущих компаний, таких как Amazon, Alibaba и Walmart. Кроме того, для оценки масштабов и траектории внедрения ИИ в логистику используются статистические данные и рыночные прогнозы.

Результаты показывают, что внедрение ИИ приводит к измеримым улучшениям эффективности, сокращению затрат и повышению удовлетворенности клиентов. Практические примеры доказывают, что использование робототехники на основе ИИ, предиктивной аналитики и оптимизации маршрутов значительно снижает время обработки заказов, расход топлива и ошибки прогнозирования. Рыночные прогнозы свидетельствуют о том, что мировой рынок ИИ в логистике возрастет с 17,96 млрд долларов США в 2024 году до более чем 700 млрд долларов к 2034 году.

Новизна и оригинальность исследования заключается в его целостном подходе — соединении теоретических моделей, отраслевых приложений и долгосрочных прогнозов, а также в акценте на вызовы, связанные с высокими затратами, интеграцией данных и переподготовкой рабочей силы. Такой подход подчеркивает, что ИИ является не просто вспомогательным инструментом, а стратегической необходимостью для будущего логистики.

Ключевые слова: искусственный интеллект (ИИ), оптимизация логистики, управление цепями поставок, предиктивная аналитика, умные склады, автономный транспорт, прогнозирование спроса, цифровая трансформация.

III BÖLMƏ
EKOLOGİYA PROBLEMLƏRİ, REGİONAL İNTEQRASİYA VƏ RƏQABƏT AMİLİ

UOT-504.05

Şəfəq Hüseyn qızı ABDULLAYEVA
Azərbaycan DillərUniversitetinin
professoru, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: Shafaq70@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.057

ƏTRAF MÜHİTİN EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN ELMİ HƏLLİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – ətraf mühitin ekoloji problemləri və onların elmi həlli istiqamətində nəzəri-metodoloji müddəalar və təkliflərin hazırlanmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası – məlumat toplamaq, elmi təhlil, sistemli yanaşmadan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – ekoloji problemlər çoxsaylı və mürəkkəbdir, lakin onların həllində tətbiqi elmi tədqiqatlar əsas rol oynayır. Bu tədqiqat insanların təbiətə mənfi təsirini minimuma endirmək və onun sağlamlığını bərpa etmək üçün konkret, praktiki həllərin işlənib hazırlanmasına yönəlib.

Tədqiqatın nəticələri – təbiətlə mütləq harmoniyanın ideal vəziyyətinə nail olmaq, prinsipcə, qeyri-mümkündür. Təbiət üzərində son qələbə eyni dərəcədə mümkün deyil, baxmayaraq ki, insan mübarizə prosesində yaranan çətinlikləri dəf etmək bacarığını kəşf edir. İnsanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsi heç vaxt bitmir və insanın həlledici üstünlüyü əldə etmək üzrə olduğu görünəndə təbiət müqavimətini artırır. Bununla belə, o, sonsuz deyil və təbiəti boğmaq şəklində onu aradan qaldırmaq insanın özünün ölümü ilə nəticələnir.

Tədqiqatın orijinallığı və **elmi yeniliyi** onunla bağlıdır ki, ekoloji problemlər və onların elmi həlli sahəsində yeni yanaşmaların, metodların və texnologiyaların tətbiqində, eləcə də davamlı həll yollarının işlənib hazırlanmasında istifadə oluna bilən insan və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında yeni biliklərin əldə edilməsindədir.

Açar sözlər: ekologiya, ətraf mühit, elmi həll, çirklənmə, bəşəriyyət, problem.

Giriş

XX əsrin ikinci yarısında bəlli oldu ki, insanın təbiəti fəth etmək istiqamətində fəaliyyəti ekoloji problemlərə səbəb olub. “Ekoloji problem – antropogen təsirlər nəticəsində təbii mühitin dəyişməsi, təbii sistemlərin (landşaftların) strukturunun və fəaliyyətinin pozulmasına gətirib çıxaran, mənfi sosial, iqtisadi və digər nəticələrlə nəticələnən dəyişiklikdir”.

Alimlər belə qənaətə gəliblər ki, ekoloji problemlər qlobal xarakter alıb və bəşəriyyət ekoloji böhran vəziyyətinə düşüb. Elmi-texnoloji inqilab (ETİ) əsrində ekoloji problemlər öz zirvəsinə qalxmış və bəşəriyyət qarşısında bu problemləri həll etmək və ya yaşamamaq vəzifəsi qoymuşdur. Eyni zamanda, ETİ-nin nailiyyətləri təbiəti insan fəaliyyətinin nəticələrindən qorumaq üçün daha səmərəli üsullardan istifadə etməyə imkan verir. “Hazırda bu ekoloji problemlərin aradan qaldırılmasının səmərəliliyi bəşəriyyətin taleyini müəyyən edir”.

Ekoloji problemlərə havanın və suyun çirklənməsi, iqlim dəyişikliyi, ozonun təbəqələşməsi, torpağın deqradasiyası, biomüxtəlifliyin itirilməsi və tullantıların yığılması daxildir. Elmi həllərə bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı və tətbiqi, tullantıların idarə edilməsi texnologiyalarının

təkmilləşdirilməsi, enerji səmərəliliyinin artırılması, meşələrin bərpası və meşələrin mühafizəsi və ətraf mühit haqqında məlumatlılığın artırılması daxildir.

Qlobal problemlərin əsas səbəbləri bunlardır:

- sənaye istehsalı, təbii ekosistemlərin deqradasiyasına səbəb olan kimyəvi, fiziki, bakterioloji çirklənmə;
- təbii ehtiyatların tükənməsi ilə nəticələnən təbii ehtiyatlardan səmərəsiz istifadə;
- ərazilərin artan urbanizasiyası ilə əlaqədar təbii biotopların azalması;
- canlı təbiət obyektlərinə irrasional qeyri-insani münasibət.

1. Əsas ekoloji problemlər

Bu gün planetimizin ekologiyası kəskin böhran vəziyyətindədir. Elm və texnikanın sürətli tərəqqisi, bir tərəfdən, bəşər cəmiyyətinin bütün tələbatlarını ödəməyə imkan yaratsa da, digər tərəfdən, onun yaşama şəraitini daha da pisləşdirdi.

Sivilizasiyanın ətraf mühitə getdikcə artan təsiri sürətlə qlobal ekoloji fəlakəti yaxınlaşdırır. Vurğulamaq lazımdır ki, bir çox elm adamının fikrincə, bu fəlakət hər hansı bir fosil ehtiyatının çatışmazlığı səbəbindən böhrandan çox əvvəl baş verə bilər.

Bütün elmi tərəqqi ekoloji fəlakətin qarşısını ala bilməyəcək, çünki süni sistemlər ətraf mühitin təbii biokomponentini əvəz edə bilməyəcək və buna görə də biosferdə baş verən prosesləri tənzimləməyəcək.

1972-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ətraf mühit problemlərinə dair konfransında Stokholm Bəyannaməsi qəbul edildi. Bütün dövlətlərin əməl etməli olduğu 26 ekoloji prinsip müəyyən edildi. Bunlara bərpa olunmayan resursların qorunması və səmərəli istifadəsi, atmosferə zəhərli maddələrin emissiyasının dayandırılması və ya məhdudlaşdırılması ilə bağlı prinsiplər daxildir [1].

Yeni texnologiyaların, o cümlədən təkmilləşdirilmiş təmizləyici qurğuların və alternativ mənbələrdən (günəş, külək və s.) enerji ilə işləyən elektrik stansiyalarının istifadəsi ətraf mühitin çirklənməsini minimuma endirməyə kömək edəcəkdir.

Mövcud ekoloji problemlər arasında ən mühümləri bunlardır:

- minlərlə heyvan və bitki növünün yox olması;
- dünya okeanlarının təbii prosesləri tənzimləmək qabiliyyəti getdikcə azalır;
- meşə örtüyünün sahəsinin geniş şəkildə azalması;
- atmosferin ümumi çirklənməsi, təmiz hava çatışmazlığı;
- planetdəki bütün həyatı ölümcül kosmik şüalardan qoruyan ozon təbəqəsində dəliklərin yaranması;
- faydalı qazıntı ehtiyatlarının azalması.

Bu problem mümkün qədər tez və müstəsna olaraq dünya birliyinin səyləri ilə həll edilməlidir, çünki təbiətdən istifadənin bütün elmi vəzifələri yalnız bir dövlət tərəfindən həll edilə bilməz.

1. Əsas ekoloji problemlər

Ətraf mühitin çirklənməsi problemi həm sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının artması, həm də elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında istehsalın keyfiyyətcə dəyişməsi ilə əlaqədar belə kəskinləşir.

İnsanın istifadə etdiyi bir çox metallar və ərintilər təmiz formada təbiətə məlum deyil və müəyyən dərəcədə təkrar emala və ikincil istifadəyə məruz qalsalar da, bəziləri dağılaraq biosferdə tullantı kimi toplanır.

Ətraf mühitin çirklənməsi problemi XX əsrdə insan istifadə etdiyi metalların sayını əhəmiyyətli dərəcədə artırdıqdan, sintetik liflər, plastiklər və nəinki təbiətə məlum olmayan, həm də biosfer orqanizmləri üçün zərərli olan xassələri olan digər maddələr istehsal etməyə başladıqdan sonra tam gücləndi. Bu maddələr (kəmiyyəti və çeşidi daim artır) istifadə edildikdən sonra təbii dövrəyə daxil olmur [4].

Sənaye tullantıları Yerin litosferini, hidrosferini və atmosferini getdikcə daha çox çirkləndirir. Biosferin uyğunlaşma mexanizmləri onun normal fəaliyyətinə zərər vuran artan miqdarda

maddələrin zərərsizləşdirilməsinin öhdəsindən gələ bilmir və təbii sistemlər dağılmağa başlayır.

2. Litosferin çirklənməsi

Yerin torpaq örtüyü biosferin ən mühüm komponentidir. Biosferdə baş verən bir çox prosesləri müəyyən edən torpaq qabığıdır.

BMT 2021-2030-cu illəri ekosistemin bərpası və iqlim fəaliyyətinin onilliyi elan edib. Bu hərəkatın istiqamətlərindən biri də torpağın münbitliyinin artırılmasıdır. Mütəxəssislərin fikrincə, 2 milyard hektardan çox meşəsizləşmiş və deqradasiyaya uğramış torpaqları bərpa etmək və kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə etmək olar.

Qeyri-kamil kənd təsərrüfatı üsulları torpaqların sürətlə tükənməsinə gətirib çıxarır və bitki zərərvericiləri ilə mübarizə və məhsuldarlığı artırmaq üçün son dərəcə zərərli, lakin ucuz pestisidlərdən istifadə bu problemi daha da gücləndirir. Eyni dərəcədə vacib problem otlaqların geniş istifadəsi, böyük torpaq sahələrinin səhraya çevrilməsidir.

Meşələrin qırılması torpağa böyük ziyan vurur. Belə ki, rütubətli tropik meşələr altında hər il eroziya nəticəsində hektardan 1 kq torpaq itirilirsə, meşələrin qırılmasından sonra bu rəqəm 34 dəfə artır. Səhralaşma kimi təhdidedici hadisə meşələrin qırılması, eləcə də son dərəcə səmərəsiz əkinçilik üsulları ilə əlaqələndirilir.

Afrikada səhranın irəliləməsi ildə təxminən 100 min hektardır, Hindistan və Pakistan sərhəddində, Thar yarımsəhrası ildə 1 km sürətlə irəliləyir. Səhralaşmanın müəyyən edilmiş 45 səbəbinin 87%-i ehtiyatlardan yırtıcı istifadənin nəticəsidir [2, s. 121-122].

Atmosfer yağıntılarının və torpaq örtüyünün turşuluğunun artması problemi də var. (Turşu yağıntısı hər hansı yağıntıdır - yağış, duman, qar - turşuluğu normadan yüksəkdir. Bura həm də atmosferdən quru turşu hissəciklərinin düşməsi, daha dar mənada turşu çöküntüləri deyilir.)

Turşu torpaqların bölgələri quraqlıqları bilmir, lakin onların təbii münbitliyi aşağı və qeyri-sabitdir; onlar tez tükənir və məhsuldarlıq aşağı olur. Azalan su axınları ilə turşuluq torpaq profili boyunca yayılır və yeraltı suların əhəmiyyətli dərəcədə turşulaşmasına səbəb olur. Əlavə zərər, torpaqdan sızan turşu yağıntılarının alüminium və ağır metalların yuyulmasına qadir olması səbəbindən baş verir. Adətən, bu elementlərin torpaqda olması problem yaratmır, çünki onlar həll olunmayan birləşmələrdə bağlanır və buna görə də orqanizmlər tərəfindən udulmur. Bununla belə, aşağı pH dəyərlərində onların birləşmələri həll olur, mövcud olur və həm bitkilərə, həm də heyvanlara güclü zəhərli təsir göstərir. Məsələn, bir çox torpaqlarda kifayət qədər bol olan alüminium göllərə düşdükdə inkişaf anomaliyalarına və balıq embrionlarının ölümünə səbəb olur.

Torpaqdan qeyri-davamlı istifadə bir çox qiymətli ekosistemin deqradasiyasına və əvəzedilməz biomüxtəlifliyin itirilməsinə səbəb olmuşdur. Avstraliyanın özündə (və burada liderlik edir) hazırda nəsli kəsilməkdə olanlar kimi siyahıya alınmış 1,5 mindən çox torpaq növü var və bu tendensiya heç bir yavaşlama əlamətləri göstərmir. Başa düşmək lazımdır ki, yaşamaq üçün lazım olan ehtiyatlar havadan çıxmır, lakin müxtəlif ekosistemlərin zənginliyi ilə təmin edilir: oksigen istehsalı, suyun təbii filtrasiyası, qida maddələrinin dövranı və tozlanması canlı təbiətin mürəkkəb mexanizminin nəticəsidir və insanların yalnız bir halqasıdır. Ona görə də ətraf mühitin pozulması nəticəsində biomüxtəlifliyin itirilməsi insan həyatımızı da təhlükə altına alır. Bu səbəbdən təbii sərvətlərin qorunması və saxlanması bütün canlı orqanizmlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

3. Hidrosferin çirklənməsi

Su mühiti quru suları (çaylar, göllər, su anbarları, gölməçələr, kanallar), Dünya Okeanı, buzlaqlar, təbii-texnogen və texnogen birləşmələri olan yeraltı sulardır. Hansı ki, ekzogen, endogen və texnogen qüvvələrin təsiri altında insan sağlamlığına, onların təsərrüfat fəaliyyətinə və Yerdəki bütün digər canlı və cansız varlıqlara təsir göstərir. Planetdə bütün canlıların mövcudluğunu təmin edən su, maddi nemətlərin istehsalının əsas vasitələrinin bir hissəsidir.

Suyun keyfiyyətinin pisləşməsi, ilk növbədə, sənaye, kənd təsərrüfatı, məişət tullantı sularının həcminin artması səbəbindən çirklənmiş təbii suların təmizlənməsinin qeyri-kafi olması ilə əlaqədardır. Ümumi çatışmazlıq, artan çirklənmə, şirin su mənbələrinin tədricən məhv edilməsi dünya əhalisinin artması və istehsalın genişlənməsi kontekstində xüsusilə aktualdır.

Dünyanın ən quraq məskunlaşdığı qitə kimi Avstraliya suyun çirklənməsinə xüsusilə həssasdır. Bir çox digər paytaxt şəhərləri də içməli su çatışmazlığı ilə üzləşib və ondan istifadəyə məhdudiyyətlər qoymaq məcburiyyətində qalıblar. Avstraliyada su yollarının deqradasiyası və çirklənməsinin əsas səbəbi kənd təsərrüfatıdır. Davamlı olmayan suvarma təcrübələri və sənaye daxilində gübrələrin və pestisidlərin buraxılması suyun çirklənməsinin əsas səbəbləridir.

Son 40 ildə dünyanın bir çox ölkələrinin su sistemləri ciddi şəkildə zədələnib. Bizim üçün mövcud olan ən qiymətli şirin su mənbələri - yeraltı sular tükənmək üzrədir. Nəzarətsiz suyun çəkilməsi, meşə su mühafizə zolaqlarının məhv edilməsi və bataqlıqların qurudulması kiçik çayların kütləvi şəkildə məhvinə səbəb olub. Böyük çayların sululuğu və yerüstü suların daxili su obyektlərinə axını azalır.

Qapalı su hövzələrində suyun keyfiyyəti pisləşir. Baykal gölü Baykal sellüloz-kağız zavodunun, Selengil sellüloz-kağız kombinatının və Ulan-Udedəki müəssisələrin sənaye tullantıları ilə çirklənir.

Şirin suyun çatışmazlığının artması su obyektlərinin sənaye və kommunal müəssisələrin tullantı suları, mədənlərdən, çuxurlardan, neft yataqlarından gələn sularla, materialların alınması, emalı və raftingi zamanı, dəmir yolu və avtomobil nəqliyyatı, dəri, toxuculuq və qida sənayesi müəssisələrinin tullantıları ilə çirklənməsi ilə əlaqədardır. Sellüloz-kağız fabriklərinin, kimya, metallurgiya, neft emalı, toxuculuq fabrikləri və kənd təsərrüfatının yerüstü tullantıları xüsusilə çirkləndiricidir.

Ən çox yayılmış çirkləndiricilərə neft və neft məhsulları daxildir. Onlar suyun səthini nazik bir təbəqə ilə örtür, su ilə su yaxınlığındakı orqanizmlər arasında qaz və nəm mübadiləsinin qarşısını alır. Göllərin, dənizlərin və okeanların dibindən neftin çıxarılması su obyektlərinin təmizliyinə ciddi təhlükə yaradır. Su obyektlərinin dibində quyuların qazılmasının son mərhələsində qəfil neft dağılmaları suyun ciddi şəkildə çirklənməsinə səbəb olur.

Suyun çirklənməsinin digər mənbəyi neft tankerlərinin qəzalarıdır. Neft, şlanqlar qırılanda, neft kəmərlərinin muftaları sızdıqda, sahilyanı neft anbarlarına vurulduqda, tankerlər yuyulduqda dənizə düşür. “Suya düşən yağ 40-100 saat ərzində səthdə 10 sm qalınlığında plyonka əmələ gətirir. Ləkə kiçikdirsə, adətən yox olur, soyuq mövsümdə dibinə çökür, isti dövrün başlaması ilə səthə üzür [6].

Səthi aktiv maddələr, o cümlədən sintetik yuyucu vasitələr getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir (suyun çirklənməsi kimi). Bu birləşmələrin gündəlik həyatda və sənayedə geniş istifadəsi onların tullantı sularında konsentrasiyasının artmasına səbəb olur. Onlar təmizləyici qurğular tərəfindən zəif çıxarılır, su anbarlarına, o cümlədən məişət və içməli məqsədlər üçün olanlara, oradan isə kran suyuna verilir.

Su obyektlərinin təhlükəli çirkləndiriciləri ağır metalların duzlarıdır - qurğuşun, dəmir, mis, civə. Onların suyunun ən böyük axını sahilə yaxın yerləşən sənaye mərkəzləri ilə bağlıdır.

Ağır metalların ionları su bitkiləri tərəfindən udulur: tropik zəncirlər boyunca onlar ot yeyən heyvanlara, sonra isə ətyeyənlərə gedirlər. Bəzən balıqların bədənində bu metalların ionlarının konsentrasiyası onların anbarının ilkin konsentrasiyasından on və yüzlərlə dəfə yüksək olur. Tərkibində məişət tullantıları olan sular, kənd təsərrüfatı tullantıları bir çox yoluxucu xəstəliklərin (paratif, dizenteriya, viral hepatit, vəba və s.) mənbəyidir. Çirklənmiş sular, göllər və su anbarları vasitəsilə vəba vibrionlarının yayılması hamıya məlumdur.

4. Havanın çirklənməsi

Atmosfer, müxtəlif qazların qarışığı olan Yerin 1,3 min km yüksəklikdəki hava qabığıdır. Şərti olaraq atmosfer bir neçə təbəqəyə bölünür. Yerə ən yaxın təbəqə troposferdir. Burada insan və heyvan həyatı baş verir, Günəşin fəaliyyəti, atmosferlə Yer arasında istilik və su mübadiləsi, hava kütlələrinin hərəkəti, iqlim və hava dəyişiklikləri ilə bağlı təbii proseslər intensiv şəkildə həyata keçirilir. Bu təbəqədən sonra stratosfer, mezosfer, termosfer və ekzosfer gəlir. 80 km hündürlükdən başlayaraq yerin qabığı ionosfer adlanır, çünki bu təbəqədə yüksək dərəcədə dissosiasiya olunmuş molekullar və qaz ionları var.

Atmosferdəki əsas qazlar azot (78,09%), oksigen (20,95%), arqon (0,93%), karbon qazı (0,03%) və bir sıra inert qazlardır ki, onlar da faizin mində birindən çoxunu təşkil etmir. Bundan

əlavə, atmosferdə müxtəlif çirklər - dəm qazı, metan, hidrogen sulfid, xlor, müxtəlif azot törəmələri, eləcə də sənaye müəssisələrindən, sobalardan atılan tullantılarla atmosferin aşağı təbəqələrinə daxil olan toz, nəqliyyat vasitələrinin işlənmiş qazları var.

Atmosferdə həm hava molekulları, həm də atmosferdəki daha iri hissəciklər (toz, duman, tüstü və s.) nəticəsində yaranan günəş radiasiyası səpələnir ki, bu da onun intensivliyini zəiflətməyə kömək edir.

Atmosferin fiziki xassələri - atmosfer təzyiqi, havanın temperaturu və rütubəti, küləyin sürəti insanın həyat şəraitinə və sağlamlığına böyük təsir göstərir.

Atmosfer təzyiqi, cazibə qüvvəsinin hava hissəciklərinə təsiri nəticəsində müəyyən bir yerdən yuxarı hava təzyiqidir. Atmosfer təzyiqi Yerin səthindəki hava qabığı tərəfindən yaradılır. Dəniz səviyyəsində bu təzyiq orta hesabla 1,033 kq/sm2 təşkil edir və ya 760 mm hündürlükdə civə sütununun təzyiqinə bərabərdir. Yer səthindən yuxarı qalxdıqca atmosfer təzyiqi hər 10-11 m yüksəliş üçün təxminən 1 mm Hg azalır. 3000 m-dən yuxarı hündürlükdə yüksəkliyə uyğunlaşmayan insanda hündürlük xəstəliyi yaranır. Sağlam bir insan adətən atmosfer təzyiqini, eləcə də onun kiçik dalğalanmalarını (10-30 mm Hg-ə qədər) hiss etmir; təzyiqin daha kəskin düşməsi xəstəliklərə səbəb ola bilər [5].

İnsan min illərdir atmosferi çirkləndirir. Son illərdə sənaye mərkəzlərinin genişlənməsi, həyatımızın bir çox sahələrinin texnikiləşdirilməsi, uğurlu motorizasiya nəticəsində yerlərdə havanın kəskin çirklənməsi müşahidə olunur. Havaya daxil olan həqiqətən zərərli maddələrin miqdarını onların bir-biri ilə qarşılıqlı reaksiyaları, dağlarda toplanması, havada uzun müddət qalmaları, xüsusi hava şəraiti və digər amillərlə artırmaq olar. Əhalinin sıx olduğu, fabrik və zavodların cəmləşdiyi, nəqliyyat sıxlığının yüksək olduğu ərazilərdə havanın çirklənməsi xüsusilə artır. Burada təcili və radikal tədbirlər tələb olunur. Hava şəraiti ilə əlaqədar hava dövriyyəsinin məhdudlaşdırıldığı günlərdə duman yarana bilər. Duman xüsusilə yaşlılar və xəstələr üçün təhlükəlidir.

Fotokimyəvi duman və ya duman birincili və ikincil mənşəli qazların və aerozol hissəciklərinin çoxkomponentli qarışığıdır. Dumanın əsas komponentlərinə aşağıdakılar daxildir:

- ozon;
- azot və kükürd oksidləri;
- birlikdə fotooksidantlar adlanan peroksid təbiətli çoxsaylı üzvi birləşmələr.

Fotokimyəvi duman müəyyən şərtlərdə fotokimyəvi reaksiyalar nəticəsində baş verir: atmosferdə azot oksidlərinin, karbohidrogenlərin və digər çirkləndiricilərin yüksək konsentrasiyasının olması, güclü günəş radiasiyası və yer təbəqəsində güclü və ən azı 24 saat ərzində artan inversiya ilə sakit və ya çox zəif hava mübadiləsi.

Reaktivlərin yüksək konsentrasiyasını yaratmaq üçün adətən inversiyalarla müşayiət olunan sabit küləksiz hava lazımdır. Belə şərait iyun-sentyabr aylarında daha çox, qışda isə daha az yaradılır.

Çirklənmənin yüksək səviyyəyə çatdığı dövrlərdə bir çox insanlar baş ağrılarından, göz və burun-udlağın qıcıqlanmasından, ürək bulanmasından və ümumi sağlamlıq vəziyyətindən şikayət edirlər. Göründüyü kimi, ozon əsasən selikli qişalara təsir göstərir. Hissəcik turşusunun, ilk növbədə kükürd turşusunun olması astma tutmalarının artması ilə əlaqələndirilir, karbonmonoksid isə zehni performansın pozulması, yuxululuq və baş ağrıları ilə əlaqələndirilir. Tənəffüs xəstəlikləri və ağciyər xərçəngi uzun müddət ərzində yüksək miqdarda hissəciklər ilə əlaqələndirilmişdir. Bununla belə, bu amillərin hər biri müxtəlif dərəcədə sağlamlığın müxtəlif aspektlərinə təsir göstərə bilər. Bəzi hallarda havanın çirklənməsi ölümlə nəticələnəcək qədər yüksək səviyyəyə çatır.

Qlobal istiləşmə son dövrlərdə iqlim dəyişikliyinin ən mühüm səbəbi hesab olunur və onun nəticələri növbəti yüz il ərzində getdikcə nəzərə çarpacaq. Dünyadakı hökumətlər zərərli iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizə aparmaq üçün ziddiyyətli üsullarla işləyirlər. Bir tərəfdən hamı problemi həll etməyə hazır olduğunu bəyan edir, bunu Kioto Protokolu kimi müvafiq qlobal sazişlərin mövcudluğu sübut edir, digər tərəfdən isə real addım atılmayıb. Maraqlı tədqiqatlar var ki, ona görə, hazırda istiləşməni 2°C-ə qədər məhdudlaşdırmaq üçün (təhlükəli iqlim dəyişikliyini

xarakterizə edən) yalnız bir real fürsət var - inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatları öz inkişaflarını dayandırmalı və anti-artım strategiyasına keçməlidirlər.

Enerji istehsalı, ilk növbədə, qalıq yanacaqların yandırılması səbəbindən ətraf mühitə zərərin əsas mənbəyidir. Kömür, neft və qaz elektrik stansiyaları bütün dünyada elektrik enerjisinin əsas mənbəyidir və atmosferdəki istixana qazlarının əksəriyyətinə töhfə verir. Təbii ki, günəş, külək, su-elektrik stansiyaları kimi alternativ enerji mənbələri var, lakin onlar ölkələrin enerji tələbatının yalnız kiçik bir hissəsini ödəyə bilir. Bərpa olunan mənbələrdən istehsal olunan enerjinin miqdarının artırılması elektrik enerjisi istehsalı ilə əlaqədar ətraf mühitin deqradasiyasının azaldılmasında ən mühüm addımdır.

Ozon təbəqəsinin tükənməsi, əsasən, atmosferə xlorfluorokarbonların və ya sintetik kimyəvi maddələrin buraxılması ilə əlaqələndirilir. Sintetik kimyəvi maddələr atmosferin yuxarı təbəqələrinə çatdıqda, ozon molekullarının parçalanmasına səbəb olur və bu, ən böyüyü Antarktida üzərində yerləşən sözdə ozon dəliklərinə səbəb olur. Bu arada, ozon təbəqəsi çox vacibdir, çünki günəşdən gələn ultrabənövşəyi radiasiyanın qarşısını alır, bu da canlı orqanizmlərə ciddi ziyan vurur və xərçəngə səbəb olur. Ozon təbəqəsinin parçalanması prosesini azaltmaq üçün bir çox sənaye sahələrində xlorfluorokarbonların istifadəsi qadağan edilmişdir.

Təbiətdə kimyəvi və zəhərli maddələrin mövcud olmasına baxmayaraq, son 250 ildə insanlar texnogen mənşəli süni çirkləndiricilərdən istifadə edərək ətraf mühitə fəal şəkildə zərər vururlar [3]. Bu cür dağıdıcı təsirin çoxlu mənbələri var, onların vurduğu ziyan bəzən çox böyük olur, bu xüsusilə ağır sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində nəzərə çarpır. Zəhərli kimyəvi maddələrlə çirklənmiş ekosistemi təmizləmək çox çətindir və praktikada bu, nadir hallarda sistemli şəkildə həyata keçirilir. Eyni zamanda, zərərli birləşmələrin istehsalını azaltmaq və onların emissiyalarını minimuma endirmək ətraf mühitin qorunmasının vacib hissəsidir.

Tullantıların qeyri-davamlı idarə edilməsi bütün planetdə bir sıra ekoloji problemlərə səbəb olub. Müasir cəmiyyətlər istehsal və qablaşdırma proseslərinin amansız tempi sayəsində daim yaranan tullantıların miqdarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır ki, bu da öz növbəsində əhalinin sürətli artımı və ona xidmət etmək ehtiyacı ilə bağlıdır. Yaranan tullantıların miqdarını azaltmaq üçün hökumətlər, müəssisələr və fiziki şəxslər mövcud məhsulları təkrar emal etməyə və təkrar emal edilmiş materiallardan istifadə etməyə təşviq edilir. Bu, mənimsənilməli olan tullantıların miqdarını minimuma endirir və yeni məhsullar istehsal etmək üçün mineralların və digər resursların çıxarılması ehtiyacını azaldır.

Dünya okeanlarının bir çox ərazilərində həddindən artıq balıq ovlanır. Qiymətli balıq növlərinin populyasiyasında fəlakətli azalma müşahidə olunur. Treska böhranı adlanan hadisə (həddindən artıq balıq ovu nəticəsində Atlantik cod populyasiyasının kəskin azalması) insanların planetin təbii ehtiyatlarını tamamilə məhv olmaq həddinə qədər istismar etməyə hazır olduqlarının bir nümunəsidir. Hazırda qeyri-davamlı balıqçılıq təcrübələrindən əziyyət çəkən bir çox başqa balıq növləri və dəniz canlıları var. Düzgün idarə olunmasa, gündəlik asılı olduğumuz bu mühüm ehtiyatlar qida mənbəyi kimi yararsız hala düşəcək.

5. Ekoloji problemlərin həlli yolları

Burada müzakirə edilən qlobal problemlərin hər birinin qismən və ya daha tam həlli üçün öz variantları var; ekoloji problemlərin həllinə müəyyən ümumi yanaşmalar toplusu mövcuddur. Ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər:

1. Texnoloji:
- yeni texnologiyaların inkişafı;
- müalicə vasitələri;
- yanacaq dəyişdirilməsi;
- istehsalın, məişətin, nəqliyyatın elektrikləşdirilməsi.

2. Memarlıq və planlaşdırma fəaliyyətləri:
- əhali məskəninin ərazisinin rayonlaşdırılması;
- əhali məskənlərinin yaşıllaşdırılması;

- sanitariya mühafizə zonalarının təşkili.

3. İqtisadi.

4. Hüquqi:

- ekoloji keyfiyyətin qorunması üçün qanunvericilik aktlarının yaradılması.

5. Mühəndislik və təşkilati:

- svetoforda dayanacaqların azaldılması;
- tıxaclı magistral yollarda hərəkət intensivliyinin azaldılması.

Bundan əlavə, ötən əsrdə bəşəriyyət ekoloji problemlərlə mübarizənin bir sıra orijinal üsullarını işləyib hazırlamışdır. Bu üsullara müxtəlif növ “yaşıl” hərəkatların və təşkilatların yaranması və fəaliyyəti daxildir. Fəaliyyət dairəsinə görə seçilən “Yaşıl Sülh”lə yanaşı, ekoloji kampaniyaları birbaşa həyata keçirən oxşar təşkilatlar da var. Ətraf mühit təşkilatlarının başqa bir növü də var: ekoloji fəaliyyətləri stimullaşdıran və sponsorluq edən strukturlar (Vəhşi Təbiət Fondu).

Ekoloji problemlərin həlli sahəsində müxtəlif növ birliklərə əlavə olaraq, bir sıra dövlət və ya ictimai ekoloji təşəbbüslər var:

- Belarusiyada və dünyanın digər ölkələrində ekoloji qanunvericilik
- müxtəlif beynəlxalq müqavilələr və ya “Qırmızı kitab” sistemi.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti ekoloji problemlərin həllinin ən mühüm yolları sırasında ekoloji cəhətdən təmiz, az tullantılı və tullantısız texnologiyaların tətbiqini, təmizləyici qurğuların tikintisini, istehsalın rasional yerləşdirilməsi və təbii sərvətlərdən istifadəni də xüsusi qeyd edirlər.

Nəticə

İnsanın təbii mühitlə mübarizədə hazırkı uğuru artan risk hesabına əldə edilmişdir. Bu da iki yolla nəzərdən keçirilməlidir: elmin insanın təbii mühitə təsirinin nəticələrinin mütləq proqnozunu verə bilməməsi ilə əlaqəli mümkün yan ekoloji hadisələrin riski və texniki sistemlərin və insanın özünün mütləq etibarlılığının olmaması ilə əlaqəli təsadüfi fəlakətlər riski.

Burada Commonerin ekologiyanın “qanunu” adlandırdığı müddəalarından biri həqiqətə çevrilir: “Heç nə təmənnasız gəlmir. Ekoloji vəziyyətin təhlilinə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, daha çox ekoloji problemin yekun və mütləq həllindən deyil, konkret problemlərin dəyişdirilməsi perspektivlərindən danışmaq lazımdır ki, insan və təbii şərait arasında münasibətləri optimallaşdırmaq üçün bu əsaslı tarixi faktdır”.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov A. Ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji problemlərin həlli Azərbaycan üçün prioritetdir. B., 2024. URL: https://science.gov.az/az/news/open/29964
2. Xəlilov T.A., Zeynalova M.Ə. Qlobal ekoloji problemlər. B., 2013. s. 128-129.
3. Zöhrabov S. Azərbaycanın müasir ekoloji problemləri və onların həlli yolları konsepsiyası hazırlanıb. B., 2024.
   URL:https://azertag.az/xeber/azerbaycanin_muasir_ekoloji_problemleri_ve_onlarin_helli_yollari_konsepsiyasi_hazirlanib-3022962
4. Данилова В.И. Глобальные экологические проблемы человечества, которые уже нельзя игнорировать. М., 2024. URL: https://rg.ru/2023/11/29/globalnye-ekologicheskie-problemy-chelovechestva-kotorye-uzhe-nelzia-ignorirovat.html
5. Пискуловой Н.А. Экологические проблемы и пути их решения. М., 2023. URL: https://www.prom-terra.ru/articles/ekologicheskie-problemy-i-puti-ikh-resheniya.html
6. Чештанова С.М. Экологическая проблема — это модификация природной среды. М., 2024. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskie-problemy-i-ih-puti-resheniya

проф., д э.н. Шафаг Гусейновна Абдуллаева
Азербайджанский Университет Языков
E-mail:Shafaq70 @mail.ru

Экологические проблемы окружающей среды и их научные решения

Резюме

Целью исследования является разработка теоретических и методологических положений и предложений по разработке экологических проблем окружающей среды и их научному решению.

Методология исследования — сбор данных, научный анализ и системный подход.

Прикладное значение исследования заключается в том, что экологические проблемы многочисленны и сложны, но прикладные научные исследования играют ключевую роль в их решении. Данное исследование направлено на разработку конкретных практических решений по минимизации негативного воздействия человека на природу и восстановлению ее здоровья

Результаты исследования заключаются в том, что достижение идеального состояния абсолютной гармонии с природой в принципе невозможно. Окончательная победа над природой также невозможна, хотя человек обнаруживает в себе способность преодолевать возникающие в процессе борьбы трудности. Взаимодействие человека с природой никогда не заканчивается, и когда кажется, что человек вот-вот получит решающее преимущество, природа усиливает свое сопротивление. Однако оно не бесконечно, и его устранение в форме удушения природы чревато гибелью самого человека.

Оригинальность и научная новизна исследования заключается в том, что оно заключается в получении новых знаний о взаимодействии человека и природы, которые могут быть использованы при применении новых подходов, методов и технологий в области экологических проблем и их научного решения, а также при разработке устойчивых решений.

Ключевые слова: экология, окружающая среда, научное решение, загрязнение, человечество, проблема.

prof., Ph.D., Shafag Huseyn Abdullaeva
Azerbaijan University of Languages
E-mail: Shafaq70 @mail.ru

Ecological problems of the environment and their scientific solutions

Summary

The purpose of the research is to develop theoretical and methodological provisions and proposals for addressing environmental problems and their scientific solutions.

The methodology of the study – data collection, scientific analysis, systematic approach was used.

Applied significance of the study – environmental problems are numerous and complex, but applied scientific research plays a key role in their solution. This study is aimed at developing specific, practical solutions to minimize the negative impact of humans on nature and restore its health.

The results of the research – achieving an ideal state of absolute harmony with nature is, in principle, impossible. The final victory over nature is equally impossible, although man discovers the ability to overcome the difficulties that arise in the process of struggle. The interaction of man with nature never ends, and when it seems that man is about to gain a decisive advantage, nature increases its resistance. However, it is not infinite, and eliminating nature in the form of strangling it is fraught with the death of man himself.

The originality and scientific novelty of the research lies in the fact that it is in obtaining new knowledge about the interaction of man and nature, which can be used in the application of new approaches, methods and technologies in the field of environmental problems and their scientific solution, as well as in the development of sustainable solutions.

Key words: ecology, environment, scientific solution, pollution, humanity, problem.

UOT-33.332

Kəmalə Xəlil qızı YUSİFOVA
Azərbaycan DillərUniversitetinin
dosenti, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail:yusifovakemale38@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.059

“YAŞIL İQTİSADİYYAT” VƏ ONUN İQTİSADİ İNKİŞAFA TƏSİRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – “yaşıl iqtisadiyyat”ın prinsiplərinin tətbiqinin dayanıqlı iqtisadi inkişafa təsir mexanizmlərini araşdırmaq və onun milli iqtisadi siyasətdəki rolunu müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – müqayisəli təhlil, statistik məlumatların təhlili və elmi ədəbiyyatın sistemləşdirilməsi metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar dayanıqlı inkişafın təmin olunması, təbii resurslardan səmərəli istifadə və ekoloji təhlükəsizliyin qorunması üçün iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasına töhfə verir. Bu tədqiqat həm də iqtisadi artım ilə ətraf mühitin qorunması arasında balansın qurulmasına praktiki yollar göstərir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, yaşıl iqtisadiyyatın təşviqi uzunmüddətli iqtisadi artımı təmin etməklə yanaşı, ekoloji tarazlığın qorunmasına və resurslardan daha səmərəli istifadəyə şərait yaradır. Eyni zamanda, bu model innovasiya, yeni iş yerlərinin yaradılması və investisiya axınlarının artması kimi müsbət iqtisadi təsirlərlə müşayiət olunur. hazırkı dövrdə və perspektivdə məqalədə yer alan elmi müddəalardan və təkliflərdən enerji sektorunun liberallaşdırılması mexanizmlərinin hazırlanmasında istifadə etmək imkanları vardır.

Tədqiqatın orijinallığı və **elmi yeniliyi** ondan ibarətdir ki, bu araşdırma ekoloji baxımdan davamlı iqtisadi modellərin milli inkişaf strategiyalarına inteqrasiyasını təhlil edərək, yaşıl iqtisadiyyatın konkret makroiqtisadi göstəricilərə təsirini empirik əsaslarla ortaya qoyur. Bu yanaşma, mövcud iqtisadi inkişaf nəzəriyyələrinə ekoloji ölçüləri daxil etməklə yeni elmi baxış bucağı təqdim edir.

Açar sözlər: inkişaf, “yaşıl iqtisadiyyat”, ekologiya, ətraf mühit, çirklənmə, qlobal problemlər.

Giriş

İqtisadiyyat və ekologiyanın qarşılıqlı əlaqəsi problemlərinə ənənəvi olaraq kifayət qədər diqqət yetirilmir. Eyni zamanda, iqtisadi artımın təmin edilməsinin artan çirklənmə və ətraf mühitin deqradasiyası ilə əlaqələndirilməsi faktı ilə mübahisə etmək çətindir. Bu, təbii ehtiyatların tükənməsi, biosfer tarazlığının pozulması və iqlim dəyişikliyi ilə ifadə olunur ki, bu da gələcək inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırır.

Davamlı inkişafın iqtisadi əsası kimi elmi tədqiqatlar və real iqtisadi proseslərdə yeni iqtisadi modellər formalaşır: “yaşıl” iqtisadiyyat, dairəvi iqtisadiyyat, aşağı karbonlu iqtisadiyyat, bioiqtisadiyyat və s. Bütün bu iqtisadi modellər təkcə nəzəri konstruksiyalar deyil, onlar sürətlə iqtisadi reallıqlarda təcəssüm olunur. “Yaşıl iqtisadiyyat” əslində ekoloji faktorla sıx bağlı olan yuxarıda sadalanan müxtəlif modellər üçün bir növ çətir kimi çıxış edir.

BMT strukturlarının tərifinə əsasən, “yaşıl iqtisadiyyat” insanların rifahını yaxşılaşdıran, sağlamlığı və sosial ədaləti təmin edən, eyni zamanda ətraf mühit və onun deqradasiyası üçün riskləri əhəmiyyətli dərəcədə azaldan iqtisadiyyat kimi müəyyən edilə bilər. Belə bir iqtisadiyyatın mühüm xüsusiyyətləri arasında aşağıdakılar yer alır:

- təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə;
- təbii kapitalın qorunması və artırılması;
- çirklənmənin azaldılması;
- aşağı karbon emissiyaları;

- ekosistem xidmətlərin və biomüxtəlifliyin itirilməsinin qarşısının alınması;
- gəlir və məşğulluğun artması.

“Yaşıl iqtisadiyyat”ın aşağıdakı qısa tərifini təklif etmək olar: bu, davamlı inkişafın iqtisadi əsası olan iqtisadiyyatdır, planetimizin ekoloji məhdudiyyətləri daxilində əhalinin rifahını - həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır. Burada rifah/həyat keyfiyyəti bir-birini tamamlayan üç komponent kimi başa düşülür: maddi (gəlir, əməkhaqqı), sosial (sağlamlıq, təhsil), ekoloji (ekoloji yaşayış şəraiti). Bu üç komponentli yanaşma yadda saxlanmalıdır, çünki rifah çox vaxt sosial və ekoloji aspektləri nəzərə almadan yalnız maddi aspektdə şərh olunur.

“Yaşıl iqtisadiyyat” ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəni, gələcək nəsillərin rifahını prioritet kimi nəzərə alaraq insan ehtiyaclarının ödənilməsinə diqqət yetirir. Başqa sözlə, “yaşıl iqtisadiyyat” uzunmüddətli perspektivdə insanların rifahının yüksəlməsinə səbəb olan əmtəə və xidmətlərin istehsalı, bölüşdürülməsi, mübadiləsi və istehlakı ilə bağlı iqtisadi fəaliyyətlər sistemidir.

“Yaşıl iqtisadiyyat” nəzəriyyəsi üç aksioma əsaslanır:

- məhdud məkanda təsir dairəsinin sonsuz genişlənməsinin qeyri-mümkünlüyü;
- məhdud resurslar şəraitində sonsuz artan ehtiyacların ödənilməsinin mümkünsüzlüyü;
- Yer üzündə hər şey bir-birinə bağlıdır.

“Yaşıl iqtisadiyyat” istiqamətlər sistemini fərqləndirir:

1. Bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi. Qeyd edək ki, ekoloqların fikrincə, planetdə əhəmiyyətli iqlim dəyişikliyinin qarşısını almaq üçün bütün yanan faydalı qazıntıların yarıdan çoxu tədqiq edilməmiş qalmalıdır.

2. Tullantıların idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə adambaşına gündə 1-3 kq bərk məişət tullantıları istehsal olunur və təkcə ABŞ-da bu miqdar hər 10 ildən bir 10% artır.

3. Su idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi. Hazırda planetin hər altıncı sakini təzə içməli su qıtlığı yaşayır.

4. “Təmiz” nəqliyyatın inkişafı. UNEP ümumi hərəkətliliyə xələl gətirmədən nəqliyyata, xüsusən də şəxsi avtomobillərə tələbi azaltmaq yolları üzərində işləyir.

5. Kənd təsərrüfatında üzvi əkinçilik. Bu, herbisidlərdən, pestisidlərdən, pestisidlərdən və süni gübrələrdən istifadə etməkdən imtina etməyi nəzərdə tutur. Üzvi əkinçilik məhsullarında geni dəyişdirilmiş orqanizmlər yoxdur, E-inqrediyentlərdən istifadə edilmədən emal edilir və qeyri-təbii maddələrlə təmasdan uzaq saxlanılır.

6. Mənzil və kommunal xidmətlərdə enerji səmərəliliyi. Səmərəsiz istilik izolyasiya strukturları və istilik sistemləri ilə təchiz edilmiş yaşayış komplekslərinin olması əhəmiyyətli istilik itkilərinə səbəb olur.

7. Ekosistemlərin qorunması və səmərəli idarə edilməsi. Biosferdə insan fəaliyyətinin bütün müxtəlifliyi dəyişikliklərə gətirib çıxarır ki, onların istiqaməti və miqyası adətən ekoloji böhran adlandırılır.

“Yaşıl iqtisadiyyat”ın tərəfdarları hesab edirlər ki, mövcud iqtisadi sistem böhranlar və bazar uğursuzluqlarının sübutu kimi qüsurludur və mahiyyətcə israfçılıqdır. Ümumilikdə insanların, xüsusən də müəyyən qrupların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində müəyyən nəticələr versə də, onun fəaliyyətinin mənfi nəticələri əhəmiyyətlidir: ekoloji problemlər, təbii kapitalın tükənməsi, geniş yayılmış yoxsulluq, şirin su, ərzaq, enerji çatışmazlığı, insanların və ölkələrin bərabərsizliyi. Bütün bunlar gələcək nəsillər üçün təhlükə yaradır.

Dünyanın aparıcı iqtisadiyyatlarının 2050-2060-cı illərdə, o cümlədən Azərbaycanda “karbon sıfıra” nail olmaq qərarı əslində aşağı karbonlu yaşıl iqtisadiyyata iqtisadi keçid deməkdir. Ölkəmizin 2050-ci ilə qədər ən uzunmüddətli inkişaf strategiyası belə bir keçidlə bağlıdır (“2050-ci ilə qədər istixana qazlarının aşağı salınması ilə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı Strategiyası”).

Avropa Birliyi 2030-2050-ci illərədək “yaşıl”, aşağı karbonlu, dairəvi və bioiqtisadiyyatın inkişafı üçün konkret məqsədlər, kəmiyyət göstəriciləri və onların dəstəklənməsinə yönəlmiş mexanizmlərlə strategiyalar qəbul etmişdir [4].

2019-cu ilin dekabrında Avropa Komissiyası iddialı layihəni, Avropa Yaşıl Sövdələşməsini qəbul etdi ki, bu layihə Avropa iqtisadiyyatını aşağı karbonlu iqtisadiyyat formalaşdırmaq, istixana qazı emissiyalarını azaltmaq və karbon neytrallığına nail olmaq üçün köklü şəkildə dəyişdirməlidir. Belə bir planın həyata keçirilməsinin bütün genişmiqyaslı nəticələrini proqnozlaşdırmaq çətindir, xüsusən artan qlobal turbulentlik kontekstində, lakin ixrac tarifləri, rüsumlar, vergilər, standartlar, cərimələr və s. şəklində müxtəlif növ ekoloji maneələrin və məhdudiyyətlərin kəskin artması səbəbindən ixracatçılar üçün risklərin artması göz qabağındadır.

- ekoloji davamlılıq, iqtisadiyyatın "yaşıllaşdırılması", yeni iqtisadi modellər;
- tərəqqinin ölçülməsinə yeni yanaşmalar (davamlı inkişafın göstəriciləri);
- sosial oriyentasiya (insan potensialı) (ilk növbədə sağlamlıq);
- BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin həyata keçirilməsi;
- ətraf mühitə minimal təsir göstərən bilik tutumlu, yüksək texnologiyalı, istehsal və infrastruktur sahələrinin inkişafında prioritet olmaqla yeni texnoloji nizama keçid;
- iqtisadi qərarlarda təbii kapitalın və ekosistem xidmətlərinin adekvat dəyərinin nəzərə alınması;
- sərhədləşmə (decoupling) effekti: təbii resurs intensivliyinin və çirklənmə intensivliyinin kəskin azalması;
- ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılması;
- istixana qazlarının emissiyalarının azaldılması, karbon neytrallığına çalışmaq;
- iqtisadiyyatda təbiətdən istifadə edən sahələrin payının azalması;
- enerji səmərəliliyinin kəskin artması;
- mənfi ekoloji xarici təsirlərin daxililəşdirilməsi.

Bu baxımdan dünyada "yaşıl iqtisadiyyat"ın inkişafı prosesini daha ətraflı nəzərdən keçirmək və yaxın onilliklərdə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafına təsir göstərə biləcək dəyişiklikləri müəyyən etmək vacib görünür.

"Yaşıl İqtisadiyyat" ideyası 2008-ci ildə UNEP tərəfindən ekoloji cəhətdən təmiz istehsala sərmayə qoymaqla dünya iqtisadiyyatını böhrandan çıxarmaq məqsədi ilə formalaşdırılıb. "Yaşıl iqtisadiyyat"ın inkişafının əsas istiqamətləri üzrə müvafiq ekspert tövsiyələrini özündə əks etdirən "Yeni Qlobal Yaşıl Sövdələşmə" hesabatı UNEP-in sifarişi ilə hazırlanmışdır. Daha sonra yaşıl iqtisadiyyat strategiyası BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində hazırlanmışdır: Dünya Bankı, OECD, G7 və G20, regional inteqrasiya qrupları və s.

Başqa sözlə, "yaşıl iqtisadiyyat"a istehsalın səmərəliliyinin artırılması ilə birlikdə həyat keyfiyyətinin və ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına töhfə verən bütün iqtisadi fəaliyyətlər daxildir.

Resurslara tələbatın qlobal artımı həm əhalinin ümumi artımı, həm istehlakçıların sayının artması, həm də qlobal istehlaka artan töhfə verən bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə həyat səviyyəsinin yaxşılaşması ilə əlaqələndirilir. Əgər dünya əhalisi proqnozlaşdırıldığı kimi artmaqda davam edərsə və 2050-ci ilə qədər 9,7 milyard nəfərə çatarsa, o zaman hazırkı həyat tərzini saxlamaq üçün Yer planetinə ekvivalent olan 3 planetin təbii resursları tələb oluna bilər [5].

Hazırda "qəhvəyi iqtisadiyyat"dan "yaşıl iqtisadiyyat"a keçidin zəruriliyi ilə bağlı beynəlxalq konsensus mövcuddur. Xüsusilə 2015-ci il Paris İqlim Sazişinin dünyanın demək olar ki, bütün ölkələri (186 ölkə və Avropa İttifaqı) tərəfindən ratifikasiya olunması buna sübutdur. Bununla belə, "yaşıl iqtisadiyyat" strategiyasının yüksək inkişaf sürətinə və həyata keçirilməsinə baxmayaraq, dünyada ekoloji vəziyyət yüksək sürətlə pisləşir.

Beləliklə, dünya ölkələri tərəfindən yaşıl iqtisadiyyata keçidin əhəmiyyətinin dərk edilməsi bu konsepsiyanın ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatlar daxilində eyni dərəcədə uğurla həyata keçirilməsinə təminat vermir. Milli iqtisadiyyatlarda "yaşıl inkişaf"ın həyata keçirilməsi prosesini ləngidən bir neçə əsas problem müəyyən edilə bilər.

Birincisi, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin enerji istehlakında karbohidrogenlərin kifayət qədər yüksək payı var. Belə ki, Beynəlxalq Enerji Agentliyinin məlumatına görə, 2024-cü ildə Yaxın Şərqdə enerji istehlakında karbohidrogenlərin payı 99,1%, Afrikada 52,2%, Asiya-Sakit okean

regionunda isə 84,4% təşkil edib. Karbohidrogenlərdən belə yüksək asılılıq şəraitində bu regionlardakı ölkələrin bərpa olunan enerji mənbələrinə sürətlə keçməsi əlbəttə ki, asan olmayacaq [6].

İkincisi, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatı çox vaxt əsas sənaye sahələrinə (metallurgiya, kimya, tikinti materialları və s.) əsaslanır ki, bu da daha yüksək karbon izi ilə əlaqəli təbii ehtiyatların ilkin emalına əsaslanır.

İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlardan fərqli olaraq, inkişaf etmiş ölkələrdə əsas fəaliyyət sahələri yüksək əlavə dəyərə malik və ətraf mühitə daha az təsir göstərən əmtəə və xidmətlərin istehsalıdır.

Beləliklə, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda iqtisadiyyatın sahə strukturunda əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Bu fərqlər həm də onunla əlaqədardır ki, son qırx il ərzində inkişaf etmiş ölkələrin şirkətləri enerji və resurs tutumlu istehsalı inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürür, öz ərazilərində atmosferə nisbətən az karbon emissiyası ilə daha yüksək əlavə dəyərli istehsal buraxır. Bu proses bir sıra inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların istehsal və ixrac strukturunda yüksək karbon izi olan məhsulların payının artmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar 2024-cü ildə qlobal polad istehsalının 68%-dən çoxunu təşkil edib. Bu da yüksək karbon izi ilə ənənəvi əmtəədir.

Üçüncüsü, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün istehsalı böyük karbon emissiyaları yaradan məhsulların ixracı ölkənin ÜDM-nə mühüm töhfə verir və onların iqtisadiyyatlarının inkişafı üçün vacibdir. Məsələn, Nigeriya neft ixrac edən ölkədir və 27-ci əmtəə qrupunun (mineral yanacaqlar, neft və onların distillə edilməsi məhsulları; bitumlu maddələr; mineral mumlar) töhfəsi 2024-cü ildə Nigeriyanın ümumi ixrac dəyərinin 88,7%-ni təşkil etmişdir. Digər misal olaraq Qazaxıstan, həm də karbohidrogenlərin payını fəal şəkildə ixrac edir. Eyni ildə 58,2% təşkil edib [7].

Bununla belə, Qazaxıstan karbohidrogenlərdən əlavə, metal filizlərini aktiv şəkildə hasil edir və emal edir. 2024-cü ildə ölkə üzrə 27, 72, 26 və 74-cü qruplar üzrə ixracın ümumi dəyəri 77,6 faiz təşkil edib. Digər misal, 2020-ci ildə ixracı 73,5% 74-cü qrup məhsulların (mis və ondan məmulatlar) satışı hesabına formalaşan Zambiyadır. Bu əmtəə qruplarında mallara qlobal tələbatın azalması və ya bu növ məhsulların istehsalı və ya ticarətinə qoyulan hər hansı məhdudiyyət, şübhəsiz ki, xüsusilə yaşıl inkişafa keçidin birinci mərhələsində bir çox inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların inkişafı üçün problemlər yaradacaq və onları dünyada mövcud olan texnoloji nailiyyətlərdən asılı vəziyyətə salacaqdır.

Dördüncüsü, inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyəti hələ də inkişafın aqrar-sənaye mərhələsində olduğuna görə öz iqtisadiyyatlarını yaşıl inkişaf standartlarına uyğunlaşdırmaq üçün çox qısa müddətə malikdirlər. Nəzərə almaq vacibdir ki, tullantıların ən yüksək olduğu illə onların xalis sıfır olduğu il arasındakı interval Aİ üçün 71 il, Böyük Britaniya üçün 77 il, Yaponiya üçün 46 il olacaqdır. Hətta Çin 2030-cu ildə tullantıların pik həddinə çatarsa, elan etdiyi 2060-cı ilə qədər 30 illik keçid dövrü olacaq [2]. Eyni zamanda, məsələn, Hindistan BMT-nin 2050-ci ilə qədər tullantıların sıfır səviyyəsinə çatması ilə bağlı mövqeyi ilə tam razılaşarsa, cəmi 20 illik keçid dövrü olacaq. Bu məsələnin əhəmiyyəti və mürəkkəbliyi bir faktla təsdiqlənir ki, BMT-nin Baş katibi Antonio Quterreş 2021-ci ilin iyulunda Neapolda keçirilən G20 İqlim və Enerji Nazirləri Toplantısında qrupa daxil olan bütün ölkələrin 2050-ci ilə qədər xalis sıfır emissiyaya nail olmaq öhdəliyi götürdüyü zaman, 2013-cü ilə qədər tullantıların azaldılmasına dair vahid razılaşmaya hələ də nail olmaq mümkün olmayıb.

“Yaşıl iqtisadiyyat”a keçid əmək bazarına əhəmiyyətli və kifayət qədər ziddiyyətli təsir göstərəcək. Ölkələrin yaşıl iqtisadiyyata keçidi prosesində yarana biləcək yeni iş yerlərinin mümkün sayı ilə bağlı müxtəlif hesablamalar mövcuddur. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının hazırladığı proqnoz maraqlı görünür. BƏT-in hesablamalarına görə, yaşıl inkişafa yönəlmiş səlahiyyətli siyasət 2030-cu ilə qədər təxminən 18 milyon iş yeri yaradacaq.

Bu halda iki paralel proses müşahidə olunacaq: iş yerlərinin yaradılması (24 milyon) və bağlanması (6 milyon).

Ən çox iş yerləri bərpa olunan enerji sektorunda, istehsalatda və tikintidə yaradılacaq. Səna-

yelərarası əlaqələr sayəsində xidmət sektorunda, tullantıların idarə olunmasında və kənd təsərrüfatında məşğulluq artacaq. İş yerlərində ən böyük azalma kömür və neft hasilatı və emalı sektorlarında gözlənilir.

Dünyanın ayrı-ayrı regionları arasında iş yerlərinin dinamikasında əhəmiyyətli fərqlər müşahidə olunacaq. Beləliklə, Amerika qitəsində, Asiya-Sakit Okean regionunda və Avropada iş yerlərində xalis artım müşahidə olunacaq, burada artım müvafiq olaraq təxminən 3, 14 və 2 milyon iş yeri təşkil edəcək. Bunun əksinə olaraq, Yaxın Şərqdə (300 mindən çox iş yeri) və Afrikada (təqribən 300 min iş yeri) iş yerlərində xalis azalma müşahidə olunacaq [3].

Azərbaycan iqtisadiyyatının “yaşıllaşdırılmasını” sürətləndirmək üçün ekspertlər aşağıdakıları təklif edir:

- əhalini ətraf mühitin deqradasiyasının əsas səbəbləri haqqında məlumatlandırmaq məqsədi daşıyan təhsil layihələrinə üstünlük verilməlidir;
- ətraf mühitin dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində işlər aparılmalıdır (burada real iqtisadi stimulların yaradılması məqsədəuyğun görünür);
- diqqəti çirklənməyə görə vergilərə yönəltmək, həmçinin “karbon qiyməti”ni tətbiq etmək üçün vergi sistemində islahatlar aparmaq lazımdır (bu, qabaqcıl aşağı karbonlu texnologiyaların tətbiqinə təkan verəcək);
- “yaşıl” dövlət satınalmaları siyasəti ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların istehsalını və davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğun istehsal üsullarından istifadəni təşviq etməlidir;
- “ənənəvi” sənaye sahələrinin texniki yenidən təchiz edilməsinin maliyyələşdirilməsi ilə paralel olaraq “yaşıl” infrastruktura (o cümlədən ictimai nəqliyyat, bərpa olunan enerji mənbələri, enerjiyə qənaət edən binaların tikintisi) dövlət investisiyalarının artırılması;
- təsərrüfat subyektlərinin ətraf mühitə təsiri haqqında məlumatları və korporativ ekoloji monitorinq məlumatlarını açıqlamaq;
- səmərəsiz subsidiyalardan imtina da daxil olmaqla, davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğun qiymətlərin müəyyən edilməsi zəruridir.

Təklif olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi təkcə Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini və həyat keyfiyyətini artırmayacaq, həm də aşağı karbonlu davamlı inkişaf trayektoriyasına daxil olmağa kömək edəcək və “yaşıl iqtisadiyyat”ın qlobal məqsədlərinə nail olunmasına mühüm töhfə verəcək. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının yaşıllaşdırılması emal edilmiş təbii ehtiyatların yüksək payı olan məhsulların ixracının diversifikasiyasına və artmasına və ölkə şirkətlərinin xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artmasına kömək edəcəkdir.

Nəticə

Beləliklə, deyə bilərik ki, söhbət dünya iqtisadiyyatının iqtisadi strukturunun əsaslı transformasiyasından, istehsal fəaliyyətinin və ümumilikdə insanların həyatının transformasiyasından gedir. Aydındır ki, bütün bazarlarda və iqtisadiyyatın bütün sahələrində dəyişikliklər baş verəcək. Ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatlarda həm istehsal strukturu, həm də tələb strukturu dəyişəcək. Bu cür dəyişikliklər istər-istəməz ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrə təsir edəcək, müasir beynəlxalq ticarətin strukturunu və profilini dəyişdirəcəkdir.

Beynəlxalq ticarətin gələcəkdə transformasiya oluna biləcəyi istiqamətə misal olaraq Avropa Komissiyasının 14 iyul 2021-ci ildə təqdim etdiyi Avropa Yaşıl Sövdələşməsidir. Avropa Yaşıl Sazişi 1990-cı il səviyyələri ilə müqayisədə 2030-cu ilə qədər atmosferə zərərli emissiyaların 55% azaldılmasını nəzərdə tutur [1].

Karbon neytrallığına nail olmaq üçün tədbirlərdən biri daha çox sərhədlərarası karbon tənzimlənməsi (CCAR) kimi tanınan Karbon Sərhədinin Tənzimlənməsi Mexanizmidir (CBAM). Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Aİ-yə idxal edildikdə yüksək karbon izi olan idxal mallarından rüsum alınacaq. Belə məhsulların siyahısına alüminium, dəmir, polad, gübrə, sement və elektrik enerjisi daxildir. Məbləği idxal olunan konkret məhsulun karbon izinin həcmindən asılı olaraq hesablanacaq rüsumlar 2023-cü ildən 2026-cı ilə qədər mərhələli şəkildə tətbiq ediləcək. Formal olaraq,

transsərhəd karbon tənzimlənməsi mexanizmi Avropa istehsalçılarının məhsullarının ekoloji təmizliyini yaxşılaşdırmaq və atmosferə CO2 emissiyalarını azaltmaq üçün xərclərini kompensasiya etmək üçün nəzərdə tutulub. Bununla belə, Aİ iqtisadiyyatının yüksək texnoloji strukturunu nəzərə alsaq, görünür, TUR mexanizmi əsasən xarici təchizatçılarla müqayisədə Avropa istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətini qorumaq və saxlamaq üçün istifadə olunacaq.

Xüsusi vurğulamaq vacibdir ki, CO2 emissiyalarının ölkələr üzrə bölgüsü ilə bağlı mövcud vəziyyət XX əsrin ikinci yarısında yaranmış beynəlxalq əmək bölgüsünün nəticəsidir ki, bunun nəticəsində inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar, o cümlədən Aİ məhsulun emalının yüksək texnologiyalı, resurstutumlu olmayan mərhələlərinə diqqət yetirə bilmişlər.

2021-ci ildə müzakirə edilən TUR mexanizmi Aİ-nin müxtəlif tərəfdaş ölkələrində karbon emissiyaları ilə bağlı mövcud vəziyyətə əsaslanır. Lakin belə yanaşma nəzərə almır ki, öz iqtisadiyyatlarının tarixi inkişafı zamanı sənayeləşmə mərhələsini keçən inkişaf etmiş ölkələr artıq planetin ekologiyasının pisləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərən nəhəng CO2 emissiyaları yaratmışlar.

Beləliklə, demək olar ki, “yaşıl iqtisadiyyat”a keçid artıq aydın şəkildə müəyyən edilmiş inkişaf tendensiyasıdır. Qlobal iqtisadiyyatda ölkələrin rəqabət qabiliyyəti əsasən ölkələrin yaşıl inkişafa doğru hərəkətlərini nə dərəcədə yaxşı təşkil edə bilmələri ilə müəyyən ediləcək. “Yaşıl inkişaf”a keçid təkcə yeni ekoloji təmiz texnologiyaların yaradılmasını deyil, həm də müddəaları əhatə edən və dünyanın bütün ölkələrinin və regionlarının iqtisadiyyatlarının inkişafı ehtiyaclarını nəzərə alan milli və beynəlxalq səviyyədə ekoloji qanunvericiliyin işlənib hazırlanmasını tələb edəcəkdir. Bu baxımdan, hər bir ölkənin qarşısında həm yaşıl artıma keçid strategiyasını hazırlamaq, həm də xarici iqtisadi əlaqələrdə mövcud olan imkan və məhdudiyyətləri əsaslandırmaq üçün zəruri olan iqtisadiyyatının “yaşıl” transformasiyası məsələlərinin hərtərəfli öyrənilməsi vəzifəsi durur.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynova X. “Yaşıl iqtisadiyyat” nədir? Bakı, 2022. URL: https://azertag.az/xeber/yasil_iqtisadiyyat_nedir-2333990
2. Məmmədov T. “Yaşıl iqtisadiyyat” əhəmiyyəti. Bakı, 2024. URL:https://www.economy.gov.az/az/page/yasil-iqtisadiyyat
3. Бобылев С.Н. Зеленая экономика как базис устойчивого развития. М., 2024. https://books.econ.msu.ru/economics-of-sustainable-development/sect01/chap02/2.4/
4. Бобылев С.Н. Зеленая экономика как базис устойчивого развития. М., 2024. https://books.econ.msu.ru/economics-of-sustainable-development/sect01/chap02/2.4/
5. Невская А. Зеленая экономика. М., 2024. URL: https://znanierussia.ru/library/video/zelenaya-ekonomika-vozmozhnosti-i-ogranicheniya-1298
6. Елена Б. Р. Зеленая экономика и ее влияние на экономическое развитие в XXI веке. М., 2023. https://journal.vavt.ru/rfej/article/view/211
2. Рогатных Е. Зеленая экономика и ее влияние на экономическое развитие в XXI веке. М., 2022. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4099535

доц., д.ф.э., Кямаля Халил кызы Юсифова
Азербайджанский Университет Языков
E-mail: yusifovakemale38@gmail.com

“Зеленая экономика” и ее влияние на экономическое развити

Резюме

Целью исследования является совершенствование характеристики влияния «зеленой экономики» на экономическое развитие, подготовка теоретических и методических положений и предложений по ее эффективной организации.

Методология исследования - использовались анализ в форме формы, сравнительный анализ, научное абстрагирование и другие методы экономико-статистического анализа. Также были сделаны ссылки на научные труды исследователей, проводивших исследо-

вания по проблемам экологии и охраны окружающей среды.

Прикладная значимость исследования заключается в том, что проводимые в этом направлении исследования способствуют формированию экономической политики для обеспечения устойчивого развития, эффективного использования природных ресурсов и защиты экологической безопасности. В данном исследовании также показаны практические пути установления баланса между экономическим ростом и охраной окружающей среды.

Результаты исследования показывают, что продвижение зеленой экономики, помимо обеспечения долгосрочного экономического роста, создает условия для поддержания экологического равновесия и более эффективного использования ресурсов. При этом данная модель сопровождается положительными экономическими эффектами, такими как инновации, создание новых рабочих мест и увеличение инвестиционных потоков. В текущий период и в перспективе имеются возможности использования научных положений и предложений, содержащихся в статье, при разработке механизмов либерализации энергетического сектора.

Оригинальность и научная новизна исследования заключается в том, что в нем анализируется интеграция экологически устойчивых экономических моделей в национальные стратегии развития и на эмпирической основе раскрывается влияние зеленой экономики на конкретные макроэкономические показатели. Такой подход вводит новую научную перспективу за счет включения экологических измерений в существующие теории экономического развития.

Ключевые слова: развитие, «зеленая экономика», экология, окружающая среда, загрязнение, глобальные проблемы.

Kamala Khalil Yusifova
as.pr., Ph.D., Azerbaijan University of Languages
E-mail: yusifovakemale38@gmail.com

“Green economy” and its impact on economic development

Summary

The purpose of the research is to improve the characteristics of the impact of the "Green Economy" on economic development, to prepare theoretical and methodological provisions and proposals for its effective organization.

The methodology of the research - analysis in the form of form, comparative analysis, scientific abstraction and other economic and statistical analysis methods were used. Reference was also made to the scientific works of researchers who have conducted research on ecology and environmental problems.

The applied significance of the research is that the research conducted in this direction contributes to the formation of economic policy for ensuring sustainable development, efficient use of natural resources and protection of environmental safety. This research also shows practical ways to establish a balance between economic growth and environmental protection.

The results of the research show that the promotion of the green economy, in addition to ensuring long-term economic growth, creates conditions for maintaining ecological balance and more efficient use of resources. At the same time, this model is accompanied by positive economic effects such as innovation, creation of new jobs and increase in investment flows. In the current period and in the future, there are opportunities to use the scientific provisions and proposals contained in the article in the development of mechanisms for liberalizing the energy sector.

The originality and scientific novelty of the study is that this study analyzes the integration of environmentally sustainable economic models into national development strategies and reveals the impact of the green economy on specific macroeconomic indicators on an empirical basis. This approach introduces a new scientific perspective by incorporating environmental dimensions into existing economic development theories.

Key words: development, "green economy", ecology, environment, pollution, global problems.

UOT: 338.43; JEL: Q00; Q10; O13; J43; P48

Türkan Namiq qızı EYUBOVA
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının müəllimi və doktorantı,
E-mail: turkan.ashurova@dia.edu.az
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.060

İPƏK YOLU KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCANIN REGİONAL İNTEQRASİYASI VƏ İQTİSADİ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın İpək Yolu kontekstində regional inteqrasiyasının və iqtisadi inkişaf perspektivlərinin hərtərəfli araşdırılmasından ibarətdir. Bu istiqamətdə ölkənin geostrateji mövqeyinin təsiri, nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin inkişafı, enerji siyasətinin rolu və rəqəmsal transformasiya imkanları təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası müqayisəli təhlil, statistik göstəricilərin işlənməsi, trend analizləri və tarixi-analitik yanaşmadan ibarətdir. Bu yanaşma mövzunun həm empirik, həm də nəzəri əsasda araşdırılmasına imkan vermişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, aparılmış təhlillər dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında, nəqliyyat və enerji layihələrinin prioritetləşdirilməsində, rəqəmsal inkişaf və regional əməkdaşlıq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində praktik töhfə verə bilər.

Tədqiqatın nəticələri baxımından Azərbaycanın “Şərq–Qərb” və “Şimal–Cənub” dəhlizlərində yerləşən mövqeyi ölkənin beynəlxalq tranzit imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, onun iqtisadi dayanıqlığını gücləndirir, regional ticarəti stimullaşdırır və əməkdaşlıq əlaqələrinin dərinləşməsinə şərait yaradır. Bundan başqa, enerji ixrac marşrutlarının şaxələndirilməsi Azərbaycanın beynəlxalq enerji bazarındakı mövqeyini daha etibarlı edir, rəqəmsal infrastrukturun inkişafı isə ölkənin uzunmüddətli iqtisadi transformasiyasına yeni impuls verir. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi gələcək inkişaf üçün əsas dayaqlardan biridir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın İpək Yoluna inteqrasiyası yalnız iqtisadi faydalar kontekstində deyil, eyni zamanda regional güc balansı, geosiyasi sabitlik, beynəlxalq əməkdaşlıq və rəqəmsal transformasiya aspektlərində dərinləşdirilmiş şəkildə təhlil edilmişdir. Mövzunun yeni analitik çərçivədə işlənməsi Azərbaycanın innovativ inkişaf modelinə və dayanıqlı iqtisadi strategiyasına dair elmi yanaşmaların formalaşmasına imkan yaratmışdır. Bu, həm də Azərbaycanın gələcək inkişaf prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: İpək Yolu, regional inteqrasiya, iqtisadi inkişaf, nəqliyyat dəhlizləri, enerji siyasəti, beynəlxalq ticarət, perspektivlər.

Giriş

Qədim İpək Yolu tarixən Şərq ilə Qərb arasında ticarət, mədəniyyət və texnologiyaların ötürülməsində mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan bu tarixi yolun əsas qovşaqlarından biri olaraq əsrlər boyu beynəlxalq ticarət və mədəni mübadilənin mərkəzində dayanmışdır. Şamaxı, Təbriz və Bakı kimi şəhərlər qədim dövrlərdə təkcə tranzit məntəqələr deyil, həm də iqtisadi və sosial inkişafın mühüm mərkəzləri kimi formalaşmışdır. Müasir dövrdə isə Azərbaycanın geosiyasi və geoiqtisadi mövqeyi ölkəni yenidən Avrasiyanın ən vacib inteqrasiya məkanlarından birinə çevirmişdir.

Qlobal iqtisadi inteqrasiya və regional əməkdaşlıq şəraitində Azərbaycan həm Şərq–Qərb, həm də Şimal–Cənub dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşən strateji tranzit ölkə olaraq beynəlxalq maraqların mərkəzinə çıxmışdır. Ölkədə həyata keçirilən Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və Cənub Qaz Dəhlizi kimi layihələr Azərbaycanın nəqliyyat, logistika və enerji sektorlarını beynəlxalq sistemə daha sıx bağlamışdır. Bununla yanaşı, rəqəmsallaşma və

innovativ inkişaf meyilləri Azərbaycanın yalnız ənənəvi İpək Yolu deyil, həm də “Rəqəmsal İpək Yolu” layihəsinin mühüm iştirakçısına çevrilməsinə imkan yaratmışdır.

Müasir çağırışlar Azərbaycanın qarşısında yeni imkanlar və eyni zamanda risklər də formalaşdırır. Bir tərəfdən, ölkənin tranzit və enerji potensialı beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirir və iqtisadi dayanıqlığını artırır, digər tərəfdən isə regionda mövcud geosiyasi ziddiyyətlər, enerji marşrutları uğrunda rəqabət və təhlükəsizlik məsələləri balanslaşdırılmış siyasət tələb edir. Buna görə də Azərbaycanın İpək Yoluna inteqrasiyası yalnız iqtisadi imkanlarla deyil, həm də geosiyasi sabitlik, beynəlxalq əməkdaşlıq və dayanıqlı inkişaf modeli ilə sıx bağlıdır.

Məqalənin məqsədi Azərbaycanın İpək Yolu kontekstində regional inteqrasiyasının iqtisadi inkişaf perspektivlərini hərtərəfli təhlil etmək, nəqliyyat-logistika dəhlizləri, enerji siyasəti, rəqəmsal transformasiya və beynəlxalq əməkdaşlıq istiqamətlərində əldə olunan nailiyyətləri qiymətləndirməkdir. Tədqiqat həm tarixi, həm də müasir kontekstdə Azərbaycanın qlobal iqtisadi sistemdə rolunu araşdıraraq, ölkənin strateji mövqeyini, innovativ inkişaf potensialını və gələcək perspektivlərini müəyyənləşdirməyi qarşıya məqsəd qoyur.

Azərbaycanın İpək Yolu Kontekstində Geostrateji Mövqeyi və Regional İnteqrasiyası

Azərbaycan tarixən İpək Yolunun mühüm qovşaqlarından biri olmuşdur. Orta əsrlərdən başlayaraq bu ərazilər Şərqlə Qərbi, Şimal ilə Cənubu birləşdirən karvan yollarının mərkəzində yerləşmişdir. Şamaxı, Təbriz və Bakı kimi şəhərlər beynəlxalq ticarətin və mədəni mübadilənin aparıcı məkanlarına çevrilmiş, Azərbaycan təkcə tranzit ölkə kimi deyil, həm də mədəniyyətlərin, dini təsirlərin və texnologiyaların ötürücüsü rolunu oynamışdır.

Müasir dövrdə də Azərbaycanın geostrateji mövqeyi ölkəni regional inteqrasiyanın mərkəzlərindən birinə çevirmişdir. Ölkə həm Xəzər dənizi vasitəsilə Orta Asiyaya, həm də Türkiyə və Gürcüstan üzərindən Avropaya çıxışı təmin edir. Bununla yanaşı, Rusiya və İranla sərhədləri onun Şimal-Cənub istiqamətində körpü rolunu gücləndirir. Bu xüsusiyyətlər Azərbaycanın həm Şərq-Qərb, həm də Şimal-Cənub dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşən strateji tranzit məkan olduğunu göstərir [9, s.24].

Regional inteqrasiya proseslərində Azərbaycanın həyata keçirdiyi iri nəqliyyat və logistika layihələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu Azərbaycanı birbaşa Türkiyə və Avropa bazarlarına bağlayır, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı isə Xəzər hövzəsi ölkələri ilə yüklərin daşınmasında əsas qovşaqlardan birinə çevrilmişdir. Bundan əlavə, Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu (Orta Dəhliz) Azərbaycanın Çindən Avropaya uzanan müasir İpək Yolunun mühüm həlqəsinə çevrilməsinə şərait yaradır.

Enerji resurslarının daşınması da Azərbaycanın regional inteqrasiyasında aparıcı sahədir. Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri, Cənub Qaz Dəhlizi, TANAP və TAP layihələri Azərbaycanı Avropanın enerji təhlükəsizliyi baxımından strateji tərəfdaşa çevirmişdir. Bu layihələr sayəsində ölkə yalnız iqtisadi deyil, həm də siyasi nüfuzunu artırmış, regiondakı inteqrasiya proseslərində aparıcı mövqe qazanmışdır [10, s.54].

Bununla belə, Azərbaycanın geostrateji mövqeyi müəyyən çağırışlar da doğurur. Böyük güclərin regiondakı maraqlarının toqquşması, Ermənistanla uzun illər davam edən münaqişə və regional sabitlik problemləri Azərbaycanın qarşısında risklər yaratmaqdadır. Bununla yanaşı, ölkənin tranzit və enerji imkanları bu risklərin kompensasiya olunmasına və regional əməkdaşlığın inkişafına töhfə verir.

Gələcək perspektivlər baxımından Azərbaycanın İpək Yoluna inteqrasiyası yalnız nəqliyyat və enerji sahələrində deyil, həm də rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, yaşıl enerji layihələri və regional əməkdaşlığın yeni istiqamətləri ilə daha da dərinləşəcəkdir. Bu isə Azərbaycanın geostrateji rolunu möhkəmləndirməklə yanaşı, onun iqtisadi inkişaf perspektivlərinə də mühüm töhfə verəcəkdir [11].

Nəqliyyat-Logistika Dəhlizləri, Enerji Siyasəti və İqtisadi İmkanlar

Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemdə mövqeyinin möhkəmlənməsində nəqliyyat-logistika dəhlizləri və enerji siyasəti həlledici rol oynayır. Coğrafi mövqeyinə görə ölkə həm Şərq–Qərb,

həm də Şimal-Cənub istiqamətində mühüm tranzit qovşağı funksiyasını yerinə yetirir və bu xüsusiyyət Azərbaycanı Avrasiya məkanında iqtisadi və geosiyasi tarazlıq baxımından əsas aktorlardan birinə çevirir.

Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizlərinin inkişafı bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şərq-Qərb marşrutu, həm də “Orta Dəhliz” adlandırılan yol, Çindən başlayaraq Mərkəzi Asiya və Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə üzərindən Avropaya uzanır. Azərbaycan bu marşrutun mərkəzi həlqəsini təşkil etməklə Avropa və Asiya arasında mühüm körpü rolunu oynayır. Digər tərəfdən, Şimal-Cənub dəhlizi Hindistan və İranı Azərbaycan üzərindən Rusiya və Avropaya birləşdirərək yükdaşımaların məsafəsini və vaxtını xeyli azaldır. Bu dəhlizlər Azərbaycanın tranzit imkanlarını genişləndirir, logistika sahəsinin modernləşməsinə təkan verir və regiondaxili əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar açır [6].

Son illərdə ölkədə nəqliyyat infrastrukturunun gücləndirilməsi məqsədilə mühüm layihələr həyata keçirilmişdir. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı (Ələt limanı) Xəzər dənizində ən iri logistik mərkəzlərdən birinə çevrilmişdir. Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu Azərbaycanı birbaşa Türkiyə və Avropa bazarlarına çıxışla təmin edir, yeni avtomobil yolları və hava limanları isə ölkənin tranzit şəbəkəsini daha da inkişaf etdirir. Bu layihələr Azərbaycanın beynəlxalq ticarətdə etibarlı tərəfdaş kimi mövqeyini gücləndirir və iqtisadi imkanlarını artırır.

Enerji siyasəti Azərbaycanın iqtisadiyyatında əsas hərəkətverici amillərdən biridir. Ölkənin zəngin neft və qaz ehtiyatları müasir ixrac marşrutları vasitəsilə dünya bazarlarına çıxarılır. Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri Azərbaycan neftini Aralıq dənizi vasitəsilə beynəlxalq bazarlara çatdırır. Cənub Qaz Dəhlizi, o cümlədən TANAP və TAP layihələri, Azərbaycan qazının Avropaya ixracını təmin edir və Avropanın enerji təhlükəsizliyində strateji rol oynayır. Bakı–Supsa və Bakı–Novorossiysk kəmərləri də regionun enerji inteqrasiyasını gücləndirən mühüm marşrutlardır. Bu layihələr Azərbaycanın iqtisadiyyatına valyuta axınını təmin etməklə yanaşı, ölkəni beynəlxalq enerji əməkdaşlığında etibarlı tərəfdaşa çevirmişdir.

Nəqliyyat və enerji layihələrinin sinerjisi Azərbaycanın iqtisadi imkanlarını xeyli genişləndirir. Tranzit ölkə statusu yeni gəlir mənbələri formalaşdırır, xarici investisiyaların cəlbi sürətlənir və regional əməkdaşlıq dərinləşir. Bundan əlavə, Xəzər dənizində külək enerjisi layihələrinin inkişafı Azərbaycanın enerji siyasətində yeni istiqamət açır və ölkənin gələcəkdə “yaşıl enerji ixracatçısı” kimi beynəlxalq bazarda mövqeyini gücləndirə bilər.

Azərbaycanın tranzit potensialı son illərdə statistik göstəricilərdə də öz əksini tapmaqdadır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, 2023-cü ildə ölkə ərazisindən daşınan yüklərin ümumi həcmi 52,2 milyon ton təşkil etmiş, bunun təxminən 27 faizi beynəlxalq tranzit yüklərinin payına düşmüşdür. Bu fakt Azərbaycanın regional və qlobal nəqliyyat sistemində mühüm tranzit ölkə kimi mövqeyini daha da möhkəmləndirdiyini göstərir. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının (Ələt limanı) fəaliyyətində də nəzərəçarpan artım müşahidə olunmuşdur. 2023-cü ildə burada 7,3 milyon ton yük dövriyyəsi qeydə alınmış, bu da əvvəlki illə müqayisədə 14 faizlik artım deməkdir [7, s.45].

Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun istifadəyə verilməsi Azərbaycanın Şərq-Qərb dəhlizində mövqeyini daha da gücləndirmişdir. Azərbaycan Dəmir Yollarının hesabatına əsasən, 2024-cü ilin ilk yarısında bu dəmir yolu vasitəsilə daşınan yüklərin həcmi əvvəlki dövrlə müqayisədə 37 faiz artmışdır. Bu artım Azərbaycanın yalnız regional deyil, həm də Avropa-Asiya ticarətində strateji tranzit ölkə kimi əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir.

Enerji ixracı sahəsində də əhəmiyyətli nəticələr əldə edilmişdir. Energetika Nazirliyinin məlumatına görə, 2023-cü ildə Azərbaycan Avropa bazarına 12,8 milyard kubmetr təbii qaz ixrac etmiş, 2027-ci ilə qədər bu həcmin 20 milyard kubmetrə çatdırılması planlaşdırılmışdır. Bu göstərici Azərbaycanın Avropa enerji təhlükəsizliyində artan rolunu nümayiş etdirir.

Bundan əlavə, ölkənin bərpa olunan enerji potensialı da geniş imkanlar açır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında 9,2 min MVt gücündə bərpa olunan enerji resursları mövcuddur. Xəzər dənizində isə külək enerjisi potensialı təqribən 157 GVt olaraq qiymətləndirilir. Bu faktlar

Azərbaycanın enerji siyasətində “yaşıl enerji” istiqamətinin gələcəkdə strateji prioritetə çevriləcəyini göstərir.

Beləliklə, təqdim edilən statistik göstəricilər Azərbaycanın nəqliyyat-logistika dəhlizlərində və enerji siyasətində qazandığı nailiyyətləri əks etdirməklə yanaşı, ölkənin iqtisadi inkişaf perspektivlərinin də real əsaslara söykəndiyini ortaya qoyur [4].

Beləliklə, Azərbaycanın nəqliyyat-logistika dəhlizləri və enerji siyasəti onun iqtisadi inkişafını təmin edən və regional mövqeyini möhkəmləndirən əsas sütunlardan birinə çevrilmişdir. Bu sahələrdə həyata keçirilən strateji layihələr yalnız iqtisadi səmərə gətirmir, həm də ölkənin beynəlxalq sistemdə artan rolunu nümayiş etdirir. Azərbaycanın coğrafi üstünlükləri və strateji təşəbbüsləri onu müasir İpək Yolunun ayrılmaz həlqəsinə çevirmişdir.

Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyasında nəqliyyat-logistika dəhlizləri və enerji siyasəti həlledici rol oynayır. Ölkənin əlverişli coğrafi mövqeyi ona həm Şərq–Qərb, həm də Şimal–Cənub istiqamətlərində strateji tranzit qovşağı olmaq imkanı verir. Bu xüsusiyyət Azərbaycanı Avrasiya məkanının iqtisadi və geosiyasi tarazlığında mühüm oyunçuya çevirir.

“Orta Dəhliz” adlandırılan Şərq–Qərb marşrutu Çindən başlayaraq Mərkəzi Asiya, Xəzər dənizi, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə vasitəsilə Avropaya qədər uzanır. Azərbaycan bu marşrutun mərkəzində dayanaraq, Avropa ilə Asiya arasında etibarlı tranzit körpü funksiyasını yerinə yetirir. Orta Dəhlizin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, Çindən Avropaya yük daşınması üçün vaxt 30–35 gündən 12–15 günə qədər azalır. Bu isə Azərbaycanın tranzit potensialının beynəlxalq ticarət üçün strateji əhəmiyyətini artırır.

Şimal–Cənub dəhlizi də Azərbaycan üçün mühüm prioritetlərdəndir. Bu marşrut Hindistan, İran və Azərbaycan vasitəsilə Rusiyaya və Şimali Avropaya çıxışı təmin edir. Hazırda dəhliz üzrə illik daşınma həcmləri 15 milyon ton səviyyəsində qiymətləndirilsə də, infrastrukturun tam modernləşdirilməsindən sonra bu rəqəmin 40–50 milyon tona çatacağı proqnozlaşdırılır. Azərbaycan bu dəhlizin inkişafında əsas həlqə olmaqla tranzit gəlirlərini artırır və regional əməkdaşlığı gücləndirir.

Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı (Ələt limanı) bu dəhlizlərin mərkəzi qovşağına çevrilmişdir. 2023-cü ildə limanda 7,3 milyon ton yük dövriyyəsi qeydə alınmış və bu göstərici əvvəlki illə müqayisədə 14 faiz artım təşkil etmişdir. Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu isə Azərbaycanı birbaşa Türkiyə və Avropa bazarlarına çıxararaq tranzit imkanlarını daha da genişləndirmişdir. 2024-cü ilin ilk yarısında bu dəmir yolu vasitəsilə daşınan yüklərin həcmi əvvəlki dövrə nisbətən 37 faiz artmışdır.

Enerji siyasəti Azərbaycanın iqtisadi inkişafında aparıcı rol oynayır. Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri və Cənub Qaz Dəhlizi layihələri Azərbaycanı Avropanın enerji təhlükəsizliyində mühüm tərəfdaşa çevirmişdir. Təkcə 2023-cü ildə Azərbaycan Avropaya 12,8 milyard kubmetr qaz ixrac etmiş, 2027-ci ilə qədər bu həcmin 20 milyard kubmetrə çatdırılması planlaşdırılır. Bu, Azərbaycanın enerji ixracında dayanıqlılığı təmin etməklə yanaşı, Avropa ölkələrinin enerji asılılığını da azaldır.

Son illərdə Azərbaycanın bərpa olunan enerji sahəsində atdığı addımlar da diqqətəlayiqdir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda potensialı 9,2 min MVt olan yaşıl enerji layihələrinin həyata keçirilməsi, Xəzər dənizində külək enerjisi üzrə 157 GVt potensialın qiymətləndirilməsi ölkənin enerji siyasətinə yeni istiqamət qazandırır. Beləliklə, Azərbaycan yalnız ənənəvi enerji ixracatçısı deyil, həm də gələcəkdə yaşıl enerji bazarının mühüm iştirakçısı ola bilər.

Rəqəmsal İpək Yolu və Azərbaycanın İnnovativ İnkişaf Strategiyası

Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafıdır. Əgər tarixi İpək Yolu əsrlər boyu karvan yolları vasitəsilə ipək, ədviyyat və digər malların daşınmasına xidmət etmişdisə, bu gün yeni bir İpək Yolu – Rəqəmsal İpək Yolu formalaşmaqdadır. Bu anlayış transmilli elektron ticarət şəbəkələrinin, yüksək sürətli internet xətlərinin, rəqəmsal platformaların, süni intellekt və böyük verilənlər texnologiyalarının beynəlxalq iqtisadi əlaqələrə inteqrasiyasını əhatə edir. Qlobal miqyasda

Çinin “Bir Kəmər, Bir Yol” təşəbbüsünün mühüm komponentlərindən biri kimi təqdim olunan Rəqəmsal İpək Yolu Asiyadan Avropaya qədər uzanan rəqəmsal dəhlizlərin yaradılmasını, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə rəqəmsallaşmanın aparıcı rol oynamasını hədəfləyir. Azərbaycanın bu prosesdə iştirakı həm coğrafi mövqeyindən, həm də milli inkişaf strategiyasından irəli gəlir.

Azərbaycan son illərdə rəqəmsal infrastruktura böyük həcmdə sərmayələr yatıraraq regional rəqəmsal qovşaq rolunu möhkəmləndirməyə başlamışdır. Fiber-optik şəbəkələrin genişləndirilməsi, 5G texnologiyasına keçid planlarının hazırlanması, dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması və elektron hökumət platformalarının qurulması bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardır. “ASAN xidmət” modeli və “myGov” platforması kimi layihələr Azərbaycanın rəqəmsallaşma təcrübəsinin uğurlu nümunələri hesab olunur. Xüsusilə Azərbaycan, Qazaxıstan və Gürcüstan arasında həyata keçirilən və Xəzər dənizinin dibi ilə fiber-optik internet xətlərinin çəkilməsini nəzərdə tutan Rəqəmsal İpək Yolu layihəsi regionun informasiya mübadiləsində sürəti artırmaqla yanaşı, həm də şəbəkə təhlükəsizliyi və dayanıqlılığını təmin edəcəkdir. Bu təşəbbüs Azərbaycanın yalnız nəqliyyat körpüsü deyil, həm də “rəqəmsal körpü” funksiyasını yerinə yetirməsinə şərait yaradır [8].

Ələt Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı ətrafında yaradılan Azad İqtisadi Zona da rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi üçün geniş imkanlar açır. Burada ağıllı logistika, elektron gömrük və blokçeyn əsaslı həllərin tətbiqi nəzərdə tutulur ki, bu da həm tranzit, həm də beynəlxalq ticarətdə səmərəliliyi artırır. Azərbaycanın innovativ inkişaf strategiyası çərçivəsində rəqəmsal iqtisadiyyat prioritet istiqamət kimi müəyyən edilmişdir. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, startap ekosisteminin gücləndirilməsi, innovasiyaların təşviqi və rəqəmsal biliklərin artırılması xüsusi vurğulanır.

Azərbaycanın innovativ inkişaf yanaşması iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması ilə məhdudlaşmır. Burada həmçinin İKT sektorunun gücləndirilməsi, texnoparkların genişləndirilməsi, innovativ sahibkarlığın dəstəklənməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmlərinin yaradılması kimi istiqamətlər də ön plana çıxır. Bu strategiya Azərbaycanın yalnız tranzit ölkə yox, həm də regional rəqəmsal mərkəzə çevrilməsi üçün möhkəm baza formalaşdırır.

Rəqəmsal İpək Yoluna inteqrasiya Azərbaycanın iqtisadiyyatına çoxşaxəli təsir göstərir. Elektron ticarət imkanlarının genişlənməsi kiçik və orta sahibkarlıq üçün yeni bazarlara çıxış yaradır. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi istehsalın səmərəliliyini artırır, dövlət xidmətlərinin şəffaflığını təmin edir və iqtisadi idarəetmədə çevikliyi yüksəldir. Bununla yanaşı, rəqəmsallaşma enerji sektoru ilə sinerji yaradaraq ölkənin yeni inkişaf imkanlarını genişləndirir. Xəzər dənizində həyata keçirilən külək enerjisi layihələri rəqəmsal idarəetmə sistemləri vasitəsilə nəzarət olunur, ağıllı enerji şəbəkələri isə ixrac prosesində səmərəliliyi artırır. Bu, Azərbaycanın həm yaşıl enerji, həm də rəqəmsal iqtisadiyyat sahəsində paralel inkişafını təmin edir.

Bununla belə, Rəqəmsal İpək Yoluna qoşulma bir sıra çağırışlarla da müşayiət olunur. Kibertəhlükəsizlik məsələləri, rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması və texnoloji asılılıq riskləri xüsusi diqqət tələb edir. Azərbaycanın bu çağırışlara cavab vermək üçün milli kadr potensialını gücləndirməsi, kibertəhlükəsizlik sistemlərini inkişaf etdirməsi və beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlığı dərinləşdirməsi zəruridir [5].

Gələcək perspektivlər baxımından Azərbaycanın Rəqəmsal İpək Yolunda daha aktiv rol oynaması gözlənilir. Bu, ölkənin yalnız tranzit mərkəzi deyil, həm də innovasiya və texnologiya ixrac edən regional liderə çevrilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Rəqəmsal İpək Yolu Azərbaycanın geostrateji mövqeyini gücləndirməklə yanaşı, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına, innovativ sahibkarlığın təşviqinə və beynəlxalq əməkdaşlığın dərinləşməsinə geniş imkanlar açır.

Beynəlxalq Əməkdaşlıq, Geosiyasi Çağırışlar və Azərbaycanın Dayanıqlı İqtisadi Modeli

Azərbaycanın İpək Yolu kontekstində regional inteqrasiyası təkcə nəqliyyat və enerji sahələri ilə məhdudlaşmır, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində yeni imkanların formalaşmasına xidmət edir. Azərbaycan “Bir Kəmər, Bir Yol” təşəbbüsü, Avropa İttifaqı ilə tərəfdaşlıq sazişləri, Türkdilli Dövlətlər Təşkilatı, GUAM və digər regional qurumlarla əməkdaşlığı gücləndirməklə,

öz geostrateji mövqeyindən maksimum səmərə əldə etməyə çalışır. Xüsusilə Türkiyə, Gürcüstan və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə əməkdaşlıq nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin dayanıqlı inkişafına, Avropa ölkələri ilə enerji tərəfdaşlığı isə Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun artmasına xidmət edir [1, s.54].

Bununla belə, Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi bir sıra çağırışlarla da müşayiət olunur. Böyük güclərin regiondakı maraqları, Qafqazda təhlükəsizlik məsələləri, Ermənistanla bağlı həll olunmuş, lakin hələ də müəyyən risklər yaradan münaqişə təcrübəsi, həmçinin enerji marşrutları uğrunda beynəlxalq rəqabət Azərbaycanın regional siyasətində mürəkkəb şərtlər formalaşdırır. Buna baxmayaraq, Azərbaycan balanslaşdırılmış xarici siyasət və çoxşaxəli əməkdaşlıq prinsipləri sayəsində bu riskləri minimuma endirməyə çalışır.

Dayanıqlı iqtisadi modelin qurulması Azərbaycanın uzunmüddətli inkişaf strategiyasının əsas məqsədlərindən biridir. Bu model iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini, enerji resurslarından asılılığın azaldılmasını, bərpa olunan enerji və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafını, həmçinin regional əməkdaşlığın dərinləşdirilməsini nəzərdə tutur. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda yaradılan yaşıl enerji zonaları, Xəzər dənizində külək enerjisi layihələri və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına yönəlmiş dövlət proqramları Azərbaycanın dayanıqlı iqtisadiyyat konsepsiyasını gücləndirən əsas amillərdir.

Azərbaycan həm də beynəlxalq maliyyə institutları, Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı kimi qurumlarla əməkdaşlıq edərək infrastruktur və enerji layihələrinin maliyyələşdirilməsini təmin edir. Bu əməkdaşlıq ölkənin iqtisadi sabitliyinə, sosial rifahın yaxşılaşdırılmasına və beynəlxalq sistemdə mövqeyinin möhkəmlənməsinə mühüm töhfə verir [3, s.45].

Nəticə etibarilə, Azərbaycan beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirməklə yanaşı, geosiyasi çağırışlara uyğun şəkildə iqtisadiyyatını şaxələndirmək və dayanıqlı inkişaf modelini formalaşdırmaq istiqamətində ardıcıl siyasət həyata keçirir. Bu, ölkənin müasir İpək Yolu kontekstində yalnız tranzit və enerji mərkəzi deyil, həm də regional sabitlik, iqtisadi dayanıqlıq və innovativ inkişaf nümunəsi kimi çıxış etməsini təmin edir.

Mədəni və Humanitar Əməkdaşlıq Kontekstində Azərbaycanın İpək Yolundakı rolu

Qədim İpək Yolu yalnız ticarət və iqtisadi inteqrasiyanı deyil, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyəti, biliklərin, ideyaların və sivilizasiya dəyərlərinin ötürülməsini təmin etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan əsrlər boyu Şərq və Qərb arasında mədəni körpü rolunu oynamış, müxtəlif xalqların və dinlərin qovuşduğu məkan kimi çıxış etmişdir. Müasir dövrdə də Azərbaycanın İpək Yolu kontekstində rolu təkcə iqtisadi və tranzit imkanları ilə məhdudlaşmır, həm də mədəni və humanitar əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın multikulturalizm siyasəti və mədəniyyətlərarası dialoqu təşviq edən beynəlxalq təşəbbüsləri bu istiqamətdə xüsusi qeyd olunmalıdır. “Bakı Prosesi” adı ilə tanınan təşəbbüs BMT, UNESCO və digər beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə həyata keçirilərək, Qərb və Şərq mədəniyyətləri arasında dialoqun inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Bakıda keçirilən Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumları Azərbaycanın bu sahədə beynəlxalq nüfuzunu artırmış, ölkəni mədəni əməkdaşlığın aparıcı mərkəzlərindən birinə çevirmişdir.

İpək Yolu üzərində yerləşən Azərbaycan həm də turizm sahəsində geniş potensiala malikdir. Tarixi İpək Yolu marşrutları üzərində yerləşən Şəki, Gəncə, Şamaxı və Bakı şəhərləri mədəni irsi ilə seçilərək UNESCO-nun dünya irsi siyahısına daxil edilmişdir. Turizmin inkişafı təkcə iqtisadi gəlirlə deyil, həm də xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın və mədəniyyətlərarası inteqrasiyanın dərinləşməsi ilə nəticələnir. Bu baxımdan Azərbaycan “İpək Yolu turizm marşrutları” layihəsində fəal iştirak etməklə özünün humanitar əməkdaşlıq sahəsində rolunu daha da gücləndirir.

Bundan başqa, Azərbaycanın beynəlxalq humanitar forumlara ev sahibliyi etməsi də mədəni əməkdaşlığın təşviqi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bakı Humanitar Forumu, Baku Energy Week kimi tədbirlər müxtəlif sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirməklə yanaşı, ölkənin qlobal miqyasda imicini formalaşdırır. Bu tədbirlər çərçivəsində Azərbaycanın sülh, əməkdaşlıq və tolerantlıq dəyərləri dünya ictimaiyyətinə təqdim olunur [2, 96].

Mədəni və humanitar əməkdaşlıq Azərbaycanın yumşaq güc siyasətinin mühüm komponenti kimi çıxış edir. Bu istiqamətdə atılan addımlar ölkənin geosiyasi və iqtisadi təşəbbüslərini tamamlayaraq, regional inteqrasiyanı gücləndirir və beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın nüfuzunu artırır. Beləliklə, Azərbaycan müasir İpək Yolunda yalnız tranzit və enerji qovşağı deyil, həm də mədəniyyətlərin qovuşduğu və əməkdaşlığın təşviq olunduğu bir mərkəz kimi çıxış edir.

Nəticə

Azərbaycanın İpək Yolu kontekstində regional inteqrasiyası ölkənin həm tarixi irsi, həm də müasir geostrateji mövqeyi ilə bağlıdır. Tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycanın tranzit potensialı və nəqliyyat-logistika dəhlizlərindəki rolu ölkəni Avrasiya məkanında mühüm iqtisadi mərkəzə çevirir. Şərq–Qərb və Şimal–Cənub dəhlizlərinin inkişafı yalnız yükdaşımaların səmərəliliyini artırmır, həm də ölkənin iqtisadi dayanıqlığını gücləndirir və beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirir.

Enerji siyasəti sahəsində aparılan təhlillər sübut edir ki, Azərbaycanın neft-qaz ehtiyatlarının ixrac marşrutları ölkənin iqtisadiyyatına valyuta axınını təmin etməklə yanaşı, onun Avropanın enerji təhlükəsizliyində etibarlı tərəfdaş statusunu möhkəmləndirmişdir. Eyni zamanda, bərpa olunan enerji layihələrinin inkişafı Azərbaycanın gələcəkdə yaşıl iqtisadiyyat modelinə keçidini təmin edə biləcək mühüm amillərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Rəqəmsal İpək Yolu və innovativ inkişaf sahəsində aparılan islahatlar Azərbaycanın yalnız tranzit ölkə deyil, həm də regional rəqəmsal qovşaq kimi formalaşmasına xidmət edir. Rəqəmsallaşma prosesləri dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyini artırır, sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırır və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini yüksəldir.

Geosiyasi çağırışlar fonunda Azərbaycanın həyata keçirdiyi balanslaşdırılmış xarici siyasət, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və humanitar diplomatiya ölkənin regional sabitlik və əməkdaşlıq mərkəzi kimi mövqeyini gücləndirir. Mədəni və humanitar əməkdaşlıq təşəbbüsləri, xüsusilə Bakı Prosesi və Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumları, Azərbaycanın yumşaq güc siyasətinin uğurlu nümunəsi kimi çıxış edir.

Ümumilikdə, tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanın İpək Yoluna inteqrasiyası təkcə iqtisadi imkanlar deyil, həm də regional sabitlik, beynəlxalq əməkdaşlıq və innovativ inkişaf baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən layihələr və siyasətlər ölkənin uzunmüddətli dayanıqlı inkişafına zəmin yaradır və Azərbaycanın müasir qlobal iqtisadi sistemdə rolunu daha da gücləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov D. A. İ. Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı və dinamik iqtisadi inkişafın milli modeli // UNEC Elmi əsərlər toplusu. – Bakı, 2015.
2. Dadaşova Ə. Azərbaycanın multikulturalizm siyasəti və türk dünyasında mədəni əməkdaşlıq perspektivləri // Qlobal Çağırışlar və Türk Dünyası: I Beynəlxalq Elmi Konfrans Materialları. – Bakı, 2023.
3. Eyvazov E. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və Azərbaycan: davamlı inkişaf kontekstində perspektivlər // Davamlı İnkişaf üzrə Beynəlxalq Konfrans Materialları. – Azərbaycan Universiteti. – Bakı, 2018.
4. Fazil V., Aqil S., Toğrul T. Azərbaycan nəqliyyat-logistika sisteminin transmilli şirkətlərə təsiri // Azərbaycan Texniki Universiteti Açıq Elmi Baza. – Bakı, 2023.
5. Qarayev M. Ş., Orucov İ. O. Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına transformasiyası // Azərbaycan Texnologiya Universiteti Elmi əsərlər toplusu. – Gəncə, 2023.
6. Məmmədzadə K., Poladov R., Hümbətov E. Azərbaycanda logistik terminalların yerləşmə yerinin seçilməsi üzrə tətbiqlər planının işlənib hazırlanması // Azərbaycan Texniki Universiteti Açıq Elmi Baza. – Bakı, 2024.
7. Nəsibov E. “Bir Kəmər, Bir Yol” layihəsinə qoşulmağın Azərbaycan Respublikasının

iqtisadiyyatında rolu // TURAN-SAM Elmi Məqalələr Toplusu. – Bakı, 2022.
8. Sadıqova S. Rəqabət strategiyası və onun təhlili: Azərbaycanın innovativ inkişaf imkanları // İpək Yolu jurnalı. – Azərbaycan Universiteti. – Bakı, 2017.
9. Kheyril R. E. The Role of the East-West Corridor in the Economy of the Republic of Azerbaijan // Academics and Science Reviews Materials. – 2024.
10. Mammadova F. A. Analyze Azerbaijan's Role in the Silk Road Economic Belt and its Implications for Trade, Investment, and Economic Development // Proceedings of International Conference on Economics in the VUCA World. – 2024.
11. Shahbazov F. The Country Building a New Silk Road While No One Was Looking // International Policy Digest. – 2025.

Тюркан Намиг гызы Эйубова
Преподаватель и докторант Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики
E-mail: turkan.ashurova@dia.edu.az

В контексте шёлкового пути: региональная интеграция Азербайджана и перспективы экономического развития

Резюме

Цель исследования - заключается во всестороннем анализе региональной интеграции Азербайджана в контексте Шёлкового пути и перспектив его экономического развития. В данном направлении были проанализированы влияние геостратегического положения страны, развитие транспортно-логистических коридоров, роль энергетической политики и возможности цифровой трансформации.

Методология исследования - включает сравнительный анализ, обработку статистических показателей, анализ тенденций, а также историко-аналитический подход. Такой методический инструментарий позволил исследовать тему как на эмпирической, так и на теоретической основе.

Практическая значимость исследования - заключается в том, что проведённый анализ может внести вклад в формирование государственной политики, приоритизацию транспортных и энергетических проектов, совершенствование механизмов цифрового развития и регионального сотрудничества.

Результаты исследования - показывают, что расположение Азербайджана на коридорах «Восток–Запад» и «Север–Юг» не только расширяет международные транзитные возможности страны, но и укрепляет её экономическую устойчивость, стимулирует региональную торговлю и способствует углублению сотрудничества. Кроме того, диверсификация маршрутов экспорта энергоресурсов делает позицию Азербайджана на международном энергетическом рынке более надёжной, а развитие цифровой инфраструктуры придаёт новый импульс долгосрочной экономической трансформации страны. Полученные результаты показывают, что диверсификация экономики Азербайджана, внедрение цифровых технологий и укрепление международного сотрудничества являются основными опорами будущего развития.

Оригинальность и научная новизна исследования - заключаются в том, что интеграция Азербайджана в Шёлковый путь проанализирована не только в контексте экономических выгод, но и с точки зрения регионального баланса сил, геополитической стабильности, международного сотрудничества и цифровой трансформации. Разработка темы в новой аналитической рамке позволила сформировать научные подходы к инновационной модели развития и устойчивой экономической стратегии Азербайджана. Это также имеет как теоретическое, так и практическое значение для определения приоритетов будущего развития страны.

Ключевые слова: Шёлковый путь, региональная интеграция, экономическое развитие, транспортные коридоры, энергетическая политика, международная торговля, перспективы

Turkan Namig Eyubova
Lecturer and PhD candidate at the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan
E-mail: turkan.ashurova@dia.edu.az

In the context of the silk road: Azerbaijan's regional integration and economic development prospects

Abstract

The purpose of the study - is to conduct a comprehensive analysis of Azerbaijan's regional integration in the context of the Silk Road and the prospects for its economic development. In this regard, the influence of the country’s geostrategic position, the development of transport and logistics corridors, the role of energy policy, and the opportunities for digital transformation were examined.

The methodology of the study - includes comparative analysis, processing of statistical indicators, trend analysis, as well as a historical-analytical approach. This methodological framework made it possible to explore the topic both on an empirical and theoretical basis.

The practical significance of the study - lies in the fact that the conducted analysis can contribute to the formulation of state policy, the prioritization of transport and energy projects, and the improvement of mechanisms for digital development and regional cooperation.

The results of the study - show that Azerbaijan’s position on the “East–West” and “North–South” corridors not only expands the country’s international transit opportunities but also strengthens its economic resilience, stimulates regional trade, and fosters deeper cooperation. Furthermore, the diversification of energy export routes makes Azerbaijan’s position in the international energy market more reliable, while the development of digital infrastructure provides a new impetus for the country’s long-term economic transformation. The findings indicate that the diversification of Azerbaijan’s economy, the application of digital technologies, and the strengthening of international cooperation are key pillars of future development.

The originality and scientific novelty of the study - consist in the fact that Azerbaijan’s integration into the Silk Road has been analyzed not only in the context of economic benefits but also in terms of regional power balance, geopolitical stability, international cooperation, and digital transformation. Addressing the topic within a new analytical framework has made it possible to develop scientific approaches to Azerbaijan’s innovative development model and sustainable economic strategy. This also has both theoretical and practical significance for determining the country’s future development priorities.

Keywords: Silk Road, regional integration, economic development, transport corridors, energy policy, international trade, prospects.

UOT: 33:336

Lamiyə Əskər qızı AZADLI
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, magistrant
e-mail: azadli.lamiya@gmail.com,
Ədalət Məhyəddin oğlu ƏSƏDOV
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, adalatasad50@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.062

BİZNES SUBYEKTLƏRİNİN DAYANIQLI İNKİŞAFINDA RƏQABƏT AMİLİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – biznes subyektlərinin davamlı inkişafında rəqabət amilinin nəzəri və praktiki əhəmiyyətini araşdırmaq, rəqabət mühitinin səmərəliliyini artırmaq üçün strateji istiqamətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – Araşdırmada sistemli və kompleks yanaşma tətbiq olunaraq induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Həmçinin rəqabətin müxtəlif növləri və yanaşmaları müqayisəli təhlil olunmuş, beynəlxalq iqtisadi ədəbiyyat və nəzəri modellər əsasında ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Alınmış nəticələrdən sahibkarlığın inkişafına dair dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında, biznes mühitində rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində, eləcə də istehsal və xidmət sahələrinin keyfiyyət standartlarının tətbiqində istifadə oluna bilər. Nəticələr həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan rəqabət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – tədqiqatın nəticələri göstərir ki, rəqabət biznes subyektlərinin uzunmüddətli ikişafında təməl amil olmaqla məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına, innovasiyaların tətbiqinə, müştəri məmnuniyyətinin yüksəldilməsinə və səmərəli resurs istifadəsinə birbaşa təsir göstərir. Rəqabətqabiliyyətlilik olmadan davamlı inkişafın təmin edilməsi mümkün deyil və bu, yalnız əlverişli rəqabət mühitinin mövcudluğu şəraitində mümkündür.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Tədqiqatda rəqabət anlayışına müxtəlif nəzəri yanaşmalar sistemləşdirilmiş, sahədaxili və sahələrarası rəqabətin iqtisadi inkişafdakı rolu ətraflı şəkildə izah olunmuşdur. Xüsusilə, rəqabətin yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial və ekoloji dayanıqlılıq üçün zəruri olduğu əsaslandırılmışdır. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, tədqiqatda rəqabət amili davamlı inkişafın əsas şərti kimi nəzərdən keçirilərək həm istehsalın səmərəliliyi, həm də müəssisələrin bazar mövqeyinin möhkəmlənməsi baxımından yeni nəticələr ortaya qoyulmuşdur.

Açar sözlər: qlobal iqtisadiyyat, əlverişli rəqabət mühiti, biznes subyektləri, sahədaxili rəqabət, sahələrarası rəqabət.

Giriş

İqtisadi, sosial və ekoloji amillərin təsiri altında biznes subyektlərinin uzunmüddətli uğuru rəqabət amilindən mühüm dərəcədə asılıdır. Rəqabət bazar iqtisadiyyatının əsas prinsiplərindən biri olmaqla resursların səmərəli istifadəsini, innovasiyaların tətbiqini və xərclərin optimallaşdırılmasını stimullaşdırır. O, müəssisələri müştəri məmnuniyyətini artırmağa, məhsul və xidmət keyfiyyətini yüksəltməyə və yeni həllər təqdim etməyə sövq edir. Beləliklə, daha səmərəli fəaliyyət göstərən subyektlər bazarda liderlik mövqeyi qazanır, digərləri isə geridə qalır. Qlobal miqyasda artan ticarət əlaqələri, texnoloji inqilablar və sosial-iqtisadi qeyri-müəyyənliklər biznes mühitini daha mürəkkəb və rəqabətli edir. Bu şəraitdə yalnız daxili resursların optimallaşdırılması kifayət etmir; uğur rəqabətədavamlılıq və bazarda mövqeyi qorumaq qabiliyyətindən asılıdır. Rəqabət şirkətləri təkcə bazar üstünlüyü uğrunda mübarizəyə deyil, həm də sosial məsuliyyətlərini icra etməyə, ekoloji təsirləri minimuma endirməyə və uzunmüddətli davamlılığı təmin etməyə məcbur edir. Müasir biznesdə uğur yalnız məhsulun keyfiyyəti ilə deyil, eyni zamanda dəyər təklifi, müştəri təcrübəsi,

marka imici və innovativ yanaşmalarla ölçülür. Dayanıqlı inkişaf üçün müəssisələr cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun fəaliyyət göstərməli, sosial və ekoloji problemlərin həllinə töhfə verməlidirlər. Çünki rəqabət artıq yalnız maliyyə qazancı deyil, həm də sosial rifah və ekoloji dayanıqlılıq baxımından mühüm mexanizmə çevrilmişdir. Beləliklə, rəqabət bizneslərin davamlı inkişafının təminində strateji faktor kimi çıxış edir və bu məqalədə onun rolu, tətbiq edilən yanaşmalar və rəqabətə davamlılığın formalaşdırılması yolları müzakirə ediləcəkdir [4, s.242-268].

Tələb və təklifin tarazlığını təmin edən bazar mexanizmi

Qeyd edilənlərə əsasən, təsərrüfat subyektlərinin inkişafı rəqabət olmadan təsəvvür edilə bilməz. Rəqabət, hər iki müəssisəni daha çox əmək sərf etməyə məcbur etsə də, nəticədə eyni məhsulu istehsal edən hər iki müəssisə öz məhsulunu inkişaf etdirmək, satış qiymətlərini optimallaşdırmaq və ümumilikdə fəaliyyətlərini daha da təkmilləşdirmək məcburiyyətində qalır. Bəzi iqtisadçılar rəqabətsiz inkişafın mümkün olduğunu iddia etsələr də, əksər görüşlərə görə rəqabət, iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə və məhsulun beynəlxalq keyfiyyət standartlarına tez uyğunlaşmasına kömək edir. Başqa sözlə, rəqabət məhsulun səmərəli inkişafını təmin edir və müəssisələrin daha effektiv fəaliyyət göstərmələrini şərtləndirir. Buna görə də, təsərrüfat subyektlərinin rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı həyati əhəmiyyət daşıyır. Rəqabətin tərifi ilə bağlı iqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Lakin ümumi qənaət ondan ibarətdir ki, rəqabət bazarın hərəkətverici qüvvəsi kimi əsas mexanizm hesab olunur. Bu, eyni məhsul kateqoriyasına aid mallar istehsal edən fərqli müəssisələrin eyni istehlakçı tələblərini qarşılayaraq, eyni müştərilər üçün rəqabət apardıqları bazar vəziyyətidir. Rəqabət, müəssisənin bazarda varlığını qorumasının əsas şərtidir. Başqa sözlə, bir müəssisə nə qədər rəqabətqabiliyyətlidirsə, bazarda o qədər möhkəm mövqe tutacaq və özünün liderlik rolunu qazanacaqdır. Rəqabətli iqtisadiyyatlara sahib ölkələr məhdud olan resurslardan səmərəli şəkildə istifadə edərək, bu resursların optimal istifadəsini təmin edir. Nəticə etibarilə, bu ölkələr iqtisadiyyatın tənzimlənməsində mühüm bir rol oynayır. Bazar iqtisadiyyatının hökm sürdüyü şəraitdə əlverişli rəqabət mühiti istehlakçının tələblərinə uyğun olaraq, ən keyfiyyətli məhsulu ən münasib qiymətlə təklif etməyi təmin edir [5,s.127-143]. Rəqabət yalnız iqtisadiyyatda deyil, həm də təbiətdə, insan cəmiyyətində, müxtəlif mülkiyyət formaları və iqtisadiyyat sahələri arasında, o cümlədən ölkələr, millətlər və xalqlar arasında da mövcuddur. Rəqabət, həyat üçün vacib olan resurslar və imkanlar uğrunda gedən bir mübarizə, açıq və ya gizli bir yarışdır. Rəqabət, bazar münasibətlərinin mahiyyətini və iqtisadi mühitin əsasını təşkil edən fundamental bir anlayışdır. Kapitalizm və bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə rəqabət daha da dərinləşir, genişlənir və sosial, iqtisadi sahələrdə əhəmiyyətli dərəcədə nüfuz qazanır. İqtisadi ədəbiyyatda rəqabət anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur, bunlar arasında həm mikroiqtisadi, həm də makroiqtisadi ölçülərdə təhlil edilən rəqabət, müəssisələrin bazar şəraitində necə qarşılıqlı əlaqə qurduqlarını və iqtisadi inkişafı necə sürətləndirə biləcəklərini izah edir. Rəqabət həm də sosial, mədəni və ekoloji sahələrdə mühüm dəyişikliklərə səbəb olur və müsbət mənada iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir [6,s.438-442]. İqtisadi ədəbiyyatlarda rəqabət məfhumuna üç istiqamət üzrə çoxsaylı yanaşmalar mövcuddur.

- Tələb və təklifin tarazlığını təmin edən bazar mexanizmi kimi;
- Sahə bazarlarının tipini müəyyən edən meyar kimi;
- Yarış kimi.

Bu yanaşma, klassik iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərindən biri kimi qəbul edilir. Klassik iqtisadçılar qiymətlərin yaranmasının və bazardakı təklif və tələb münasibətlərinin qurulmasının əsas amili olaraq rəqabəti göstərirlər. Onlara görə, bazarda qiymətlərin tənzimlənməsi və əmtəələrin təklifi ilə tələb arasındakı balansın təmin olunması rəqabətin birbaşa təsiri ilə həyata keçir. Bu yanaşma, rəqabəti bazar iqtisadiyyatının mühüm bir komponenti və tənzimləyicisi kimi qəbul edir. Beləliklə, bazarda qiymətlərin formalaşması əsasən bazar iştirakçılarının bir-birinə qarşı apardığı rəqabət mübarizəsi nəticəsində baş verir. Tələb və təklif arasındakı əlaqə rəqabət mühitində özünü ən yaxşı şəkildə göstərir, çünki hər bir istehsalçı və istehlakçı bazar şərtləri daxilində öz mənfəətini artırmaq və ya tələbatını ödəmək məqsədi ilə ən əlverişli şərtləri əldə etməyə çalışır

[7,s.221-235]. Rəqabət bu münasibətlərdə mühüm rol oynayır, çünki istehsalçılar və satıcılar arasında olan mübarizə, qiymətlərin və məhsulun keyfiyyətinin artmasına, eyni zamanda bazarda resursların daha səmərəli paylanmasına şərait yaradır. Klassik yanaşmaya görə, rəqabət yalnız qiymətlərin düşməsinə deyil, həm də istehsal proseslərinin optimallaşmasına və yeniliklərin tətbiqinə səbəb olur. Bazar iştirakçılarının mübarizəsi hər zaman təkmilləşdirmə, məhsul çeşidlərinin genişlənməsi və yeni xidmətlərin təqdim olunması ilə nəticələnir. Rəqabətin güclü olduğu bazarda, qiymətlər tənzimlənərək təklif və tələb arasında təbii balans yaranır, bu da iqtisadiyyatın səmərəliliyini artırır. Bundan əlavə, rəqabət bazar iqtisadiyyatında təbii olaraq daha sərbəst və effektiv fəaliyyətə şərait yaradır. Bazar iştirakçıları öz mövqelərini qorumaq və bazar payını artırmaq üçün daim yeni strategiyalar axtarır və tətbiq edirlər. Bu, ümumilikdə iqtisadiyyatın inkişafına və resursların daha səmərəli istifadəsinə gətirib çıxarır. Rəqabət mühiti təkmilləşdiyi müddətcə istehsalçıların bazarda qalmaq və mənfəət əldə etmək üçün yeni üsullar axtarmaları da davamlı olur.

Sahə bazarlarının tipini müəyyən edən meyar

Qeyd olunan yanaşma son dövrlərdə iqtisadi nəzəriyyənin inkişafı nəticəsində meydana çıxmışdır. Müasir dövrdə rəqabət nəzəriyyəsinin təkamülü və onun müxtəlif bazar növlərindəki funksiyaları daha da aydınlaşmışdır. Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə, bu yanaşmada rəqabət yalnız bir iqtisadi mexanizm kimi deyil, həm də iqtisadi subyektlər arasında bir növ "yarış" və ya mübarizə kimi qiymətləndirilir. Bu mübarizə bazarda dominant mövqe əldə etmək, resurslardan daha səmərəli istifadə etmək və ən yaxşı şərtlərlə istehsal və ticarət etmək məqsədinə yönəlir. İqtisadi nəzəriyyənin inkişafı nəticəsində rəqabət daha çox bazar iştirakçılarının qarşılıqlı təsirlərinin, onların bazar şərtləri ilə uyğunlaşmalarının və bir-birilə mübarizə aparmalarının bir forması kimi qəbul edilir. Həmçinin, müasir nəzəriyyələr rəqabətə təkcə qiymət mübarizəsi kimi yanaşmır, həm də bu mübarizənin istehsal üsullarına, yeniliklərə, xidmətlərin keyfiyyətinə və digər iqtisadi amillərə necə təsir etdiyini dəqiq şəkildə müəyyənləşdirir. Bu yanaşma, müasir iqtisadiyyatın əsas xüsusiyyətlərini, yəni müxtəlif bazar növlərinin müxtəlif rəqabət şərtləri və mexanizmləri ilə necə işlədiyini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Bu, rəqabət prosesinin daha kompleks və çoxşaxəli olduğunu göstərir, çünki rəqabət yalnız qiymət və məhsul təklifi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda xidmətlərin, texnologiyanın, istehsal üsullarının və əmək şəraitinin inkişafına da təsir göstərir. Beləliklə, bu yanaşma müasir iqtisadi nəzəriyyənin təkamülünü və onun rəqabət proseslərini daha çox inteqrasiya və qarşılıqlı təsirə əsaslanan bir quruluşda qiymətləndirdiyini göstərir. Bu, bazarda iştirak edən bütün subyektlərin, xüsusən də istehsalçılar və istehlakçılar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin daha geniş və kompleks bir şəkildə başa düşülməsinə kömək edir. Rəqabət yalnız iqtisadi mübarizənin bir növü deyil, həm də bazarların işləmə mexanizmini və iqtisadi inkişafı stimullaşdıran bir qüvvədir.

Yarış yanaşması kimi - rəqabət

Bu hal yerli qanunvericilik aktlarında da öz əksini tapmışdır. Bu yanaşmaya görə təsərrüfat subyektləri bazar uğrunda, alıcı uğrunda bir-biri ilə yarışır. Hər bir təsərrüfat subyekti bazarda daha geniş seqment tutmaq, daha çox məhsul satmaq, daha çox qazanmaq üçün rəqiblərlə yarışır. Nəticədə isə qazanan istehlakçılar, iqtisadiyyat olur. Bu yanaşma böyük Avstriya iqtisadçısı Şumpeterin fikirləri ilə daha çox uzlaşır. Sahibkar hər zaman daha çox qazanmaq üçün mübarizə aparır və “sahibkarın daha çox qazanmaq istəyi” nəticədə cəmiyyəti inkişaf etdirir. Başqa sözlə desək, rəqabətin yarışından qazanan cəmiyyət, istehlakçılar olur. Məşhur ingilis iqtisadçısı A. Marşalın nəzəriyyəsinə əsasən, rəqabət bir insanın digərinə qarşı mübarizəsini və ya müəyyən bir malın alışı və ya satışı uğrunda mübarizəni təmsil edir. Burada "insan" deyərkən, bazar subyektləri nəzərdə tutulur. Həqiqətən də, rəqabət maddi və qeyri-maddi resursların alınması və satılması uğrunda baş verən mübarizədir. Bu mübarizə nəticədə istehlakçıya müsbət təsir göstərir. Əgər bazarda müsbət rəqabət mühiti varsa və sahibkarlar rəqabət nəticəsində istehsal etdikləri məhsulların qiymətlərini mümkün olan ən aşağı həddə endirməyə çalışırlarsa, o zaman bu vəziyyətdən ən çox istehlakçılar faydalanır. Biznes mühitində davamlı olaraq baş verən rəqabət, təsərrüfat subyektlərini istehsal etdikləri məhsullarda yeniliklər etməyə, satış qiymətlərini optimallaşdırmağa və rəqabət qabiliy-

yətliliyini artırmaq üçün müxtəlif addımlar atmağa təşviq edir. Lakin, rəqabət qabiliyyətinin inkişafı yalnız bu fəaliyyətlərlə məhdudlaşmır, həm də bunun üçün uyğun və müsbət rəqabət mühitinin mövcudluğu vacibdir. Bir təsərrüfat subyekti nə qədər yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik olsa da, həmin qabiliyyətin tətbiqinə imkan verən münbit mühit olmadıqda, o, öz potensialını tam şəkildə ortaya qoya bilməz. Məsələn, uğurlu bir xokkeyçi, əgər yüksək keyfiyyətli xokkey meydançası yoxdur və ya müvafiq şərait təmin olunmayıbsa, öz bacarıqlarını maksimal dərəcədə nümayiş etdirə bilməyəcək. Xokkeyçinin bütün potensialını ortaya qoyması üçün, müvafiq meydança lazımdır. Bu yanaşmadan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, rəqabət yalnız özlüyündə kifayət etmir, həm də rəqabət mühiti və bazar şəraiti bu rəqabətin baş verməsi üçün əsas şəraiti yaradır. Xokkey meydançasının rolunu bazar və rəqabət mühiti oynayır. Xokkeydən fərqli olaraq, burada qalib gələn yalnız bir müəssisə deyil, ümumilikdə istehlakçılar ordusu daha keyfiyyətli məhsul və xidmətlərə daha əlçatan olur.

Amerikalı iqtisadçı M. Porter rəqabət məsələsini istehsal, investisiya, yenilik və texnoloji üstünlük kimi dörd əsas aspektdən analiz etmişdir. İstehsal amilləri əsasında rəqabət qabiliyyətinin inkişafı və rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsi, bir ölkənin mövcud resurslarına (təbii sərvətlər, işçi qüvvəsi və s.) sahib olması və bu resurslardan səmərəli istifadə etməsi ilə sıx bağlıdır. Bu, həmçinin istehsal xərcləri, qiymətlər və valyuta məzənnələri kimi faktorlarla əlaqədardır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, yalnız istehsal amilləri əsasında rəqabət qabiliyyətinin formalaşdırılması, ölkənin iqtisadiyyatını dünya bazarının dəyişən tələblərinə cavab verə bilməyəcək şəkildə məhdudlaşdırır. Bu, xüsusilə dünya iqtisadi böhranları zamanı iqtisadiyyatın tələblərə və qiymət dəyişikliklərinə həssas olmasına səbəb olur. İstehsal amillərinin tükənməsi vəziyyətində, bu cür iqtisadiyyatlar ciddi çətinliklərlə qarşılaşa bilər.

İnvestisiya əsaslı rəqabət qabiliyyəti mərhələsi eyni zamanda texnoloji inkişaf mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Bu mərhələdə iqtisadiyyatın üstünlükləri müəssisələrin müasir avadanlıqlara və qabaqcıl texnologiyalara kapital yatırımları vasitəsilə təmin edilir. Texnologiyalar əsasən dünya bazarından və ya beynəlxalq tərəfdaşlıq çərçivəsində əldə olunur [1, s.7-14]. İnvestisiyalar yalnız avadanlıq və texnologiya alışı ilə məhdudlaşmır; lisenziyaların əldə edilməsi, müştərək müəssisələrin yaradılması və müxtəlif sərmayə layihələrinin dəstəklənməsi də bu prosesə daxildir. Artan investisiya həcmi yeni texnoloji amillərin inkişafını və müasir infrastrukturun formalaşmasını stimullaşdırır. İnfrastruktur isə həm istehsalın səmərəliliyini artırmaq, həm də yeni məhsul və xidmətlərin bazara çıxışını təmin etmək baxımından vacibdir. Yüksək investisiyalar elmi-texniki tərəqqiyə təkan verir, müəssisələrin beynəlxalq bazarda rəqabət gücünü möhkəmləndirir. Bu mərhələ həmçinin insan kapitalına sərmayəni zəruri edir. Yeni texnologiyaların səmərəli tətbiqi üçün müasir bilik və bacarıqlara malik işçi qüvvəsinin hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, investisiyalar yalnız texniki avadanlıqların inkişafına deyil, həm də kadr potensialının artırılmasına və innovativ bacarıqların formalaşdırılmasına yönəlməlidir. Bu yanaşma müəssisələrə istehsal proseslərini optimallaşdırmaqla yanaşı, bazarda mövqelərini gücləndirməyə də imkan verir. Nəticə etibarilə, texnoloji inkişaf təkcə müəssisə səviyyəsində deyil, həm də ölkə miqyasında rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Qlobal bazarda uğur üçün resursların mövcudluğu ilə yanaşı, onların səmərəli istifadəsi və innovativ texnologiyalarla dəstəklənən iqtisadi fəaliyyətlərin genişləndirilməsi zəruridir. Bu proses həm yeni infrastrukturun və texnoloji həllərin inkişafına, həm də əlavə məşğulluq imkanlarının yaradılmasına şərait yaradır.

Texnoloji üstünlük bilik ehtiyatları, texnoloji resurslar və investisiyalar kimi müxtəlif amillərin məcmusu olub, müasir rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Bu üstünlük yalnız elmi-texniki yeniliklərlə deyil, həm də iqtisadiyyatın strukturunun mütərəqqi inkişaf tələblərinə uyğunlaşdırılması ilə bağlıdır. Ölkə iqtisadiyyatının sənaye quruluşu rəqabətə davamlı olduqda, texnoloji tərəqqinin imkanları səmərəli şəkildə reallaşdırılır. Rəqabət mühitində texnoloji üstünlüyün təmin edilməsi iqtisadi və texnoloji resurslardan məqsədyönlü istifadəyə əsaslanır və qlobal bazarda mövqelərin möhkəmləndirilməsində fundamental əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, müasir iqtisadi inkişafın əsas şərti innovasiya yönümlü modelə keçid və davamlı texnoloji yenilik-

lərin tətbiqidir. Bu inkişaf, yalnız yeni texnologiya və texnikanın tətbiqindən deyil, həm də iqtisadiyyatın sosial və siyasi sahələrində əlverişli şəraitin yaradılmasından asılıdır. Yalnız bu şəraitdə iqtisadiyyatda texnoloji irəliləyiş mümkün olacaq və nəticədə ölkə, dünya bazarında daha rəqabətqabiliyyətli bir mövqe əldə edəcəkdir. Bu mənada, texnologiya əsaslı rəqabətə nəzər yetirərkən, diqqət yetirilməsi vacib olan başqa bir mühüm amil isə insan kapitalına investisiyadır. Texnologiya əsasında inkişaf edən iqtisadiyyatda yalnız yeni avadanlıqlar və texnologiyalar deyil, eyni zamanda həmin texnologiyaları idarə etmək bacarığına sahib olan işçi qüvvəsinin olması mühüm rol oynayır. Yəni, müəssisələr yalnız texnoloji resurslara yatırım etməkdən ibarət olmamalıdır; onlar həm də kadr potensialını inkişaf etdirməli, müasir texnologiyaları effektiv istifadə edə biləcək innovativ işçiləri cəlb etməli və onlara müvafiq təlimlər keçməlidirlər. Bununla yanaşı, innovativ kadrların hazırlanması prosesi mütəmadi olmalı və şirkətin ehtiyaclarına uyğun olaraq yeni kadrların işə götürülməsi də vacibdir. Yalnız bu cür investisiyalar sayəsində texnoloji inkişafın tətbiqi effektiv ola bilər, əks halda, tətbiq edilən yeni texnologiyalar və innovativ cihazlar müəssisənin rəqabət qabiliyyətini artırmaqda kifayət qədər təsirli olmayacaqdır. Rəqabətqabiliyyətlilik, xüsusilə yeniliklərin tətbiqi əsasında formalaşır və bu, müxtəlif inkişaf səviyyələrinə malik ölkələrdə müxtəlif sürətlə baş verə bilər. İlk növbədə, bəzi sahələr müəyyən yenilikləri tətbiq edərək rəqabət üstünlüyü əldə etməyə çalışırlar. Bu, müxtəlif sahələrdə inkişaf edən və daha rəqabətqabiliyyətli olan istehsal sistemlərinin yaranmasına səbəb olur. Təkmilləşdirmə prosesi zamanla digər sahələrə də yayılır, bu da ümumi iqtisadi mühitin inkişafına və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına şərait yaradır. Daha dinamik və qabaqcıl iqtisadiyyata sahib ölkələrdə bu inkişafın şaquli və üfüqi şəkildə genişlənməsi, həmçinin yeni iqtisadi və texnoloji xarakterlərin formalaşması mümkün olur. Həmin prosesin sürəti, həm yeni, həm də mövcud təsərrüfat subyektlərinin işgüzar fəallığının canlanmasından asılıdır. XX əsrin 90-cı illərindən etibarən inkişaf etmiş və zəif inkişaf etmiş ölkələr arasında yaranan iqtisadi fərq, əsasən texnoloji fərqlə əlaqələndirilir. İnkişaf etmiş ölkələr müasir texnologiyaların tərtibi və tətbiqi sahəsində böyük irəliləyişlər əldə edərkən, zəif inkişaf etmiş ölkələr bu texnologiyaları nəinki özləri yarada bilirlər, hətta onları bazardan əldə etməkdə də çətinlik çəkirlər. Müasir texnologiyaların mürəkkəbliyi və yüksək qiyməti zəif inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarında ciddi məhdudiyyətlər yaradır. Bu ölkələr, daha çox texnoloji ixracatçı ölkələrə asılı vəziyyətə düşür və buna görə də innovasiya sahəsində geri qalır, nəticə etibarilə onların iqtisadi inkişafı ləngiyir. Yekunda, texnoloji üstünlük əsasında rəqabət, yalnız texnoloji və iqtisadi resursların istifadəsi ilə deyil, həm də bu resursların səmərəli şəkildə idarə edilməsi, kadr potensialının inkişaf etdirilməsi və ölkə iqtisadiyyatının innovasiyaya açıq olması ilə bağlıdır. İqtisadiyyatın inkişafı üçün texnoloji üstünlüyün əldə edilməsi vacibdir və bu, hər bir ölkənin davamlı inkişafı və dünya iqtisadiyyatında lider mövqe tutması üçün əsas şərtlərdən biridir.

Sərvət əsasında rəqabət mərhələsi iqtisadi inkişafın son mərhələsini təşkil edir və burada əsas hərəkətverici qüvvə əvvəlki dövrlərdə toplanmış sərvət olur. Bu mərhələnin başlıca problemi mövcud sərvətlərin qorunması ilə kifayətlənilməsi, lakin onların artırılması və ya yenidən dəyərləndirilməsi üçün səmərəli tədbirlərin görülməməsidir. Nəticədə iqtisadiyyat əvvəlki mərhələlərdəki innovativ dinamizmini itirir və stagnasiya meyilləri güclənir. Bu şəraitdə müəssisələr yeni sərmayə qoyuluşlarına maraq göstərmirlər, çünki mövcud vəziyyət onlara kifayət qədər sabitlik təmin edir. Yeniliklərə sərmayə qoymaqdan yayınaraq, sadəcə mövcud resurslardan maksimum məhsuldarlıqla istifadə etməyə çalışırlar. Belə bir yanaşma beynəlxalq rəqabətdə mənfi nəticələr doğurur: innovasiya və texnoloji inkişafdan geri qalan müəssisələr dünya bazarlarında mövqelərini itirməyə başlayırlar. Beləliklə, sərvət əsasında rəqabət mərhələsi iqtisadiyyata müvəqqəti sabitlik versə də, uzunmüddətli perspektivdə onun rəqabət qabiliyyətini zəiflədir və qlobal bazarda gerilməyə səbəb olur. Bundan əlavə, bu mərhələdə müəssisələr yeni bazarlara daxil olmaq və ya mövcud bazarlarda daha çox pay əldə etmək üçün yeni məhsul və xidmətlər təqdim etməkdə maraqlı olmurlar. Bu vəziyyət iqtisadiyyatın ümumi böyümə tempini zəiflədir, çünki məhsul və xidmətlərin təklifi artırılmır və yeniliklər geridə qalır. Nəticədə, iqtisadiyyatın inkişafı təkcə mövcud sərvətlərin qorunması ilə məhdudlaşır və uzunmüddətli dövrdə bu, tənəzzülə yol açır. Bu mərhələ-

nin ən böyük təhlili isə, iqtisadiyyatın əsasən sərvətə əsaslanması ilə yanaşı, bu sərvətlərin tamamilə tükənməsi təhlükəsinin yaranmasıdır. Əgər yeni texnologiyalar, innovasiyalar və investisiyalar daxil edilməsə, iqtisadiyyatın inkişafı dayandırılacaq və sərvət əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələr rəqabət qabiliyyətlərini itirərək bazarda mövqelərini itirəcəklər. Bu vəziyyət yalnız müəssisələrin deyil, ümumiyyətlə ölkənin iqtisadiyyatının da zəifləməsinə səbəb olacaqdır.

Rəqabət, əmtəə istehsalının daxili xüsusiyyəti olaraq, onun inkişafının əsas vasitələrindən biri kimi qəbul edilir. Bu prosesin əsasında hər bir şəxsin öz maraqlarını qoruyaraq, daha çox mənfəət əldə etməyə çalışması dayanır. Rəqabət, ilk növbədə müəyyən bir məhsul üzrə bazarda çox sayda müstəqil satıcı və alıcının mövcudluğuna əsaslanır. İkinci əsas şərt isə satıcı və alıcıların bazara sərbəst şəkildə daxil olub, lazım gəldikdə oradan çıxa bilmələridir. Bu, bazarın fəaliyyətini tənzimləyən ən vacib amillərdən biridir, çünki bazar iştirakçıları azad şəkildə hərəkət edərək, bazarın təklif və tələb balansını müəyyən edirlər [10,s.22-28]. Elmi-texniki inqilabın təsiri altında rəqabət, istehsal prosesində elmin və texnologiyanın tətbiqini sürətləndirərək, məhsulun keyfiyyətini müxtəlif çeşidlərdə istehlakçılara təqdim etməyə imkan verir. Bu, həmçinin əmək məhsuldarlığının artırılmasına, istehsalın səmərəliliyinin yüksəlməsinə və məhsulun xərclərinin azaldılmasına şərait yaradır. Beləliklə, rəqabət yalnız bazar iştirakçıları arasında bir-birini üstələmə mübarizəsi olaraq qalmaz, həm də istehsalın bütün mərhələlərində texnoloji və elmi irəliləyişlərə təkan verən bir qüvvəyə çevrilir. Rəqabət şəraitində bazar iqtisadiyyatı özünü tənzimləyir və bu prosesin əsas vasitəsi bazarın kortəbii tənzimlənməsidir. Yəni, rəqabət yalnız məhsulun təklifini və tələbini müəyyən etmir, həm də bazarda qiymətlərin müəyyənləşməsi, istehsal üsullarının inkişafı və innovasiyaların tətbiqi kimi faktorlara təsir edir. Belə bir iqtisadi mühitdə, hər bir istehsalçı və satıcı bazarda daha sərfəli mövqe tutmaq və məhsulunun keyfiyyətini artırmaq üçün davamlı olaraq yeniliklərə yatırım etməyə məcbur olur. Bu isə, nəticə etibarilə bazarda daha geniş çeşiddə məhsulların təqdim edilməsi və istehlakçıların daha yaxşı şərtlərlə təmin olunması ilə nəticələnir. Bu kontekstdə rəqabət, bazar mexanizminin tənzimləyici funksiyasını yerinə yetirir və eyni zamanda bazar iştirakçılarının iqtisadi fəaliyyətlərini daha səmərəli və məhsuldar edir. Elmi-texniki inqilab şəraitində rəqabət yalnız iqtisadi və texnoloji inkişafın stimullaşdırıcısı deyil, həm də bazarın uzunmüddətli sabitliyini təmin edən və davamlı inkişafı dəstəkləyən mühüm bir elementdir.

Kapitalizmin ilkin mərhələsində, inhisarçılıq yaranmamışdan əvvəl, bazarda azad rəqabət əsas prinsip idi. Bu rəqabət iki formada təzahür edirdi: sahədaxili və sahələrarası rəqabət. Sahədaxili rəqabət eyni sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələrin bazar payını artırmaq və əlavə mənfəət əldə etmək üçün apardıqları mübarizəni ifadə edir [2, s.143-165]. Bu proses əsasən istehsal xərclərinin azaldılması, məhsul və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi, satış qiymətlərinin tənzimlənməsi və müştəriyə daha əlverişli şərtlərin təqdim olunması istiqamətində aparılır. Sahədaxili rəqabət istehsalçılara texnoloji yeniliklər tətbiq etməyi, məhsulun funksionallığını və davamlılığını artırmağı, istehsal proseslərinin səmərəliliyini yüksəltməyi tələb edir. Bu isə bazarda məhsul və xidmətlərin daha əlverişli şərtlərlə istehsalını stimullaşdırır, istehlakçılara daha geniş seçim imkanı yaradır. Beləliklə, sahədaxili rəqabət bazar iqtisadiyyatının inkişafını sürətləndirən mühüm mexanizmdir. O, müəssisələri daima yeniliklər etməyə, xidmətlərini təkmilləşdirməyə və müştəri bazasını qoruyub genişləndirməyə təşviq edir. Yalnız bu halda müəssisələr bazarda mövqelərini qoruyub saxlaya bilirlər. Sahələrarası rəqabət isə müxtəlif iqtisadi sektorlarda fəaliyyət göstərən sahibkarlar arasında baş verən rəqabət növüdür. Bu halda, sahibkarlar yalnız eyni sahədə fəaliyyət göstərən digər müəssisələrlə deyil, fərqli sahələrdən olan müəssisələrlə də rəqabət aparırlar. Məsələn, avtomobil istehsalçıları ilə dəmir yolları və nəqliyyat xidmətləri göstərən şirkətlər arasında olan rəqabət sahələrarası rəqabətə nümunə göstərilə bilər. Bu rəqabət növü daha geniş bazar şərtləri, məhsul və xidmətlər arasında əvəzlənmə və istehlakçıların müxtəlif seçim imkanları ilə nəticələnir. Sahədaxili və sahələrarası rəqabət bir-birini tamamlayan, lakin fərqli dinamikaları olan iki əsas rəqabət növüdür. Hər iki rəqabət növü, ümumilikdə, bazar iqtisadiyyatında istehsalın artmasına, məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsinə və istehlakçıların daha sərfəli qiymətlərlə məhsul əldə etməsinə gətirib çıxarır.

Məlumdur ki, hər bir dövrdə eyni sahədə fəaliyyət göstərən istehsalçılar texniki təminat, işçi qüvvəsinin peşəkarlığı və əmək məhsuldarlığı baxımından fərqlənirlər. Bu, istehsal olunan əmtəələrin fərdi dəyərlərində müxtəliflik yaradır. Lakin bazar şəraitində əmtəələr fərdi istehsal xərclərinə uyğun qiymətlərlə deyil, ictimai zəruri əmək məsrəfləri əsasında satılır. İctimai zəruri əmək məsrəflərindən yüksək məsrəflərlə istehsal edən müəssisələr uzunmüddətli perspektivdə rəqabətə davam gətirə bilməyərək bazardan çıxmaq riski ilə üzləşirlər. Əksinə, istehsal xərcləri orta səviyyədən aşağı olan təsərrüfat subyektləri əlavə mənfəət əldə edirlər. Rasionallıq nümayiş etdirən sahibkarlar bu əlavə mənfəəti xərclərin azaldılmasına yönəldir, elmi-texniki nailiyyətləri və innovativ texnologiyaları tətbiq etməklə istehsalın səmərəliliyini artırırlar. Nəticədə texniki və təşkilati üstünlüklərə malik müəssisələr daha yüksək məhsuldarlıq və əlavə mənfəət əldə edir, geri qalan müəssisələr isə müflisləşməyə məhkum olurlar. Beləliklə, sahədaxili rəqabət istehsalçıları elmi-texniki tərəqqiyə adaptasiyaya sövq edir, yeni texnologiyaların daha sürətli tətbiqinə şərait yaradır və istehsal qüvvələrinin dinamik inkişafını təmin edir [12, s.137-150].

Kapitalist iqtisadiyyatda sahibkarların əsas məqsədi mümkün qədər yüksək mənfəət əldə etməkdir. Onlar kapitallarını ən çox gəlir gətirən sahələrə yönəldir, fəaliyyət sahəsini isə mənfəət normasının səviyyəsi müəyyənləşdirir. Daha az gəlirli sahələrdən kapital çıxarılır, nəticədə həmin sahələrdə istehsal azalır, təklif azalmasına qarşı tələb artır və qiymətlər yüksəlir. Bu isə mənfəət normasının orta səviyyəyə çatmasına gətirir. Digər tərəfdən, yüksək mənfəət gətirən sahələrə kapital axını sahədaxili rəqabəti gücləndirir. Sahibkarların çoxalması ilə istehsal genişlənir, təklif artır və nəticədə qiymətlər düşərək mənfəət norması azalır. Beləliklə, kapitalın bir sahədən digərinə sərbəst axını mənfəət normasının tədricən bərabərləşməsini təmin edir. Bu proses bazarın təbii tənzimlənmə mexanizmidir. Azad rəqabət şəraitində təklif və tələb arasındakı dəyişikliklər qiymətləri və mənfəət səviyyəsini tənzimləyir, ümumi mənfəət norması bərabərləşir və orta istehsal qiymətləri formalaşır. Nəticədə, iqtisadiyyatda balans və dayanıqlı inkişaf təmin olunur, rəqabət isə bu balansın qorunmasında əsas mexanizm rolunu oynayır [3, s.76-92].

Qərb iqtisadçılarının yanaşmalarına görə, “rəqabətqabiliyyətlilik” sabit kateqoriya deyil, daim dəyişən və dinamik bir fenomendir. Onun inkişafı birbaşa və dolayı xarici amillərlə bağlıdır. Bu dinamiklik təsərrüfat subyektlərini bazarda dəyişən şərtlərə uyğunlaşmağa, istehsalı stimullaşdırmağa və yeniliklər tətbiq etməyə məcbur edir. Sahibkarların bazarda əldə etdikləri üstünlüklər müvəqqəti xarakter daşıyır və davamlı yeniliklər olmadıqda rəqiblər tərəfindən asanlıqla əvəz oluna bilər. Buna görə rəqabətqabiliyyətlilik yalnız mövqeyin qorunması ilə deyil, həm də onun davamlı inkişafı ilə bağlıdır. Müasir şəraitdə rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün istehsalçıların innovativ texnologiyalara sərmayə qoyması, məhsul keyfiyyətini yaxşılaşdırması, qiymət siyasətini optimallaşdırması və bazar trendlərinə uyğunlaşması zəruridir. Yalnız bu halda müəssisə rəqabət mövqeyini qorumaqla yanaşı, daha da gücləndirə bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bazar mexanizmi ən səmərəli şəkildə azad və mütərəqqi rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərir. Lakin real iqtisadi mühitdə bu proses tamamilə ideal şəkildə reallaşmır. Bazarın səmərəli işləməsi üçün istehsal və məhsul müxtəlifliyi, firmaların bazara sərbəst daxilolma imkanları, alıcı və satıcıların çoxluğu kimi struktur amillər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu şəraitdə heç bir iştirakçı bazar qiymətlərini təkbaşına müəyyən edə bilmir; qiymətlər və resurs bölgüsü ümumi rəqabət mexanizminin nəticəsi olaraq formalaşır. Beləliklə, mütərəqqi rəqabət şəraitində hər bir subyekt mövqeyini qorumaq və gücləndirmək üçün fasiləsiz mübarizə aparmalıdır.

Biznes fəaliyyətində rəqabət bazarın əmtəə ilə təminatını yaxşılaşdıran dinamik prosesdir. Sahibkarlar üçün rəqabət istehsalın daha sərfəli şərtlərlə həyata keçirilməsi və satışın artırılması mübarizəsini ifadə edir. Rəqabət yalnız qiymətlərin deyil, istehsalın həcmi və tempi üzərində də tənzimləyici rol oynayır. Bu, müəssisələri elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə etməyə, əmək məhsuldarlığını yüksəltməyə və təşkilati strukturu təkmilləşdirməyə vadar edir. Rəqabət həm də innovasiyaları stimullaşdıraraq səmərəsiz müəssisələrin bazardan çıxmasına gətirib çıxarır və resursların daha səmərəli istifadəsinə şərait yaradır. Məşhur iqtisadçı Yozef Şumpeter rəqabəti yalnız sahibkarların bir-birinə qarşı mübarizəsi kimi deyil, “yeni ilə köhnə” arasındakı mübarizə kimi

təqdim edir. Onun fikrincə, sahibkarın əsas rolu innovasiyaları tətbiq etməklə köhnə texnologiyaları arxada qoymaqdır. Bu yanaşmada sahibkar yaradıcı rol daşıyır və bazar şərtlərini dəyişdirərək rəqibləri ilə mübarizədə üstünlük qazanır. Lakin innovasiyaların tətbiqi sahibkarlar üçün əlavə maliyyə və təşkilati çətinliklər yaradır. Yeni texnologiyaların alınması və tətbiqi böyük resurs tələb etsə də, bazar üstünlüyü və liderlik üçün mühüm vasitədir. Bu prosesdə əsas amillərdən biri insan kapitalıdır. Texnologiyaların uğurlu tətbiqi üçün təlim görmüş mütəxəssislər, innovativ düşüncəyə sahib kadrlar və uyğun təşkilati struktur zəruridir. Beləliklə, Şumpeterin nəzəriyyəsi göstərir ki, rəqabət yalnız məhsul və xidmətlərə deyil, həm də ideya, innovasiya və insan kapitalına əsaslanır. Müəssisələr texnologiyaya və insan resurslarına sərmayə qoymaqla bazarda mövqelərini möhkəmləndirə bilirlər.

Nəticə

Kapitalizm dövründə, xüsusilə bazar iqtisadiyyatının tam şəkildə formalaşdığı müasir dövrümüzdə, biznes subyektlərinin səmərəli inkişafını rəqabət olmadan təsəvvür etmək tamamilə qeyri-mümkündür. Rəqabət, bizneslərin inkişafı və bazarda mövqelərini qorumaq üçün təməl amil olmaqla yanaşı, həm də məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəlməsinə və daha geniş müştəri bazasına çatmağa səbəb olur. Bu baxımdan, təsərrüfat subyektlərinin istehsal etdiyi əmtəənin rəqabətqabiliyyətliliyi, yalnız onun öz keyfiyyətinə və qiymətinə bağlı deyil, həm də bazar şəraitinə uyğunluğuna, müştəri tələblərinə cavab verməsinə və davamlı innovasiyalara açıq olmasına əsaslanır. Əgər bir müəssisə istehsal etdiyi məhsulun keyfiyyət göstəriciləri və qiyməti baxımından rəqiblərindən heç bir üstünlüyə malik deyilsə, o zaman həmin məhsul bazarda rəqabətqabiliyyətli hesab edilə bilməz. Yəni, istehsal edilən məhsul, eyni məhsul kateqoriyasındakı digər məhsullardan heç bir cəhətdən fərqlənmirsə, müştərilər üçün heç bir əlavə dəyər təklif etmir və buna görə də bu məhsulun bazarda uğur qazanması çətin olur. Məhz buna görə, müasir bazar iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətli məhsul yalnız keyfiyyət və qiymət baxımından müştərinin gözləntilərinə cavab vermir, həm də ona xüsusi üstünlüklər təqdim edir ki, bu da müştərini digər oxşar məhsullardan daha çox cəlb edir. Rəqabətə davam gətirən məhsul, ümumiyyətlə istehlakçı tərəfindən əvəzedilməz hesab edilir. Bu, istehlakçının həmin məhsulu, bazardakı digər oxşar məhsullarla müqayisə edərək, eyni keyfiyyəti və eyni qiyməti tapmaqda çətinlik çəkdiyi və nəticədə həmin məhsulu yeganə düzgün seçim kimi qəbul etməsidir. Belə məhsul, yalnız bu sahədə bazarın lideri olmaqla yanaşı, həm də müştəriyə əlavə dəyər təmin edən bir element olaraq bazarda mövqeyini gücləndirir. Bir çox hallarda, yüksək keyfiyyətli və optimal qiymətlə istehsal edilən məhsul, müəyyən bir dövr ərzində bazarda liderlik qazanır. Zaman keçdikcə, bu məhsul yalnız bazarda dominant mövqe əldə etməklə kifayətlənmir, həm də sənaye standartlarına çevrilir. Digər müəssisələr həmin məhsulu özlərinə nümunə olaraq qəbul edir və bu məhsulun xüsusiyyətlərini mənimsəməyə çalışırlar. Nəticə etibarilə, bu məhsul bazarda yalnız innovativ liderlik etməklə yanaşı, həm də rəqabət mühitini formalaşdıraraq, digər istehsalçılara istiqamət verir. Bu vəziyyətin davamlılığı yalnız bazar liderinin məhsulunun mükəmməlliyi ilə deyil, həm də onun istehsalçı müəssisəsinin davamlı olaraq innovasiya və keyfiyyətin artırılmasına investisiya qoyması ilə təmin edilir. Beləliklə, rəqabət mühiti yalnız məhsulun inkişafını deyil, həm də bazar iştirakçılarının fəaliyyətini daha səmərəli və müştəriyönümlü etməyə vadar edir. Bu isə öz növbəsində, iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərindən biri olaraq, müəssisələrin bazar tələblərinə uyğunlaşması və davamlılığını təmin etməsi baxımından vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ş.V. “Azərbaycanda investisiya mühitinin birbaşa xarici investisiyalara təsirinin qiymətləndirilməsi”. Mingəçevir, MDU, “Dayanıqlı inkişaf” jurnalı, 2022, Cild 2, №2, səh. 5-15.
2. Əliquliyev, A. Z. – Sahibkarlıq və Rəqabət: Azərbaycan İqtisadiyyatının Yenilikçi Aspektləri, səh. 10-230, 2019, Bakı: İqtisadiyyat və Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi
3. Nuriyev Ə.X. “Davamlı və tarazlı regional inkişaf”. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2017, 242 səh.

4. Vəliyev D.Ə., Əsədov A.M."Beynəlxalq İqtisadiyyat". Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2012, 403 səh.
5. Vəliyev T. S., Babayev Ə.P. və b. "İqtisadi nəzəriyyə". Dərslik, Bakı, 2001, 692 s
6. Asadzada Z.A. "Favorable competitive environment as a factor determining business development". New York, 9th Internatıonal New York Conference on Evolvıng Trends ın Interdıscıplınary Research & Practıces, 2023, səh. 436-442;
7. Gorski, P. A., & Machin, S. – Innovation, Market Structure and the Economy, səh. 5-345, 2020, Oxford University Press, Oxford.
8. United Nations Economic and Social Council, Progress towards the Sustainable Development Goals – Report of the Secretary General, 8 May 2019.
9. Chron newsletters – The relationship between government and business entities,2019.- by Fred Wilham.
10. H. Rasher Re-focusing performance management for high performance, Compensation & Benefits Review, October, pp 20–30 (2017)
11. Grossman, Gene M., Elhanan Helman and Thomas Sampson, The Productivity Slowdown and the Declining Labor Share: A Neoclassical Exploration, NBER Working Paper No. 23853, National Bureau of Economic Research, 2017
12. Merchand, D.A., Kettinger,W.J. Information orientation – The link to Business Performance, OUP, Oxford, UK, Pp. 173-90
13. Performance Management and Appraisal Systems—HR Tools for Global Competitiveness, Sage Publications, London, UK, pp.173-99.
14. Suresh C Babu, Shailendra N Gajanan and J Arne Hallam: Nutrition Economics: Principles and policy applications: Elsevier, London, UK: 2016, i-xviii + 386 pp. ISBN 978-0-12-800878-2
15. https://en.wikipedia.org/wiki/Competition
16. https://www.researchgate.net/publication/26459971_Regional_spatial_and_environmental_indicators_for_an_assessment_of_regional_development_structure_and_potentials

Ламия Аскер кызы Азадлы
Магистрант, Азербайджанский Университет Кооперации
e-mail: azadli.lamiya@gmail.com
Адалят Махиаддин оглы Асадов
Кандидат экономических наук, доцент, adalatasad50@gmail.com

Теоретические и практические аспекты роли конкуренции в устойчивом развитии бизнес-субъектов

Резюме

Цель исследования – изучить теоретическое и практическое значение фактора конкуренции в устойчивом развитии бизнес-субъектов и определить стратегические направления повышения эффективности конкурентной среды.

Методология – Применен системный и комплексный подход с использованием методов индукции и дедукции. Проведен сравнительный анализ различных видов и подходов к конкуренции, а также обобщения на основе международной экономической литературы и теоретических моделей.

Практическая значимость – Полученные результаты могут быть использованы при формировании государственной политики в области развития предпринимательства, повышении конкурентоспособности в бизнес-среде, а также при внедрении стандартов качества в производстве и сфере услуг. Результаты ориентированы на совершенствование конкурентных механизмов как в теоретическом, так и в практическом плане.

Результаты исследования – Показано, что конкуренция, являясь фундаментальным

фактором долгосрочного развития бизнес-субъектов, прямо способствует повышению качества продукции и услуг, внедрению инноваций, росту удовлетворенности клиентов и эффективному использованию ресурсов. Без конкурентоспособности устойчивое развитие невозможно, и оно обеспечивается только в условиях благоприятной конкурентной среды.

Оригинальность и научная новизна – В исследовании систематизированы различные теоретические подходы к конкуренции и раскрыта роль внутриотраслевой и межотраслевой конкуренции в экономическом развитии. Особо подчеркнуто, что конкуренция необходима не только для экономических показателей, но и для социальной и экологической устойчивости. Научная новизна заключается в рассмотрении конкуренции как ключевого условия устойчивого развития, а также в выявлении новых результатов в аспекте эффективности производства и укрепления рыночных позиций предприятий.

Ключевые слова: глобальная экономика, благоприятная конкурентная среда, бизнес-субъекты, внутриотраслевая конкуренция, межотраслевая конкуренция.

Lamiya Asgar Azadli
Master’s Student, Azerbaijan Cooperation University
e-mail: azadli.lamiya@gmail.com
Adalat Mahyaddin Asadov
PhD in Economics, Associate Professor, adalatasad50@gmail.com

Theoretical and Practical Aspects of the Role of Competition in the Sustainable Development of Business Entities

Abstract

The purpose of the study – is to examine the theoretical and practical significance of the competition factor in the sustainable development of business entities and to determine strategic directions for improving the efficiency of the competitive environment.

Methodology – A systematic and comprehensive approach was applied, using induction and deduction methods. Various types and approaches of competition were comparatively analyzed, and generalizations were made based on international economic literature and theoretical models.

Practical significance – The results can be applied in shaping state policies on entrepreneurship development, improving competitiveness in the business environment, and introducing quality standards in production and services. The findings are aimed at enhancing competition mechanisms both theoretically and practically.

Results – The study shows that competition, as a fundamental factor in the long-term development of business entities, directly contributes to improving product and service quality, implementing innovations, increasing customer satisfaction, and ensuring efficient resource use. Without competitiveness, sustainable development cannot be achieved, and this is only possible in the presence of a favorable competitive environment.

Originality and scientific novelty – The study systematizes various theoretical approaches to competition and explains the role of intra-industry and inter-industry competition in economic development. It particularly substantiates that competition is essential not only for economic outcomes but also for social and environmental sustainability. The scientific novelty lies in considering competition as a key condition for sustainable development and in presenting new results regarding production efficiency and the strengthening of enterprises’ market positions.

Keywords: global economy, favorable competitive environment, business entities, intra-industry competition, inter-industry competition.

UOT 339

Həsən Valeh oğlu HƏSƏNZADƏ
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
E-mail:hh.hasan.hasanzade@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.064

QEYRİ-NEFT SƏNAYESİNDƏ KORPORATİV İDARƏETMƏ MODELLƏRİNİN TRANSFORMASİYASI: BEYNƏLXALQ YANAŞMALAR VƏ NƏZƏRİ ƏSASLAR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi. Məqalənin əsas məqsədi beynəlxalq korporativ idarəetmə modellərinin transformasiya meyllərini ümumiləşdirmək, ESG prinsipləri, rəqəmsallaşma və şəffaflıq kimi çağırışların nəzəri əsaslarını izah etmək və onların Azərbaycanda qeyri-neft sənayesi sahələrində tətbiq imkanlarını qiymətləndirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqat beynəlxalq korporativ idarəetmə nəzəriyyələrinin (agentlik nəzəriyyəsi, maraqlı tərəflər nəzəriyyəsi, institusional yanaşma) müqayisəli təhlilinə əsaslanır. Eyni zamanda, İƏİT-in 2023-cü ildə qəbul etdiyi "G20/İƏİT Korporativ İdarəetmə Prinsipləri", "Uyğunlaş və ya izah et" modeli, ESG, mühasibat üzrə hesabatlılıq çərçivələri və rəqəmsal transformasiya ilə bağlı beynəlxalq hesabatlar və akademik mənbələrdən istifadə olunmuşdur. Analitik yanaşma əsasında beynəlxalq təcrübə ilə Azərbaycanın qeyri-neft sənayesinin institusional xüsusiyyətləri qarşılaşdırılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalənin nəticələri Azərbaycanda qeyri-neft sənayesində fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün praktik əhəmiyyət daşıyır. ESG hesabatlılığı, müstəqil idarə heyətləri, rəqəmsallaşma və şəffaflıq mexanizmlərinin, o cümlədən rəqəmsal nəzarət-audit alətlərinin mərhələli tətbiqi, kiberrisklərə nəzarətin idarə heyəti səviyyəsində institusionallaşdırılması investor etimadını gücləndirməyə, kapital bazarları və beynəlxalq tərəfdaşlıqlar vasitəsilə daha çox sərmayə cəlb etməyə imkan verə bilər. Dövlət-özəl əməkdaşlığı və korporativ idarəetmə kodlarının formalaşdırılması isə sektorun institusional dayanıqlığını artırmaq potensialına malikdir.

Tədqiqatın nəticələri. Tədqiqat göstərir ki, korporativ idarəetmədə ESG prinsipləri, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və şəffaflıq mexanizmləri beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini gücləndirən əsas amillərdir. Qeyri-neft sənayesində bu prinsiplərin adaptasiyası səhmdar hüquqlarının qorunması, risklərin idarə olunması və uzunmüddətli dayanıqlılığın təmin edilməsinə şərait yaradır. Bundan başqa, "Uyğunlaş və ya izah et" yanaşmasının tətbiqi şirkətlər üçün çevik, lakin şəffaf idarəetmə mexanizmi formalaşdırır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Məqalədə Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin inkişafı kontekstində beynəlxalq korporativ idarəetmə modellərinin ilk dəfə sistemli şəkildə müqayisəli təhlili təqdim edilir. Burada ESG, rəqəmsal transformasiya və institusional çərçivələrin qeyri-neft sahələrində tətbiqi imkanları birgə nəzərdən keçirilmişdir. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, korporativ idarəetmə islahatlarının yalnız nəzəri deyil, həm də praktik mexanizmləri (ESG hesabatlılığı, idarə heyətinin strukturu və.s) konkret olaraq qeyri-neft sənayesinə uyğunlaşdırılaraq təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: korporativ idarəetmə, ESG prinsipləri, rəqəmsal transformasiya, qeyri-neft sənayesi, davamlı inkişaf, dövlət-özəl tərəfdaşlığı.

Giriş

Qlobal iqtisadi sistemdə baş verən dəyişikliklər və rəqabət mühitinin intensivləşməsi, şirkətlərin idarəetmə modellərinə yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Müasir biznes mühitində davamlı iqtisadi artım və beynəlxalq bazarda rəqabət üstünlüyü yalnız maliyyə göstəriciləri ilə məhdudlaşmır. Şirkətlərin uzunmüddətli uğuru getdikcə daha çox idarəetmədə şəffaflığın, hesabatlılığın və sosial-ekoloji öhdəliklərin icrasının səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Korporativ

idarəetmə artıq sadəcə səhmdarların maraqlarının qorunması və mənfəətlilik göstəricilərinin yaxşılaşdırılması vasitəsi deyil. Onun əhatə dairəsinə maraqlı tərəflərin gözləntilərinə cavab verilməsi, ətraf mühitə təsirin minimuma endirilməsi, işçi hüquqlarının qorunması, istehlakçıların etimadının möhkəmləndirilməsi və yerli icmalarla sosial əməkdaşlığın qurulması kimi amillər aiddir. Bu amillər artıq müasir idarəetmə standartlarının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Ona görə də qlobal maliyyə bazarlarında investorların qərarları yalnız mənfəətlilik səviyyəsinə deyil, həm də şirkətlərin sosial məsuliyyətlilik və ekoloji dayanıqlılıq göstəricilərinə əsaslanır. Bu səbəbdən, ESG prinsipləri (ətraf mühit, sosial məsuliyyət, idarəetmə) korporativ idarəetmənin ən mühüm meyarlarından biri kimi qəbul edilməkdədir. ESG yanaşması sayəsində şirkətlərin dəyəri artıq yalnız maliyyə nəticələri ilə deyil, həm də cəmiyyət və təbiət qarşısında davranışları ilə ölçülür.

Eyni zamanda, rəqəmsallaşma prosesləri və texnoloji inkişaf idarəetmə modellərində yeni transformasiya istiqamətlərini şərtləndirir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi şəffaflığı və hesabatlılığı artırmaqla yanaşı, şirkətlərin maraqlı tərəflərlə daha effektiv ünsiyyət qurmasına imkan yaradır. Digər tərəfdən, beynəlxalq tənzimləyici mühitin sərtləşməsi və korporativ məsuliyyətlə bağlı yeni normativ çərçivələrin formalaşması şirkətləri daha yüksək idarəetmə standartlarına uyğunlaşmağa vadar edir.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq məqalənin məqsədi beynəlxalq korporativ idarəetmə modellərinin transformasiya meyllərini ümumiləşdirmək və onların müxtəlif qeyri-neft sənayesi sahələrində tətbiq imkanlarını qiymətləndirməkdir. Məqalədə korporativ idarəetmənin əsas istiqamətləri, müasir çağırışlar və idarəetmə mexanizmlərinin inkişaf perspektivləri ətraflı müzakirə olunacaqdır.

Korporativ idarəetmənin nəzəri əsasları və modelləri

Müasir korporativ idarəetmə sistemləri müəssisələrin fəaliyyətini tənzimləyən struktur mexanizmlərini, səhmdar–menecment münasibətlərini, idarə heyətinin məsuliyyətini, hesabatlılıq və şəffaflıq kimi əsas elementləri əhatə edir. Bu çərçivə şirkətlərin yalnız iqtisadi nəticələrinə deyil, həm də uzunmüddətli sabitliyinə və etibarlılığına təsir göstərir. Korporativ idarəetmədə ən çox istinad edilən “Agentlik nəzəriyyəsi” səhmdarların və menecerlərin maraqları arasında yaranan fərqlərin minimuma endirilməsi üçün nəzarət, motivasiya və təşviq mexanizmlərinin vacibliyini vurğulayır [1, s.307]. Bu yanaşma idarə heyətinin effektivliyini artırmaq və menecerlərin qərarlarını səhmdarların maraqlarına uyğunlaşdırmaq üçün əsas nəzəri çərçivədir. Digər tərəfdən, “Maraqlı tərəflər nəzəriyyəsi” idarəetmənin yalnız səhmdarlarla məhdudlaşmamasını, həm də işçilərin, müştərilərin, dövlət qurumlarının və yerli icmaların maraqlarının nəzərə alınmasını tələb edir [2, s.307]. Bu yanaşma şirkətlərin sosial məsuliyyət daşıyıcısı rolunu gücləndirir və onların cəmiyyət qarşısında hesabatlılığını artırır.

Bununla yanaşı, institusional yanaşma hüquqi mühitin, mədəni dəyərlərin və sosial institutların idarəetmə modellərinin formalaşmasında təməl rol oynadığını göstərir. Bu yanaşmaya görə, hər bir ölkədə korporativ idarəetmənin uğurlu tətbiqi mövcud institusional çərçivəyə uyğunlaşmaqla mümkündür. Beləliklə, korporativ idarəetmə universal prinsiplərə əsaslansa da, onun tətbiqi konkret ölkənin hüquqi və sosial mühitindən asılı olaraq fərqlənir.

Beynəlxalq standartlardan “İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı”nın (İƏİT) 2023-cü ilin "G20/İƏİT Korporativ İdarəetmə Prinsipləri” sənədi idarəetmə modellərinin müasir çağırışlara cavab verən çərçivəsini müəyyən edir [3, s.4]. Sənəddə müəyyən edilmiş prinsiplərə səhmdar hüquqları və mülkiyyətin qorunması, idarə heyəti və nəzarət strukturlarının gücləndirilməsi, şəffaflıq və “Davamlılıq və dayanıqlılıq” prinsipləri aiddir. Bu isə onu göstərir ki, korporativ idarəetmənin yalnız maliyyə göstəricilərinə əsaslanması deyil, həm də sosial-ekoloji davamlılığa yönəlməsi tələb olunur. İƏİT-in “Korporativ İdarəetmə Faktlar Kitabı” bu prinsiplərin müxtəlif ölkələrdə tətbiqinə dair məlumatlar təqdim edir ki, burada institusional çərçivənin, səhmdarların hüquqlarının, idarə heyəti üzvlərinin müstəqilliyinin və hesabatlıq mexanizmlərinin roluna xüsusi diqqət yetirilir [4, s.2].

Müasir korporativ idarəetmədə müxtəlif coğrafi və hüquqi mühitlərdə formalaşmış modellər mövcuddur və bu modellər bir-birindən həm struktur, həm də funksional xüsusiyyətlərinə görə

fərqlənir. Ən çox istinad edilən modellər arasında Anglo-Sakson, Avropa-Kontinental və Asiya yanaşmaları xüsusi yer tutur [5, s.24]. Bu modellər idarə heyətinin təşkilində, səhmdarlarla maraqlı tərəflərin münasibətlərində, dövlətin və ictimai institutların idarəetmə prosesindəki rolunda mühüm fərqlərlə seçilir. Anglo-Sakson modeli (ABŞ, Böyük Britaniya) kapital bazarlarının güclü olduğu ölkələrdə formalaşıb. Bu modeldə əsas məqsəd səhmdar dəyərinin artırılmasıdır və burada idarə heyətinin müstəqilliyinə və sürətli qərarverəbilməsinə üstünlük verilir. Avropa-Kontinental modeli (Almaniya, Fransa və s.) isə sosial məsuliyyət və maraqlı tərəflərin daha geniş iştirakına əsaslanır. Almaniyadakı ikipilləli idarəetmə sistemi buna nümunədir. Asiya modeli (Yaponiya, Koreya) isə dövlətin və böyük sənaye qruplarının güclü təsiri ilə xarakterizə olunur. Burada uzunmüddətli planlaşdırma, şirkət–bank əlaqələri və kollektivist dəyərlər əsas rol oynayır. Bu modellərin müqayisəsi göstərir ki, korporativ idarəetmənin vahid forması yoxdur. Ümumilikdə, bu modellərin tətbiqindən əldə olunmuş təcrübə müasir müəssisələr üçün nəzəri bazanı formalaşdırır. Xüsusilə qeyri-neft sənayesində fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün bu yanaşmaların uyğunlaşdırılması, kapital cəlbi, beynəlxalq tərəfdaşlıqlar və dayanıqlı inkişaf baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Beynəlxalq transformasiya istiqamətləri

Son illərdə korporativ idarəetmə modellərində əsas dəyişikliklər , ESG prinsiplərinin (ətraf mühit, sosial məsuliyyət, idarəetmə) tələblərinin gücləndirilməsi, rəqəmsallaşma və texnologiyanın idarəetməyə təsiri, şəffaflıq mexanizmlərinin inkişafı, eləcə də dövlətin rolunun yenidən formalaşması istiqamətində müşahidə olunur. İqtisadçılar tərəfindən aparılmış “Rəqəmsal transformasiya, ESG göstəriciləri və müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinin nəticələri” adlı tədqiqat işinin nəticələri göstərir ki, rəqəmsallaşma ESG prinsipləri əsasında fəaliyyətə birbaşa təsir edir. ESG performansının yaxşılaşdırılması informasiya şəffaflığını artırır, maliyyə məhdudiyyətlərini azaldır və innovasiya fəaliyyəti üçün zəmin yaradır [6, s.3]. Bu, idarəetmə modellərinin yalnız daxili fəaliyyət səmərəliliyinin ölçülməsinin yetərli olmadığını, eyni zamanda sosial və ekoloji indikatorların da vacib olduğunu göstərir.

“İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı”nın (İƏİT) 2023-cü ilin "G20/İƏİT Korporativ İdarəetmə Prinsipləri” hesabatına “Davamlılıq və dayanıqlılıq” bölməsinin də daxil edilməsi qeyd edilən transformasiya meyllərinin beynəlxalq səviyyədə tanındığını göstərir. Belə ki, bu bölmə dövlətlərə və şirkətlərə korporativ idarəetmədə iqlim dəyişikliyi, kəskin ekoloji risklər və ümumi iqtisadi dayanıqsızlıq kimi çağırışlara hazırlaşmaq üçün tövsiyələr verir. Rəqəmsal transformasiya ESG hesabatlılığında məlumat texnologiyalarının istifadəsini artırır; həmçinin idarə heyətlərinin və nəzarət orqanlarının həmin texnologiyaları mənimsəməsi müxtəlif istiqamətlərdə, xüsusilə audit və risk nəzarəti sahələrində idarəetmənin effektivliyini artırır [7, s.7].

Müasir korporativ idarəetmənin əsas məqsədlərindən biri şirkətlərin şəffaflığını və hesabatlılığını artırmaqdır. Bu istiqamətdə beynəlxalq praktikada geniş tətbiq olunan yanaşmalardan biri “Uyğunlaş və ya izah et” (Comply or Explain) prinsipi hesab olunur [8, s.4]. Bu yanaşma xüsusilə Avropa ölkələrində korporativ idarəetmə kodlarının tətbiqində mühüm rol oynamışdır. Bu prinsipi tətbiq edən ölkələrdə şirkətlərdən mövcud korporativ idarəetmə kodekslərində göstərilən qayda və tələblərə riayət etmələri gözlənilir. Əgər şirkət hər hansı konkret qaydaya əməl etmirsə, bu zaman həmin qərarın səbəblərini ictimaiyyətə və investorlarına izah etməlidir. Bu mexanizm bir tərəfdən şirkətlərin məcburi tənzimlənməsi imkanını azaldır, digər tərəfdən isə onların fəaliyyətində şəffaflıq və etimad mühitini gücləndirir.

“Uyğunlaş və ya izah et” yanaşmasının üstünlüklərindən biri də odur ki, bu model şirkətlərə çeviklik verir. Yəni bütün müəssisələr eyni qaydaları mexaniki şəkildə tətbiq etmək məcburiyyətində qalmır, hər bir şirkət öz fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə uyğun qərarlar qəbul edə bilir. Lakin bununla yanaşı, bu azadlıq şəffaflıq öhdəliyi ilə balanslaşdırılır. Yəni, şirkət niyə müəyyən tələbi tətbiq etmədiyini aydın şəkildə izah etməli, alternativ mexanizmləri göstərməli olur.

“Uyğunlaş və ya izah et” prinsipi sərt məcburiyyətlərdən uzaq, lakin şəffaflıq və hesabatlılığı ön plana çəkən çevik tənzimləmə yanaşmasıdır. O, həm şirkətlərə öz spesifik şəraitlərinə uyğun

davranmaq imkanı verir, həm də maraqlı tərəflərin inamını gücləndirərək kapital bazarlarının sabit və dayanıqlı inkişafına töhfə verir. Bu yanaşmanın geniş tətbiqi nəticəsində Avropa regionunda korporativ idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəldiyi, şirkətlərin sosial məsuliyyət və davamlılıq göstəricilərinə daha çox diqqət ayırmağa başladığı müşahidə edilir.

Ümumilikdə, son illərdə dünyada kapital bazarlarının və institusional investorların rolu getdikcə artmaqdadır. Tədqiqatlar göstərir ki, inkişaf etmiş bazarlarda səhmdarların müdafiəsi daha güclü şəkildə təmin edilir və institusional investorlar etik, sosial və ekoloji göstəricilərə diqqət yetirəndə şirkətlərin idarəetmə standartları yüksəlir. Eyni zamanda, belə investorların iştirakı bazar intizamını gücləndirir və korporativ şəffaflığı artırır. Onların uzunmüddətli perspektivdə risklərin idarə olunmasına və davamlı artıma yönəlmiş strategiyaları şirkətlərin daha balanslı qərarlar qəbul etməsinə şərait yaradır. Nəticə etibarilə, kapital bazarlarında institusional investorların fəal mövqeyi həm iqtisadi dayanıqlığı, həm də sosial məsuliyyətli idarəetməni dəstəkləyən əsas mexanizmlərdən birinə çevrilir.

Qeyri-neft sənayesində tətbiq imkanları

Qeyri-neft sənayesinin strukturu emal, kənd təsərrüfatı, enerji, tikinti, qida sənayesi kimi sektorları əhatə edir. Bu sahələrdə korporativ idarəetmənin transformasiyası beynəlxalq model və standartların adaptasiyası yolu ilə reallaşa bilər. Bu Azərbaycanda bir neçə istiqamətdə həyata keçirilə bilər. İlk öncə səhmdar hüquqlarının qorunması və müstəqil idarə heyətlərinin strukturunun yaxşılaşdırılması şirkətlərin investor etimadını artıraraq sərmayə cəlbinə imkan verə bilər. Bu, xüsusilə ixrac yönümlü emal sənayesi və yüksək texnologiya istehsalı sahələrində vacibdir.

İkincisi, Azərbaycanda şirkətlərin ESG standartlarına uyğun hesabatlılıq sistemlərinin qurulması, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə birləşdiyi zaman qeyri-neft müəssisələri üçün daxili nəzarət, audit və risk idarəetmə mexanizmlərinin güclənməsinə gətirib çıxara bilər. Belə mexanizmlər yalnız maliyyə funksiyalarının deyil, ekoloji və sosial öhdəliklərin yerinə yetirilməsini də əhatə etməlidir.

Bundan başqa, “Uyğunlaş və ya izah et” yanaşmasına əsaslanan idarəetmə kodlarının hazırlanması və tətbiqi qeyri-neft sektorunda standartlaşmanı təmin edə bilər. Bu, ölkədə hüquqi sahələrdə, xüsusilə səhmdarların və maraqlı tərəflərin hüquqi müdafiəsi sahəsində hüquqi və tənzimləyici mühitin formalaşmasını tələb edir.

Eyni zamanda, Azərbaycanda dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı (public-private partnerships, PPP), texnologiyaların transferi və investisiya təşviqi proqramları vasitəsilə idarəetmə modellərinin beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması mümkündür. Belə təşəbbüslər modeli yalnız şirkət səviyyəsində deyil, region və sektor səviyyəsində institusional islahatları da daxil etməlidir.

Yekun olaraq, qeyri-neft sənayesində idarəetmə transformasiyası üçün risklər və çətinlikləri nəzərə almaq da vacibdir. Bura institusional zəifliklər, hüquqi çərçivənin qeyri-yetərliliyi, səhmdar təmərküzləşməsi, şəffaflıq ənənələrinin çatışmazlığı və resurs məhdudiyyətləri kimi məsələlər aiddir. Lakin beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu risklərlə üzləşdikdə adaptiv yanaşmalarla, beynəlxalq standartlara uyğun islahatlarla və dövlət siyasəti dəstəyi ilə onları aradan qaldırmaq mümkündür.

ESG prinsipləri və korporativ idarəetmənin transformasiyası

Son dövrlərdə korporativ idarəetmənin transformasiya meylləri arasında ESG prinsiplərinin inteqrasiyası xüsusilə ön plana çıxmışdır. İnvestorlar və maraqlı tərəflər şirkətlərin yalnız maliyyə nəticələrinə deyil, həm də davamlılıq göstəricilərinə getdikcə daha çox əhəmiyyət verirlər. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlardan biri göstərir ki, qlobal səviyyədə investorların 89%-i artıq investisiya qərarlarında ESG amillərini müəyyən dərəcədə nəzərə alır [9, s.6]. Xüsusilə Avropa bazarlarında ESG meyarları investor davranışının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Həmin tədqiqata görə Avropada investorların 93%-i ESG yanaşmasını tətbiq edir. Bu tendensiya onu göstərir ki, beynəlxalq səviyyədə ESG performansı yüksək olan şirkətlər daha etibarlı və cəlbedici hesab olunur.

ESG prinsiplərinin geniş yayılması şirkətlərin hesabatlılıq praktikasına da təsir edir. Bu istiqa-

mətdə aparılan sorğunun nəticələrinə görə, 2022-ci ildə təhlil edilmiş 58 ölkənin hər birində ən iri 100 şirkətin orta hesabla 79%-i artıq davamlılıq (ESG) barədə hesabat dərc edir, Fortune 500 siyahısındakı ən böyük 250 şirkətin isə 96%-i müntəzəm olaraq belə hesabatları paylaşır [10, s.2]. Bu rəqəmlər göstərir ki, şəffaflıq və davamlılıqla bağlı məlumatların açıqlanması qlobal səviyyədə normal hala çevrilməkdədir. Eyni zamanda, G20/İƏİT-in 2023-cü il Korporativ İdarəetmə Prinsiplərində davamlılıq və dayanıqlılıq məsələlərinin xüsusi bölmə kimi daxil edilməsi beynəlxalq tənzimləyicilərin ESG-yə verdiyi önəmin göstəricisidir. Bununla yanaşı, Avropa İttifaqında 2024-cü ildən qüvvəyə minmiş Davamlılıq Hesabatlılığı Direktivinə (CSRD) əsasən, böyük şirkətlər üçün ESG göstəricilərinin açıqlanması mərhələli şəkildə məcburi xarakter alır. Beynəlxalq mühasibat standartları sahəsində də 2023-cü ildə ilk qlobal Dayanıqlılıq Hesabatı Standartları (IFRS S1 və S2) təsdiqlənmişdir. Bu addımlar ESG-nin korporativ idarəetmədə könüllü öhdəlikdən hüquqi tələblər səviyyəsinə yüksəldiyini göstərir.

ESG meyarlarının idarəetmə strukturlarına inteqrasiyası şirkətlərin daxili qərarvermə və nəzarət mexanizmlərində də dəyişikliklərə yol açır. Bir çox şirkətlər dayanıqlılıq üzrə xüsusi komitələr yaratmaqla, idarə heyətinin tərkib və strategiyalarını yenidən nəzərdən keçirmişlər. Aparılmış təhlillərə görə 2023-cü ildə qlobal miqyasda korporasiyaların təxminən 88%-i idarə heyəti səviyyəsində davamlılıq (ESG) üzərində nəzarət mexanizmi tətbiq etmişdir [11, s.3]. Halbuki bu göstərici 2019-cu ildə 50% səviyyəsində olmuşdur. Bu cür struktur islahatları nəticəsində idarə heyətləri şirkətin ekoloji və sosial risklərini daha sistemli izləyə bilir, menecmentin qərarları uzunmüddətli dayanıqlılıq hədəfləri ilə uyğunlaşdırılır. Nəticə etibarilə, ESG prinsiplərinin tətbiqi şirkətlər üçün yalnız etik məsuliyyət deyil, həm də iqtisadi baxımdan səmərəli bir yanaşma sayıla bilər. Davamlılıq göstəricilərinin yaxşılaşdırılması uzunmüddətli perspektivdə şirkətin risklərini azaldır, onun reputasiyasını və ona olan inamını gücləndirir.

Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda da ESG prinsiplərinin tətbiqi günün tələbinə çevrilir. Xüsusilə beynəlxalq bazarlara çıxış əldə etməyə çalışan emal sənayesi, aqrobiznes, logistika kimi sahələrdə şirkətlər davamlı inkişaf standartlarına riayət etməklə xarici investorları cəlb edə bilərlər. ESG hesabatlılığının təmin olunması, karbon emissiyalarının azaldılması, işçi hüquqlarının qorunması və yerli icmalarla sosial layihələrin həyata keçirilməsi bu sektor şirkətləri üçün rəqabət üstünlüyü yarada bilər. Dövlət səviyyəsində “yaşıl iqtisadiyyat”a keçid strategiyaları və dayanıqlı inkişaf hədəfləri çərçivəsində ESG meyarlarının təşviqi, qeyri-neft sahələrində fəaliyyət göstərən şirkətlərin qlobal tələblərə uyğunlaşmasını sürətləndirə bilər. Qeyd edək ki, Azərbaycanda 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi və Azərbaycanın COP29 beynəlxalq konfransına ev sahibliyi etməsi ESG sahəsinə dövlətin ciddi dəstək göstərdiyini nümayiş etdirir [12, s.1]. Bu kimi təşəbbüslər qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələri idarəetmə təcrübələrində ESG standartlarını daha fəal mənimsəməyə təşviq edir.

Rəqəmsal transformasiya və korporativ idarəetmədə şəffaflıq

Müasir dövrdə rəqəmsal transformasiya şirkətlərin idarəetmə modellərinə əhəmiyyətli təsir göstərməkdədir. Texnologiyaların sürətli inkişafı nəticəsində korporativ qərarvermə və nəzarət prosesləri yeni alətlər və platformalarla zənginləşir. İdarəetmə orqanları artıq süni intellekt, böyük məlumat analitikası və blokçeyn kimi innovativ texnologiyalardan istifadə etməklə daha səmərəli fəaliyyət göstərə bilirlər. Məsələn, səhmdarların ümumi yığıncaqlarının virtual formatda keçirilməsi bir çox ölkədə genişlənmiş və hətta İƏİT prinsiplərində səhmdarların məsafədən iştirak hüququnun qorunması xüsusi vurğulanmışdır [3, s.5]. Bu yanaşma idarəetmədə inklüzivliyi artıraraq, bütün səhmdarların coğrafi məhdudiyyətlərdən asılı olmayaraq qərar prosesində iştirakına şərait yaradır.

Rəqəmsallaşmanın ən mühüm töhfələrindən biri şəffaflıq səviyyəsinin yüksəlməsidir. Rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə məlumatların toplanması, emalı və açıqlanması daha operativ və əhatəli hala gəlir. Tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal transformasiya nəticəsində kapital bazarlarında informasiya mühitinin yaxşılaşacağı və şəffaflığın əhəmiyyətli dərəcədə artacağı gözlənilir [13, s. 5]. Bununla belə, transformasiyanın ilkin mərhələsində şirkətlər üçün yüksək keyfiyyətli məlumat

açıqlaması təmin etmək asan olmaya bilər. Çünki yeni texnologiyaların tətbiqi və təşkilati adaptasiyası müəyyən zaman tələb edir. Buna görə şirkətlər rəqəmsal innovasiyalara keçid edərkən, məlumatların doğruluğu və etibarlılığı üçün əlavə səylər göstərməyə məcburdular.

Rəqəmsal həllərin mənimsənilməsi uzunmüddətli perspektivdə korporativ idarəetmənin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirir. Əvvəla, elektron idarəetmə platformaları və bulud əsaslı sistemlər vasitəsilə idarə heyəti üzvləri və menecerlər arasında real-vaxt rejimində məlumat mübadiləsi imkanı yaranır. Bu da qərarvermə prosesinin çevikliyini artırır və gecikmələri aradan qaldırır. Digər tərəfdən, rəqəmsal platformalar məlumatların daha geniş auditoriya ilə paylaşılmasını asanlaşdırır və təşkilat daxilində şəffaflığı yüksəldir. Nəticədə informasiya bərabərsizliyi azalmış olur [10, s.6]. Rəqəmsal nəzarət alətləri sayəsində şirkətlər riskləri və potensial uyğunsuzluqları vaxtında aşkar edə bilirlər. Tədqiqatlara görə, rəqəmsal monitorinq mexanizmləri idarəetmədə nəzarət boşluqlarının daha operativ müəyyənləşdirilməsinə imkan verir və bununla da şirkətin ümumi göstəricilərinin yaxşılaşmasına töhfə verir [10, s.7].

Rəqəmsal transformasiya eyni zamanda maraqlı tərəflərlə ünsiyyətdə yeni üfüqlər açır. Şirkətlər investorlar, müştərilər və ictimaiyyətlə əlaqə qurmaq üçün sosial media, onlayn veb-portallar və birja məlumat platformalarından geniş istifadə edirlər. Məsələn, bir sıra ölkələrin fond birjalarında tətbiq olunan interaktiv sorğu-cavab platformaları kiçik həcmli səhmdarların belə şirkət rəhbərliyinə suallarını birbaşa ünvanlamasına imkan yaradır. Bu cür rəqəmsal kommunikasiya kanalları məlumat mübadiləsinin sürətini və səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, informasiyanın əldə olunmasında ədalətliliyi də təmin edir [14, s.3]. Beləliklə, rəqəmsal kommunikasiya vasitələri korporativ idarəetmədə hesabatlılıq mədəniyyətini gücləndirir, şirkət və maraqlı tərəflər arasında etimadın artmasına xidmət edir.

Nəhayət, rəqəmsal dövrün çağırışlarına uyğun olaraq korporativ idarəetmədə yeni risklərin nəzarəti ön plana çıxır. Xüsusilə kibertəhlükəsizlik risklərinin idarə olunması müasir idarəetmə sistemində strateji əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq təcrübədə artıq bir çox şirkətlər kibertəhlükəsizlik üzrə məsuliyyəti idarə heyətinin audit və ya risk komitələrinə həvalə etməkdədir. Məsələn, ABŞ-da aparılan bir təhlilə görə, böyük şirkətlərin 74%-i kibertəhlükəsizlik üzrə nəzarəti rəsmi qaydada idarə heyətinin səlahiyyət dairəsinə daxil etmişdir [15, s.5]. Bu praktika onu göstərir ki, rəqəmsal mühitdə korporativ dayanıqlığı təmin etmək üçün şirkətlər kiber risklərin monitorinqi və hesabatlılığına xüsusi önəm verməlidir. Başqa sözlə, kibertəhlükəsizlik sahəsində etibarlı idarəetmə rəqəmsal dövrdə korporativ idarəetmənin vacib standartına çevrilir. Ümumiyyətlə, rəqəmsal transformasiya korporativ idarəetmədə şəffaflıq, hesabatlılıq və səmərəliliyi artıran mühüm bir amildir. Lakin rəqəmsal həllərin tətbiqi zamanı insan resurslarının hazırlanması, məlumat təhlükəsizliyinin qorunması və texnoloji infrastrukturun təkmilləşdirilməsi kimi aspektlər də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Yalnız bu şərtlər altında rəqəmsal transformasiyanın yaratdığı üstünlüklər tam realizə oluna bilər.

Nəticə

Qlobal transformasiyalar fonunda korporativ idarəetmə modelləri yalnız maliyyə göstəricilərinin optimallaşdırılmasına deyil, eyni zamanda ESG prinsiplərinin inteqrasiyasına, şəffaflıq və hesabatlılığın artırılmasına, rəqəmsal texnologiyaların idarəetməyə sistemli tətbiqinə yönəlir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, “Uyğunlaş və ya izah et” yanaşması, institusional investorların artan rolu, idarə heyətlərində dayanıqlılıq və kiber-risk nəzarətinin gücləndirilməsi şirkətlərin uzunmüddətli dəyər yaratma qabiliyyətini yüksəldir və bazar intizamını möhkəmləndirir. Rəqəmsallaşma isə informasiya asimmetriyasını azaldır, qərarvermə çevikliyini artırır, risklərin erkən aşkarlanmasına şərait yaradır və maraqlı tərəflərlə ünsiyyətdə etimadı gücləndirir.

Qeyri-neft sənayesində bu tendensiyaların tətbiqi üçün əsas meyarlar səhmdar hüquqlarının real müdafiəsi, müstəqil və rəqabət qabiliyyətli idarə heyəti, ESG üzrə ölçülə bilən hədəflər və müntəzəm açıqlamalar, eləcə də rəqəmsal nəzarət və audit alətlərinin mərhələli mənimsənilməsidir. Azərbaycanın qeyri-neft sahələri üçün bu çərçivə daha əlverişli kapitala çıxışı, ixrac bazarlarında

reputasiya üstünlüyünü və əməliyyat səmərəliliyini təmin edə bilər. Bununla belə, institusional boşluqlar, şəffaflıq ənənələrinin yetərsizliyi və kibertəhlükəsizlik riskləri nəzərə alınmalı, hesabatlılıq və idarə heyətinin risk-komitələrinin səlahiyyətləri artırılmalıdır. Nəticə etibarilə, beynəlxalq idarəetmə standartlarının lokal səviyyədə adaptasiyası qeyri-neft sənayesində dayanıqlı rəqabət üstünlüyü yaradır, sosial-ekoloji məsuliyyəti dərinləşdirir və uzunmüddətli inklüziv artım üçün institusional dayaq formalaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Jensen, M. C., & Meckling, W. H. *Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure*. Journal of Financial Economics, 3(4), 305–360. 1976. https://doi.org/10.1016/0304-405X(76)90026-X
2. Freeman, R. E., Harrison, J. S., Wicks, A. C., Parmar, B. L., & De Colle, S. (2010). *Stakeholder theory: The state of the art.* Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511815768
3. OECD. *G20/OECD Principles of Corporate Governance*. OECD Publishing, Paris. DOI:10.1787/ed750b30-en, 2023 https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/09/g20-oecd-principles-of-corporate-governance-2023_60836fcb/ed750b30-en.pdf?utm_source
4. OECD. *OECD Corporate Governance Factbook, 2023*. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/09/oecd-corporate-governance-factbook-2023_6bae0258/6d912314-en.pdf?utm_source
5. Mallin, C. A. *Corporate governance* (6th ed.). Oxford: Oxford University Press. 2019
6. X. Liu, et al. *"Digital Transformation, ESG Performance and Enterprise Innovation Performance"*, 2025. https://www.nature.com/articles/s41598-025-08850-1?utm_source
7. C. Huang, et al. "Digital Transformation and Corporate ESG Performance", PLOS One, 2025. https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371%2Fjournal.pone.0325295&utm_source
8. Noerr & Professor Weller study. *"ESG Issues in Transformation of German Companies",* 2024. https://www.noerr.com/en/insights/esg_studie_unternehmenstransformation?_utm_source
9. Harvard Law School Forum on Corporate Governance. (2022, June 17). *ESG Global Study 2022*. https://corpgov.law.harvard.edu/2022/06/17/esg-global-study-2022/?utm
10. Scientific Reports. (2023). *Digital transformation as an ESG performance catalyst with insights from China's external governance*. *Scientific Reports*. https://www.nature.com/articles/s41598-025-18120-9#:~:text=As%20a%20crucial%20means%20of,divulge%20their% 20ESG%20reports%20by
11. Board Report. (2023). *ESG preparedness report*. https://www.boardreport.org/esg-preparedness-report?utm
12. Milli.az. (2024). *Azərbaycan iqtisadiyyatı: Prezidentin sərəncamı ilə mötəbər tədbirə ev sahibliyi*. https://news.milli.az/economy/1212981.html?utm
13. PLOS ONE. (2024). *Digitalization and its impact on management's tone manipulation*. *PLOS ONE*. https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371%2Fjournal.pone.0317503&utm
14. National Center for Biotechnology Information. (2024). *Interactive platforms and corporate governance transformation.PMC*.https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11856518/? utm
15. Harvard Law School Forum on Corporate Governance. (2025, March 6). *Board oversight of cybersecurity incidents*. https://corpgov.law.harvard.edu/2025/03/06/board-oversight-of-cybersecurity-incidents/?utm

Гасан Валех оглы Гасанзаде
Докторант Азербайджанского Университета Кооперации
E-mail: hh.hasan.hasanzade@gmail.com

Трансформация моделей корпоративного управления в ненефтяной промышленности: международные подходы и теоретические основы

Резюме

Цель исследования. Основная цель статьи заключается в обобщении тенденций трансформации международных моделей корпоративного управления, объяснении теоретических основ таких вызовов, как принципы ESG, цифровизация и прозрачность, а также в оценке возможностей их применения в ненефтяных отраслях Азербайджана.

Методология исследования. Исследование основано на сравнительном анализе международных теорий корпоративного управления (теория агентских отношений, теория заинтересованных сторон, институциональный подход). При этом использованы «Принципы корпоративного управления G20/ОЭСР», принятые ОЭСР в 2023 году, модель «Соблюдай или объясняй», ESG, рамки отчетности в бухгалтерском учёте, а также международные доклады и академические источники по цифровой трансформации. С помощью аналитического подхода международный опыт был сопоставлен с институциональными особенностями ненефтяной промышленности Азербайджана.

Практическая значимость. Результаты статьи имеют практическую значимость для компаний, действующих в ненефтяных отраслях Азербайджана. Поэтапное внедрение ESG-отчетности, независимых советов директоров, механизмов цифровизации и прозрачности, включая цифровые инструменты контроля и аудита, а также институционализация надзора за киберрисками на уровне совета директоров, могут укрепить доверие инвесторов и способствовать привлечению большего объёма инвестиций через рынки капитала и международные партнёрства. Государственно-частное партнёрство и формирование кодексов корпоративного управления способны повысить институциональную устойчивость сектора.

Результаты. Исследование показывает, что принципы ESG, применение цифровых технологий и механизмы прозрачности являются ключевыми факторами, укрепляющими конкурентоспособность на международных рынках. Адаптация этих принципов в ненефтяной промышленности создаёт условия для защиты прав акционеров, управления рисками и обеспечения долгосрочной устойчивости. Кроме того, применение подхода «Соблюдай или объясняй» формирует гибкий, но в то же время прозрачный механизм управления для компаний.

Оригинальность и научная новизна. В статье впервые представлен системный сравнительный анализ международных моделей корпоративного управления в контексте развития ненефтяных отраслей Азербайджана. Совместно рассматриваются возможности применения ESG, цифровой трансформации и институциональных рамок в ненефтяных секторах. Научная новизна заключается в том, что реформы корпоративного управления анализируются не только с теоретической, но и с практической стороны (ESG-отчетность, структура совета директоров и др.), с учётом специфики ненефтяной промышленности.

Ключевые слова: корпоративное управление, принципы ESG, цифровая трансформация, ненефтяная промышленность, устойчивое развитие, государственно-частное партнёрство.

Hasan Valeh oglu Hasanzade
PhD student, Azerbaijan Cooperation University
E-mail: hh.hasan.hasanzade@gmail.com

Transformation of Corporate Governance Models in the Non-Oil Industry: International Approaches and Theoretical Foundations

Summary

Purpose of the research. The main purpose of the article is to summarize the transformation trends of international corporate governance models, explain the theoretical foundations of challenges such as ESG principles, digitalization, and transparency, and assess their application opportunities in Azerbaijan's non-oil industries.

Methodology of the research. The study is based on a comparative analysis of international corporate governance theories (agency theory, stakeholder theory, and the institutional approach). At the same time, the "G20/OECD Principles of Corporate Governance" adopted by the OECD in 2023, the "Comply or Explain" model, ESG, accountability frameworks in accounting, and international reports and academic sources on digital transformation have been used. Through an analytical approach, international experience has been compared with the institutional characteristics of Azerbaijan's non-oil industry.

Practical significance. The results of the article have practical significance for companies operating in Azerbaijan's non-oil industry. The phased introduction of ESG reporting, independent boards of directors, digitalization and transparency mechanisms, including digital control and audit tools, as well as the institutionalization of cyber-risk oversight at the board level, can strengthen investor confidence and facilitate greater investment attraction through capital markets and international partnerships. Public-private partnerships and the formation of corporate governance codes have the potential to enhance the institutional resilience of the sector.

Findings. The study shows that ESG principles, the application of digital technologies, and transparency mechanisms are key factors strengthening competitiveness in international markets. The adaptation of these principles in the non-oil industry creates opportunities for protecting shareholder rights, managing risks, and ensuring long-term sustainability. Furthermore, the application of the "Comply or Explain" approach forms a flexible yet transparent governance mechanism for companies.

Originality and scientific novelty. For the first time, a systematic comparative analysis of international corporate governance models is presented in the context of the development of Azerbaijan's non-oil industry. The application opportunities of ESG, digital transformation, and institutional frameworks in non-oil sectors are considered jointly. The scientific novelty lies in the fact that not only the theoretical but also the practical mechanisms of corporate governance reforms (ESG reporting, board structure, etc.) have been analyzed with specific adaptation to the non-oil industry.

Keywords: corporate governance, ESG principles, digital transformation, non-oil industry, sustainable development, public-private partnership.

IV BÖLMƏ
İNSAN RESURSALARININ İDARƏ EDİLMƏSİ, TURİZMİN İNKİŞAFI

UOT: 005.32; JEL: J24; M12; O15

Günay Oktay qızı ƏLİYEVA
Azərbaycan Texniki Universiteti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Email: gunay.aliyeva@aztu.edu.az
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.067

RƏQABƏT ÜSTÜNLÜYÜNƏ NAİL OLMAQ ÜÇÜN İNSAN KAPİTALININ RESURS KİMİ İDARƏ EDİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - sürətlə dəyişən rəqabət mühitində insan kapitalının resurs kimi idarə edilməsinin nəzəri aspektlərinin tədqiqindən ibarətdir. İnsan kapitalına qoyulan sərmayə cəmiyyətin inkişafına əhəmiyyətli təsir edir. İnsan kapitalının köməyi ilə həyat təminatının və fəaliyyətinin bütün sahələrinin həyat keyfiyyətinə və əmək məhsuldarlığına töhfə verilir. Müasir şəraitdə inkişafın əsas amilini təşkil etdiyi üçün bütün cəmiyyət insan kapitalının formalaşmasında maraqlıdır.

Tədqiqatın metodologiyası - əsas etibarı ilə elmi abstraksiya, analiz, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi metodlardan formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti nöqteyi-nəzərindən məqalədə alınmış elmi-praktiki yeniliklərdən insan kapitalının düzgün idarə olunması müəssisələrdə əmək məhsuldarlığını artırır, istehsal xərclərini optimallaşdırır və nəticədə rəqabət qabiliyyətini gücləndirir.

Tədqiqatın nəticələri baxımından isə idarəetmə yanaşmalarının strateji rolu, innovasiya və rəqabət üstünlüyü arasında əlaqə, insan kapitalının strateji resurs kimi idarə olunması təşkilatların rəqabət üstünlüyünə nail olmasının və onu uzun müddət qoruyub saxlaması mexanizmlərinin tətbiqi istiqamətləri daha çox cəlbedici görünür.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından qeyd etməliyik ki, əsas elmi yenilik kimi hazırkı mürəkkəb bir dövrdə, insan kapitalına investisiyaların səmərəli istifadəsi üçün ölkənin inkişafındakı əsas meyilləri, iqtisadi və coğrafi vəziyyəti öyrənmək, həmçinin xarici mühiti təhlil etmək lazımdır. İnsanın özündən, işlədiyi müəssisə və şirkətlərdən, bütövlükdə cəmiyyətdən insan kapitalına xeyli xərc tələb olunur ki, bu xərcləri qarşılamaq üçün insan kapitalına davamlı investisiyalar tələb olunur. İnvestisiyaların inkişafı və cəlb edilməsi və iqtisadi inkişaf baxımından əlverişli mühit yaratmaq üçün işlərin bir hissəsi olaraq əsas investisiya risklərinin azaldılması, sərmayələrin cəlb olunmasına şərait yaradan normativ bazanın inkişafı və institusional tənzimləmə zəruridir və bunlarla bağlı tövsiyələr və təkliflər hazırlanmışdır.

Açar sözlər: insan kapitalı, rəqabət üstünlüyü, insan resursları, təhsil, elm və tədqiqat, investisiya və strateji inkişaf.

Giriş

Çağdaş iqtisadiyyatın inkşaf etdirilməsində insan kapitalının rolunu düzgün başa düşdükcə, araşdırma aparmaq daha anlamlı olur. Bütün sahələrin inkişafında ən birinci yerin məhz insan kapitalı olduğunu nəzərə alsaq görərik ki, insan varlıq olaraq ən ali bir qüvvədir. Bu baxımdan son illər insan inkişafı ilə bağlı tədqiqatların aparılması daha da genişlənmişdir. Belə ki, baş verən

köklü iqtisadi-siyasi dəyişikliklər şəraitində insan kapitalının inkişaf etdirilməsi və bu kapitaldan səmərəli istifadə edilməsi mühüm əhəmiyət kəsb edir. İnsan kapitalı insanın cəmiyyətdə özünü tam realizə etmək və cəmiyyətin imkanlarından tam istifadə etmək üçün biliyinin, bacarığının, əlaqələrinin, peşəkarlığının cəmi kimi başa düşülür. İlk dəfə termin Teodor Şuls tərəfindən işlədilib, sonradan davamçısı Heri Bekker tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Teodor Şuls (1961) bildirmişdir ki, müvafiq investisiya ilə bütün insan qabiliyyətlərini insan kapitalına çevirmək mümkündür. Barro isə (2001) insan kapitalını təşkilatın insan elementi, biznesi fərqləndirən intellekt, səriştə və biliyin məcmusu kimi vurğulamışdır [2.səh 672]. İnsan kapitalı resursun bir növüdür. Bildiyimiz kimi resursun üç əsas növü mövcuddur: insan, material və maddi. Digər resurslardan fərqli olaraq insan kapitalı insanlarda təcəssüm olunur. İnsan kapitalından sırf insanların həm əmək qabiliyyətinin inkişafı üçün, həm də onların həyat standartlarının yüksəldilməsi üçün istifadə olunur. İnsan kapitalına təhsil, təlim, kəşfiyyat, bacarıqlar, sağlamlıq kimi aktivlər və işəgötürənlərin sədaqət və punktuallıq kimi dəyər verdiyi digər şeylər daxildir [10].

Müasir iqtisadiyyatın və biznes strategiyasının təməl daşı olan insan kapitalı fərdlərin məhsuldarlığına və iqtisadi dəyərinə töhfə verən kollektiv bacarıqlara, biliklərə, təcrübələrə və atributlara aiddir. Maşın və ya infrastruktur kimi fiziki kapitaldan fərqli olaraq, insan kapitalı fərdlərin daxilində yerləşir və onu qeyri-maddi, lakin yüksək təsirli resurs edir. İnsan kapitalını başa düşmək və ona sərmayə qoymaq iqtisadi artımı, təşkilati uğuru və ictimai rifahı təşviq etmək üçün vacibdir.

İnsan kapitalı geniş spektrli elementləri əhatə edir, o cümlədən:

✓ Təhsil və bilik: Formal təhsil və xüsusi təlim fərdin tapşırıqları effektiv yerinə yetirmək və yeni çağırışlara uyğunlaşmaq qabiliyyətini artırır;

✓ Bacarıqlar və təcrübə: Bacarıqlar təcrübə vasitəsilə inkişaf etdirilir, fərdlərə xüsusi rollarda üstün olmağa imkan verir;

✓ Sağlamlıq və rifah: Sağlam işçi qüvvəsi daha məhsuldar, möhkəm və davamlı səylər göstərməyə qadirdir;

✓ Sosial və emosional intellekt: Ünsiyyət, komanda işi və emosional zəka kimi yumşaq bacarıqlar effektiv əməkdaşlıq və liderlik üçün çox vacibdir [9].

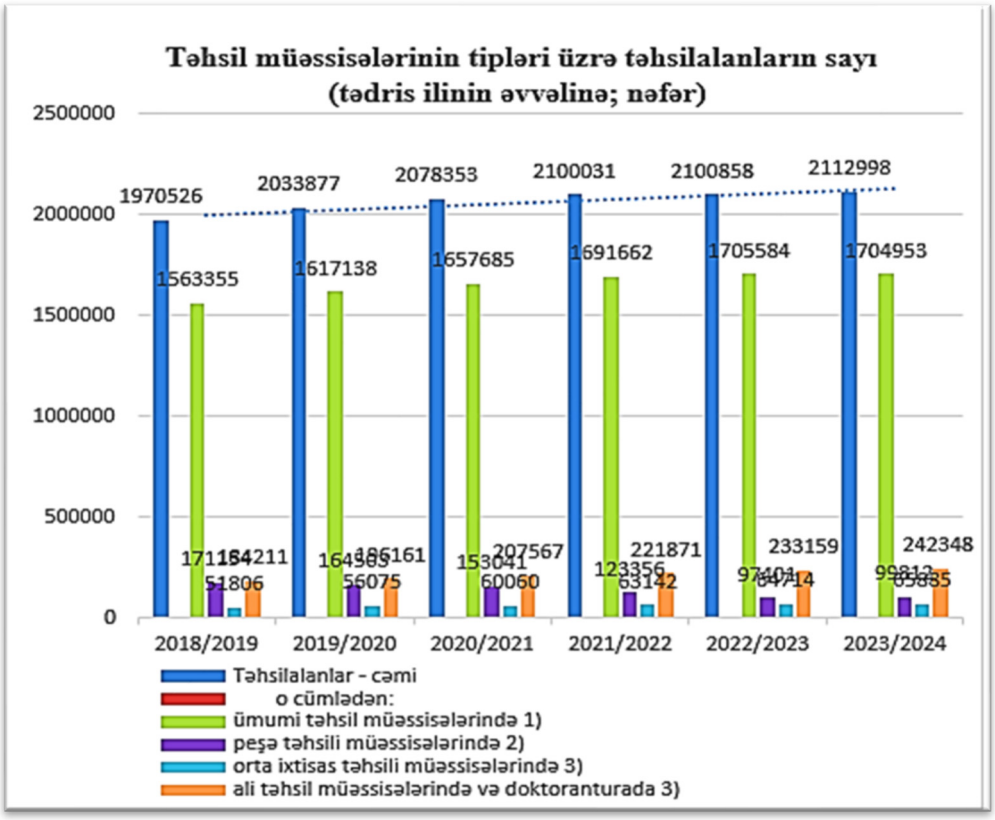
Son dövrlərdə dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan inqilabi texnoloji dəyişikliklər şəraitində ölkələrarası rəqabət daha da artmışdır. Gələcək illərdə dünyada artan rəqabətə hazır olmaq üçün hər bir ölkənin prioriteti yüksək rəqabətli insan kapitalını formalaşdırmaq olacaqdır.

Təhsilin insan kapitalına təsiri

Təhsilin insan kapitalına təsiri mövzusu olduqca əhəmiyyətlidir, çünki təhsil cəmiyyətin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafında əsas rol oynayır. Təhsil, insanın bilik, bacarıq və kompetensiyalarını artıraraq onların məhsuldarlığını, iş qabiliyyətini və gəlir əldə etmə potensialını yüksəldir. Təhsil insanlara müxtəlif sahələrdə bilik və bacarıqlar qazanmağa imkan verir. Bu biliklər yalnız nəzəri deyil, eyni zamanda praktiki və peşəkar bacarıqları da əhatə edir. Bu isə fərdlərin əmək bazarında daha rəqabətədavamlı olmasını təmin edir. Təhsil almış işçilər daha məhsuldar olur, çünki onlar iş proseslərini daha effektiv şəkildə başa düşə və tətbiq edə bilirlər. Yüksək ixtisaslı işçilər yeni texnologiyaları daha tez mənimsəyir və innovasiyalara daha açıq olurlar. Təhsil səviyyəsi yüksək olan fərdlər daha çox gəlir əldə edir. Bu, onların əmək bazarında tələb olunan ixtisaslara və biliklərə sahib olması ilə bağlıdır. Daha yüksək gəlir isə insanların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır və iqtisadi bərabərsizliyi azalda bilir. Təhsil yalnız fərdin deyil, həm də cəmiyyətin inkişafına təsir göstərir. Təhsilli insanlar daha yaxşı qərarlar qəbul edir, sağlamlıq və rifah səviyyəsi daha yüksək olur və cəmiyyətin sosial strukturuna daha müsbət töhfə verir. Təhsil cəmiyyətin müxtəlif qrupları, xüsusən qadınlar və sosial cəhətdən zəif olan qruplar üçün daha yaxşı imkanlar yaradır. Təhsil bərabərsizliyin azaldılmasına və inklüziv inkişafın təmin edilməsinə xidmət edir. Təhsil ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına da birbaşa təsir edir. İnsan kapitalına yatırılan sərmayə uzunmüddətli iqtisadi artımı təmin edir. Dünya Bankının və digər beynəlxalq təşkilatların araşdırmalarına görə, təhsilə ayrılan xərclər iqtisadi məhsuldarlığın və ÜDM-in artmasına səbəb olur.

İnsan kapitalının formalaşmasında təhsil həlledici rola malikdir. Bu da ona əsas verir ki,

ölkəmizdə ali və orta təhsil alanların sayı, eləcə də xarici ölkələrdə təhsil alanların sayı ildən-ilə artmaqdadır. Bu artım cavan nəslin peşə yüksəlişinə, yüksək hazırlığına dəlalət edir. Sözsüz ki, təhsilin keyfiyyəti bizim milli perspektivlərə birbaşa təsir edir.

Qrafik 1.

Mənbə: https://stat.gov.az/source/education/

Azərbaycanda təhsil sahəsində təhsil alanların sayına gəldikdə isə 2023-2024-cü illərdə ümumtəhsil müəssisələrində əvvəlki illər ilə müqayisədə 1704953 nəfər olmuşdur. Onlardan 99812-si peşə təhsili, 65885 nəfəri orta ixtisas təhsili müəssisələri, 242348-i isə doktorantura pilləsində təhsil alanlardır. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan xalqının elmi potensialı həmişə olub və inkişaf etməkdədir, yəni elmə olan maraq artmaqdadır. Bu da elm sahəsinə yönələn diqqət və qayğıdan irəli gəlir.

İnsan kapitalı və investisiya anlayışları bir-biri ilə sıx əlaqəlidir və iqtisadiyyatın əsas mühərriklərindəndir. İnsan kapitalı, insanların bilikləri, bacarıqları, təcrübələri və ümumi potensialları ilə ölçülür. Yəni, bir ölkə və ya şirkət üçün ən vacib aktivlərdən biri işçilərinin və əhalisinin təhsil, təcrübə və bacarıq səviyyəsidir. İnvestisiya isə müəyyən bir gəlir əldə etmək məqsədilə kapitalın müxtəlif sahələrə qoyulmasıdır. İnsan kapitalına investisiya, əsasən təhsil, peşə bacarıqlarının inkişafı, sağlamlıq xidmətləri və işçilərin motivasiyası kimi sahələrə yönəldilir. Bu tip investisiyalar birbaşa olaraq iqtisadiyyata və gələcəkdə daha yüksək məhsuldarlığa təsir edə bilər [4, s. 120-130].

İnsan kapitalına investisiyanın həcmi müxtəlif ölkələrdə və sektorlarda dəyişir və bir çox amillərdən asılıdır. Bu amillərə təhsil sahəsindəki sərmayələr, səhiyyə xidmətlərinə ayrılan büdcə, peşəkar təlim proqramları və digər sosial proqramlar daxildir. İnsan kapitalına sərmayələr uzunmüddətli iqtisadi inkişafı dəstəkləyən əhəmiyyətli bir faktor olduğu üçün, bir çox hökumət bu sahəyə xüsusi diqqət yetirir. Dünya Bankı tərəfindən aparılmış "Millətlərin sərvətlərinin dəyişməsi" adlı təhlilə əsasən, insan kapitalı qlobal zənginliyin 64 %-ni təşkil edir. Bu göstərici yüksək gəlirli ölkələrdə 70 %-ə, aşağı gəlirli ölkələrdə isə 41 %-ə qədərdir. Bu məlumatlar, insan kapitalına yatırılan investisiyaların iqtisadi artım və yoxsulluğun azaldılmasında mühüm rol oynadığını göstərir.

Erkən uşaqlıq dövründə insan kapitalına edilən investisiyaların gəlirləri daha yüksək olur. Bu dövrdə edilən investisiyalar uşaqların təfəkkürünün inkişafına və gələcəkdə əmək bazarında istifadə edə biləcəkləri bacarıqların formalaşmasına şərait yaradır. Avropa ölkələrində insan kapitalına investisiyaların həcmi müxtəlifdir və bu, hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, təhsil və səhiyyə sistemlərinin keyfiyyəti, dövlət siyasətləri və digər amillərdən asılıdır. Məsələn, Dünya Bankının məlumatlarına görə, Avropa və Mərkəzi Asiya regionunda gözlənilən məktəb illəri ortalama 13 il təşkil edir, lakin bu göstərici ölkədən ölkəyə fərqlənir. Azərbaycan üçün bu rəqəm 11.6 ildir, bu da region ortalamasından aşağıdır. Bundan əlavə, Avropa İnvestisiya Bankı (AİB) dövlət və özəl sektor layihələrini maliyyələşdirir və bu maliyyələşdirmənin bir hissəsi insan kapitalının inkişafına yönəldilir. AİB, layihənin ümumi dəyərinin 50%-nə qədər uzunmüddətli kreditlər verir və bu kreditlər təhsil və səhiyyə sahələrini də əhatə edir. Ümumiyyətlə, Avropa ölkələrində insan kapitalına investisiyaların həcmi ölkələrin iqtisadiyyatlarının inkişaf səviyyəsi ilə mütənasibdir. İnkişaf etmiş ölkələr daha çox resurs ayırır, inkişaf etməkdə olan ölkələr isə bu sahəyə daha az sərmayə qoyurlar [7].

Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələri üzrə məlumatlara əsasən, 2020-ci ildə Aİ ölkələri ümumilikdə təhsil, səhiyyə və sosial müdafiə sahələrinə ÜDM-nin təxminən 25%-ni ayırmışdır. Bu göstərici ölkələr arasında fərqliliklər göstərir; məsələn, Skandinaviya ölkələri bu sahələrə daha yüksək faiz ayırır. Dünya Bankı tərəfindən hazırlanan "İnsan Kapitalı Layihəsi" çərçivəsində, Avropa və Mərkəzi Asiya regionu üzrə məlumatlar təqdim edilmişdir. Bu məlumatlara görə, regionda 5 yaşına qədər həyatda qalma ehtimalı yüksəkdir və gözlənilən məktəb illəri 13 ilə yaxındır. Bununla belə, bəzi ölkələrdə təhsil keyfiyyəti və səhiyyə xidmətlərinin əlçatanlığı məsələləri hələ də mövcuddur. İnsan kapitalına yatırılan investisiyaların iqtisadi gəlirləri erkən uşaqlıq illərində ən yüksəkdir.

Erkən uşaqlıq dövründə insan kapitalına investisiya qoyulması çox vacibdir və iqtisadi baxımdan yüksək gəlirlər əldə etməyə imkan verir. Bu dövrdə təhsil, səhiyyə və inkişaf dəstəyi uşaqların kognitiv və emosional inkişafını təşviq edir, bu da onların gələcək potensialını artırır.

Tədqiqatlar göstərir ki, erkən təhsil və sosial müdaxilələr uşaqların gələcəkdə daha yaxşı iqtisadi şəraitdə yaşamasına və yüksək əmək məhsuldarlığına sahib olmasına kömək edir. Bu növ investisiyalar gələcəkdə uzunmüddətli iqtisadi artıma və sosial bərabərliyə də böyük təsir göstərir.

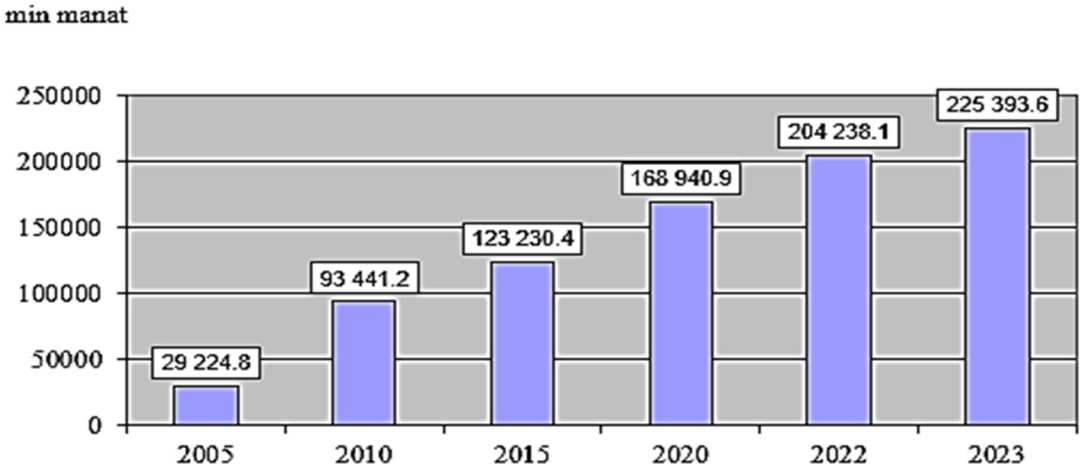
Tədqiqata görə erkən mühit daha sonrakı insan kapitalı inkişafının nəticələrini formalaşdırmaqda mühüm rol oynayır. Bilik və bacarıqların əldə olunması daha sonra inkişaf etmək üçün daha çox bilik və bacarıqların əldə olunmasına imkan verir. Nəticə etibarilə, erkən üstün cəhətlər erkən zəif cəhətlər kimi eynilə, toplanır. Erkən çatışmazlıqların daha sonralar aradan qaldırılması onların vaxtında bərpa olunmasından daha çox məsrəflidir.

Eyni zamanda, sosial müdafiə insan kapitalının formalaşmasında bərabərsizliklərin azaldılması ilə həssas insanların səhiyyə və təhsil xidmətlərinə əlçatanlığını təmin edir. Həmçinin, yetkinlik illərində insan kapitalına davamlı investisiyaların yatırılması uzunmüddətli dövrdə əvvəlki investisiyalardan əldə olunan gəlirləri dayanıqlı edir. Ailələr səhiyyə və təhsilə xərcləmələrinə dair qərarları ilə insan kapitalının formalaşmasına mühüm töhfə verir. Ailənin xərclədiyi məbləğ onların gəlirləri və onların əldə edəcəkləri qazanc ehtimalı ilə bağlı anlayışlarından asılıdır. Lakin səhiyyə və təhsilə investisiyaların yatırılması xərcləri aşağı gəlirli ailələrin vəsaitlərini aşa bilər. Bununla yanaşı, ailələr insan kapitalının formalaşdırılmasının faydalarını düzgün qiymətləndirməyə bilər. Belə ki, yoxsulluq və natamam məlumatlar səhiyyə və təhsilə ailələrin investisiyalarını azalda bilər [10].

Azərbaycanda insan kapitalının inkişafında təhsil mühüm rol oynayır. Ölkədə məktəbəqədər, orta və ali təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müxtəlif islahatlar aparılır. Peşə və texniki təhsilin inkişafı yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasına yönəlib. Beynəlxalq proqramlar və mübadilə layihələri (məsələn, “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”) gənclərin qlobal bilik və bacarıqlar əldə etməsinə şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikasında tədqiqat və işləmələrə çəkilən ümumi xərclər əvvəlki illər ilə

müqayisədə 225,393.6 min manat olmuşdur. Bu göstərici insan kapitalının inkişafına, eləcə də elmin inkişafına atılan addımların bariz nümunəsidir.

Qrafik 2. Tədqiqat və işləmələrə çəkilən ümumi xərclər, min manat

Mənbə: https://stat.gov.az/source/education/

İnsan kapitalının inkişafı Azərbaycan dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Dövlət, müasir əmək bazarının tələblərinə uyğun bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsi, rəqabətli insan kapitalının formalaşması və cəmiyyətin yüksək rəqəmsal mədəniyyətə sahib olması üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirir. İnsan kapitalına qoyulan sərmayələr əsasən təhsil, səhiyyə, innovasiya və bacarıqların inkişafına yönəlmişdir. Lakin bəzən insan kapitalının idarə olunmasında bir sıra problemlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Əsas çətinliklər bunlardır:

1. **İşçi motivasiya problemləri**

- Aşağı maaş və qeyri-kafi mükafatlandırma sistemləri işçilərin motivasiyasını azalda bilər.
- İşçilərin inkişaf imkanlarının məhdud olması onların peşəkar inkişafına mane olur.

2. **Təlim və inkişaf problemləri**

- Müasir dövrdə bilik və bacarıqların tez köhnəlməsi təlim proqramlarının daima yenilənməsini tələb edir.
- Şirkətlərdə təlimə ayrılan resursların məhdud olması işçilərin bilik və bacarıqlarının artırılmasına mane olur.

3. **Uyğun işçi tapmaq problemi**

- İş bazarında peşəkar və ixtisaslı kadrların az olması düzgün işçilərin seçilməsini çətinləşdirir.
- İşə qəbul prosesində subyektiv seçimlər və qeyri-obyektiv qiymətləndirmə səhv qərarlara səbəb ola bilər.

4. **Daxili kommunikasiya problemləri**

- Rəhbərlik və işçilər arasında effektiv ünsiyyətin olmaması iş proseslərini çətinləşdirir.
- Komanda işi və əməkdaşlıq zəif olduqda məhsuldarlıq aşağı düşə bilər [8].

Bu problemlərin həlli üçün təşkilatlar strateji yanaşma tətbiq etməli, işçi məmnuniyyətini artırmalı və effektiv insan resursları idarəetmə sistemləri qurmalıdırlar.

Çağdaş biznes mühitində rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsi üçün insan kapitalının rolu

Müasir biznes mühitində rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsi üçün insan kapitalının rolu əvəzolunmazdır. İnsan kapitalı işçilərin bilikləri, bacarıqları, təcrübələri, yaradıcılıqları və motivasiyaları ilə birbaşa əlaqəlidir və bu amillər təşkilatın fəaliyyətinə təsir edir. Bu baxımdan, insan kapitalının müasir biznes mühitindəki önəmi bir neçə əsas sahə üzrə nəzərdən keçirilə bilər. İnsanlar, şirkətlərin yeni məhsullar və xidmətlər inkişaf etdirmələri, bazarda fərqlənmələri və texnoloji yeni-

likləri tətbiq etmələri üçün əsas qaynaqdır. Yaradıcı və innovativ işçilər şirkətlərin bazar dəyişikliklərinə çevik reaksiya verməsinə kömək edir. Müasir bizneslər üçün biliklər əsas dəyər mənbəyidir. İnsan kapitalı işçilərin məlumatları toplayaraq, analiz edərək və tətbiq edərək şirkətin qərarlarını dəstəkləyən əsas faktordur. Bu biliklər təşkilatın fəaliyyətini daha səmərəli və rəqabətqabiliyyətli etmək üçün vacibdir.

Rəqabət üstünlüyü qazanmaq və davamlı inkişafı təmin etmək üçün insan kapitalını effektiv idarə edən bir neçə şirkət dünyada önə çıxır. Bu şirkətlər yüksək səviyyəli işçi potensialını inkişaf etdirir, onların məmnuniyyətini artırır və davamlı innovasiya yaradaraq bazarda lider olurlar. Aşağıda bu cür şirkətlərdən bəzilərinin tətbiq etdiyi uğurlu insan kapitalı strategiyaları təqdim olunur:

Google, insan kapitalını idarə etmədə ən nümunəvi şirkətlərdən biridir. Onlar işçilərinə geniş inkişaf imkanları təqdim edir və yaradıcılığı təşviq edən bir mühit yaradır. Şirkət, "20% vaxt" siyasətini tətbiq edir, yəni işçilər öz şəxsi layihələrinə iş vaxtlarının 20%-ni sərf edə bilərlər. Bu yanaşma nəticəsində bir çox böyük yeniliklər (məsələn, Gmail və Google News) ortaya çıxmışdır. Google-un digər bir əsas strateji addımı isə çoxyönlü təlim proqramlarıdır. Şirkət öz işçilərinin həm texniki, həm də qeyri-texniki bacarıqlarını inkişaf etdirərək, onlara liderlik, kommunikasiya və strateji düşüncə sahələrində də öyrənmə imkanı verir. Bu yanaşma işçilərin şirkətə bağlılığını və motivasiyasını artırır, eyni zamanda rəqabət üstünlüyü yaradır.

Microsoft, insan kapitalına olan yatırımını yalnız işçilərin bacarıqlarını artırmaqla məhdudlaşdırmır, həm də güclü liderlik proqramları ilə diqqət çəkir. Şirkət, işçilərini inkişaf etdirmək üçün xüsusi mentorluq və liderlik proqramları təşkil edir. Bu proqramlar rəhbər vəzifələrə gələcək namizədləri yetişdirmək üçün dizayn edilir. Microsoft, həmçinin təşkilati mədəniyyəti daha çevik və işbirlikçi etməyə yönəlik addımlar atır. Şirkətin son dövrlərdə tətbiq etdiyi "Growth Mindset" (Böyümə Zehniyyəti) yanaşması, işçiləri öz inkişaflarına önəm verməyə, yeni biliklər əldə etməyə və çevik düşüncəyə yönəldir. Bu yanaşma Microsoft-un global rəqabət mühitində uğurlu qalmasına imkan verir.

Starbucks, insan kapitalının inkişafına və müxtəlifliyə çox önəm verir. Şirkət, hər bir işçisini potensial lider kimi görür və onların inkişafı üçün xüsusi proqramlar təklif edir. Starbucks-un liderlik inkişafı proqramları, əməkdaşlarının bacarıqlarını genişləndirmək və onları şirkət daxilində yüksəltmək üçün nəzərdə tutulub. Əlavə olaraq, Starbucks-in inklüzivlik və müxtəliflik siyasəti şirkətə daha geniş bir müştəri bazasına xidmət etməyə imkan verir. Şirkət, insan kapitalının müxtəlifliyinə və fərqli perspektivlərə önəm verərək, daha yaradıcı və yenilikçi nəticələr əldə edir.

Bu şirkət nümunələri göstərir ki, insan kapitalının düzgün idarə edilməsi yalnız işçi məmnuniyyətini artırmaqla kifayətlənmir, həm də təşkilatların bazarda rəqabət üstünlüyü əldə etməsinə kömək edir. Hər bir şirkət özünəməxsus yanaşmalarla insan kapitalını idarə edir, amma ümumilikdə motivasiya, təlim, inkişaf və liderlik proqramlarının tətbiqi işçi məmnuniyyətini artırır və bunun nəticəsində rəqabət üstünlüyü yaradır. Bu yanaşmaların hər biri təcrübəli və motivasiyalı işçi heyətini formalaşdırmağa və şirkətlərin bazarda daha uğurlu olmasına xidmət edir.

Nəticə

İnsan kapitalının formalaşması keyfiyyətli təhsil, təhsildə innovasiyalar olmadan mümkün deyildir. Əks halda bu, cəmiyyət üçün problemlər yarada bilər.

Aşağıda qeyd olunmuş bəzi təkliflər, fikrimcə, zəruri hala çevrilə bilər:

– İnsan kapitalına investisiyaların səmərəli istifadəsi üçün ölkənin inkişafındakı əsas meyilləri, iqtisadi və coğrafi vəziyyəti öyrənmək, həmçinin xarici mühiti təhlil etmək lazımdır;

– İnsanın özündən, işlədiyi müəssisə və şirkətlərdən, bütövlükdə cəmiyyətdən insan kapitalına xeyli xərc tələb olunur ki, bu xərcləri qarşılamaq üçün insan kapitalına davamlı investisiyalar tələb olunur;

– İnvestisiyaların inkişafı və cəlb edilməsi və iqtisadi inkişaf baxımından əlverişli mühit yaratmaq üçün işlərin bir hissəsi olaraq əsas investisiya risklərinin azaldılması, sərmayələrin cəlb olunmasına şərait yaradan normativ bazanın inkişafı və institusional tənzimləmə zəruridir;

– İnsan kapitalına investisiyaların cəlbediciliyinin artması ölkənin strateji inkişaf prioritetlərinin həyata keçirilməsini təmin edə biləcək amil kimi qiymətləndirilməlidir və s.

Azərbaycanda insan kapitalının inkişafında bəzi çatışmazlıqlara baxmayaraq, onun iqtisadi artıma və cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisinə töhfəsi kifayət qədər yüksəkdir. Deməli, təhsil müəssisələrində təhsil prosesinə innovasiyaların maksimal dərəcədə tətbiqedilmə mexanizmi yaradılmalıdır. Hazırda əsas diqqəti təhsil sisteminin modernləşməsi və insan kapitalının səmərəli istifadəsinə yönəltmək zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Noe, R. A., Hollenbeck, J. R., Gerhart, B., & Wright, P. M. (2020). Fundamentals of Human Resource Management. New York: “McGraw-Hill Education”, 672
2. Lussier, R. N., & Hendon, J. R. (2020). Human Resource Management: Functions, Applications, and Skill Development”. Thousand Oaks: “Sage Publications”, 480.
3. Rinny Dharma Diani, Ketut R Sudiarditha. The role of human resources in human capital management, Siber Journal of Advanced Multidisciplinary (SJAM) vol. 2, No. 1, April - June 2024, p. 145-160
4. Quliyev, R. H. İnsan resurslarının idarə edilməsi. Dərslik. Bakı, 2022, 580 s.
5. Elşad Yusifov, Vəsilə Qasımova, Sənaye müəssisələrində insan kapitalının strateji planlaşdırılmasına təsir edən amillərə uyğun idarəetmə qərarlarının qəbulu, “Geostrategiya” jurnalı, Bakı 2025 № 01 (85) səh.188-192
6. http://etsim.azstat.gov.az/upload/Image/20171/5.%20%C4%B0nsan%20kap%C4%B0tal%C4%B1n%C4%B1n%20formala%C5%9Fmas%C4%B1nda%20t%C9%99hs%C4%B0l%C4%B0n%20rolu.pdf
7. https://www.oecd.org/en/topics/human-capital-and-educational-policies.html
8. https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/insan-kapitalina-qoyulan-investisiyalar-96701/96701
9. https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2025
10. https://economy.gov.az/az/page/insan-kapitali
11. https://stat.gov.az/source/education/

Гюнай Октай кызы Алиева
Азербайджанский Технический Университет,
доктор экономических наук, доцент
Email: gunay.aliyeva@aztu.edu.az

Управление человеческим капиталом как ресурсом для достижения конкурентного преимущества

Резюме

Цель исследования - является изучение теоретических аспектов управления человеческим капиталом как ресурсом в условиях быстро меняющейся конкурентной среды. Инвестиции в человеческий капитал оказывают существенное влияние на развитие общества. С помощью человеческого капитала обеспечивается повышение качества жизни и производительности труда во всех сферах жизнеобеспечения и деятельности. Поскольку человеческий капитал является основным фактором развития в современных условиях, в его формировании заинтересовано всё общество.

Методология исследования - в основном формируется такими методами, как научная абстракция, анализ, синтез, сравнение и обобщение.

С точки зрения прикладной значимости исследования - правильное управление человеческим капиталом, исходя из полученных в статье научных и практических инноваций,

связано с повышением производительности труда на предприятиях, оптимизацией производственных затрат и, как следствие, укреплением конкурентоспособности.

С точки зрения результатов исследования - стратегическая роль управленческих подходов, взаимосвязь инноваций и конкурентных преимуществ, применение механизмов управления человеческим капиталом как стратегическим ресурсом организаций для достижения конкурентных преимуществ и их сохранения в течение длительного времени представляются более привлекательными.

С точки зрения оригинальности и научной новизны - исследования следует отметить, что в современную сложную эпоху в качестве основных научных инноваций необходимо изучение основных тенденций развития страны, экономико-географического положения, а также анализ внешней среды для эффективного использования инвестиций в человеческий капитал. Человеческий капитал требует значительных затрат как от самого человека, так и от предприятий и компаний, где он работает, и от общества в целом, что требует постоянных инвестиций в человеческий капитал для покрытия этих затрат. В рамках работы по освоению и привлечению инвестиций и созданию благоприятной среды для экономического развития необходимо снижение основных инвестиционных рисков, разработка нормативно-правовой базы, создающей условия для привлечения инвестиций, и институционального регулирования, в связи с чем подготовлены рекомендации и предложения.

Ключевые слова: человеческий капитал, конкурентные преимущества, человеческие ресурсы, образование, наука и исследования, инвестиции и стратегическое развитие.

Gunay Oktay Aliyeva
Azerbaijan Technical University, doctor of economic sciences, associate professor
Email: gunay.aliyeva@aztu.edu.az

Management of human capital as a resource to achieve competitive advantage

Summary

The purpose of the study is to study the theoretical aspects of human capital management as a resource in a rapidly changing competitive environment. Investment in human capital has a significant impact on the development of society. With the help of human capital, a contribution is made to the quality of life and labor productivity of all spheres of life support and activity. Since it is the main factor of development in modern conditions, the whole society is interested in the formation of human capital.

Research methodology is mainly formed by such methods as scientific abstraction, analysis, synthesis, comparison and generalization.

From the point of view of the applied significance of research, the correct management of human capital, based on the scientific and practical innovations obtained in the article, is connected with the increase of labor productivity at enterprises, the optimization of production costs and, as a result, the strengthening of competitiveness.

From the point of view of the research results, the strategic role of management approaches, the relationship between innovations and competitive advantages, the use of human capital management mechanisms as a strategic resource of organizations to achieve competitive advantages and their preservation over a long period of time appear more attractive.

From the point of view of originality and scientific innovation, it should be noted that in the modern complex era, as the main scientific innovations, it is necessary to study the main trends in the development of the country, the economic and geographical situation, as well as the analysis of the external environment for the effective use of investments in human capital. Human capital requires significant costs both from the person himself, and from the enterprises and companies

where he works, and from society as a whole, which requires constant investments in human capital to cover these costs. As part of the work on the development and attraction of investments and the creation of a favorable environment for economic development, it is necessary to reduce the main investment risks, develop a legal framework that creates conditions for attracting investments, and institutional regulation, in connection with which recommendations and proposals have been prepared.

Key words: human capital, competitive advantages, human resources, education, science and research, investment and strategic development.

UOT. 331.101.3:005.6; JEL: M12, J24, M10

Səxavət Tofiq qızı MƏMMƏDOVA
Sumqayıt Dövlət Universitetinin baş müəllimi
Azərbaycan Universitetinin müəllimi
E-mail: saxavat.mammadova@sdu.edu.az
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.069

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İNSAN RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - müasir dövrdə müəssisələrin perspektiv inkişaf hədəflərinin əsasını təşkil edən insan resurslarının səmərəli idarə edilməsi ilə bağlı məsələləri araşdırmaqdır, çünki, sürətlə dəyişən mühitə uyğun fəaliyyət istiqamətləri haqqında qərarların qəbul edilməsi məhz, səmərəli təşkilatlanmış komandadan və bu kamandanı irəli apara biləcək liderlərdən asılıdır. Qabaqcıl şirkətlərin təcrübəsi göstərir ki, yüksək ixtisaslı kadrların formalaşdırılması, istifadəsi və qorunub saxlanması üçün mövcud üsulların təkmilləşdirilməsi, müasir alət və mexanizmlərin tətbiqi daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsi üçün yeni imkanlar yarada bilər.

Tədqiqatın metodologiyası - müəssisələrdə insan resurslarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsində istifadə olunan əsas üsullar, metodoloji yanaşmalar və qiymətləndirmə meyarlarının təhlilinə, Azərbaycan müəssisələrində bu istiqamətdə müasir tendensiyaların tədqiq edilməsinə əsaslanır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - ondan ibarətdir ki, əldə olunmuş nəticələr müəssisələrdə insan resursları strategiyasının həyata keçirilməsi zamanı istifadə edildikdə idarəetmə sistemində koordinasiya və şəffaflığın artmasına, işçi motivasiyası və məsuliyyət hissinin güclənməsinə, kadr axıcılığının azalmasına və korporativ bağlılığın yüksəlməsinə, qərarların icra tempinin sürətlənməsinə, ümumi məhsuldarlıq və innovasiya səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb ola bilər.

Tədqiqatın nəticələri baxımından - isə qlobal iqtisadiyyatın geniş vüsət aldığı bir şəraitdə müəssisələrin real vəziyyəti, inkişaf istiqamətlərinin qiymətləndirilməsi mövqeyindən insan resurslarının idarə edilməsində ənənəvi üsullardan çıxaraq müasir alətlərdən istifadə edilməsi və bu sahədə müəyyən təkmilləşdirmə aparılması üçün müasir proqramların hazırlanması, tətbiqi məsələləri qaçılmazdır.

Tədqiqatın orjinallığı və elmi yeniliyi - baxımından qeyd etməliyik ki, insan resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyini artırmaq üçün tətbiq edilə bilən analitik və strateji üsullar sistemləşdirilmiş, insan resurslarından səmərəli istifadə məqsədi ilə müasir təkmilləşdirmə istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. İnsan resursları strategiyasına təsir edən amillər araşdırılmış, təkmilləşdirmə istiqamətlərinin formalaşdırılması mərhələləri qruplaşdırılmış, müasir təkmilləşdirmə üsulları əsasında Azərbaycan mühitinə uyğun olaraq müəyyən nəticələr əldə edilərək təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır.

Açar sözlər: insan resursları, insan kapitalı, insan resurslarının idarə edilməsi strategiyası , təkmilləşdirmə, qiymətləndirmə üsulları, strateji yanaşma.

Giriş

Müasir iqtisadi şəraitdə müəssisələrin rəqabət üstünlüyü əsasən insan kapitalının keyfiyyəti və idarəetmə mexanizmlərinin səmərəliliyindən asılıdır. Bu baxımdan da istənilən müəssisə fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edən zaman insan resursları üzrə məsələlərə daha ciddi yanaşaraq strateji hədəflərini düzgün müəyyən etməlidir[1]. Müəssisədə insan resurslarının idarə edilməsi inzibati funksiya olmaqla bərabər, həmçinin strateji baxımdan qərarvermə prosesinin tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir. İnsan resurslarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi müəssisələrin uzunmüddətli inkişaf strategiyalarında prioritet məsələlərdən birinə

çevrilməlidir. Bu prioritet məqsədlərə çatmaq üçün ən dəyərli resurs insan kapitalıdır. Bu baxımdan da insan resurslarından istifadə edilməsi məqsədi ilə optimal, motivasiyalı metodoloji yanaşmaları tətbiq etmək zərurudir, yəni əvvəlcə insan resursları strategiyasına təsir edən amillər təhlil edilməli, sonra isə zərurətə əsaslanaraq müasir alət və üsullarla təkmilləşdirmə istiqamətləri müəyyən edilməlidir.

İnsan resursları strategiyası və ona təsir edən amillər

İnsan resursları strategiyası müəssisənin ümumi strateji məqsədlərinə uyğun olaraq insan kapitalının formalaşdırılması, inkişaf etdirilməsi və effektiv istifadəsini təmin edən uzunmüddətli idarəetmə yanaşmasıdır. Bu strategiyanın uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi bir sıra daxili və xarici amillərdən asılıdır.

Xarici amillər (iqtisadi, hüquqi və normativ, texnoloji, sosial və demoqrafik) insan resursları strategiyasına bilavasitə təsir edərək onun gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Xarici amillərin hər birinin müəyyən təsir xüsusiyyətləri mövcuddur və əlaqəli olaraq sistemli yanaşmanı tələb edir.

İqtisadi amillər ölkənin makroiqtisadi vəziyyəti, inflyasiya səviyyəsi, əmək bazarındakı vəziyyət, əməkhaqqı səviyyələri və işsizlik göstəriciləri insan resursları strategiyasına bilavasitə təsir edir. İqtisadi sabitlik müəssisələrə uzunmüddətli insan resursları planlaşdırması aparmağa imkan yaradır. Əksinə, iqtisadi qeyri-sabitlik şəraitində müəssisələr daha çevik və adaptiv strategiyalar seçməyə məcbur olur [11].

İqtisadi stabillik nəticəsində müəssisələrin qəbul etdikləri qərarlar müəyyən perspektivdə öz aktuallığını qoruyub saxladığı üçün insan resursları üzrə uzunmüddətli planların reallaşdırılmasına da zəmin yaranır.

Hüquqi və normativ amillər əmək qanunvericiliyi, sosial müdafiə və təhlükəsizlik qaydaları, işəgötürənlərin məsuliyyəti və kollektiv müqavilə mexanizmləri insan resursları siyasətinin formalaşmasına təsir göstərən mühüm hüquqi amillərdir. Müəssisə insan resursları strategiyasını bu tənzimləyici çərçivələrə uyğun qurmalıdır [6].

Hüquqi və normativ aktlar hər bir strategiyada olduğu kimi insan resursları strategiyasına da ciddi təsirini göstərə bilir. Hər bir strategiya həm hüquqi və normativ aktlar çərçivəsində fəaliyyət göstərməli, həmçinin hüquqla müdafiə olunmalıdır.

Texnoloji amillər müasir dövrün ən aktual amilləri hesab edilən rəqəmsallaşma, avtomatlaşdırma və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi insan resursları strategiyalarında yeni istiqamətlər müəyyən edir. Müasir dövrdə HRIS (Human Resource Information System) və ERP (Enterprise Resource Planning) sistemlərinin istifadəsi işçi heyətinin idarə edilməsində çevikliyi artırır [7].

Zaman keçdikcə yeni idarəetmə alətləri formalaşır və realizə edilir, bu baxımdan tez-tez baş verən dəyişikliklərə çevik reaksiya verə bilən texnoloji sistemlərin yaradılması günün əsas tələbinə çevrilir. İnformasiya iqtisadiyyatı şəraitində işçi heyətinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün belə sistemlərə böyük ehtiyac yaranır.

Sosial və demoqrafik amillər insan resursları strategiyasına sosial amillər baxımından təhsil səviyyəsi, gender balansı, yaş strukturu və mövcud əmək dəyərlərinin dəyişməsi təsir göstərə bilər.

Müəssisələrin həm idarəetmə, həm də istehsal heyətində “gəncləşmə” siyasətinin, yeni təhsil, peşə istiqamətlərinin, işə qəbul proseslərinin həyata keçirilməsi əmək bazarında köklü dəyişikliklərə səbəb olur ki, nəticədə də müasir tələblər baxımından strategiyaların formalaşdırılması zərurəti yaranır. Buna baxmayaraq, yeni iş mədəniyyəti ilə yanaşı ənənəvi dəyərlər də qorunub saxlanmalıdır.

Daxili amillər isə müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə, eyni zamanda insan resursları strategiyasına birbaşa təsir edir, işçi heyətinin formalaşdırılması, istifadəsi, təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən edir. Bu amillərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

Müəssisənin ümumi strategiyası və məqsədləri - insan resursları strategiyası müəssisənin bütün funksional bölmələrinin strateji məqsədləri ilə əlaqəlidir, ümumi məqsəd innovasiyalı inkişafa doğrudursa, onda insan resursları strategiyası da kreativ, müasir düşüncəli, səriştəli, bacarıqlı mütəxəssislərin cəlb edilməsinə və istifadəsinə yönəlməlidir.

Korporativ mədəniyyət və təşkilati struktur- müəssisənin korporativ mədəniyyəti, qəbul etdiyi qərarlar və idarəetmə modeli işçi davranışlarına təsir edərək, motivasiyanı və təşəbbüskarlıq meyarlarını müəyyən edir, komandanın keyfiyyətli işini səmərəli istiqamətə yönəldir. İşçi bağlılığına, ədalətli əmək münasibətlərinə və əməkdaşlığa əsaslanan idarəetmə modellərində insan resursları strategiyaları daha çox səmərə verə bilir.

Rəhbərliyin viziyonu və dəyərləri - əgər müəssisə rəhbərliyi insan kapitalını artırmağı prioritet müəyyən edərsə və digər resursları bu istiqamətə uyğun olaraq əlaqələndirərsə, onda insan resursları strategiyası işçi heyətin inkişafı və rifahı baxımından dəyərləndirilə bilər. Rəhbər və işçilər, müəssisə ilə işçi bağlılığı sadiqliyi formalaşdırır, mükəmməl komanda yaradır, nəticədə yüksək səmərə əldə edilir.

Mövcud kadr potensialı - müəssisənin kadr potensialı, yəni işçi heyətin keyfiyyət səviyyəsi, peşəkarlığı və peşə hazırlığı və təcrübə göstəriciləri insan resursları strategiyasının istiqamətini müəyyənləşdirən əsas amillər hesab edilir. Müəssisə inkişaf istiqamətləri haqqında qərar qəbul edən zaman kadr potensialını müasir tələblərə uyğunlaşdıraraq strategiyada insan kapitalının artırılması üçün təlim və inkişaf proqramlarına da maliyyə ayrılmasını nəzərdə saxlamalıdır, çünki insan kapitalı perspektiv fəaliyyətin ən dəyərli resursudur, kadr potensialının keyfiyyət tərəfidir.

İnsan resurslarının idarə edilməsinin təkmilləşdirmə istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üsulları

İnsan resurslarının idarə edilməsi istiqamətində bir çox həm yerli, həm də xarici nəzəri tədqiqatlar və araşdırmalar mövcuddur [8; 10; 12; 14; 16].

İnsan resurslarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi dedikdə, idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılması, işçi potensialının səmərəli istifadəsi, motivasiya və inkişaf sistemlərinin modernləşdirilməsi başa düşülür [5].

Deməli, işçi potensialı üzə çıxarılmalı və ondan səmərəli istifadə imkanları müasir tələblərə uyğun olaraq müəyyənləşdirilməlidir. Bu prosesin məqsədi müəssisədə insan kapitalının keyfiyyətini artırmaq, işçi performansını yüksəltmək və idarəetməni rəqəmsal transformasiya ilə uyğunlaşdırmaqdır. Müəssisənin kadr siyasətinə uyğun olaraq insan resursları dizaynı məsələlərində yaranan boşluqların, kənarlaşmaların aradan qaldırılması müəyyən təkmilləşdirmənin aparılmasını tələb edir ki, bu proses də məqsədəuyğun metodların və üsulların tətbiqinin vacibliyi ilə şərtlənir. İnsan resurslarının idarə edilməsinin təkmilləşdirmə istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üsullarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Analitik və diaqnostik üsullar - bu üsulların köməyindən istifadə etməklə müəyyən təhlillər, araşdırmalar həyata keçirlərək insan resursları sisteminin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi aparılmalıdır. Qeyd etdiyimiz üsulun tətbiq edilməsində müxtəlif metodlardan istifadə edilə bilər:

- SWOT təhlili – insan resursları idarəetməsinin güclü və zəif tərəfləri, imkanları və təhdidlərinin müəyyənləşdirilməsi [4]. Benchmarking – müəssisənin insan resursları göstəricilərinin digər uğurlu şirkətlərin nəticələri ilə müqayisəsi.
- İşçi məmnunluğu sorğuları – əməkdaşların motivasiya və rifah səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.

2. İqtisadi-statistik üsullar – bu üsul tətbiq edilən zaman insan resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün iqtisadi göstəricilər təhlil olunur ki, həmin göstəricilərin ən əsaslarına isə aşağıdakıları aid etmək olar [13]:

- Əmək məhsuldarlığı (əmək tutumu),
- Dövriyyə nisbəti (işçi axını səviyyəsi),
- Təlim xərclərinin gəlirliliyi (ROI of training),
- Motivasiya indeksi (işçi məmnunluğu əsasında).

Mathis və Jacksonun fikrincə, bu göstəricilər insan resursları siyasətinin müəssisənin maliyyə nəticələrinə təsirini ölçmək üçün əsasdır.

3. Keyfiyyət və sosioloji üsullar - bu qrup üsullara müsahibələr, fokus qrupları, ekspert qiymətləndirmələri və təşkilati mədəniyyətin analizi daxildir.Bu yanaşma müəssisənin daxili iqlimini və əməkdaşların psixoloji vəziyyətini öyrənməyə imkan verir [17].

Nəticədə, idarəetmə proseslərinin insan amilinə əsaslanan təkmilləşdirmə istiqamətləri müəyyən edilir.

Təkmilləşdirmə istiqamətləri və onların formalaşdırılması mərhələləri

Strateji idarəetmə yanaşmaları - insan resurslarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəssisənin ümumi strategiyası ilə uzlaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə aşağıdakı modellərdən istifadə olunur [9]:

- Balanced Scorecard (BSC) – HR fəaliyyətinin strateji məqsədlərlə əlaqələndirilməsi.
- Competency-based approach – işçilərin bacarıq və səriştə səviyyəsinə əsaslanan inkişaf planları.
- Digital HR Analytics – rəqəmsal məlumatların təhlili əsasında idarəetmə qərarlarının verilməsi.

İnsan resurslarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən ardıcıl mərhələləri əhatə etməlidir. Bunun üçün əvvəlcə mövcud vəziyyətin diaqnostikası və problem sahələrinin müəyyən edilərək insan resursları strategiyası müəssisə məqsədləri ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Sonra isə,məqsədlərə uyğun olaraq təlim, motivasiya və inkişaf sistemləri yenilənməlidir. Fəaliyyətin reallaşdırılmasında HRIS, ERP, AI kimi rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ən vacib məsələ kimi nəzərə alınmalıdır. Qiymətləndirmə və işin gedişinə və nəticələrə nəzarət baxımından səmərəlilik göstəricilərinin (KPI) və monitorinq mexanizmlərinin yaradılması məsələləri diqqət mərkəzində olmalıdır.

Müasir dövrdə insan resursları menecmenti müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini və davamlı inkişafını təmin edən əsas amillərdən biridir. Qlobal rəqəmsallaşma, əmək bazarındakı çeviklik və işçi gözləntilərinin dəyişməsi Hinsan resursları üzrə idarəetmə sistemlərinin davamlı yenilənməsini zəruri edir [2]. İnsan resursları menecmentinin təkmilləşdirilməsi üçün ilk mərhələ mövcud vəziyyətin diaqnostikası və problem sahələrinin dəqiq müəyyən edilməsidir.

İnsan resursları sisteminin diaqnostikası müəssisədə insan resurslarının idarə edilməsinin cari vəziyyətinin qiymətləndirilməsi prosesidir. Bu mərhələdə bir sıra ardıcıl istiqamətlər üzrə təhlillər aparılmalıdır.

Başlanğıc mərhələdə insan resursları şöbəsinin təşkilati strukturu və səlahiyyət bölgüsünün aydınlığı, kadr siyasətinin müəssisənin strateji məqsədləri ilə uyğunluğu, işə qəbul, təlim, motivasiya və qiymətləndirmə sistemlərinin inteqrasiya səviyyəsi təhlil edilir. Nəticədə insan resursları üzrə təşkilati məsələlərin planlaşdırılmış strategiyaya uyğunluğu aşkara çıxarılır.

İkinci mərhələdə isə əsasən insan kapitalı göstəriciləri araşdırılmalı, insan kapitalının formalaşması və ondan səmərəli istifadə göstəriciləri müəyyən edilərək təhlil edilməli, müəssisənin səmərəli fəaliyyətinə təsiri məyyənləşdirilməlidir. İnsan kapitalı göstəricilərinə işçi dövriyyəsi səviyyəsi, kadrların ixtisas səviyyəsi və təlim göstəriciləri, motivasiya və işçi məmnuniyyəti indeksləri, əmək məhsuldarlığı və KPI-lərin yerinə yetirilmə dərəcəsi aid edilir.

Növbəti mərhələ rəqəmsal hazırlıq və texnoloji infrastruktur məsələlərinin təhlilini əhatə etməlidir. Təhlil zamanı HRIS və ERP sistemlərinin tətbiqi səviyyəsi, HR analitikasının istifadəsi imkanları, məlumatların idarə olunması və qərarvermə üçün analitik alətlərin səmərəliliyi müəyyən edilir.

Bütün bu proseslərin reallaşdırılmasında mədəni və sosial mühit amilləri diqqətdən kənarda qalmamalıdır, təhlil olunaraq korporativ mədəniyyətin dəyərləri, əmək münasibətləri, psixoloji iqlim və komanda əməkdaşlığının səviyyəsi araşdırılmalıdır.

Diaqnostik təhlil nəticəsində müəyyən problemli sahələr üzə çıxarılır və onların həlli üçün müəyyən tədbirlər sisteminin tətbiqi üçün qərar verilir. Diaqnostika nəticəsində adətən müəssisələrdə aşağıdakı əsas problem sahələri aşkar edilir:

- Strategiya və kadr siyasəti arasında uyğunsuzluq. Bir çox müəssisələrdə kadr siyasəti strateji məqsədlərlə tam inteqrasiya olunmur. Nəticədə insan kapitalı potensialı korporativ inkişafla sinxronlaşmır [17].
- Rəqəmsal transformasiyanın zəifliyi. İnsan resursları proseslərində rəqəmsallaşma səviyyəsi aşağı olduqda, məlumat axını gecikir və qərarvermə səmərəsiz olur. Rəqəmsal HRIS sistemlərinin

olmaması insan resurslarının təhlilində məhdudiyyət yaradır.

- Motivasiya və performans idarəetməsində çatışmazlıqlar. Əməkhaqqı, təşviq və qiymətləndirmə mexanizmləri çox zaman ədalətli və şəffaf şəkildə qurulmur. Bu isə işçi məmnuniyyəti və motivasiyasını azaldır.

- Təlim və inkişaf sisteminin zəifliyi. Təlim proqramları çox zaman strateji bacarıqlara yönəlmir. İşçilərin peşəkar inkişafı üçün fərdi inkişaf planları və kompetensiya xəritələri tətbiq edilmir.

- Analitik idarəetmənin məhdudluğu. İnsan resurslarının idarə edilməsində ölçüləbilən göstəricilərin (KPİ, ROİ, işçi məhsuldarlığı) izlənməsi zəifdir. Bu da səmərəli qərarverməni çətinləşdirir [3].

Diaqnostika nəticələri göstərir ki, insan resurslarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlər prioritet hesab olunur:

1. HR strategiyasının müəssisə strategiyası ilə inteqrasiyası;
2. Rəqəmsal HR texnologiyalarının tətbiqi (AI, HR analytics, ERP(enterprise resource planning) inteqrasiyası);
3. Ədalətli və şəffaf performans qiymətləndirmə və motivasiya sisteminin qurulması;
4. Kadrların inkişafı və bilik menecmentinin gücləndirilməsi;
5. KPİ (Key Performance Indicators) əsaslı monitorinq və hesabat sisteminin formalaşdırılması.

Azərbaycanda insan resurslarının idarə edilməsinin müasir tendensiyalarının müəyyən edilməsi istiqamətləri

Müasir dövrdə müəssisə və təşkilatlar yalnız maddi və maliyyə resurslarına deyil, həmçinin insan kapitalına əsaslanaraq rəqabət üstünlüyü əldə edirlər. Bu baxımdan, insan resurslarının idarə edilməsi funksiyaları ənənəvi “kadr işi” anlayışından çıxaraq strateji yönümlü və transformativ fəaliyyətlərə çevrilmişdir. Azərbaycan mühitində yeni normativlər və təcrübələr (dövlət standartları və təlim proqramları) bu transformasiyanı əks etdirir. Yeni metodlar insan resurslarının idarə edilməsinin müasir mərhələlərini müəyyən etməyə imkan verir:

İnsan kapitalına dair hesabatlılıq və analitika- müasir insan resurslarının idarə eilməsində vacib istiqamətlərdən biri insan kapitalının ölçülməsi və hesabatlılıq prosesidir. Azərbaycanda qəbul edilən AZS ISO 30414:2024 standartı bu istiqaməti dəstəkləyir - insan kapitalına dair daxili və xarici hesabat qaydalarını müəyyən edir [18].

Bu kontekstdə insan resurslarının məlumatlarının sistemli toplanması və verilənlər bazasının qurulması, insan resursları üzrə performans və səmərəlilik göstəricilərinin analizi (məsələn, dövriyyə, kadrların inkişaf səviyyəsi, motivasiya səviyyəsi), təşkilatlar üçün insan kapitalını strateji aktiv kimi qəbul edərək, onun dəyərini ölçən alətlərin tətbiqi məsələləri ön plana çıxır

Bu yanaşma insan resurslarının idarə edilməsini sadəcə inzibati funksiya kimi deyil, strateji idarəetmənin bir hissəsi kimi mövqeləndirir.

Seçim-işə qəbul və adaptasiyanın müasirləşməsi.

Müasir dövrdə işə qəbul və adaptasiya prosesləri yalnız vakant vəzifənin doldurulması ilə kifayətlənməməli, müəssisə üçün uyğun bacarıq və səriştəyə malik namizədlərin seçilməsi və onlara sürətli inteqrasiya imkanı verilməsi vacib amil kimi qəbul edilməlidir. Azərbaycan mühitində, məsələn, Dövlət İdarəçilik Akademiyasında “Dövlət idarəçiliyində insan resurslarının idarə edilməsi” mövzusunda keçilmiş təlimlərdə bu məqamlar vurğulanmışdır [19].

Bu istiqamətdə kompetensiya yönümlü seçim metodlarının tətbiqi, bacarıqların, bilik və davranışların namizədlər üzrə dəqiqləşdirilməsi, işçinin ilk dövrlərdə təşkilata adaptasiyası üçün strukturlaşdırılmış on-boarding proqramlarının hazırlanması, qabiliyyətin müşahidəsi və ilkin inkişaf proqramlarının tətbiq edilməsi önəmli addımlar kimi dəyərləndirilməlidir.

Belə yanaşma işçi bağlılığının artırılmasına, dövriyyənin azalmasına və təşkilatın insan resurslarından maksimum istifadə etməsinə imkan verir.

Təlim, inkişaf və davamlı öyrənmə

Müasir istiqamətlərdən biri – işçilərin peşəkar bilik və bacarıqlarının davamlı artırılması, həmçinin öyrənmə mühitinin təşkili. Azərbaycanda bir çox dövlət qurumu insan resurslarının

inkişafına xüsusi diqqət ayırmışdır, məsələn, Vergilər Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış “İnsan resurslarının inkişafı strategiyası”nda bu sahəyə aid elementlər qeyd edilmişdir [20]. Daxili və xarici təlimlər, mentorluq, rotasiya proqramları vasitəsilə işçinin inkişafına sərmayə qoyulması, öyrənmə mədəniyyətinin təşviqi yəni, işçilərin özünü inkişaf etdirməyə təşviq edilməsi, rəqəmsal təlim platformaları və mikro-öyrənmə (micro-learning) formatlarının tətbiqi insan resurslarının inkişaf strategiyasının əsas hədəfləri kimi qəbul edilməlidir.

Bu yanaşma təşkilata yalnız bugünkü bacarıq ehtiyaclarını deyil, həm də gələcək dəyişikliklərə adaptasiyanı təmin edir.

Rəqəmsal texnologiyalar və HR analitikası

Texnologiyanın inkişafı insan resurslarının idarə edilməsində yeni imkanlar açır. Azərbaycanda dövlət qurumları tərəfindən keçirilmiş təlimlərdə idarəetmədə informasiya texnologiyalarının tətbiqi müzakirə edilmişdir; məsələn, Energetika Nazirliyinin kadr şöbəsinin iştirakı ilə keçirilmiş “İnsan resurslarının idarə edilməsinə ümumi baxış” mövzusunda təlimdə bu mövzulara toxunulmuşdur [21].

Bu istiqamətdə isə aşağıdakı əsas trendləri göstərə bilərik:

- HR IS (Human Resource Information Systems) və bulud əsaslı sistemlərin tətbiqi- personal məlumatlarının mərkəzləşdirilmiş idarə olunması.
- Böyük verilənlər (Big Data) və analitika vasitəsilə insan resursları proseslərinin təhlili.
- Süni intellekt və maşın öyrənmə alətlərinin işçi davranışlarının proqnozlaşdırılmasında və kadr qərarlarının dəstəklənməsində tətbiqi.

Belə yanaşma təşkilatlara insan resursları idarəçiliyində daha çevik, məlumat-əsaslı qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Karyera idarəçiliyi, varislik və talent menecmenti

Gələcək uğur yalnız mövcud kadrlara deyil, həm də gələcək liderlərin yetişdirilməsinə bağlıdır. Azərbaycanda məsələn, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası tərəfindən çap olunmuş məqalədə varislik planlaşdırılmasının və karyera inkişafının önəmi vurğulanmışdır [15]. Bu istiqamətdə isə müəyyən vacib məqamlar nəzərə alınmalıdır. Belə ki, istedadlı şəxslərin müəyyən edilməsi və onlara inkişaf proqramlarının hazırlanması, kritik vəzifələr üçün varislik (succession) planlarının qurulması, yəni rəhbər postların doldurulmasında daxili mənbələrin hazırlanması, açıq karyera yol xəritələrinin hazırlanması və işçilərə irəliləyiş imkanlarının təqdim edilməsi kimi strategiyalar karyeranın inkişafı istiqamətlərinin müəyyən edilməsində müəyyən nəticələr verə bilər.

Bu strategiyalar təşkilatın sabitliyini, davamlılığını və innovativliyini dəstəkləyən, perspektiv qərarların verilməsində məqsədyönlü hesab edilən fəaliyyət istiqamətləri hesab edilməlidir.

Əmək münasibətləri, təşkilati mədəniyyət və insan-mərkəzli yanaşma

Müasir insan resurslarının idarə edilməsini yalnız texniki funksiyalardan ibarət olan bir sahə kimi deyil, əmək münasibətləri, təşkilati mədəniyyət, işçi təcrübəsi və insan-mərkəzli yanaşma baxımından dəyərləndirdiyimiz üçün Azərbaycan müəssisələrində də bu mövzular diqqət mərkəzində olmalıdır. Məsələn, Dövlət İmtahan Mərkəzi tərəfindən keçirilmiş treyninqdə vəzifə təlimatlarının hazırlanması, kadrların seçilməsi, səriştələrin analiz edilməsi kimi mövzular müzakirə edilmişdir [22].

Burada vacib məqamlara nəzər yetirsək bu sahənin diaqnostikasının nə qədər əsaslı olduğunu müəyyən etmiş olarıq. İdarəetmə və kadr siyasətinin təşkilati dəyərlər, əməkdaşların məmnunluğu və bağlılığı ilə uyğunlaşdırılması, liderlik bacarıqlarının, komandaların formalaşdırılmasının təşviqi, işçi təcrübəsinin optimallaşdırılması, yəni motivasiya, iş şəraiti, işçi-rəhbərlik münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi səmərəli əmək münaibətlərinin formalaşmasına səbəb ola bilər.

Bu komponentlər təşkilatda insan kapitalının tam potensialla istifadəsinə töhfə verə bilər. Azərbaycanda bu istiqamətlərə dair normativ baza, təlimlər və praktik tətbiqlər formalaşmaqdadır və onlar insan resurslarının idarə edilməsi sistemlərinin səmərəliliyinin artırılması üçün əsas çərçivədir. Müəssisə və təşkilatlar bu istiqamətlərə sistemli yanaşarlarsa, insan kapitalını rəqabət üstünlüyünə çevirmək imkanına malik ola bilərlər.

Nəticə

İnsan resursları strategiyasına təsir edən amillər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir və bu amillərin düzgün təhlili müəssisəyə çevik, məqsədyönlü və uzunmüddətli kadr siyasəti formalaşdırmağa imkan yaradır. Strategiyanın uğuru, əsasən, bu amillərin vaxtında dəyərləndirilməsi və dəyişən şəraitə uyğun adaptasiyası ilə müəyyən olunur, ona görə də mütəmadi olaraq təkmilləşdirilmə və müvafiq tədbirlər həyata keçirilməlidir.

İnsan resurslarının idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün ilkin mərhələdə diaqnostik yanaşma vacibdir. Bu yanaşma müəssisəyə problem sahələrini müəyyən etməyə və səmərəli insan kapitalı strategiyası formalaşdırmağa imkan verir. Diaqnostikanın nəticələri həm strateji qərarların, həm də əməliyyat planlarının elmi əsaslandırılmasına xidmət edir. İnsan resurslarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi kompleks və davamlı bir proses olaraq analitik, iqtisadi və sosioloji üsulların birgə tətbiqini tələb edir. Həmin üsulların hər biri isə insan resursları strategiyasının həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir, müəssisə məqsədləri ilə düzgün uzlaşdırılaraq aşağıdakı nəticələrə səbəb olur:

- İdarəetmə sistemində koordinasiya və şəffaflıq artır;
- İşçi motivasiyası və məsuliyyət hissi güclənir;
- Kadr axıcılığı azalır və korporativ bağlılıq yüksəlir;
- Qərarların icra tempi sürətlənir;
- Ümumi məhsuldarlıq və innovasiya səviyyəsi yüksəlir.

İnsan resursları strategiyasının müəssisə məqsədləri ilə uyğunlaşdırılması təşkilatın strateji idarə edilməsinin əsas komponentidir. Bu uyğunluq idarəetmədə çevikliyi təmin edir, insan potensialını müəssisənin uzunmüddətli hədəflərinə yönəldir və nəticədə təşkilatın rəqabətqabiliyyətliliyini artırır. Bu səbəbdən insan resursları strategiyası sadəcə idarəetmə aləti deyil, həm də müəssisənin strateji inkişaf mexanizminin ayrılmaz hissəsi olaraq strategiyanın ən başlıca hədəflərindən biri olan təlim və inkişafa geniş yer verməlidir.

Təlim, motivasiya və inkişaf sistemlərinin yenilənməsi müəssisələrin dayanıqlı inkişafının əsasını təşkil edir. Bu sistemlərin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması insan kapitalının effektivliyini artırır, əmək məhsuldarlığını yüksəldir və əmək münasibətlərində qarşılıqlı inamı gücləndirir. Yenilənmiş sistemlər nəticə yönümlü, çevik və innovativ idarəetmənin formalaşmasına xidmət edir.

İnsan resurslarının idarə edilməsində rəqəmsal texnologiyalardan istifadə insan potensialının təlim ehtiyaclarının tez bir zamanda aşkara çıxarılmasında mühüm vasitə hesab edilir. Deməli, rəqəmsal texnologiyalar – HRIS, ERP və AI insan resurslarının idarə edilməsində inqilabi dəyişikliklər yaradır. Bu sistemlər yalnız inzibati funksiyaları deyil, həm də strateji qərarları dəstəkləyərək müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artırır, həmçinin rəqəmsallaşma nəticəsində insan resursları idarəçiliyinin daha şəffaf, analitik və səmərəli olmasına şərait yaradır. Nəticə etibarilə, rəqəmsal texnologiyalar müəssisələrin davamlı inkişafının əsas sütunlarından birinə çevrilir.

İnsan resurslarının təkmilləşdirilməsində KPİ və monitorinq mexanizmlərinin yaradılması müəssisə idarəçiliyinin səmərəliliyini artıran əsas alətlərdəndir. KPİ-lər fəaliyyətin ölçülə bilən tərəflərini müəyyən edir, monitorinq isə bu göstəricilərin davamlı izlənməsini təmin edir. Rəqəmsal texnologiyaların, xüsusilə HRİS və Aİ əsaslı sistemlərin tətbiqi bu prosesləri avtomatlaşdıraraq idarəetmədə çeviklik və şəffaflıq yaradır. Nəticədə müəssisələr daha strateji, məlumat əsaslı və davamlı inkişaf edən insan resursları idarəetmə modelinə sahib olur. Bu model isə müasir tələbləri dəstəkləyən və insan resurslarının səmərəli idarə edilməsi üzrə təkmil istiqamətə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Standartlaşdırma İnstitutu. Müvafiq normativ sənəd.[Elektron resurs] / URL: https://azstand.gov.az/uploads/documents/149768545766d6b7b78ed5c.pdf (Müraciət tarixi: 26.10.2025).
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Vergi Xidməti. İnsan resurslarının inkişaf strategiyası.

[Elektron resurs] / URL: https://taxes.gov.az/uploads/metbuat/insan_resurslarinin_inkshafi_strategiyasi.pdf (Müraciət tarixi: 17.10.2025).
3. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. İnsan resurslarının idarə edilməsi mövzusunda təlim keçirilib.
[Elektron resurs] / URL: https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/00384 (Müraciət tarixi: 18.10.2024).
4. Dövlət İdarəçilik Akademiyası. Arxiv materialları.
[Elektron resurs] / URL: https://dia.edu.az/en/arxivl%C9%99r/20467 (Müraciət tarixi: 20.10.2025).
5. Dövlət İmtahan Mərkəzi. İnsan resurslarının idarə edilməsinə ümumi baxış mövzusunda təlim təşkil olunub.
[Elektron resurs] / URL: https://dim.gov.az/az/metbuat/xeberler/insan-resurslarinin-idare-edilmesine-umumi-baxis-movzusunda-telim-teskil-olunub-10 (Müraciət tarixi: 20.10.2025).
6. Əliyeva, S. İnsan resurslarının hüquqi tənzimlənməsi məsələləri // Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Əsərləri. – 2020. №3, – s. 142–148.
7. Həsənov, E. Rəqəmsal transformasiya şəraitində insan resurslarının idarə edilməsinin yeni tendensiyaları // Bakı Biznes Universitetinin Elmi Xəbərləri. – 2022. №2, – s. 53–60.
8. Quliyev, A. İnsan resurslarının idarə edilməsi. – Bakı: ADİU Nəşriyyatı, – 2021. – 87 s.
9. Quliyev, T. İnsan resurslarının idarə edilməsi. – Bakı: Nağıl Evi, – 2013. – 828 s.
10. Muradov, Ş. İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər. – Bakı: Elm,-2004.– 660 s.
11. Rəsulov, M. Azərbaycan Ordusunda insan resurslarının idarə edilməsi prosesinə müasir yanaşmalar // Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər. – 2019. №1(5).[Elektron resurs] / URL: https://mod.gov.az/images/pdf/4e0d3ef1cccfc45f9ef008846cc269f3.pdf (Müraciət tarixi: 26.10.2025).
12. Armstrong, M. Armstrong’s Handbook of Human Resource Management Practice. – London: Kogan Page, – 2020. – 15th ed.
13. Armstrong, M., Taylor, S. Armstrong’s Handbook of Human Resource Management Practice. – London: Kogan Page Publishers, – 2023. – 16th ed.
14. Becker, B.E., Huselid, M.A. High-performance work systems and firm performance: A synthesis of research and managerial implications // Research in Personnel and Human Resources Management. – 2020. Vol. 38, – p. 53–101.
15. Boxall, P., Purcell, J. Strategy and Human Resource Management. – London: Palgrave Macmillan, – 2016. – 4th ed.
16. Dessler, G. Human Resource Management. – Boston: Pearson Education, – 2019. – 16th ed.
17. Heizer, J., Render, B., Munson, C. Əməliyyatların idarə edilməsi prinsipləri. – Bakı: TEAS Press, – 2020. – 768 s.
18. Kaplan, R.S., Norton, D.P. Strategy Maps: Converting Intangible Assets into Tangible Outcomes. – Boston: Harvard Business School Press, – 2004.
19. Kassio, U.F. İnsan resurslarının idarə edilməsi. – Bakı: TEAS Press, – 2020. – 735 s.
20. Mathis, R.L., Jackson, J.H. Human Resource Management. – Boston: Cengage Learning, – 2020. – 15th ed.
21. Robbins, S.P., Coulter, M., DeCenzo, D.A. İdarəetmənin əsasları. – Bakı: TEAS Press, – 2019. – 528 s.
22. Ulrich, D. HR from the Outside In: Six Competencies for the Future of Human Resources. – New York: McGraw-Hill Education, – 2017.

Сахават Тофиг кызы Мамедова
Старший преподаватель Сумгаитского Государственного Университета
Преподаватель Азербайджанского Университета
E-mail: sakhavat.mammadova@sdu.edu.az

Направления совершенствования управления человеческими ресурсами на предприятиях

Резюме

Цель исследования - заключается в изучении вопросов, связанных с эффективным управлением человеческими ресурсами, которые в современных условиях составляют основу перспективных целей развития предприятий, поскольку принятие решений о направлениях деятельности в условиях быстро меняющейся среды напрямую зависит от эффективно организованной команды и лидеров, способных вести эту команду вперёд. Опыт передовых компаний показывает, что совершенствование существующих методов формирования, использования и удержания высококвалифицированных кадров, а также применение современных инструментов и механизмов могут создать новые возможности для достижения более эффективных результатов.

Методология исследования - основана на анализе основных методов, методологических подходов и критериев оценки, используемых при определении направлений совершенствования управления человеческими ресурсами на предприятиях, а также на изучении современных тенденций в данной сфере на предприятиях Азербайджана.

Практическая значимость исследования - заключается в том, что использование полученных результатов при реализации стратегии управления человеческими ресурсами на предприятиях может способствовать повышению уровня координации и прозрачности в системе управления, усилению мотивации работников и чувства ответственности, снижению текучести кадров и росту корпоративной приверженности, ускорению темпов исполнения управленческих решений, повышению общей производительности и уровня инновационности.

С точки зрения результатов исследования, в условиях расширения масштабов глобальной экономики неизбежными становятся вопросы использования современных инструментов управления человеческими ресурсами вместо традиционных методов, оценки реального состояния предприятий и направлений их развития, а также разработки и внедрения современных программ, направленных на совершенствование данной сферы.

С позиции оригинальности и научной новизны исследования - следует отметить, что были систематизированы аналитические и стратегические методы, применимые для повышения эффективности управления человеческими ресурсами, определены современные направления совершенствования с целью их более эффективного использования. Исследованы факторы, влияющие на стратегию управления человеческими ресурсами, сгруппированы этапы формирования направлений совершенствования, а также на основе современных методов модернизации с учётом азербайджанской среды получены определённые результаты, на основе которых разработаны предложения и рекомендации.

Ключевые слова: человеческие ресурсы, человеческий капитал, стратегия управления человеческими ресурсами, совершенствование, методы оценки, стратегический подход.

Sakhavat Tofig Mammadova
Senior lecturer at Sumgayit State University
Teacher of Azerbaijan University
E-mail: sakhavat.mammadova@sdu.edu.az

Improvement directions of human resource management in enterprises

Summary

The purpose of the research - is to examine issues related to the effective management of human resources, which form the basis of the prospective development goals of enterprises in the modern era, since decision-making regarding directions of activity in a rapidly changing environment largely depends on an effectively organized team and leaders capable of guiding this team forward. The experience of leading companies shows that improving existing methods for the formation, utilization, and retention of highly qualified personnel, as well as the application of modern tools and mechanisms, can create new opportunities for achieving more efficient results.

The research methodology - is based on the analysis of the main methods, methodological approaches, and evaluation criteria used to identify directions for improving human resource management in enterprises, as well as on the study of modern trends in this field at enterprises in Azerbaijan.

The practical significance of the research - lies in the fact that the use of the obtained results in the implementation of a human resource strategy at enterprises can contribute to increased coordination and transparency in the management system, strengthened employee motivation and sense of responsibility, reduced staff turnover and enhanced corporate commitment, accelerated execution of managerial decisions, and increased overall productivity and level of innovation.

From the perspective of the research results - under conditions of expanding globalization of the economy, it becomes inevitable to move away from traditional methods of human resource management toward the use of modern tools, to assess the real condition of enterprises and their development directions, and to develop and implement modern programs aimed at improving this field.

In terms of originality and scientific novelty - it should be noted that analytical and strategic methods applicable to increasing the effectiveness of human resource management have been systematized, and modern directions for improvement aimed at the efficient use of human resources have been identified. Factors influencing the human resource strategy have been examined, stages in the formation of improvement directions have been grouped, and, based on modern improvement methods adapted to the Azerbaijani context, specific results have been obtained, on the basis of which proposals and recommendations have been developed.

Keywords: human resources, human capital, human resource management strategy, improvement, methods of assessment, strategic approach.

UOT: 331.101; JEL: M12, M50, M51.

Rasim Zaur GULIYEV
Ph.D student of the Azerbaijan State Oil and Industry University
International Bank of Azerbaijan, senior human resources specialist
ORCID ID-0009 0005 9093 2139
guliyevasim62@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.071

CONCEPTUAL DIMENSIONS OF MOTIVATIONAL CHALLENGES WITHIN THE FRAMEWORK OF HUMAN RESOURCES MANAGEMENT

Summary

The purpose of the study. An examination of the theoretical and methodological basis of motivation issues within the framework of human resource management problems and the analysis of the current state of the important role of theoretical concepts in determining the directions of improving the labor motivation management system are substantiated.

Research methodology. In the research process, a complex systematic approach, analysis-synthesis, comparative analysis, theoretical analysis methods were used. The author's attitude to theoretical concepts was expressed on the basis of logical generalizations.

Applied significance of the study. Enterprises functioning in a competitive market context are actively developing and implementing advanced management and motivation techniques to improve workforce productivity, operational efficiency, and strengthen their market position. It may be appropriate to apply the results of the study in the process.

In terms of the results of the study, the concept of motivation, its economic significance, and its role in enhancing organizational effectiveness and employee performance are comprehensively assessed. In addition, the research conducts a comparative examination of existing motivation theories.

Originality and scientific novelty of the study. The article substantiates the role of motivation in the human resources management system, draws attention to the provisions arising from motivation theories, and reveals the importance of the impact of motivation on employee job satisfaction, productivity and especially on performance results in all enterprises and organizations, regardless of their field. Based on the analysis of scientific literature, the methods, methods and means of the impact of motivation on the effectiveness of human resources management are shown, and their role in achieving organizational goals is highlighted.

Key words: human resource managment, motivation system, human factor, motivation factor, motivation theories, conclusions of employee performance.

Introduction

In the scientific literature, the concept of motivation is interpreted through various theoretical perspectives. However, most of these interpretations do not fully reveal the essence of motivation or adequately reflect its distinctive characteristics. Consequently, the concept continues to attract the attention of researchers who seek to clarify its meaning and dimensions. At the same time, enterprises and organizations increasingly focus on the diverse aspects of the motivational process due to its practical implications. This highlights both the theoretical relevance and applied importance of the subject. In today's competitive environment, enterprises across different sectors aim to enhance their market positions by effectively motivating employees. Such motivation not only fosters higher productivity and job satisfaction but also contributes to greater profitability and overall organizational performance.

The process of motivating employees is inherently complex and challenging. It requires considerable patience, keen observation of employees' needs and expectations, as well as the

knowledge and skills necessary to assess their performance and achievements effectively.

It can be argued that not every employee can be motivated using the same methods, since individual differences play a crucial role in shaping motivational responses. Each person has different needs, expectations, and behavioural characteristics. Therefore, managers should understand their employees well and clearly understand what each of them really values. This understanding allows us to develop individual motivational strategies that effectively increase the efficiency of individual employees and the organization.

Based on the above-mentioned, it can be easily said that motivation emerges as a multifaceted phenomenon shaped by numerous interconnected elements rather than solely by personal characteristics or isolated variables. The motivational process draws influence from workplace environments, task complexity and scope, interpersonal dynamics among colleagues, leadership approaches, and various contextual circumstances. Understanding these diverse dimensions requires researchers to adopt an integrated conceptual framework that acknowledges the intricate relationships between different motivational factors. By situating motivation within a broader scientific paradigm that captures these complex interactions, scholars can more precisely examine how it relates to and influences other organizational and psychological phenomena.

Analysis of the the nature of motivation, its economic dimensions and scientific approaches to its role in improving the efficiency of the human resours management sistem of organizations:

Motivated employees are those who are constantly engaged in self-development, strive to improve their professional skills and competencies, and demonstrate consistently high levels of productivity. It is for this reason that motivation occupies a central place in management theory and remains one of the most widely studied topics in modern research. As Cook notes, motivation not only shapes purposeful and complex behaviour, but also encourages people to put significant effort and energy into fulfilling a specific task, role, or goal [4, p.63].

Managers and supervisors hold a crucial role in fostering employee motivation. Through their direct communication and day-to-day interactions with staff, they embody and convey the organization’s overall attitude toward its workforce. As Miller-Merrel observes, because every individual possesses unique qualities and characteristics, motivation must be approached on a personal level. Therefore, adopting an individualized managerial approach becomes especially significant in ensuring effective motivation and engagement [8, p.3].

Intrinsic and extrinsic motivations are distinguished. This type of classification is widely recognized in both theoretical discourse and practical application. According to the researchers, intrinsic motivation should be understood as the result of activities that provide more specific satisfaction than any other result. An intrinsically motivated person strives to achieve a certain goal without expecting anything from the leader or other people. Thus, intrinsic motivation is manifested in the relationship of the individual and managerial positions, some authors interpret intrinsic motivation as a work process or an interesting position, while others interpret it as a person's satisfaction with intrinsic motivation [3, p.3].

Some authors interpret extrinsic motivation as the idea of performing a certain activity in order to achieve some result. The only reason for the actions of a motivated person with extrinsic motivation is that the person’s motivation is driven by external factors, such as various rewards, benefits, or forms of recognition. Extrinsic motivation contradicts intrinsic one. This occurs because the individual gains enjoyment from performing the activity itself, not from its practical or external rewards [6, p.3].

A comparative analysis of theoretical approaches to motivation and the current state of their application in the management system of organizations:

The main difference between hygiene and motivation is that motivation can be a powerful source of motivating employees to achieve better results, while hygiene factors can only prevent conflict and resentment in the workplace. Hygiene factors cannot act as motivation.

Table 1.

Motivational factors

1. Organizational policy and management:	• Existence of well-defined policies, especially in relation to people Compliance and leadership in the organization
2. Controlling and technical factors:	• Integrity of the manager
3. Interaction:	• Relationships with managers and employees • Quality of social life at work
4. Salary:	• General compensation packages such as salary, company vehicle and other material benefits.
5. Status:	• The position or order of one person in relation to others, the size of an office space, or other material elements
6. Occupational safety:	• Avoiding the anxiety and fear associated with the loss of a working position or job at all
7. Private life:	• The impact of a person's work on his or her family life, such as stress, distance from social life, and moving away from home
8. Working conditions:	• The physical conditions in which person works • Scope of work • Available equipment • Such aspects of the environment as ventilation, lighting, room, accessories, noise, etc.

1. Achievement	• Specific successes, such as the successful completion of the task, finding solutions to problems, seeing the fruits of the work done
2. Recognition	• Taking certain measures for recognition, such as commending an employee
3. Development opportunity	• Changes in work that enhance professional development potential
4. Advantage	• Changes that increase the position or status at work
	• Assigning real responsibility
5. Responsibility	• Execution of the work or any of its stages

Source: [5, p.3].

Let's consider McClelland's theory of achievement motivation.

This theory, known in English as the "*Achievement Motivation Theory*", The concept was introduced by David Clarence McClelland, an American psychologist, in his seminal 1961 publication "*The Achieving Society*."

According to McClelland, some human needs are innate and inborn, while others are acquired over the course of life. He noted that individuals develop certain objective needs as they progress through different stages of their lives. What distinguishes this approach from other motivational theories is the emphasis on how individuals perceive and shape these needs through their own life experiences [2, p.36].

McClelland classified human needs into three main categories:

- *the achievement need;*
- *the interaction, relation and belonging need;*
- *the power and strength need*.

The achievement need. Achievement need manifests through multiple related aspirations, including the drive to invest greater effort in pursuing specific objectives, the attraction to overcoming obstacles, the commitment to fulfilling self-determined targets, and the impulse to demonstrate capability through remarkable performance and accomplishments. The intensity with which people pursue achievement and the consistency of their success-seeking behavior vary significantly among individuals, reflecting differences in their underlying achievement motivation.

The interaction, relation and belonging need. This category of needs encompasses individuals' desires for meaningful interpersonal connections, independence of thinking, and the formation of trustworthy friendships. Psychologists suggest that when people dedicate considerable time to social engagement and relationship building, this behavior reflects their fundamental need for human connection, affiliation, and social belonging. Such individuals seek acceptance and affection, aspire to membership within social groups, and actively cultivate their interpersonal networks. They respond more effectively to guidance and influence that appeals to these relational sentiments rather than through formal authority structures [1, p.37].

The power and strength need. In McClelland's view, the power need represents an individual's aspiration to influence and lead others. Those with high power needs seek to be more capable than their peers and find ways to guide others' behavior. McClelland argued that effective leadership in major organizations requires individuals to possess this need, as it enables them to exercise necessary influence and maintain organizational direction [3, p.37].

Individuals possessing this capability can effectively influence their teams and subordinates while demonstrating genuine leadership qualities. They skillfully direct team members toward collective objectives and organizational targets. However, when such abilities are exploited to undermine others' welfare or pursue purely self-serving aims, this represents a negative application of authority and influence rather than constructive leadership.

McClelland's theoretical framework holds significant value for managers as it clarifies diverse needs driving employee motivation. For instance, workers with high achievement orientation can contribute substantially to organizational success when their efforts align with strategically important objectives that advance enterprise goals. Understanding these motivational patterns enables managers to better position employees in roles where their intrinsic drives support organizational effectiveness.

McClelland argued that needs emerge from life experiences, though he recognized that people exposed to comparable situations often develop divergent motivational profiles. This suggests that need formation involves more than mere exposure to events, as personal interpretation and individual characteristics shape how experiences translate into motivational drives.

Consideration of the K. Alderfer's theory of ERG: Clayton Alderfer, an American psychologist, formulated the ERG theory by building upon A. Maslow's “Hierarchy of Needs” concept. The primary needs functioning as central elements within ERG theory are as follows:

- *Existence;*
- *Relatedness;*
- *Growth*.

"There are three types of needs identified by Alderfer based on Maslow's theory. However, in terms of motivation, he also said that these factors stimulate forward and backward movement through the levels" [11, p.26].

Later, scientific approaches to motivational processes appeared, and this was reflected in Maslov's hierarchy of needs, Clayton Alderfer's ERG theory, Friedrich Herzberg's dual structure approach, and Douglas McGregor's Theories X and Y.

Maslow put forward a number of need factors in the theory of needs, which directly affect the factor of human motivation. Because being in your natural needs is a step toward striving and achieving something. Be it material or spiritual. Because this scheme not only reflects material processes but also comes to the fore. Factors such as safety and social issues reflect the moral side of motivation.

Clayton Alderfer takes a different approach to ERG theory than Maslow. On the contrary, when we look at the rating, this difference is not noticeable, but there are additions in terms of approach. He emphasized that the need to exist and communicate, as well as the need to grow, was added to human motivation. His distinctive feature was that he claimed that a person can be motivated by several factors or needs at the same time.

On the other hand, Maslow has retreat processes that are not present in the theory of needs. For example, if a person reaches the highest level and suddenly cannot meet any need, then this person comes back and starts working to meet this need. This creates a relative depression and forces the person to retreat.

Thus, the main difference between Maslow's Hierarchy of Needs and Alderfer's ERG theory is that Alderfer states in this theory that if a person tries to satisfy a higher demand, the needs satisfied at the previous level act as new needs.

The *existence* level consists of such human needs as food, drink, sleep, monetary remuneration, favorable working conditions, and so on. It is known that in Maslow's theory, the necessity of existence has been determined in relation to physiological and safety requirements.

Relatedness - a person's need for self-affirmation in front of others, the development of mutual relations, gaining the respect of others, and so on, belong to the relatedness group. These needs, reflecting the sum of social and cognitive needs in A. Maslow's Hierarchy of Needs, correspond to the group of interaction requirements of K. Alderfer's ERG theory.

Growth - this level of demand reflects the need of people for self-development, increasing their skills and abilities. The needs of the growth group correspond to theof A. Maslow's needs in the Hierarchy of Needs for self-esteem and self-actualization.

Table 2.

Levels of Maslow and Alderfer theories

Levels of Maslow's hierarchy of needs	Levels of Alderfer's ERG Theory
1. Physiological 2. Safety	1. Existence
3. Social needs 4. Esteem	2. Reltedness
5. Self-actualization	3. Growth

Source: [10, p.3]

In addition, these theories, put forward by scientists such as Maslow, Alderfer, Herzberg, McClelland, explain what needs and factors can influence the level of employee motivation.

Taylor, who is considered the father of management, sees the basis of human resources in the constant improvement of employees by instructing them, and he had always been urging entrepreneurs to be careful in this work.

Henry Laurence Gantt emphasized the special role of foremen in motivating employees and suggested that when each worker is given an extra salary, it should also be given to the foreman. He praised the worker's work in the division of labor and linked it directly to him. Taking advantage of Taylor's views, Gant advocated higher pay for those who worked overtime or exceeded the target and prioritized human resources. Henry was above all a proponent of education. Thus, he saw the productivity of educated workers. He believed that in order for an employee to learn something perfectly, he needs to be trained for a long time. The importance of this extends beyond technical competencies and job-related skills to encompass the employee's behavioral conduct, moral standards, and fundamental human qualities.

Max Weber pointed out that the structure of the organization is perfect, noting that the foundations of management begin with the structure. He sees specialization and a logical management system as an effective way to manage not only human resources but also the entire company.

Mary Parker Follett, one of the leading representatives of neoclassical theory, drew attention to the human resource factor and advocated respect for the views of workers in human resources.

False statistics highlight the lies told in favor of the manager, Kurt Lewin developed the concept of leadership in management based on the theory of behavior and linked the effective organization of work and the development of human resources with the abilities of those who directly manage the work.

Deming supported the idea that employees would make mistakes under fear and lead to management mistakes. He advocates free teaching and human resource training on a number of examples. Rensis, on the other hand, created a form of management as people-centered, work-centered and employee-oriented.

In Douglas McGregor's "X and Y Theories", he writes about two conflicting points, noting that while one employee is willing to be controlled, the other one is not willing to.

As mentioned above, there are a number of approaches to human resource management and its structure. One of these approaches is the motivational approach to human resources. Talking about motivation, the American economist George R. Terry said that motivation motivates a person inwardly and motivates him to act in a certain direction. He saw motivation as a driving force.

The dual structural approach of Friedrich Herzberg considers psychological factors. According to his theory, the factors influencing motivation are not only material but also spiritual in nature. He conducted these experiments on accountants and engineers and came to the conclusion that employees are not only dissatisfied with their salary, but also with the recognition of their work and reputation for hardworking.

Robert Rowan, who introduced the idea of cooperative action to science, said that the human needs of employees should be taken into account.

However, Robert Duby takes a different approach to motivation and downplays its role, emphasizing that it is a tool that allows employees to stay in the company. In contrast to this approach, Veiteles considers motivation as the direction in which each person is directed towards their own goal.

Results:

The primary objective of the motivation concept, understood as a comprehensive system of methods and mechanisms for stimulating individuals, is to establish a healthy, competitive, and productive work environment across all sectors of activity. Motivational approaches serve as essential instruments for encouraging employees to execute their duties and obligations with excellence and commitment.

Since human relationships involve complexity that defies simple understanding, improving and developing effective motivational methods and techniques remains a challenging endeavour.

While a particular motivational approach may effectively inspire one individual, it may fail to produce the same effect on others. Therefore, when selecting motivational methods for implementation, managers must consider each person's unique characteristics and individual expectations.

In general, motivation methods can be divided into two groups:

1. Tangible;
2. Intangible.

Tangible motivation methods mainly include salary increase, provision of bonuses, share in profits, and cash prizes.

One of the primary reasons people engage in work, and indeed the fundamental driving force behind economic activity overall, is economic interest. At the heart of this economic interest lies human needs. Consequently, the desire to satisfy these needs constitutes the principal motive driving the economic activity of any individual or entity. Therefore, addressing and fulfilling employee needs emerges as a crucial factor in effective motivation.

Motivational factors are reflected in the successes obtained as a result of the workflow. Lack of motivation will lead to a decrease in employee satisfaction. Thus, these factors will help employees to be more productive, work better, increase their commitment to the organization and motivate them to stay in the workplace. From this point of view, managers need to take into account this group of factors in order to encourage subordinate employees of enterprises and organizations to work better and be satisfied with their work.

REFERENCES:

In Azerbaijani:

1. Seyfullayev, I. "İşçinin Motivasıyası Probleminə Nəzəri-Praktiki Yanaşmalar." Azərbaycanın Vergi Jurnalı 3 (2014): 85–102.

In Turkish:

1. Taşdemir, S., "Motivasyon Kavramına Genel Bir Bakış, Motivasyon Araçları ve Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu Ölçeğinde Bir Model Önerisi (General View to Motivation, Motivation Tools and Suggestion of a Model in the Framework of the Organization of Information Technologies and Communication)." 2013. Available at: https://www.btk.gov.tr/File/?path=ROOT%2F1%2FDocuments%2FTez%2FSevgi_TASDEMIR.PDF.

In English:

1. Blaskova, M. & Grazulis, V. "Motivation of Human Potential: Theory and Practice." 2009.
2. Cook C. W. "Guidelines for Managing Motivation." *Business Horizons* 23 (1980): 61-69.
3. Boeree, C. G., "Abraham Maslow." In Personality Theories, 2006. Accessed February 18, 2006. *Available at*: http://www.social-psychology.de/do/pt_maslow.pdf
4. Burton, K., "A Study of Motivation: How to Get Your Employees Moving." 2012. *Available at*: https://spea.indiana.edu/doc/undergraduate/ugrd_thesis2012_mgmt_burton.pdf
5. Matsie, M. A. T., "The Impact of Motivation on Employee Performance at Level One District Hospitals, With Special Reference to Metshimaholo District Hospital in Sasolburg." 2008. *Available at*: http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.918.4071&rep=rep1&type=pdf
6. Miller-Merrel, J., "Four Ways to Improve Employee Motivation." 2015. *Available at*: https://www.saba.com/media/1039963/tb_employeemotivation_v5.pdf
7. Moore, L. L., "Using Achievement Motivation Theory to Explain Student Participation in a Residential Leadership Learning Community." *Journal of Leadership Education* 9 (2010): 22–34.10.
8. Ondabu, I. T. "A Theory of Human Motivation: The Tirimba Grouping Theory of Motivation." *SOP Transactions on Economic Research* 1, no. 1 (January 2014): 16–21.
9. Steers, M. R., Mowday, R. T., Shapiro, L. D., "The Future of Work Motivation Theory." *Academy of Management Review* 29 (2004): 379–387.

Rasim Zaur oğlu Quliyev
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin doktorantı
Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, insan resursları üzrə baş mütəxəssis
ORCID ID-0009 0005 9093 2139
quliyevasim62@gmail.com

İnsan resurslarının idarə edilməsi sistemində motivasiya problemlərinin konseptual aspektləri

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi insan resurslarının idarə edilməsi problemləri çərçivəsində motivasiya məsələlərinin nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsi və müasir vəziyyətinin təhlili, əmək motivasiyasının idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsində nəzəri konsepsiyaların mühüm rolunun əsaslandırılmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqat prosesində kompleks sistemli yanaşma, təhlil-sintez, müqayisəli təhlil, nəzəri təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Məntiqi ümumiləşdirmələr əsasında nəzəri konsepsiyalara müəllifin münasibəti bildirilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Hazırda kəskin rəqabət mühitində fəaliyyət göstərən müəssisələr fəaliyyətlərinin məhsuldarlığını, səmərəliliyini yüksəltmək və rəqabət mövqelərini gücləndirmək məqsədilə daima heyətin idarə edilməsi metodlarını və motivasiya üsullarını təkmilləş-

dirmə prosesində tədqiqatdan irəli gələn nəticələrin tətbiqi məqsədəuyğun ola bilər.

Tədqiqatın nəticələri baxımından hazırkı məqalə çərçivəsində motivasiya anlayışı, onun iqtisadi məzmunu və təşkilatların effektivliyinin və işçilərin performansının yüksəldilməsində onun rolunun dəyərləndirilməsi aparılır. Eləcə də motivasiya nəzəriyyələrinin müqayisəli təhlili həyata keçirilir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Məqalədə insan resurslarının idarə edilməsi sistemində motivasiyanın rolu əsaslandırılır, motivasiya nəzəriyyələrindən irəli gələn müddəalara diqqət yetirilir, motivasiyanın sahəsindən asılı olmayaraq bütün müəssisə və təşkilatlarda işçilərin iş məmnunluğuna, məhsuldarlığına və xüsusilə də fəaliyyət nəticələrinə təsirinin əhəmiyyəti üzə çıxarılır. Elmi ədəbiyyatların təhlili əsasında motivasiyanın insan resursları menecmentinin effektivliyinə təsirinin üsul, metod və vasitələrli göstərilir və təşkilati məqsədləri reallaşdırmasında onların rolu önə çəkilir.

Açar sözlər: insan resursları menecmenti, motivasiya sistemi, insan amili, motivasiya amili, motivasiya nəzəriyyələri, işçi fəaliyyətinin nəticələri və s.

Расим Заур оглы Кулиев
Докторант Азербайджанского Государственного
Университета Нефти и Промышленности
Международный Банк Азербайджана, Старший специалист по кадрам
ORCID ID-0009 0005 9093 2139
quliyevasim62@gmail.com

Концептуальные аспекты мотивационных проблем в рамках управления человеческими ресурсами

Аннотация

Цель исследования. Изучить теоретико-методологические основы вопросов мотивации в рамках проблем управления человеческими ресурсами и провести анализ их современного состояния, обасновать ключевую роль теоретических в определении направлений совершенствования системы управления мотивации труда.

Методология исследования. В процессе исследования использованы комплексно-системный подход, методы теоретического анализа, анализа-синтеза, сравнительного анализа. На основе логических обобщений изложена авторская точка зрения теоретическим концепциям.

Практическая значимость исследования. Приминение результатов исследования может быть целесообразно в процессе совершенствования способов мотивации и методов управления персоналом в целях повышения производительности и эффективности предприятий, функционирующих в условиях современной жесткой конкуренции.

Результаты исследования. В рамках данной статьи исследуется понятие и экономическая сущность мотивации и оценивается его роль в повышении перформанса работников. Также проводится сравнительный анализ теорий мотивации.

Оригинальность и научная новизна исследования. В статье обоснуется роль мотивации в системе управления человеческими ресурсами; выделяются основные положения, истекающие из теорий мотивации; выявляется значимость влияния мотивации на производительность труда и в особенности результатам деятельности работников всех предприятий и организаций независимо от отрасли. На основе анализа научной литературы отмечаются способы, методы и средства влияния мотивации на эффективность управления человеческими ресурсами и отмечается его роль в реализации организационных целей.

Ключевые слова: управления человеческими ресурсами, система мотивации, человеческий фактор, фактор мотивации, теории мотивации, результаты деятельности работника и т. д.

UOT 338.48

Magistr Həmid Azər oğlu MUSTAFAYEV,
Elmi rəhbər Firuzə Qaraxan qızı ABBASOVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.074

AZƏRBAYCANDA OTEL XİDMƏTLƏRİNİN KEYFİYYƏTİ VƏ BEYNƏLXALQ STANDARTLARA İNTEQRASİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Turizmin əsas dayaqlarından biri olan otelçilik sektoru qonaqpərvərlik mədəniyyətinin, xidmət keyfiyyətinin və milli imicin göstəricisidir. Azərbaycan son illərdə turizmi iqtisadiyyatın prioritet istiqamətlərindən birinə çevirərək otelçilik sektoruna böyük diqqət ayırmaqdadır. Bununla belə, xidmət keyfiyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məsələsi hələ də aktual olaraq qalır.

Tədqiqatın metodologiyası - analiz, sintez , müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - məqalədə Azərbaycanda otel xidmətlərinin keyfiyyəti, beynəlxalq standartlara uyğunlaşma səviyyəsi və bu prosesin qarşısında duran çətinliklər araşdırılır.

Tədqiqatın nəticələri baxımından - ümumilikdə, otel sənayesinin beynəlxalq standartlara daha geniş inteqrasiyası həm ölkənin turizm rəqabətliliyini artıracaq, həm də qonaqların gözləntilərinə cavab verən daha sabit və keyfiyyətli xidmət mühitinin formalaşmasına imkan verəcəkdir. Bu məqsədlə normativ-hüquqi baza, kadr hazırlığı, xidmətlərin rəqəmsallaşdırılması və keyfiyyətə nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi sektorun davamlı inkişafının əsas istiqamətləri kimi qiymətləndirilir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - bu tədqiqat Azərbaycanda otel xidmətlərinin keyfiyyətinin real vəziyyətini və beynəlxalq standartlara uyğunluğunu ilk dəfə kompleks şəkildə analiz edir. Araşdırmada xidmət keyfiyyətinə təsir edən amillər (kadr hazırlığı, idarəetmə, rəqəmsallaşma, müştəri məmnuniyyəti və s.) yeni yanaşma ilə qiymətləndirilmiş, həm paytaxt, həm də region otelləri üzrə fərqliliklər müqayisəli şəkildə ortaya qoyulmuşdur.

Açar sözlər: turizm sənayesi, otel xidmətləri, keyfiyyət, beynəlxalq standartlar, mehmanxana təsərrüfatı, beynəlxalq turizm.

Giriş

Qloballaşma şəraitində turizm sənayesi dünya iqtisadiyyatının ən dinamik inkişaf edən sahələrindən birinə çevrilmişdir. Bu sahənin əsas tərkib hissələrindən biri olan otelçilik sənayesi ölkənin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafında mühüm rol oynayır. Otel xidmətlərinin keyfiyyəti yalnız turist məmnuniyyəti ilə deyil, həm də ölkənin beynəlxalq turizm bazarındakı imici ilə birbaşa əlaqəlidir. Azərbaycan son illərdə turizmi prioritet inkişaf istiqaməti kimi müəyyən etmiş və bu istiqamətdə bir sıra dövlət proqramları qəbul etmişdir.

Azərbaycanda otelçilik sənayesinin inkişaf mərhələləri

Müstəqillikdən sonra Azərbaycanda turizm və otelçilik sahəsində əsas dönüş nöqtəsi 2000-ci illərin əvvəllərindən başlamışdır. Bakı şəhərində "Hilton", "Fairmont", "Four Seasons", "JW Marriott Absheron" kimi beynəlxalq brendlərin fəaliyyətə başlaması ölkədə otelçilik sektorunun imicini yüksəltmişdir. Bununla yanaşı, regionlarda dövlətin təşəbbüsü ilə turizm infrastrukturunun inkişafı, yeni otel komplekslərinin inşası da otelçiliyin coğrafi miqyasını genişləndirmişdir. Regionlarda "Şahdağ", "Naftalan", "Qəbələ" və digər turizm zonalarında yeni otel kompleksləri tikilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının prezidentinin "Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası" nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamında turizm sektorunun

davamlı inkişafını təmin etmək üçün strateji, institutsional və maliyyələşmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi fəaliyyət istiqaməti olaraq göstərilmişdir. [1.]

Lakin yerli otellərin əksəriyyətində xidmət keyfiyyəti və idarəetmə standartları hələ də beynəlxalq normalara tam uyğun gəlmir. Bunun əsas səbəbləri kimi peşəkar kadr çatışmazlığı, xidmət proseslərinin sistemsizliyi və menecment mədəniyyətinin zəifliyi göstərilə bilər.

Xidmət keyfiyyətinin formalaşmasına bir çox amillər təsir göstərir. Kadr hazırlığı və peşəkar menecment lazımi səviyyədə deyildir. Otelçilik sahəsində ixtisaslı personal çatışmazlığı hələ də mövcuddur. Qonaqpərvərlik üzrə beynəlxalq təlim proqramlarının sayı azdır və praktik təcrübəyə əsaslanan təhsil sistemi tam formalaşmamışdır.[3.səh.524]

İnfrastruktur və texnoloji təminat çox zəifdir. Müasir texnologiyalardan (onlayn rezervasiya sistemləri, CRM platformaları, rəqəmsal marketinq) istifadənin səviyyəsi bəzi otellərdə aşağıdır. Yerli otellərdə xidmət keyfiyyəti arasında ciddi fərqlər müşahidə olunur. Bu, vahid milli sertifikasiya və keyfiyyət nəzarət mexanizmlərinin olmaması ilə bağlıdır. Həmçinin müştəri məmnuniyyəti və geribildirim sistemi inkişaf etdirilməmişdir. Qonaq rəylərinin təhlili və xidmətin təkmilləşdirilməsinə yönəlik mexanizmlər çox vaxt formal xarakter daşıyır.

Azərbaycan turizm sektorunun mühüm tərkib hissəsi olan otelçilik sənayesi son onillikdə sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bununla belə, yerli və region otellərində xidmət keyfiyyəti arasında kəskin fərqlər qalmaqdadır. Bakı və böyük şəhərlərdə xidmətlər daha çox beynəlxalq standartlara yaxın olsa da, bölgələrdə bu səviyyə bəzən aşağıdır.

Ölkənin mehmanxana sənayesinin təhlili göstərir ki, heç də bütün regionlar turistləri yüksək keyfiyyətli mehmanxana xidmətləri ilə təmin etmək imkanına malik deyil. Ona görə də turizm mövsümündə, xüsusən də kənd yerlərində istehlakçılar ilk növbədə fərdi evləri icarəyə götürürlər. Sahibkarlar gələcəkdə bu problemi nəzərə almalı və həll etməyə çalışmalıdırlar.[4.səh.230]

Hal-hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən otellərdə aşağıdakı problemlər və çatışmazlıqlar var. Xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə baxmayaraq, bir sıra sistemli problemlər qalmaqdadır:

a) Kadr çatışmazlığı və peşəkar bacarıq səviyyəsi. Xüsusilə region otellərində ixtisaslı personalın azlığı xidmət səviyyəsinə mənfi təsir edir. Bəzi rayon otellərində resepsion və ya restoran işçilərinin xarici dil biliyi məhduddur, bu isə turistlərlə ünsiyyətdə çətinlik yaradır. Qonaq məmnuniyyətinə dair rəylər göstərir ki, bəzi region otellərində xidmət etikası və müştəri yönümlü davranış standartları hələ tam formalaşmayıb.

b) Keyfiyyətin qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin olmaması. Azərbaycanda otellərin xidmət keyfiyyətinə nəzarət edən vahid milli sertifikasiya və reytinq sistemi mövcud deyil. Bu səbəbdən “4 ulduz” statusu daşıyan iki fərqli oteldə xidmət səviyyəsi ciddi şəkildə fərqlənə bilər. Məsələn, Bakıdakı 4 ulduzlu “Holiday Inn Baku” oteli beynəlxalq standartlara cavab versə də, bəzi regionlardakı eyni ulduz dərəcəli otellərdə otaq təmizliyi, internet keyfiyyəti və qida təhlükəsizliyi baxımından eyni səviyyə müşahidə olunmur.

c) İnfrastruktur fərqləri. Paytaxt və regionlar arasında infrastruktur bərabərliyi tam təmin olunmayıb. Bölgələrdə elektrik enerjisi kəsintiləri, zəif internet bağlantısı, logistika problemləri bəzən xidmət keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Qusar, Lerik və Zaqatala kimi turizm potensialı yüksək rayonlarda otel sayı artsa da, beynəlxalq səviyyədə xidmət təmin etmək üçün texniki və texnoloji baza yetərli deyil.

Müştəri rəylərinə əsaslanan müşahidələr göstərir ki, Bakıdakı beşulduzlu otellərin əksəriyyəti Booking.com və TripAdvisor platformalarında 8,5–9,5 arası reytinq alır,region otellərinin isə orta reytinqi 7,0–8,0 arasında dəyişir. Ən çox narazılıq doğuran məsələlər isə otaq təmizliyi, internet sürəti, səhər yeməyinin keyfiyyəti və personal davranışıdır. Ən çox tərifl ənən məqamlar isə təbiət mənzərəsi, rahatlıq, qonaqpərvərlik və mətbəx müxtəlifliyidir.

Otel infrastrukturu genişlənir (otel sayı, otaq sayı, gecələmələrin sayı artıb), bu bir tendensiya kimi müsbətdir. Lakin tutumdan istifadə səviyyəsi çox aşağı səviyyədədir (~20 %), bu da otellərin boşqalma riskinin yüksək olduğunu göstərir. Bölgələr üzrə fərqlər böyükdür: bəzi yerlərdə doluluq yaxşıdır, lakin paytaxt və digər regionlarda rəqəmlər arzuolunan səviyyədə deyil.

Cədvəl 1

Azərbaycanda otel xidmətlərinin keyfiyyətinə uyğunlaşma və inkişaf səviyyəsi

Göstərici	Məlumat	Şərh
Otel-tipli müəssisələrin sayı	2025-ci ilin əvvəlində ölkədə 859 otel və otel-tipli obyekt mövcuddur — bu, bir il əvvəlkindən 6.2 % çoxdur.	Otel sayı artmışdır, yəni infrastruktur genişlənir. Lakin bu say artımı xidmət keyfiyyətinin avtomatik yaxşılaşdığını təmin etmir.
Otaq sayı / tutum artımı	“Birdəfəlik tutum” (one-time capacity) illik olaraq 13.4 % artaraq 67 376-ya çatmışdır; otaq sayı 10.7 % artmışdır.	İnfrastrukturda genişlənmə var — lakin artım yalnız fiziki otaqlarla bağlıdır, xidmət keyfiyyəti ilə bağlı deyil.
Gecələmələrin sayı	2024-cü ildə otel və otel-tipli müəssisələrdə gecələmələrin sayı 4 282 800 olmuşdur; bu, 2023-cü ilə nisbətən 25.1 % artımdır.	Turistlərin gecələməsi artıb, bu müsbət tendensiyadır — lakin bu, xidmət keyfiyyətinin özü ilə bağlı deyil, yalnız istifadə dərəcəsi ilə bağlıdır.
Gəlirlər	2024-cü ildə otel və otel-tipli obyektlər üzrə gəlir 694.2 milyon manat olmuşdur, bu da 2023-ə nisbətən 42 % artımdır.	Gəlirlərin artması, xidmət istifadə həcminin və tələbın artdığını göstərir; lakin gəlir artımı xidmət keyfiyyətinin yüksək olduğu anlamına tam gəlmir.
Tutumdan istifadə səviyyəsi (orta)	2023-cü ildə ölkə üzrə “birdəfəlik tutumdan istifadə səviyyəsi” 20.15 % olmuşdur. Misal üçün: Şabran – 51.4 %; Naftalan – 44.1 %; Bakı– 29.8 %.	Bu göstərici çox aşağıdır — otel otaqlarının orta doluluğu 20 %-ə bərabərdir, bu isə xidmət keyfiyyəti və turist axını ilə bağlı problemlərin olduğunu göstərir.
Tutumdan istifadə səviyyəsi bölgələr üzrə	2024-cü ilin yanvar-sentyabr dövrü üzrə: ölkə üzrə ortalama 24.8 %; Şabran – 63.2 %; Naftalan – 45.3 %; Bakı – 39.7 %.	Bölgələr arasında ciddi fərqlər mövcuddur — bəzi yerlərdə yüksək doluluq var, lakin bir çox regionda doluluq çox aşağıdır.

Mənbə: Cədvəl Report az. və tourizm.qov.az saytlarındakı məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Bu göstəricilər göstərir ki, yalnız fiziki infrastrukturun artırılması və turist sayının artması xidmət keyfiyyəti məsələsini tam həll etmir - xidmətin səviyyəsi, müştəri məmnuniyyəti və davamlılığa yönəlmiş idarəetmə sistemləri hələ inkişaf mərhələsindədir. Bu statistik göstəricilər əsasında dediyimiz nəticələri dəstəkləyir: otel xidmətlərinin keyfiyyəti ilə bağlı real problemlər var. Belə halda:

- Otel doluluğunun artırılması üçün xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi zəruridir;
- Xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsi isə kadr hazırlığı, brendinq, rəqəmsallaşma və beynəlxalq standartlara uyğunlaşma kimi faktorlarla bağlıdır.

Turizm dinamikasının daim inkişaf etdiyi dünyada Azərbaycan cəlbedici bir nümunədir. [6.səh.45].

2020–2025 dövründə xidmət keyfiyyətinin artırılması məqsədilə təxminən 36–40 milyon AZN həcmində investisiya ayrıldığı müəyyən edilir. Ən böyük investisiya Zəngilan (Ağalı) və Şahdağ bölgələrinə yönəlib, çünki bu ərazilər yeni turizm zonaları kimi inkişaf etdirilir. Paytaxt otellərində (xüsusilə beynəlxalq brendlərdə) investisiyalar daha çox texnoloji modernizasiya və enerji səmərəliliyi sahəsinə yönəldilib. Region otellərində isə əsas məqsəd otaq və xidmət infrastrukturunun təmiri, SPA və tibbi xidmətlərin yenilənməsi olmuşdur.

Cədvəl 2.

Azərbaycan otellərində xidmət keyfiyyətinin artırılması məqsədilə yatırılan vəsaitlər (2020–2025)

İl	Obyekt/layihə	Region	Məbləğ (AZN)
2021	“Shahdag Mountain Resort” otel kompleksinin genişləndirilməsi və xidmət modernləşməsi	Qusar	10 milyon AZN
2022	“Naftalan Resort & Spa” otelinin yenidənqurulması və tibbi xidmət avadanlıqlarının təkmilləşdirilməsi	Naftalan	2.76 milyon AZN
2023	“Qafqaz Riverside Hotel Qəbələ”də infrastruktur və otaq modernləşməsi	Qəbələ	1.8 milyon AZN
2024	“Flame Towers Fairmont Baku” – texnoloji modernizasiya və enerji səmərəliliyi proqramı	Bakı	4.5 milyon AZN
2024	Zəngilan rayonunda “Ağalı kəndi” otel layihəsinin təmiri və təchizatı	Zəngilan	14.2 milyon AZN
2025	“Shahdag Hotels” kompleksində xidmət keyfiyyətinin beynəlxalq sertifikatlaşdırılması və ekoloji standartlara uyğunlaşdırma	Qusar	3.2 milyon AZN (planlaşdırılan)

Mənbə: Cədvəl Dövlət Turizm Agentliyi və “AzərTurizm” məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Beynəlxalq standartlara inteqrasiyanın əhəmiyyəti

Dünya təcrübəsində otelçilik sahəsində bir sıra beynəlxalq standartlar mövcuddur:

1. ISO 22483, turizm sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin xidmət keyfiyyətini artırmaq, müştəri məmnuniyyətini təmin etmək və dayanıqlı turizm təcrübələrini təşviq etmək məqsədilə hazırlanmış, 2020-ci ildə dərc edilmiş beynəlxalq bir standartdır. Bu standart otel və oxşar yerləşmə obyektlərində təqdim olunan xidmətlərin müəyyən bir keyfiyyət səviyyəsində olmasını təmin etmək üçün tələbləri və tövsiyələri əhatə edir.

2. ISO 9001 (Keyfiyyətin idarə olunması sistemi) beynəlxalq standartında keyfiyyəti idarəetmə sisteminin əsas tələbləri qismində istehlakçının mənafeyinin qorunması, prosesin səmərəliliyinin təmin edilməsi, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, düzgün qərar qəbuletmə mexanizmi, istehsalçı ilə istehlakçı arasındakı müştərək maraqlardan doğan qarşılıqlı əlaqələrin vacibliyi kimi prinsiplər əsas götürülür.

3. ISO 22000 (Qida təhlükəsizliyi idarəetmə sistemi) Qida məhsullarının кeyfiyyətinin yüksəldilməsini və onun təhlükəsizliyini təmin edən normativ sənədlər sistemində ISO 22000 “Qida məhsullarının təhlükəsizliyini idarəetmə sistemləri. Qida məhsulları zəncirində iştirak edən bütün təşkilatlara olan tələblər” adlı beynəlxalq statuslu standart əsas yerlərdən birini tutur.

4. Hotelstars Union ulduzlaşdırma sistemi. Avstriya Otel Təsnifatı Otel Ulduzları İttifaqının bir hissəsidir. 21 HOTREC prinsipləri Avropada milli/regional mehmanxana təsnifat sistemlərinin tərtibi/təftişi üçün əsasdır.

5. Green Key ekosertifikasiya proqramı. Şimali Amerikada fəaliyyət göstərən otel və konfrans sənayesi üçün bir ekoloji sertifikasiya proqramıdır. Bu proqram, müəssisələrin ətraf mühitə və sosial performanslarını yaxşılaşdırmaq öhdəliyini göstərir. 1994-cü ildə təsis edilmişdir və beynəlxalq səviyyədə otellər, restoranlar və digər turizm müəssisələri üçün dayanıqlı turizm standartları müəyyən edir.

Bu standartların tətbiqi otellərə xidmət keyfiyyətini yüksəltmək, müştəri etimadını artırmaq və beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək imkanı verir. Azərbaycanda bir sıra beşulduzlu otellər bu standartlara uyğun fəaliyyət göstərsə də, region otellərində bu proses zəif gedir. Beynəlxalq otelçilik standartları (məsələn, ISO 9001, ISO 22000, Hotelstars Union kriteriyaları və s.) qonaq məmnuniyyətini, təhlükəsizliyi və idarəetmənin şəffaflığını təmin etməyə yönəlmişdir. Bu standartların tətbiqi aşağıdakı üstünlükləri yaradır:

- Xidmətlərin vahid keyfiyyət səviyyəsinin təmin olunması;

- Otelin beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətinin artması;
- Brend etibarlılığının güclənməsi;
- Xarici turistlərin etimadının yüksəlməsi.

Hazırda Azərbaycanda bir sıra beşulduzlu otellər bu standartlara uyğun fəaliyyət göstərir, lakin kiçik və orta səviyyəli otellər üçün bu inteqrasiya prosesi ləng gedir.

Azərbaycanda otelçilik sahəsində beynəlxalq standartlara keçidin qarşısını alan əsas problemlər bunlardır:

1. Kadr hazırlığı sisteminin zəifliyi və peşəkar təlimlərin azlığı;
2. Xidmət keyfiyyətinə dövlət nəzarətinin yetərsizliyi;
3. Yerli otel bizneslərinin maliyyə resurslarının məhdudluğu;
4. Marketinq və brendləşmə bacarıqlarının zəif inkişafı.

Bu problemlərin həlli üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin keçirilməsi zəruridir:

- turizm və otelçilik üzrə ixtisaslaşmış təhsil proqramlarının beynəlxalq səviyyəyə uyğunlaşdırılması;
- milli sertifikasiya sisteminin beynəlxalq modellərə əsasən yenilənməsi;
- rəqəmsal rezervasiya, müştəri analitikası və süni intellekt əsaslı xidmət modellərinin tətbiqi;
- bölgələrdə turizm potensialına uyğun otel şəbəkələrinin yaradılması və investisiya təşviqləri.

Beynəlxalq otel şəbəkələrinin Azərbaycanda fəaliyyət göstərməsi xidmət mədəniyyətinin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Buna misal olaraq, “Fairmont Baku Flame Towers” otelində müştəri xidmətləri “Accor Group”un beynəlxalq keyfiyyət protokollarına əsasən həyata keçirilir. Qonaq qarşılanması, otaq xidməti və qida təhlükəsizliyi sahəsində ISO 9001 və HACCP standartları tətbiq olunur. “JW Marriott Absheron Baku” oteli müştəri məmnuniyyətinin ölçülməsi üçün hər ay “Guest Voice” adlı beynəlxalq sorğu sistemi həyata keçirir və nəticələr əsasında xidmət təkmilləşdirilir.

Bu cür yanaşmalar Azərbaycan otelçiliyində xidmət standartlarının beynəlmiləlləşməsinə nümunədir. Yerli otel brendlərinin yüksəlişi son illərdə “Qafqaz Hotels & Resorts”, “Shahdag Hotels”, “Naftalan Resort” kimi yerli brendlər də xidmət keyfiyyətinə ciddi diqqət ayırmağa başlamasına təkan vermişdir. O cümlədən, “Qafqaz Riverside Hotel Qəbələ” kompleksində SPA, restoran və otaq xidmətləri beynəlxalq 4-5 ulduz standartlarına uyğunlaşdırılıb.“Shahdag Mountain Resort” qış turizmi üçün unikal konsept yaradaraq həm xarici, həm də yerli turistlər arasında yüksək məmnunluq qazanmışdır.

Turizm sektorunun inkişafı Azərbaycanın, demək olar ki, hər bir regionu üçün strateji prioritetdir, lakin bu işdə yalnız bir neçə sahə nəzərəçarpacaq uğur qazanıb. Ərazi inkişafı üzrə ekspertlər təklif edirlər ki, turizmdən gəlirləri səmərəli şəkildə cəlb etmək və əldə etmək üçün regionlar müasir biznes alətləri və strategiyalarını qəbul etməlidirlər. [5.səh.10]

Nəticə

Azərbaycanın turizm potensialının reallaşması birbaşa otel xidmətlərinin keyfiyyətindən asılıdır. Beynəlxalq standartlara inteqrasiya prosesi yalnız otel biznesinin deyil, bütövlükdə ölkənin turizm imicinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu istiqamətdə dövlət, özəl sektor və təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi vacibdir. Azərbaycanın mehmanxana sənayesi bir sıra amillərə görə sürətli inkişafa doğru irəliləyir. Ölkədə keçirilən bir çox beynəlxalq tədbirlər, Azərbaycan Eurovision Mahnı Müsabiqəsi (2012), Avropa Oyunları (2015), Formula 1 Qran Pri yarışları (2016-cı ildən) və mədəniyyət və idman çempionatları da daxil olmaqla böyük qlobal tədbirlərə ev sahibliyi etmişdir. Bu tədbirlər milyonlarla beynəlxalq turisti Azərbaycana cəlb edərək yüksək keyfiyyətli yaşayış yerlərinə tələbatı artırmışdır. Turizm sahəsində Azərbaycan hökuməti davamlı turizm, ekoturizm və macəra turizminə sərmayə qoymaqla turizm sektorunu inkişaf etdirir. “Turizm 2023 Strategiyası” və digər təşəbbüslər, xüsusilə Qəbələ, Şəki və Xəzər sahili kimi regionlarda infrastrukturun gücləndirilməsinə yönəlib və daha çox xərc çəkən turistlərin cəlb edilməsinə güclü diqqət yetirir. Otelçilik sahəsində keyfiyyətin artırılması və beynəlxalq standartların tətbiqi

Azərbaycanın qonaqpərvərliyini dünya səviyyəsində tanıdan əsas meyar olacaqdır.

Beləliklə, Azərbaycanda otel xidmətlərinin keyfiyyəti inkişaf mərhələsindədir:

- Paytaxt otelləri beynəlxalq standartlara uyğunlaşma istiqamətində əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə etmişdir;
- Region otelləri isə bu prosesdə hələ də geridə qalır, lakin potensialları böyükdür;
- Əsas problemlər kadr hazırlığı, keyfiyyət nəzarəti və infrastruktur təminatı ilə bağlıdır.

Azərbaycanın turizm sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün otelçilikdə vahid keyfiyyət standartı sistemi, peşəkar təlim proqramları və dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncam. Bakı şəhəri, 22 iyul 2022-ci il.
2. Dövlət Turizm Agentliyi və “AzərTurizm” məlumatı (2021,2022,2023,2024 illik hesabatlar).
3. N. Guliev, H.Mammadova & H. Guliyev. The Role of Higher Educational Institutions in the Development of the Hospitality IndustryInternational Journal of Tourism & Hotel Business Management. 2021.p.524
4. Гасанов Арзу Наджаф. Гостиничное хозяйство в Азербайджане: проблемы и перспективы развития предпринимательства. Современные технологии управления. 2014. №4 (40). Стр.230
5. Ibrahim Baydur. Sustainable Development of Regional Tourism for Economic Resilience in Azerbaijan. Journal of Busines and Economic Options. 2024, 7(3), p.10-18
6. H. Hasanov. The impact of event tourizm on tourizm Facilities operatinq in Azerbaijan. Management and Entrepreneurship: Trends of Development. № 1(27), 2024 .p.45.
7. Fairmont Group Annual Report, 2024
8. Tourizm.qov.az

Магистр Гамид Азер оглу Мустафаев,
Научный руководитель Фируза Карахан кызы Аббасова
Азербайджанский Университет Кооперации

Качество гостиничных услуг в Азербайджане и вопросы интеграции в международные стандарты

Резюме

Цель исследования: заключается в том, что гостиничный сектор, являясь одним из основных столпов туризма, является индикатором культуры гостеприимства, качества обслуживания и национального имиджа. В последние годы в Азербайджане уделяется большое внимание гостиничному сектору, превращая туризм в одно из приоритетных направлений экономики. Однако вопрос соответствия качества обслуживания международным стандартам по-прежнему остается актуальным.

Методология исследования: использовались методы анализа, синтеза, сравнения и обобщения.

Прикладная значимость исследования: в статье рассматривается качество гостиничных услуг в Азербайджане, уровень соответствия международным стандартам и трудности, возникающие в этом процессе.

По результатам исследования: в целом, более широкая интеграция гостиничной индустрии в соответствии с международными стандартами не только повысит конкурентоспособность страны в сфере туризма, но и позволит сформировать более стабильную и качественную среду обслуживания, отвечающую ожиданиям гостей. В связи с этим основными направлениями устойчивого развития сектора рассматриваются совершенствование

нормативно-правовой базы, обучение персонала, цифровизация услуг и усиление механизмов контроля качества.

Оригинальность и научная новизна исследования: в данном исследовании впервые представлен комплексный анализ реального состояния качества гостиничного обслуживания в Азербайджане и его соответствия международным стандартам. В исследовании с использованием нового подхода оценены факторы, влияющие на качество обслуживания (обучение персонала, управление, цифровизация, удовлетворенность клиентов и т. д.), а также проведено сравнение различий между отелями столицы и региона.

Ключевые слова: индустрия туризма, гостиничные услуги, качество, международные стандарты, гостиничное хозяйство, международный туризм.

Master's student Hamid Azer Mustafayev,
Supervisor Firuza Garakhan Abbasova
Azerbaijan Cooperation University

Quality of hotel services in Azerbaijan and issues of integration into international standards

Summary

The aim of the study is that the hotel sector, being one of the main pillars of tourism, is an indicator of the culture of hospitality, quality of service and national image. In recent years, Azerbaijan has placed significant emphasis on the hotel sector, making tourism a priority for the economy. However, the issue of ensuring service quality meets international standards remains pressing.

Research methodology: methods of analysis, synthesis, comparison and generalization were used.

Applied significance of the study: the article examines the quality of hotel services in Azerbaijan, the level of compliance with international standards and the difficulties arising in this process.

The study concludes that, overall, greater integration of the hotel industry in line with international standards will not only enhance the country's competitiveness in tourism but also create a more stable and high-quality service environment that meets guest expectations. In this regard, the main areas of sustainable development for the sector include improving the regulatory framework, staff training, digitalization of services, and strengthening quality control mechanisms.

Originality and scientific novelty of the study: this study presents for the first time a comprehensive analysis of the actual state of hotel service quality in Azerbaijan and its compliance with international standards. The study, using a new approach, assessed factors influencing service quality (staff training, management, digitalization, customer satisfaction, etc.), and compared the differences between hotels in the capital and the region.

Key words: tourism industry, hotel services, quality, international standards, hotel industry, international tourism.

UOT 379.85

Turan Arzu oğlu HƏSƏNLİ
Doktorant, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
E-mail: hasanli.turan1@gmail.com
ORCİD-0009-0009-2118-5765
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2026.005.077

MÜASİR TURİZM FƏALİYYƏTİNDƏ RİSKLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN İDARƏ EDİLMƏSİNƏ YANAŞMALAR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Müasir şərtlərdə fəaliyyət sahələrində risk təhlükəsi və təhdidlərinin artması və idarəetmənin mürəkkəbliyi turizm fəaliyyəti subyektlərinin və dövlət turizm idarəetmə quruluşlarının ənənəvi idarəetmə mexanizmlərindən daha çevik, texnoloji və önləyici yanaşmalara keçməsini zəruri edir. Bu məqalənin məqsədi müasir dövrdə turizm fəaliyyətində risklərin spesifik xüsusiyyətlərini araşdırmaq və onların idarə edilməsinə yeni metodoloji yanaşmaları təhlil etmək, yeni idarəetmə konsepsiyasını və onun reallaşdırılması mexanizmini təklif etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası: Tədqiqat materiallarını turizmin müasir inkişaf meyillərinə, risklərin xüsusiyyətlərinə, idarə edilməsi yanaşmalarına**,** idarəetmə mexanizmlərinin formalaşdırılmasına aid tədqiqat əsərləri, beynəlxalq və milli turizm təşkilatlarının risklərə dair hesabatları, internet verilənləri və digər mənbələr təşkil edir.

Tədqiqat zamanı təhlil, müqayisə, ümumiləşdirmə, sintez və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə müasir inkişaf mərhələsində turizm fəaliyyətində rast gəlinən risklərin xüsusiyyətləri və onların səmərəli idarə edilməsinə yanaşma konsepsiyaları nəzərdən keçirilir, Qeyd edilir ki, cari dövrdə baş verən risklər əvvəlkilərlə müqayisədə fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilirlər. Bu xüsusiyyətlər geniş təhlil edilərək qruplaşdırılır və xarakterik əlamətləri şərh edilir. Tədqiqatın nəticələri təcrübi əhəmiyyətlidir və turizmdə müasir risk idarəetmə konsepsiyalarının və mexanizmlərinin işlənməsində, turizm idarəetmə orqanları və turizm müəssisələrinin risk idarəetməsində, bu istiqamətdə aparılacaq tədqiqatlarda, risk idarəçiliyi fənləri və mövzularının tədrisi prosesində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri: Bütün sahələrdə olduğu kimi, turizm fəaliyyətində də idarəetmənin müxtəlif aspektlərinə, o cümlədən risk idarəetmə mexanizmlərinə yeni yanaşmaların işlənməsi aktuallaşmışdır. Yeni şərtlər turizm fəaliyyətində risklərin idarə edilməsinə yeni xüsusiyyətlərə müvafiq konsepsiyaların tərtibini şərtləndirir. Turizm risklərinin idarəçiliyinə yeni yanaşma konsepsiyasında risk və insan amili əsaslı idarəetmə prinsiplərinin prioritetləşdirilməsinin əhəmiyyəti vurğulanır. Bildirilir ki, belə yanaşma, riskin başvermə halının, hadisənin qiymətləndirilmə və proqnozlaşdırma, önləyici tədbirləri tərtib etmə məsələlərində çevikliyə, risk hallarında mənfi təsirlərin həddinin aşağı salınmasına, turizmin davamlı inkişafına, gəlirlərin artmasına, regionda və ölkədə digər vacib sosial-iqtisadi göstəricilərin yüksəldilməsinə imkan verər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: Turizmdə yeni çağırışlara və risklərin dəyişən xüsusiyyətlərinə dair aparılan bu tədqiqat orijinallığı ilə seçilir. Tədqiqat nəticəsində müasir qloballaşma şərtlərində turizm sənayesində sürətlə dəyişən və yenilənmə tələb edən şərtlərə uyğunlaşmaq, turizmin inkişafında davamlılığa nail olmaq məqsədilə mümkün təhlükəli və riskli hadisələrin qarşısını almaq, üst səviyyədə önləyici işlərin görülməsinə zəmin yaratmaq məqsədilə risklərin idarə edilməsinin yeni konsepsiyası və bu konsepsiyanın həyata keçirilməsi mexanizmi təklif edilir. Konsepsiyanın mahiyyətini risk əsaslı idarəetmə və insan amilinin ön plana çəkilməsi, mexanizmini isə turizm idarəetmə quruluşlarının sistemli yanaşması təşkil edir.

Açar sözlər: turizm, turizmdə risklər, risklərin xüsusiyyətləri, risklərin idarə edilməsi, risk idarəçiliyi konsepsiyası, risk idarəetməsinə yanaşma.

Giriş

Müşahidələr və araşdırmalar göstərir ki, XXI əsrdə əvvəlki dövrlərə nisbətən fərqli münasibətlər sisteminin formalaşması və sürətli dəyişikliklərin baş verməsi, qloballaşma meylinin güclənməsi fəaliyyət sahələrində yeni reallıqlar yaradır. Bu amillər özünü qlobal siyasətdə, iqtisadiyyatda, rəqəmsal və innovativ texnologiyaların yaradılması, mübadiləsi, tətbiqində, istehsal və xidmət sahələrində yeni keyfiyyətdə yanaşmaların və həllərin aktuallaşmasında, ekoloji mühit şərtlərində baş verən dəyişikliklərin sürətlənməsində, ekoloji tarazlığın pozulmasının yaratdığı qlobal xarakterli problemlərin dərinləşməsində, demoqrafik amillərin dinamikasında, regional xüsusiyyətlərdən asılı olaraq fərqlərin yaranmasında və digər bəşəri əhəmiyyətli proseslərdə göstərir və ciddi təsirlər yaradır.

Bu təsirlər müsbət və mənfi nəticələrə, bəzən isə gərginliklərə, müəyyən risk mənbələrinin yaranmasına və risk ehtimalının artmasına, təhlükəli və riskli hadisələrin baş verməsinə də səbəb olur. Qeyd edilən amillərin, proseslərin nəticəsində yaranan reallıqlar əksər məsələlərdə, proseslərdə olduğu kimi kütləviliyi və dinamikliyi ilə seçilən fəaliyyət növlərindən olan turizmdə risklərin miqyasını, başvermə intensivliyini və xarakterini köklü şəkildə dəyişməkdədir.

Təcrübə və araşdırmalar göstərir ki, qeyri-müəyyənlik, qarşılıqlı asılılıq, rəqəmsallaşma, yeni texnoloji mərhələyə keçid, qlobal güc mərkəzlərinin rəqabəti nəticəsində geosiyasi gərginliyin artması, digər təbii və antropogen amillər risklərin yaranma sürətini, təsir gücünü artırır. Müxtəlif mənşəli risklər həm bilavasitə turizmin inkişafına, həm də milli təhlükəsizliyə, biznes idarəetməsinə, sosial rifah və davamlı inkişaf üçün ciddi təhdidlər yaradır. Ona görə də turizmdə risklərin idarə edilməsi strateji əhəmiyyəti kəsb edir və ön plana çıxır.

Artıq dördüncü onillikdir ki, turizm sənayesi dünya iqtisadi sisteminin davamlı iqtisadi artım göstəricilərinə malik olan, kütləvi xarakteri ilə seçilən və dinamik inkişaf edən sahələrdən biri kimi tanınır. Eyni zamanda, turizm müxtəlif təsirlərə, risklərə qarşı həssas fəaliyyət növlərindən biridir. Belə ki, 2019-cu ilin sonlarından başlayan Covid-19 pandemiyası dövründə beynəlxalq turizm səyahətlərində müxtəlif turizm regionları üzrə 82%-dək azalma baş vermişdir ki, bu da turizmin risklərə qarşı həssaslığının göstəricisidir [9].

Risklərin mahiyyəti

Bildiyimiz kimi, risklər istənilən iqtisadi fəaliyyət növlərində rast gəlinən və müəyyən təhdid, qeyri-sabitlik yaradan hadisə kimi səciyyələndirilir [4]. Risk istənilən fəaliyyət sahəsində sahibkarlıq subyektlərinin bütün fəaliyyəti müddətində başvermə ehtimalı olan, fəaliyyəti davamlı olaraq müşayiət edən hadisələrdən biridir. Heç bir müəssisə heç bir halda risklərdən sığortalanmır və onun başvermə ehtimalı davamlı olaraq gündəlikdə durur. Müasir iqtisadi fəaliyyət növlərində və sahələrində müxtəlif risklərin baş verməsi məlumdur və bu risk hadisələri gözlənilməzlik, çətin proqnozlaşdırılan, ciddi itkilərə və ziyana səbəb olan xüsusiyyətləri ilə seçilir və ona görə də qarşısının alınması, mənfi təsirlərinin nəticələrinin azaldılması məqsədilə çevik yanaşma önləyici tədbirlərin planlaşdırılmasını və diqqətdə saxlanmasını tələb edir.

Risk dedikdə həyatda, iş prosesində, səyahətdə ehtimal edilən təhdid və təhlükələr, sağlamlığa və əmlaka ziyan vuran hallar nəzərdə tutulur [6]. Risklər fərqli xüsusiyyətli, bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən hadisələr, hallar sistemi, mürəkkəb təzahür formasıdır. Risklərin müxtəlif halların, hadisələrin, fərqli, ziddiyyətli hadisələrin məcmusu kimi səciyyələndirilməsi onu deməyə əsas verir ki, onların hər biri başvermə vəziyyətinə və mənsubiyyətinə görə öz tətbiq sahələrinə müxtəlif dərəcələrdə uyğun gəlir. Ona görə də risk anlayışının müasir elmdə universal təfsiri, konkret tərifi hələ ki, formalaşmamış qalır və bu hadisənin problemləri ilə bağlı çoxtərəfli müzakirələr davam edir. [1]. Risklərin maliyyə, strateji, əməliyyat, texnoloji, innovativ, uyğunluq, təbii amillərlə bağlı, sosial, ekoloji, daxili və xarici və s. növləri fərqləndirilir [2; 3; 5].

Risklərin ağır sosial, iqtisadi nəticələr yaratma potensialı ilə tanınması onların davamlı təhlilinin, monitorinqinin aparılmasını, başvermə ehtimalının proqnozlaşdırılmasını, qarşısının alınması üzrə tədbirlərin görülməsini və optimal idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasını tələb edir [10, s. 5]. Buna görə də, turizm fəaliyyətində riskə əsaslanan idarəetmə mexanizminin formalaşdırılması

və təcrübi fəaliyyətdə səmərəli tətbiqinə nail olunması regional, milli, regionlararası və qlobal turizm bazarlarında səmərəli fəaliyyət göstərməyi, müxtəlif turizm xidmətləri və məhsullarının istehsalı və satışı üzrə üstün mövqe tutmağı məqsəd hesab edən istənilən turizm müəssisəsinin strateji və əməliyyat fəaliyyətinin idarəetməsində əsas elementlərdən biri olmalıdır.

Müasir turizmdə risklərin xüsusiyyətləri və onları şərtləndirən amillər

Nəzərə almaq lazımdır ki, riskə əsaslanan idarəetmə mexanizminin formalaşdırılması və onun təcrübi fəaliyyətdə tətbiqi bir sıra amillərin nəzərə alınmasını tələb edir [7, s. 23]. Bu amillər arasında risklərin spesifik xüsusiyyətləri, müasir iqtisadi münasibətlər sisteminin prinsipləri, fəaliyyət sahələri subyektlərinin fəaliyyət istiqamətləri, turizm bazarının xüsusiyyətləri və s.-lə yanaşı, yeni şərtlərdə və mühitdə başvermə ehtimalı olan risklərin yeni reallıqlarla şərtlənən və büruzə verən xüsusiyyətlərin də nəzərə alınması vacib hesab edilir.

Müasir, qloballaşmaya meyilli dünyada əksər fəaliyyət sahələrində, o cümlədən turizmdə risklərin əsas xüsusiyyətlərini şərtləndirən amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- risklərin qlobal miqyaslı xüsusiyyət qazanması;
- bir sahədə başverən risklərin digər sahələrdə risk ehtimalını artırması;
- risklərin qeyri-müəyyənliyinin dərinləşməsi və baş verməsinin zəncirvariliyi;
- risk hadisələrinin çoxalmasının iqlim dəyişiklikləri və ekoloji problemlərlə bağlılığı;
- müəyyən fəaliyyət sahələrində, o cümlədən turizmdə risklərin baş verməsinin daha çox insan amilindən asılı hala gəlməsi;
- risklərin başvermə ehtimalının artmasının süni zəka, rəqəmsal və innovativ texnologiyaların turizm fəaliyyətində geniş tətbiqi ilə bağlılığı;
- risk hadisələrinin başvermə hallarının daha dinamik xarakter alması;
- risklərin çoxistiqamətli təsirinin artması və eyni zamanda müxtəlif fəaliyyət sahələrini əhatə etməsi;
- sosial və humanitar risklərin coğrafiyasının genişlənməsi;
- risklərin artmasının qlobal güclərin geosiyasi və geostrateji maraqlarının təmini uğrunda mübarizələrdən qaynaqlanması;
- risklərin etnik, dini zəmində baş verən lokal ziddiyyət, münaqişə, qarşıdurma və müharibələrin təsirindən artması və s.

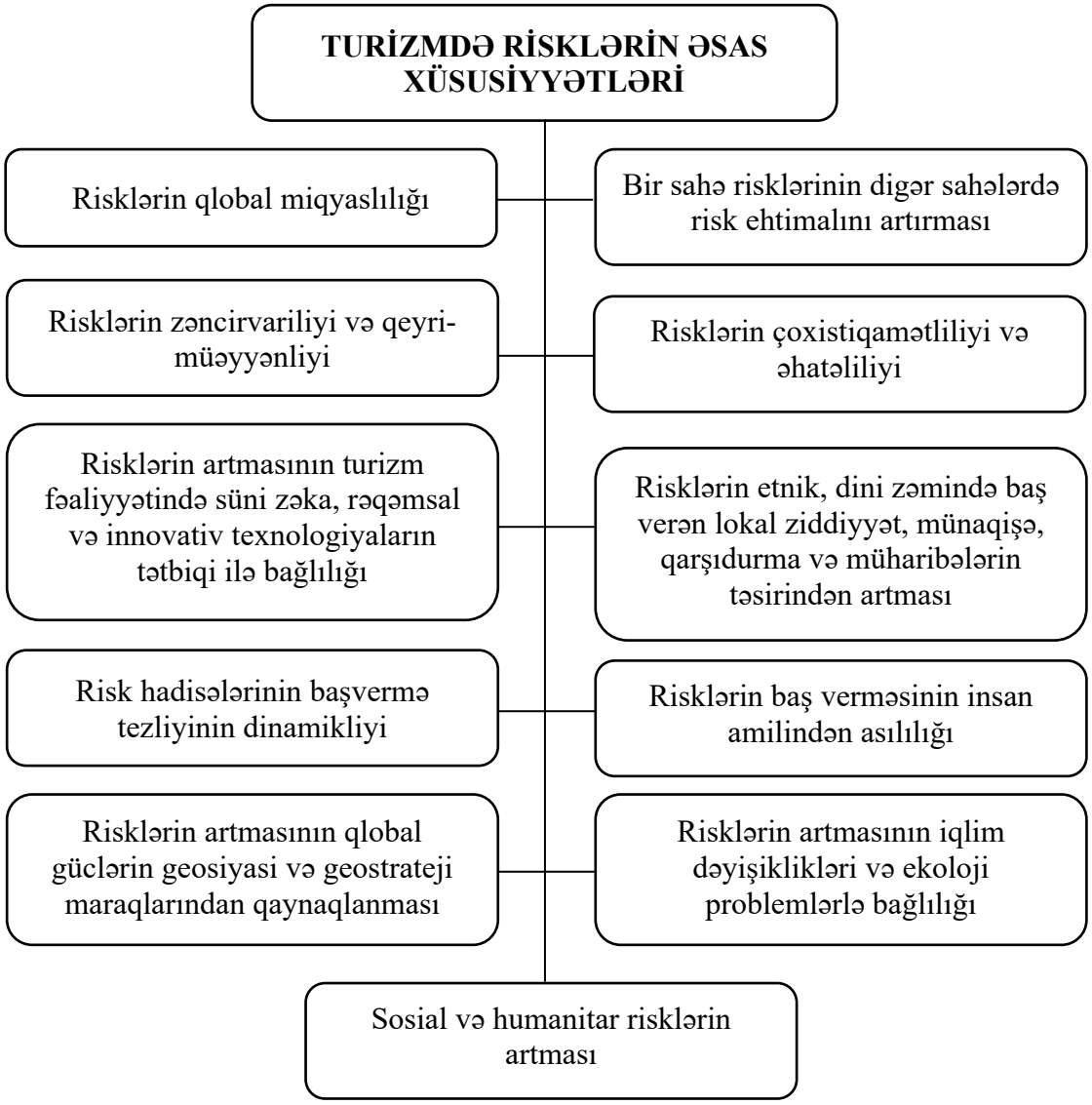
Bu xüsusiyyətləri sxem şəklində aşağıdakı kimi təsvir etmək olar (sxem 1.).

Son illər müxtəlif tədqiqatlarda “sistemli risk” anlayışından istifadə edilir [8]. Bu anlayış müəyyən fəaliyyət sahəsində, müəssisədə, ölkədə və ya regionda baş verən risklərin “domino effekti” yaratması və digər analoji subyektlərə təsir etməsini ifadə edir. Turizm sənayesi sahələrinin digər sahələrlə inteqrasiyasının davamlı güclənməsi risklərin təsirlərini sistemli artırır və onun “domino effekti”ni gücləndirir. Hər hansı turoperatorun fəaliyyətində risk nəticəsində yaranan fasilə, bir neçə turagentin, turvasitəçinin, ekskursiya bürosunun, xidmət komponentləri istehsal edən digər təsərrüfat və sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətində də problemlər yaradır.

Risklərin baş verməsi əksər sahələrdə və istiqamətlərdə artan qeyri-müəyyənlik səviyyəsindən qaynaqlanır. Müxtəlif amillərin iqtisadiyyatın quruluşunu necə formalaşdıracağını, hansı təsirlər yaradacağını, ehtimal edilən təbii hadisələrin və fəlakətlərin vaxtını, miqyasını və törədəcəyi halları proqnozlaşdırmaq və modelləşdirmək problemli məsələlərdən biridir.

Təcrübə göstərir ki, təbii-iqlim və ekoloji amillərlə bağlı risklərin baş verməsi həmişə ən çox rast gəlinən təhlükəli hallar olmuşdur. Xüsusilə, ekoloji amillərin yaratdığı risklər son illər əsas qlobal problemlərdən birinə çevrilib. Müxtəlif amillər iqlim-ekoloji mənşəli risklərin artımının əsas səbəbləridir. Yaxın perspektivdə qlobal təhlükə yaradan risklər daha çox ekoloji mənşəli risklər olacaq.

Risklərin baş verməsində insan amilinin təsirini nəzərdən qaçırmaq olmaz. Turizm fəaliyyətində insan amili ilə bağlı risklərə çox rast gəlinməsi turizm məhsulları və xidmətlərinin yüksək əməktutumlu olması ilə bağlıdır. Xidmətlərin göstərilməsi prosesi işçi personalın fəal əmək fəaliyyətini şərtləndirir və bir çox hallarda funksional əməliyyatların icrasında buraxılan səhvlər riskli vəziyyətlər yaradır.

Sxem 1. Turizmdə risklərin əsas xüsusiyyətləri

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bundan başqa, innovativ və rəqəmsal texnologiyaların, süni zəkanın tətbiqi ilə bağlı risklərin artması müşahidə edilir. Araşdırmalar göstərir ki, transsərhəd haker şəbəkələri, kiberhücumlar və məlumat sızmaları, idarəetmədə süni zəkanın tətbiqindən yaranan səhvlər, sosial şəbəkə platformalarında manipulyasiyalar, informasiya bazalarının kiberhücumlara dayanıqsızlığı, maliyyə-bank sisteminin kiberzəiflikləri və s. ciddi maliyyə riskləri mənbəyinə çevrilməkdədirlər.

Müasir turizmdə risklər üçün xarakterik əlamətlərdən biri də yüksək sürətlilik və dinamiklikdir, yəni risklərin baş verməsi halları intensivləşmişdir və turizm fəaliyyətində baş verən risklər əvvəlki ənənəvi dövrlərlə müqayisədə daha sürətlə baş verir, artır və genişlənir, elektron turizm ticarətində bir neçə saniyədə alqoritm pozuntuları baş verməklə prosesdə problem yaranır.

Müasir turizm sənayesi sahələrində baş verən risklər komplekslik və çoxistiqamətlilik xüsusiyyəti ilə bir neçə sahəni eyni anda əhatə edir. Eyni zamanda həmin sahələrlə yanaşı ərazinin, destinasiyanın əsas sosial, iqtisadi, texnoloji, ekoloji, ictimai-siyasi və turizm fəaliyyəti ilə bağlı digər fəaliyyət sahələrinə də müəyyən təsirlər göstərir.

Turizm fəaliyyətində sosial və humanitar risklər də son vaxtlar tez-tez baş verir. Rəqəmsal və innovasiya texnologiyalarının tətbiqinin genişlənməsi, əmək bazarlarının robotlaşdırılması və

avtomatlaşdırılması turizmdə işsizlik həddini artırır ki, bu da ciddi sosial risklər yaradır. Qida çatışmazlığı və təminatı problemləri, miqrasiya, iqtisadi və həyat keyfiyyəti bərabərsizliyi, sağlamlıq və təhsil problemləri, sanitar-gigiyenik şərait və s. humanitar risklərə səbəb olur.

Turizmdə risklərin yaranması və artmasının xüsusiyyətlərinə qlobal güclərin geosiyasi və geostrateji maraqlarının təmini uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi də aid edilir. Təbii ki, istənilən ərazinin geostrateji üstünlüklərinə sahib olmaq və öz maraqları üçün istifadə etmək uğrunda dövlətlərin, siyasi-iqtisadi birliklərin açıq-gizli mübarizəsi müəyyən risklər yaradır.

Turizmdə risklərin xüsusiyyətləri həm də müxtəlif regionlarda və ölkələrdə etnik və dini zəmində lokal xarakterli ziddiyyətlərin, münaqişə və müharibələrin təsirindən artım göstərməsi ilə bağlıdır. Yaxın Şərqdə, Cənub-Qərbi Asiyada, Afrikada baş verən qarşıdurmalar, Rusiyanın Ukraynaya qarşı təcavüzü həmin ölkələrdə və qonşu ərazilərdə turizm fəaliyyəti və turistlər üçün ciddi risk mənbələridir.

Risklərin idarə edilməsinə yanaşmalar

Göründüyü kimi, risklər müasir mühit şərtlərindən asılı olaraq müəyyən xüsusiyyətlərlə səciyyələnirlər. Bu xüsusiyyətlər və şərtlər risklərin idarə edilməsinə yeni yanaşma üsullarının formalaşdırılmasını, alət və vasitələrinin seçilməsini tələb edir.

Müasir turizmdə risklərin xüsusiyyətlərinin kifayət qədər mürəkkəbliyi göstərir ki, real şərtlərdə ənənəvi risk idarəetmə modellərinin istifadəsi artıq bu sahədə lazımi səmərəliliyə nail olunması üçün qənaətbəxş deyil və arzuolunan nəticələrin əldə edilməsinə kifayət etmir. Hesab edirik ki, turizm fəaliyyətində risklərin idarəetməsinə metodoloji yanaşmanın əsasını aşağıdakı prinsiplər prioritetləşdirməlidir:

- daha effektiv nəticələrə imkan verən önləyici (proaktiv) yanaşmaya üstünlük verilməsi;
- idarəetmə metodlarının seçilməsində sistemli, çevik, əhatəli və çoxsahəli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması;
- idarəetmədə risklərə mənbəyə yönələn əsaslı yanaşmaya ənənəvi münasibətin müasir prinsiplərə uyğun təkmilləşdirilməsi;
- risklərin idarəçiliyində önləyici təsir yaratma əsaslı yanaşmanın tətbiqinə nail olunması.

Bu yanaşmaların üstünləşdirilməsi, nəzərə alınması, təkmilləşdirilməsi və tətbiqlərinə nail olunması risklərin idarəetmə sisteminin əsasən önləyici elementlərini əhatə edir. Turizmdə inkişafın dayanıqlılığının və dinamikliyinin təmini əlavə amillərin də nəzərə alınmasını zəruriləşdirir. Bu amillər idarəetmə metodologiyası və risklərin spesifik əlamətlərini əks etdirir və aşağıdakılardır:

- risk yaradan daxili və ya xarici amillər;
- riskin başvermə şərtlərinin və yaratdığı nəticələrin qeyri-müəyyənliyi;
- eyni və ya oxşar risklərin baş verməsinin dövriliyi;
- riskin başvermə ehtimalının kəmiyyət və ya keyfiyyət qiymətləndirilməsi;
- risk ehtimalının qısa və ya uzunmüddətli şok yaratma səviyyəsi;
- risk baş verdikdə imic, maliyyə, insan sağlamlığı, əməliyyat zərərlərinin həddi;
- bir riskin digər risklərə təsiri və ya qarşılıqlı asılılığı;
- turizm müəssisəsinin riskin qarşısının alınması və ya azaldılması imkanı;
- turizm müəssisəsi tərəfindən riskin və ya onun əlamətlərinin vaxtında aşkarlanması və xarakterinin müəyyən edilməsi ehtimalı;
- müəssisənin risk hadisəsindən sonra normal fəaliyyəti təminetmə imkanı;
- müəssisənin riskin vurduğu ziyanı ödəmə qabiliyyəti;
- müəssisənin ehtimal edilən risk hadisələrinə hazırlıq imkanı;
- risk ehtimalına qarşı önləyici tədbirlərin planlaşdırılmasının keyfiyyətcə yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi səviyyəsi;
- müəssisənin idarəetmə strategiyasında risklərin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;
- risk idarəetmə metodlarının davamlı yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi;
-insan davranışı ilə bağlı risklərin idarəçiliyi konsepsiyasının aktuallaşdırılması və s.

Nəticə

Müqayisələr və araşdırmalar göstərir ki, müasir turizmdə risklər daha qlobal, gözlənilməz, sürətli, domino effektli, qarşılıqlı asılı, geniş əhatəli, şaxəli və zəncirvari təsirli, ciddi və ağır nəticələr yaradan, önləyici tədbirlərin planlaşdırılması və reallaşdırılması çətin olan, insan amilinin rolunun artması kimi kompleks xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Qeyd edilən xüsusiyyətlərin risklərin idarə edilməsi prosesində nəzərə alınması, risk ehtimalının düzgün qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması, önləyici tədbirlərin planının tərtibi və reallaşdırılması mexanizminin işlənməsi zamanı diqqətə alınması zəruri prinsipial əhəmiyyət kəsb edir və vacib şərtlərdən biri kimi ön plana çəkilir. Turizm fəaliyyətində risklərin idarə edilməsinə bu prinsip əsasında yanaşma risk hadisələrinin mənfi təsirlərinin aşağı salınması ilə yanaşı, turizmin davamlı inkişafının və iqtisadiyyatda multiplikativ səmərəsinin artırılmasına, həm də milli təhlükəsizliyə, əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə və digər sosial-iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılmasına əlavə töhfə verər.

Beləliklə, turizmdə yeni şərait təhlükə və təhdidlərdən, risklərdən qoruyan mühit formalaşdırmaq, risk idarəetməsinin yenidən konseptuallaşdırılmasını, qabaqcıl analitik texnologiyaların tətbiqini və sistemli, çevik və uyğunlaşdırılmış qərarvermə mexanizmlərinin yaradılmasını tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ермасова, Н.Б., Ермасов, С.В. Финансовый менеджмент: учебное пособие – 2-е изд., перераб. и доп.– М.: Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2010. – 621с., с. 133.
2. Затолокин, И.А. Виды рисков. Азимут научных исследований: экономика и управление. 2013. № 3, с. 7-11.
3. Киселева, И.А. и др. Инновационне риски на туристском рынке. Вестник ВГУИТ/Известия ВГУЭТ, Т. 79, № 4, 2017.
4. Курилова, А.А. Риск-ориентированный финансовый механизм управления затратами и теория активных систем // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Экономика и управление. -2013.- № 1 (12). С. 85-88.
5. Новикова, И.Н. Виды рисков в туристическом бизнесе / И.Н. Новикова. Текст : электронный // NovaInfo, 2017. — № 58 — С. 157-161 — URL: https://novainfo.ru/article/10348 (дата обращения: 15.12.2024).
6. Johnivan, J.R. Common Types of Risk in Project Management. Project Management. Published: Jan 31, 2024. https://project-management.com/types-of-risk-in-project-management.
7. Hopkin, P. *Fundamentals of Risk Management*. Understanding, evaluating and implementing effective risk management. CPI Group, 2018, 489 p. s. 24.
8. Park, S., & Tussyadiah, I. P. Multidimensional facets of perceived risk in mobile travel booking. Journal of Travel Research, 2016. 0047287516675062.
9. UNWTO. Tourism Risk Management Guidelines*:* 2021–2023. Madrid, 2023, 54 p.
10. World Economic Forum (WEF). *Global Risks Report* (2020–2024). 106 p.,

Туран Арзу оглы Гасанли
Докторант, Азербайджанского Университета Кооперации
E-mail: hasanli.turan1@gmail.com
ORCİD-0009-0009-2118-5765

Особенности рисков в современной туристской деятельности и подходы к их управлению

Резюме

Цель исследования: Повышение опасности и угроз риска в сферах деятельности в современных условиях и усложнение управления обусловливают необходимость перехода субъектов туристской деятельности и государственных структур управления туризмом от

традиционных механизмов управления к более гибким, технологическим и превентивным подходам. Целью данной статьи является изучение специфики рисков в туристской деятельности в современную эпоху и анализ новых методологических подходов к их управлению, предложение новой концепции управления и механизма ее реализации.

Методология исследования: исследовательские материалы состоит из исследовательских работ, посвященных современным тенденциям трансформациям рисков в туризме, особенностям современных рисков, подходам к управлению, формированию механизмов управления рисками, отчетов международных и национальных туристских организаций о рисках, интернет-данных и других источников.

В ходе исследования использовались методы анализа, сравнения, обобщения, синтеза и дедукции.

Прикладная значимость исследования: В статье рассматриваются особенности рисков, встречающихся в туристской деятельности на современном этапе развития, и концепции подходов к их эффективному управлению, отмечается, что риски, возникающие в текущем периоде, отличаются по сравнению с предыдущими особенностями. Эти характеристики группируются путем обширного анализа и интерпретации их характерных признаков. Результаты исследования имеют экспериментальное значение и могут быть использованы при разработке современных концепций и механизмов управления рисками в туризме, в управлении рисками органов управления туризмом и туристских предприятий, в исследованиях, которые будут проводиться в этом направлении, в процессе преподавания дисциплин и тем управления рисками.

Результаты исследования: Как и во всех сферах, в туристской деятельности актуализировалась разработка новых подходов к различным аспектам управления, в том числе к механизмам управления рисками. Новые условия обуславливают разработку соответствующих новым особенностям концепций управления рисками в туристской деятельности. В концепции нового подхода к управлению рисками туризма подчеркивается важность приоритизации принципов управления на основе риска и человеческого фактора. Отмечается, что такой подход позволит обеспечить гибкость в вопросах оценки и прогнозирования возникновения риска, событий, составления превентивных мер, снизить порог негативных воздействий в случаях риска, обеспечить устойчивое развитие туризма, рост его доходов, повышение других важных социально-экономических показателей в регионе и стране.

Оригинальность и научная новизна исследования: Это исследование, посвященное новым вызовам и изменяющимся характеристикам рисков в туризме, отличается оригинальностью. В результате исследования предлагается новая концепция управления рисками и механизм реализации этой концепции с целью адаптации к быстро меняющимся и требующим обновления условиям в туристской индустрии в условиях современной глобализации, предотвращения возможных опасных и рискованных событий с целью достижения устойчивости в развитии туризма, создания условий для проведения превентивных работ на высшем уровне. Суть концепции-управление, основанное рискам и выдвижении на первый план человеческого фактора, а механизм-в системном подходе структур управления туризмом к процессу.

Ключевые слова: туризм, риски в туризме, особенности рисков, управление рисками, концепция управления рисками, подход к управлению рисками.

Turan Arzu Hasanli
Doctoral student, Azerbaijan University of Cooperation
E-mail: hasanli.turan1@gmail.com
ORCID-0009-0009-2118-5765

Features of risks in modern tourism activities and approaches to their management

Resume

The purpose of the study: Increasing the danger and threats of risk in the fields of activity in modern conditions and increasing the complexity of management necessitate the transition of subjects of tourism activities and government structures of tourism management from traditional management mechanisms to more flexible, technological and preventive approaches. The purpose of this article is to study the specifics of risks in tourism activities in the modern era and analyze new methodological approaches to their management, propose a new management concept and a mechanism for its implementation.

Research methodology: research materials consists of research papers on current trends in risk transformations in tourism, the specifics of modern risks, management approaches, the formation of risk management mechanisms, reports of international and national tourism organizations on risks, Internet data and other sources.

The research used methods of analysis, comparison, generalization, synthesis and deduction.

Applied significance of the research: The article examines the features of the risks encountered in tourism activities at the current stage of development, and the concepts of approaches to their effective management, noting that the risks arising in the current period differ from previous features. These characteristics are grouped by extensive analysis and interpretation of their characteristic features. The results of the study are of experimental importance and can be used in the development of modern concepts and mechanisms of risk management in tourism, in the risk management of tourism authorities and tourism enterprises, in research to be conducted in this area, in the teaching of disciplines and topics of risk management.

Research results: As in all fields, the development of new approaches to various aspects of management, including risk management mechanisms, has been updated in tourism activities. The new conditions lead to the development of risk management concepts in tourism activities that correspond to new features. The concept of a new approach to tourism risk management emphasizes the importance of prioritizing risk-based and human-factor management principles. It is noted that this approach will allow for flexibility in assessing and predicting risk, events, and preventive measures, reduce the threshold of negative impacts in cases of risk, ensure sustainable tourism development, income growth, and other important socio-economic indicators in the region and the country.

Originality and scientific novelty of the research: This study, which focuses on new challenges and changing risk characteristics in tourism, is notable for its originality. As a result of the research, a new concept of risk management and a mechanism for implementing this concept are proposed in order to adapt to rapidly changing and requiring updating conditions in the tourism industry in the context of modern globalization, to prevent possible dangerous and risky events in order to achieve sustainability in tourism development, and to create conditions for preventive work at the highest level. The essence of the concept is risk-based management and highlighting the human factor, and the mechanism is in the systematic approach of tourism management structures to the process.

Keywords: tourism, risks in tourism, risk features, risk management, risk management concept, risk management approach.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin “Kooperasiya” elmi-praktitki jurnalında çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır.

- *Məqalələr üç dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi bu şəkildə verilməlidir.*
  Tədqiqatın məqsədi –
  Tədqiqatın metodologiyası –
  Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti –
  Tədqiqatın nəticələri –
  Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi –
  Açar sözlər – ən azı 5 söz yazılmalıdır.
- *Xülasələrdə həmçinin, UOT indeksi, müəllifinin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, mail adresi hər üç dildə dəqiq göstərilməlidir (hər biri açıq şəkildə qeyd olunmalıdır).*
- *Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.*
- *Məqalədə 2 yarımbaşlığın verilməsi mütləqdir.*
- *Məqalələrin mətnləri 1 intervalla, Times New Roman - 12 ölçülü şriftlərlə, 8-10 səhifə olmalıdır.*
- *Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.*

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir.

QEYD: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

Çapa imzalanmışdır: 31.03.2026
Format: 60x84, 1/8
Fiziki çap vərəqi: 54
Tirajı: 300 nüsxə

Jurnal Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
nəşriyyat-mətbəə şöbəsində yığılıb səhifələnmiş
və çap edilmişdir.
Ünvan: AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu,
Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.